

Boletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LULIANA

#72_2016

Siempre en sando

Gràcia a los que
han commemorat els seus

SOCIETAT
ARQUEOLÓGICA
L'UÍANA

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
L'ULIANA

Societat Arqueològica Lul·liana

JUNTA DE GOVERN

President

Antoni Planas Rosselló

Vicepresidenta

Maria Antònia Segura Bonnín

Secretària

Maria Carme Coll Font

Tresorer

Antoni Vallespir Bonet

Director de publicacions

Miguel José Deyá Bauzá

Conservadora

Carme Colom Arenas

Bibliotecari

Pablo Pérez-Villegas Ordovás

Vocals

Santiago Cortès Forteza / Miquel Àngel Capellà Galmés / Àngel Llull Duró /
Antoni Ortega Villoslada / Antònia Juan Vicens /
Maria Barceló Crespí / Sebastià Riutort Taberner / Francesca Tugores Truyol

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicauliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Marià Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universität Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universität Hamburg / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS) / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dra. Francesca Tugores Truyol, Societat Arqueològica Lul·liana

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://ibdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
L'IL·LIANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXXI Núm. 870 #72_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2016

Monografies
*Monographs*_13

Els Sánchez Muñoz i la successió
en la canongia de Llorenç Serralli (1431-1433)
*The Sánchez-Muñoz and the succession
to Llorenç Serralli's canonry (1431-1433)*

Albert Cassanyes_15

Aspectes de la relació de Mallorca
amb el regne de Nàpols a la baixa Edat Mitjana
*Aspects of the relations between Majorca
and the Reign of Naples during the High Middle Ages*

Maria Barceló Crespí_29

La tomba de Pere Descatlar a l'església
de Sant Francesc de Palma, obra de l'escultor Pere Joan Pinya
*Pere Descatlar's tomb in the church
of Sant Francesc in Palma, by sculptor Pere Joan Pinya*

Marià Carbonell Buades_53

Un período de conflictividad continuada
en la intendencia de Mallorca: 1722-1726
*A period of continuous unrest
in the intendancy of Majorca: 1722-1726*

Ana María Coll Coll_71

Construir un retaule al segle XVIII: El cas del retaule major
de l'església parroquial de la vila de Santa Margalida
*Building an altarpiece in the 18th century: the case of the main altarpiece
in the parish church in Santa Margalida*

Xisco Bergas Pastor_87

Mallorca, 1769: història d'una emissió monetària fallida
Mallorca, 1769: history of a failed currency emission

Jaume Boada Salom_105

Algunes ampliacions sobre la família i l'obra de
Rafel Torres Vezia i dels germans Torres Rubert
*Extensions on the family and works of
Rafael Torres Vezia and the Torres Rubert Brothers*

Miquel Pou Amengual_129

Entre els sentiments i els interessos.
La Guerra d'Àfrica de 1859-60 a Mallorca
*Between feelings and interest.
The Hispano-Moroccan war from 1859-1860 in Majorca*

Pere Salas Vives / Jaume March Bisbal_163

Les joguines de la viuda Virenque:
fotografia i joc simbòlic a la Palma del 1900
*Widow Virenque's toys:
photography and symbolic play in 1900 Palma*

Pere Capellà Simó_179

L'Arxiduc Lluís Salvador, entre la història i la historiografia
The Archduke Lluís Salvador: from Historiography to History

Isabel Moll Blanes_207

Els forns de guix en les explotacions mineres històriques
de la Serra de na Burguesa (Mallorca)
*Gypsum furnaces in the historical mining sites
in Na Burgesa mountain range (Majorca)*

Damià Vicens Xamena / Antelm Ginard Fullana / Damià Crespi Bestard / Pere Bover Arbós_221

Documents *Documents_249*

Els *Stili Sive Ritus Curiarum*.
Una col·lecció oficial mallorquina de dret consuetudinari
Stili Sive Ritus Curiarum.
An official Majorcan collection of Customary Law

Antonio Planas Rosselló_251

L'inventari de béns de mestre Bartomeu Pol, fuster (1523)
The inventory of goods of Mestre Bartomeu Pol, carpenter (1523)

Magdalena Cerdà Garriga_265

La donació del comte Josep d'Espanya i Rossinyol de Defla
a la parròquia de Sineu (1878)
*The donation made by count Josep d'Espanya i Rossinyol de Defla
to the parish of Sineu (1878)*

Bartomeu Martínez Oliver_277

Recensions *Book Reviews_287*

LULLUS, R.:
Raimundi Lulli Opera Latina, Turnhout, 2014

Antonio Ortega Villoslada_289

MOREY TOUS, A.:
*L'ofici dels "bons conductors".
Els amos de possessió a Mallorca (segles XVIII-XIX)*, Palma, 2015

Pere Salas Vives_292

PASTOR SUREDA, B.:
*La vinya i el vi a la Mallorca de finals del segle XIX.
Una revisió del tòpic de la fil·loxera*, Palma, 2016

Miquel J. Deyà Bauzà_295

Secció Oficial i de Notícies
Official Selection and News_299

Acta de l'assemblea general ordinària
Minutes of the Ordinary General Assembly

17 de febrer de 2015
February 17th 2015_301

Acta de l'assemblea general extraordinària
Minutes of the Extraordinary General Assembly

17 de febrer de 2015
February 17th 2015_309

Vida de la Societat
Society's activity

Any 2016
Year 2016_311

Necrològiques
Obituaries

Any 2016
Year 2016_315

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

Instruccions per als autors
Instructions for Authors (Catalan)_319

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

Instrucciones para los autores
Instructions for Authors (Spanish)_323

MONOGRAFIES

ELS SÁNCHEZ MUÑOZ I LA SUCCESSION EN LA CANONGIA DE LLORENÇ SERRALLI (1431-1433)

Albert Cassanyes Roig

Universitat de Lleida

Resum: Durant els últims anys han estat publicats diversos estudis sobre biografies d'eclesiàstics mallorquins i les seves famílies. El present article se centra en la figura de Dionisio Sánchez Muñoz, que va accedir a una canongia durant l'episcopat del seu oncle, Gil Sánchez Muñoz. Aquest accés, però, es va veure obstaculitzat per les pretensions de Pere Pelegrí, familiar del papa Eugeni IV. A través del procés judicial iniciat per aquest motiu, es pretén observar com les vinculacions personals i familiars jugaven un rol fonamental a l'hora de proveir les prebendes catedralícies.

Paraules clau: canongia, Dionisio Sánchez Muñoz, Gil Sánchez Muñoz, nepotisme, procés judicial.

Abstract: Some studies about biographies of clergymen from Majorca and their families have been published during the last years. This paper focuses on Dionisio Sánchez Muñoz, who acceded to a canonry while his uncle, Gil Sánchez Muñoz, was the bishop of the diocese. But this access was obstructed by the aspirations of Pere Pelegrí, who was a member of the *família* of Pope Eugene IV. Through the judicial trial initiated for this reason, this paper expects to understand how the personal and family relationships had an essential role in granting cathedral sinecures.

Key words: canonry, Dionisio Sánchez Muñoz, Gil Sánchez Muñoz, nepotism, judicial trial.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 15 de desembre de 2016.

L'elaboració del present article ha comptat amb el suport de la Secretaria d'Universitats i Recerca del Departament d'Economia i Coneixement de la Generalitat de Catalunya.

Abreviatures: ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, ASR = Archivio di Stato di Roma i BAV = Biblioteca Apostolica Vaticana.

Malgrat haver estat rebutjats per una part dels historiadors després de la Segona Guerra Mundial, els estudis biogràfics han aconseguit retornar amb una certa força a la historiografia. Les principals crítiques que se'ls hi efectuaren en els anys cinquanta se centraven en la individualitat i particularitat dels casos que estudiaven. Aquestes acusacions vingueren, sobretot, de les noves tendències, que tenien com a objecte d'estudi els processos històrics i que rebutjaven el paradigma historicista que havia dominat la historiografia europea fins aleshores. Això no obstant, i després d'un període crític d'uns vint-i-cinc anys, la biografia va ressorgir a partir de la dècada dels setanta, desenvolupant noves metodologies i vinculant-se als nous interessos dels historiadors, al mateix temps que retornava a la centralitat del subjecte històric.¹

Els homes d'Església són un dels principals col·lectius biografiats. Tot i les dificultats vinculades a les fonts, també certs eclesiàstics de l'Edat Mitjana han comptat amb estudis biogràfics en temps recents. Es vol comprendre la seva carrera en el si de l'Església i la seva influència en altres sectors socials,² o bé reescriure antigues hagiografies o llegendes negres per retornar l'individu en el seu context històric real.³ També les nissagues a les quals s'insereixen han cridat l'atenció dels investigadors, que han analitzat el rol fonamental del llinatge en la promoció clerical.⁴ En altres ocasions, l'interès pot no estar tan centrat en el personatge com en el col·lectiu, amb l'objectiu d'analitzar els elements comuns que comparteix un grup d'eclesiàstics.⁵

Aquest mateix fenomen s'ha donat també en la historiografia mallorquina, i ha aportat interessants resultats durant els darrers anys. Alguns eclesiàstics específics, destacats per la seva importància en un àmbit o altre, han estat estudiats en la seva individualitat,⁶ però també inserits en els seus àmbits familiars.⁷ Per altra banda,

1 NÚÑEZ PÉREZ, M.G.: "La biografía en la actual historiografía contemporánea española", *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V. Historia contemporánea*, 10, 1997, p. 407-439; LEE, H.: *Biography. A Very Short Introduction*, Nova York, 2009.

2 VIGIL MONTES, N.: "Las actas del cabildo catedralicio como fuente para la historia del poder en una urbe medieval. El caso de Oviedo en el siglo XV", a SOLÓRZANO TELECHEA, J.Á.; ARÍZAGA BOLÚMBURU, B. (coord.): *La gobernanza de la ciudad europea en la Edad Media*, Logroño, 2011, p. 549-565.

3 DURAN I GRAU, E.: "La familia Borja: historiografía, llegendes, tema literari", *Catalan Historical Review*, 1, 2008, p. 211-222.

4 DÍAZ IBÁÑEZ, J.: "Iglesia y nobleza en la Sevilla bajomedieval", *Anuario de Estudios Medievales*, 39/2, 2009, p. 877-931; AGÚNDEZ SAN MIGUEL, L.: "Carreras eclesiásticas y redes clientelares en la Castilla bajomedieval: la provisión de beneficios menores en el cabildo de la catedral de Burgos (1456-1470)", *Anuario de Estudios Medievales*, 44/2, 2014, p. 665-687.

5 VONES-LIEBENSTEIN, U.: "El método prosopográfico como punto de partida de la historiografía eclesiástica", *Anuario de Historia de la Iglesia*, 14, 2005, p. 351-364.

6 BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: "Esperandéu Espanyol, un canonge del segle XV amb interessos humanistes i lul·listes", *BSAL*, 66, 2010, p. 51-61; BARCELÓ CRESPI, M.: "Gregori Genovard i Espanyol, entre el cercle de canonges humanistes", a RIPOLL PERELLÓ, M.I.; TORTELLA, M. (ed.): *Ramon Llull i el lul·lisme: pensament i llenguatge*, Barcelona, 2012, p. 137-160.

7 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.; COLL TOMÀS, B.: *Espanyols i Pacs. Poder i cultura a la Mallorca del segle XV*, Palma, 1999; MAS I FORNERS, A.: "De pagesos a cavallers: l'extracció social i el patrimoni del cardenal Antoni Cerdà i del canonge Gabriel Cerdà (segles XV-XVI)", a BARCELÓ CRESPI, M. (coord.): *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanística*, Palma, 2000, p. 437-450.

l'anàlisi de la suma de les biografies particulars ha permès a Maria Barceló i Gabriel Ensenyat l'elaboració d'una prosopografia sobre un grup concret de canonges que va destacar per la seva participació en els corrents humanistes en la transició de l'Edat Mitjana a la Modernitat.⁸

Essent conscient de la necessitat de conèixer el particular per detectar-ne els elements comuns, el present article se centra en la figura de Dionisio Sánchez Muñoz, que va ser canonge de la Seu de Mallorca a mitjans del segle XV. Aquest personatge no es pot separar d'un subjecte històric de rellevància internacional com va ser el seu oncle Gil Sánchez Muñoz y Carbón, més conegut com a Climent VIII d'Avinyó (o de Peníscola, atenent que, en el moment de la seva elecció al solí pontifici, la residència papal de l'obediència distinta de Roma es trobava en el castell d'aquesta vila valenciana).⁹

Concretament, Dionisio Sánchez Muñoz era fill de Pedro Sánchez Muñoz y Carbón (germà de Gil Sánchez Muñoz) i de María Marín de Urríes. Tot i això, cal indicar que aquest text no pretén ésser una biografia completa de Dionisio Sánchez Muñoz, el que requeriria un estudi molt més ampli i profund del que és possible plasmar en aquestes pàgines. Més aviat, l'objectiu d'aquesta modesta aportació és analitzar com va accedir Dionisio Sánchez Muñoz a la canongia mallorquina i determinar quin rol va jugar-hi el fet que es tractés del nebot del bisbe de Mallorca i antic pretendent a la tiara. A aquest efecte, es començarà amb una revisió de la promoció de Gil Sánchez Muñoz a la càtedra episcopal de Mallorca, un nomenament que no va resultar gens senzill. Seguidament, es descriuran les aspiracions de Dionisio Sánchez Muñoz a la canongia, la provisió de la qual també va destacar per la seva complexitat. Una sèrie de consideracions conclusives permetran avaluar la importància del llinatge a l'hora d'ocupar una prebenda catedralícia.

8 BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: *Clergues il·lustrats. Un cercle humanista a l'entorn de la Seu de Mallorca (1450-1550)*, Palma, 2013.

9 L'aportació centrada en Gil Sánchez Muñoz més recent és NAVARRO ESPINACH, G.; VILLANUEVA MORTE, C.: "Gil Sánchez Muñoz (1370-1447), el antipapa Clemente VIII. Documentación inédita de los archivos de Teruel", *Revista de Historia Medieval*, 15, 2006-2008, p. 239-254. Per inserir-lo en el seu context familiar, veure MUÑOZ GARRIDO, V.: "El linaje de los Sánchez Muñoz en Teruel (1170-1500)", *Aragón en la Edad Media*, 17, 2003, p. 263-278.

L'accés de Gil Sánchez Muñoz a la mitra mallorquina (1429-1433)

El 26 de juliol de 1429, el papa Climent VIII d'Avinyó (o de Peníscola) va renunciar a la tiara pontifícia i tornà a ser Gil Sánchez Muñoz. Amb el reconeixement que tant ell com els seus cardenals feren del papa Martí V es va poder donar per finalitzat el Cisma d'Occident,¹⁰ que havia dividit la Cristiandat catòlica des del 1378.¹¹ Com a mostra d'agraïment per aquell gest, el 26 d'agost de 1429, només un mes després de la seva renúncia, Martí V va nomenar Gil Sánchez Muñoz bisbe de Mallorca, prelatura que vacava a causa de la mort de Lluís de Prades a Roma aquell mateix any.¹²

L'accés de Gil Sánchez Muñoz a la mitra mallorquina no va ser fàcil, perquè el cardenal Pere de Foix, que exercia com a legat apostòlic a la Corona d'Aragó,¹³ havia designat al capdavant del bisbat de Mallorca el monjo benedictí Galceran Albertí, que procedia del monestir de Ripoll. Sembla que aquella elecció havia estat propiciada pel rei Alfons el Magnànim.¹⁴ Albertí prengué possessió del càrrec episcopal el 24 de desembre de 1429.¹⁵ Poc després, però, Pere de Foix fou informat que el papa havia proveït aquell mateix bisbat en Gil Sánchez Muñoz, de manera que anul·là el nomenament d'Albertí. Això no obstant, aquest es negà a renunciar a la mitra, tot i la insistència del cardenal,¹⁶ ja que se sentia legitimat pel Magnànim, que el reconeixia com a prelat.¹⁷ A més, Albertí es va rodejar d'un grup de canonges armats, entre els quals hi havia el seu vicari general, Arnau de Marí, que en defensaren el nomenament.¹⁸ El mateix papa Martí V hagué d'intervenir en la causa, i el 19 d'octubre de 1430 emeté una butlla per la qual ordenava que es reconegués Gil Sánchez Muñoz com a legítim bisbe de Mallorca i que, per tant, se li prestés la deguda obediència.¹⁹ No va ser fins al 4 d'abril de 1431 quan el Magnànim retirà el suport al monjo benedictí i escrigué al governador general de l'illa perquè Gil Sánchez Muñoz pogués prendre possessió de la diòcesi. El Capítol acatà aquell nomenament i concedí la mitra a Sánchez Muñoz, si bé Galceran Albertí resistí encara fins al 24 d'abril.²⁰

10 Sense tenir en compte el curiós cas de Bernard Garnier o Benet XIV, elegit en solitari pel cardenal Jean Carrier. BECCHETTI, F.A.: *Istoria degli ultimi quattro secoli della Chiesa. Dallo Scisma d'Occidente al regnante sommo pontefice Pio Sesto*, III, Roma, 1790, p. 296-297. També KELLY, J.N.D.: *Grande Dizionario Illustrato dei Papi*, Casale Monferrato, 1989, p. 590.

11 Els treballs sobre el Cisma d'Occident són molt nombrosos. Una bona síntesi, malgrat que antiga i amb un punt de vista favorable al pontificat d'Avinyó i al papa Benet XIII, és ÀLVAREZ PALENZUELA, V.À.: *El Cisma de Occidente*, Madrid, 1982.

12 Sobre el bisbe Lluís de Prades, SASTRE MOLL, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430). La prelatura del bisbe Lluís de Prades i d'Arenós*, Palma, 2007, p. 121-132.

13 ÀLVAREZ PALENZUELA, V.À.: *La legación del cardenal Pedro de Foix en Aragón (1425-1430)*, Madrid, 1977.

14 El 16 d'octubre de 1429 Alfons el Magnànim remeté una carta al procurador reial de Mallorca notificant-li la seva voluntat que fra Galceran fos proveït del bisbat de Mallorca. VILLANUEVA, J.: *Viage literario a las iglesias de España. Tomo XXII. Viage á Mallorca*, Madrid, 1852, p. 62.

15 LLITERES, L.: "Documentos inéditos extraídos de diferentes archivos, referentes al Rdm. Gil Sánchez Muñoz, Obispo de Mallorca (1429-1447)", *BSAL*, 16, 1917, p. 310.

16 XAMENA, P.; RIERA, F.: *Història de l'Església a Mallorca*, Palma, 1986, p. 74.

17 LLITERES, L.: "Documentos inéditos...", p. 311.

18 MATEU MAIRATA, G.: *Obispos de Mallorca*, Palma, 1985, p. 127.

19 NAVARRO ESPINACH, G.; VILLANUEVA MORTE, C.: "Gil Sánchez Muñoz...", p. 249.

20 MATEU MAIRATA, G.: *Obispos de Mallorca...*, p. 127; VILLANUEVA, J.: *Viage literario...*, p. 62-66. Álvaro

Tot i la resolució de la disputa, Gil Sánchez Muñoz no es va traslladar immediatament a l'illa: la primera menció a la presència del bisbe a Mallorca és en la sessió capitular de 24 de setembre de 1433, en la qual hi assistí personalment el prelat.²¹ Fins aleshores, i durant els tres anys que estigué a fora de l'illa, el bisbe va governar la diòcesi a través de vicaris generals. El seu representant més freqüent va ser el canonge Bernat Jornet, doctor en Cànon i succentor de la catedral de Mallorca.²² Tot i això, la responsabilitat també podia recaure en altres persones, com el canonge Jaume Martí o el doctor en Cànon Francesc Eiximenis,²³ en el cas que Jornet no assistís al Capítol. De fet, Eiximenis havia estat nomenat substituït del vicari general pel mateix Jornet el 17 de setembre de 1431, a causa d'un viatge que l'obligaria a absentar-se de l'illa durant una temporada.²⁴

La figura de Gil Sánchez Muñoz ha fascinat alguns autors, especialment aquells més romàntics, pel seu caràcter de darrer antipapa de la línia pontifícia d'Avinyó. En canvi, els seus més de quinze anys d'episcopat a Mallorca han passat molt desapercibuts, tot i les nombroses accions dutes a terme durant aquests. Potser una de les més destacades fou la disposició que tots els eclesiàstics que accedissin a una prebenda a la catedral de Mallorca havien de contribuir a la fàbrica de la Seu mitjançant un pagament, el valor del qual dependia del càrrec al qual s'incorporaven. A més, estipulà que els bisbes havien d'abonar, per aquest mateix concepte, tres-cents lliures a la fàbrica catedralícia, essent Gil Sánchez Muñoz el primer prelat a observar la nova disposició. També va ordenar que el vicari general fos sempre elegit d'entre els membres del Capítol, atenent les dificultats que ocasionava que el representant del bisbe no pogués accedir a les sessions capitulars si no formava part del col·legi canònic. Per altra banda, va prohibir que els homes majors de dotze anys poguessin entrar als monestirs de monges sense la pertinent autorització episcopal.²⁵ Tampoc s'ha d'oblidar que, durant el seu pontificat, es va produir la conversió massiva de jueus de 1435, el que va significar la desaparició del call de la ciutat de Mallorca.²⁶

Campaner recull el cas del bisbe Albertí, que hauria estat proclamat el 8 de novembre de 1429, i s'estranya que no hi hagi memòria del seu episcopat, ni que el seu retrat no figuri en la galeria del Palau Episcopal. De fet, l'erudit no menciona la doble provisió del bisbat de Mallorca. CAMPANER, À.: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 2007, p. 154-155.

21 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 122r.

22 Climent VIII empenyorà un diamant per 6.000 florins a un tal Bernat Jornet. NAVARRO ESPINACH, G.; VILLANUEVA MORTE, C.: "Gil Sánchez Muñoz...", p. 248.

23 Sobre Eiximenis veure BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: *Clergues il·lustrats...*, p. 16. Eiximenis no era canonge en el moment en què va començar a exercir com a vicari general. Per aquest motiu, Bernat Jornet encarregà al canonge Jaume Martí que el proveís de la primera prebenda disponible. LLITERES, L.: "Documentos inéditos...", p. 341. Eiximenis signa amb el càrrec canònic el text dedicat al bisbe Sánchez Muñoz en el seu sepulcre.

24 LLITERES, L.: "Documentos inéditos...", p. 341-342.

25 Sobre l'episcopat de Gil Sánchez Muñoz, veure FURIÓ, A.: *Episcopologio de la Santa Iglesia de Mallorca*, Palma, 1852, p. 221-252; VILLANUEVA, J.: *Viage literario...*, p. 60-71; LLITERES, L.: "Documentos inéditos...", p. 309-310.

26 Sobre aquests fets, veure PÉREZ MARTÍNEZ, L. (ed.): *Reivindicación de los judíos mallorquines. Documentos para su estudio*, I, Palma, 1983, p. 45; CORTÉS I CORTÉS, G.: *Historia de los judíos mallorquines y de sus descendientes cristianos*, Palma, 1985, p. 96; ISAACS, A.L.: *Els jueus de Mallorca*, Palma, 1986, p. 110-111; CAMPANER, À.: *Cronicón Mayoricense...*, p. 156-158.

Dionisio Sánchez Muñoz i la successió en la canongia de Llorenç Serralli (1431-1433)

El mes d'agost de 1431 Antoni Riera va presentar els documents pertinents, remesos per ordre del papa Martí V, per ocupar una canongia i la succentoria de Mallorca, que vacaven per mort de Llorenç Serralli. Cal indicar, abans de res, que Serralli havia mort a Roma i que la notícia no arribà a l'illa fins al dia 20 d'agost.²⁷ Per tant, Riera va presentar els seus documents acreditatius poc després de conèixer-se l'òbit del canonge.²⁸ Tot i això, el diumenge 2 de setembre del mateix any, els canonges varen fer col·lació de la prebenda que havia de ser per Riera a Dionisio Sánchez Muñoz, nebot del bisbe Gil Sánchez Muñoz, que havia pres possessió del càrrec pocs mesos abans. La sessió capitular, que es va dur a terme a l'hora de Vespres, va ser presidida per Bernat Jornet, doctor en Cànon i vicari general del bisbe (que encara no havia arribat a l'illa i, per tant, es trobava *in remotis agentis*), i va comptar amb l'assistència del sacrista Arnau de Marí (doctor en Ambdós Drets), del degà Bernat Berard (doctor en Cànon), i dels canonges Pere Lladó, Francesc Negrell, Pere Campins, Joan Umbert, Joan Borràs i Joan Salvà. El Capítol cercava un canonge *dignum et ydoneum, ac bene meritum, probumque virum*, i pensaren trobar-lo en Dionisio Sánchez Muñoz, que aleshores era canonge de la col·legiata de Santa Maria de Terol.²⁹ A més, també es destacà el vincle familiar amb el bisbe Gil Sánchez Muñoz, *cuius dictus dominus Dionisius nepos existit* i, a grans trets, l'origen honorable del seu llinatge. Com que el nou canonge no era a Mallorca en el moment de la seva elecció, la presa de possessió, que es va realitzar de forma immediata, va ser duta a terme per Francesc Eiximenis, doctor en Cànon i rector de la parròquia de Santa Margalida, seguint tot el ritual acostumat i comunicant el nomenament als responsables dels pagaments: Francesc Frígola, curador de la sagristia, i Francesc Gibert, encarregat de la Mensa Capitular. També el canonge Martí Aixaló, que no havia pogut assistir a la sessió capitular, va reconèixer el nou prebendat. D'aquesta manera, Dionisio Sánchez Muñoz quedava revestit de la canongia que havia estat de Llorenç Serralli.³⁰

Aquella decisió va comptar amb l'oposició d'Antoni Riera, que va moure plet davant la Cúria Romana. En conseqüència, el 12 de setembre de 1431 es va reunir el Capítol per rebre la notificació del procés que començava. Aquesta va ser comunicada a través del notari Andreu Torrents, ciutadà de Mallorca, que actuava com a procurador de Riera. Segui com sigui, la protesta d'aquest al papa implicava que la col·lació de Sánchez Muñoz quedava invalidada fins que s'emetés una sentència des de la Santa Seu.³¹

27 ACM, Actes Capitulars, 01-10-AA-014, f. 9v.

28 La documentació que es conserva no permet aclarir si Antoni Riera comptava amb una expectativa a Mallorca, com era molt habitual, o si havia estat nomenat per Martí V fent ús de les prerrogatives previstes en la decretal *Licet ecclesiarum* de Climent IV (1265), que autoritzava el papa a designar lliurement qualsevol càrrec que hagués quedat vacant per mort del seu titular a Roma, entre d'altres casos.

29 Gil Sánchez Muñoz era arxipreste de Santa Maria de Terol, ciutat en la qual havia nascut el 1370. NAVARRO ESPINACH, G.; VILLANUEVA MORTE, C.: "Gil Sánchez Muñoz...", p. 240.

30 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 1r-2v. Un fragment d'aquesta acta capitular ha estat publicat a LLITERES, L.: "Documentos inéditos...", p. 341.

31 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-014, f. 1r-2v.

Aviat, però, la situació va canviar. Dues setmanes després de la recepció de la notificació, el 27 de setembre de 1431, el Capítol es va tornar a reunir en sessió capitular, i s'hi comunicà que el papa Eugeni IV, que havia estat elegit al solí pontifici el 3 de març anterior,³² havia revocat els documents que el seu antecessor, Martí V, havia remès a favor d'Antoni Riera. Aquest fet va permetre als canonges ratificar l'elecció de Dionisio Sánchez Muñoz en la titularitat de la canongia, de la qual ja havia pres possessió feia més de vint-i-un dies.³³

Tot i que semblava que la successió en la canongia de Serralli havia estat conclosa satisfactòriament, el cas es va complicar amb la presentació de l'expectativa, i de la seva corresponent executòria, que el doctor en Cànon Pere Pelegrí, capellà del papa Eugeni IV,³⁴ tenia de la canongia i de la prebenda que ostentava Sánchez Muñoz. Aquests documents varen ser presentats al Capítol el dia 6 de novembre de 1431 pel clergue de Mallorca Pere Caranyena,³⁵ que actuava com a substitut de Gerard Vilars, beneficiat de la Seu de Barcelona i procurador de l'indicat Pere Pelegrí, i per Pere Soler, també clergue de Mallorca i subexecutor apostòlic. Les butlles remeses per Eugeni IV, donades a Roma el 24 d'abril d'aquell mateix any, concedien a Pelegrí una canongia a Barcelona i una altra a Mallorca, que serien compatibles amb altres prebendes a Santa Coloma de Queralt, Gadesa i Lleida.³⁶ A més, per butlla de 18 de setembre de 1431, es concedia a Pelegrí la canongia vacant que havia estat de Serralli.

La documentació pontificia s'acompanyava del procés corresponent, signat per Pierre Assalbit, bisbe d'Alet, bibliotecari pontifici i jutge executor designat pel papa. El Capítol va reconèixer tant les cartes apostòliques com el procés d'execució d'aquestes, i Pere Pelegrí va ser admès sense majors dificultats a la canongia mallorquina, tot i que el seu procurador no en prengué possessió.³⁷

Durant els tres mesos següents, Pere Pelegrí o els seus procuradors no arribaren a materialitzar la presa de possessió de la prebenda a la catedral de Mallorca, de manera que Dionisio Sánchez Muñoz va continuar percebent els rèdits de la canongia que havia estat de Serralli i que Eugeni IV havia volgut concedir a Pelegrí, malgrat l'elecció del Capítol en el nebot del bisbe. Tot plegat va provocar que Pere Caranyena, com a procurador de Pere Pelegrí, redactés una instància dirigida al vicari general i al Capítol en la qual els recordava que Pelegrí havia obtingut la canongia en virtut de les cartes apostòliques del summe pontífex i del procés seguit a continuació, observant les més escrupoloses formalitats. Per tant, apel·lant a l'obediència deguda al papa, Caranyena sol·licità al Capítol que executés les disposicions emanades de la Santa Seu i que permetés a Pere Pelegrí o al seu procurador prendre possessió corporal de la canongia. Aquesta instància va ser

32 EUBEL, K.: *Hierarchia catholica Medii Aevi, sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita per Conradum Eubel*, II, Ratisbona, 1914, p. 7.

33 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-014, f. 3r-4r.

34 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 107v. A part, Pere Pelegrí va ser també canonge de Lleida i auditor de les causes del Palau Apostòlic. ASR, Camerale I, Uffici Camerali, 1712, f. 53r.

35 En ocasions, Pere Caranyena apareix esmentat com a Pere "Peranyena". Sigui com sigui, tot indica que es tracta d'una única persona.

36 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 10r.

37 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 8v-12v.

llegida pel Capítol el dia 5 de febrer de 1432, després de l'ofici de Vespres. En aquesta ocasió, la sessió va ser presidida pel vicari general Francesc Eiximenis, mentre el Capítol era integrat pel sacrista Arnau de Marí, el degà Bernat Berard, i els canonges Pere Campins, Jaume Martí, Joan Umbert, Martí Aixaló, Joan Salvà i Joan Borràs. Evidentment, l'altra part no restà aturada, i dos dies més tard de la recepció de l'oblata de Caranyena, el 7 de febrer, també a l'hora de Vespres, es va presentar al Capítol Gerard de Randen, mestre en Arts i procurador de Dionisio Sánchez Muñoz. Randen també entregà als canonges una instància, que responia a la de Caranyena, i que els recordava que Dionisio Sánchez Muñoz havia estat proveït de la prebenda i que *circa quinque menses sunt elapsi pacifice ipsos Canonicatum et prebendam possedit in pace et sine molestatione*. Al llarg del document, defensa l'elecció feta en Sánchez Muñoz, *verum concanonicum vestrum*, al mateix temps que intenta demostrar que la provisió en Pere Pelegrí no s'ajustava a dret, des del moment en què la provisió papal només tenia validesa durant un mes: en el cas que l'executor o el subexecutor no reclamessin la presa de possessió d'una prebenda en el termini de trenta dies, la provisió quedava anul·lada i calia iniciar de nou el procediment.³⁸ Jaume Moranta, subexecutor de Pere Pelegrí, va insistir en la provisió de la canongia en aquest darrer, atenent tota la documentació emanada des de Roma, i presentà una segona instància el 10 de febrer.³⁹

Malgrat les instàncies creuades, no es va poder arribar a cap mena de concòrdia i, finalment, Pere Caranyena i Jaume Moranta acabaren denunciant el vicari general i el Capítol catedralici de Mallorca davant la Santa Seu per *inobedientia, perturbacione, transgressione, contradicione, impedimento et rebellionem*, des del moment en què no havien observat les cartes apostòliques que concedien la canongia de Serrallí a Pere Pelegrí. Evidentment, la institució canonical també va contestar amb la pertinent apel·lació al summe pontífex.⁴⁰ Tot plegat va suposar que el cas es traslladés a Roma. En conseqüència, el 7 de març de 1432 el Capítol va designar el canonge Galceran Valleriola procurador de la institució canonical a la Cúria Romana, atenent que freqüentava la Santa Seu. Un dels seus principals objectius havia de ser el seguiment de les apel·lacions que Pelegrí havia remès al papa mitjançant Jaume Moranta.⁴¹

El 22 de desembre de 1432 Pietro Nardi de Verallestis, doctor en Cànon, canonge de la basílica de Sant Pere del Vaticà (*principis apostolorum de Urbe*), auditor del Palau Apostòlic i comissari en el litigi entre Pere Pelegrí i Dionisio Sánchez Muñoz, va emetre la sentència referent al cas que enfrontava els dos aspirants a la vacant deixada per Llorenç Serrallí. Tot i que el plet va ser en tot cas entre Pere Pelegrí i Dionisio Sánchez Muñoz, la sentència de Pietro Nardi indicava que les parts eren *devotus vir Petrus Peregrini, decretorum doctor, Vicensis diocesis (...) contra et adversus providum virum Egidium Munionis iuniorum*,

³⁸ La instància de Pere Caranyena a ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-014, f. 7r-8v. La de Gerard de Randen a ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-014, f. 9r-10v.

³⁹ ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-014, f. 11r-v.

⁴⁰ ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-014, f. 13r-17r.

⁴¹ ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 45r-v. Això no obstant, el mateix dia Pere Pelegrí va ser designat també procurador del Capítol a Roma per aconseguir la ratificació de la unió d'alguns beneficis i tractar sobre el privilegi que restringia l'accés a les prebendes a graduats universitaris i fills de famílies aristocràtiques. ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 46r-47r. A diferència de Galceran Valleriola, Pere Pelegrí no és esmentat com a canonge, tot i que sí que se li dona el tractament d'*honorabile*.

Canonicus ecclesie Valentine, ut dicitur,⁴² tot i que després es menciona Dionisio Sánchez Muñoz com la persona que ostenta la prebenda de Llorenç Serralli. Sigui com sigui, la sentència, emesa amb posterioritat a una audiència pública, va ser favorable als interessos de Pere Pelegrí, que va estar representat pel procurador Tomàs de Roda. Així doncs, es va sentenciar que la canongia i la prebenda que havien estat de Llorenç Serralli i que s'havien concedit de forma deficient a Dionisio Sánchez Muñoz fossin atorgades a Pere Pelegrí, que era la persona que en tenia més drets, atenant els documents papals que presentava.⁴³ Arran d'això, el primer dia d'abril de 1433 el papa Eugeni IV va remetre als prepòsits de Pistoia i de Barcelona i als oficials de Lleida una carta executòria en la qual manava que s'acomplís la sentència redactada per Pietro Nardi. A aquest efecte, s'ordenà que Dionisio Sánchez Muñoz fos desposseït de la canongia i de la prebenda, que s'haurien d'atorgar a Pere Pelegrí, que n'havia de prendre possessió personalment o mitjançant un procurador.⁴⁴

El dia 28 del mateix mes i any, el prepòsit de Pistoia, Giminiano di Prato, que també era capellà del papa, jutge auditor del Palau Apostòlic i executor de la causa entre Pere Pelegrí i Dionisio Sánchez Muñoz (d'acord amb la carta anterior), va redactar la corresponent executòria. Com era habitual en aquesta tipologia documental, l'executòria es va dirigir al rei Alfons el Magnànim i a altres càrrecs eclesiàstics i civils. Com en la sentència indicada, Giminiano di Prato disposà que la prebenda fos atorgada a Pere Pelegrí. Així mateix, Dionisio Sánchez Muñoz, que sempre hi apareix referit com a *in dictis Canonicatu et prebenda intruso*, havia de pagar vint-i-set florins d'or pels fruits i rèdits que Pelegrí no havia pogut percebre durant tot el temps que havia durat el litigi.⁴⁵

La carta executòria va ser presentada al Capítol de Mallorca el 10 de juliol de 1433, a l'hora terça. Els encarregats de dur a terme aquella acció varen ser el beneficiat de Barcelona Gerard Vilars i Pere Moranta, procurador i subexecutor de Pere Pelegrí, respectivament. En aquesta ocasió, la sessió capitular va ser presidida pel canonge Jaume Martí, vicari general del bisbe Gil Sánchez Muñoz, que continuava absent de Mallorca, i hi participaren el sacrista Arnau de Marí, el degà Bernat Berard i els canonges Pere Lledó, Pere Campins, Pere Seguí, Joan Umbert, Martí Aixaló, Joan Salvà, Joan Borràs, Dionís de Begudà i Pere Sorts (doctor en Cànon). Els canonges reberen els documents pontificis i en sol·licitaren les degudes còpies, dutes a terme pel notari capitular Joan Gradolí. Això no obstant, respongueren que farien ús dels acostumats sis dies per examinar la documentació abans de procedir a la col·lació de la canongia als procuradors de Pere Pelegrí.⁴⁶

El Capítol es va tornar a reunir per tractar sobre la canongia que havia estat de Llorenç

42 Aquest Gil Sánchez Muñoz no és el bisbe, sinó el seu nebot homònim, germà de Dionisio, que també era, a més de canonge de València, ardiaca de Morvedre (WITTLIN, C.J.: "Un inventario turolense de 1484: los Sánchez Muñoz, herederos del papa Clemente VIII", *Archivo de Filología Aragonesa*, 18-19, 1976, p. 189) i protonotari de la Seu Apostòlica sota Eugeni IV (ASR, Camerale I, Uffici Camerali, 1712, f. 50r). Aquest Gil Sánchez Muñoz havia estat creat cardenal del títol de Santa Maria in Cosmedin durant el pontificat del seu oncle. BAV, Vat. lat., 12005, f. 296r-299v.

43 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 109v-113r.

44 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 107v-108v.

45 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 108v-109v.

46 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 107r-114r. Inclou les còpies de la sentència i de les cartes que se'n derivaren.

Serralli a l'hora de Vespres del 15 de juliol, un dia abans que acabés el termini de sis dies fixat en la sessió anterior. Els assistents varen ser els mateixos que en la reunió de dia 10, exceptuant l'absència dels canonges Pere Campins i Joan Salvà. El Capítol va admetre Pere Pelegrí a la canongia a causa de l'obediència deguda a la Santa Seu. En conseqüència, Gerard Vilars en prengué possessió: realitzà els juraments pertinents, rebé l'òscul dels canonges i ocupà els llocs corresponents tant en el cor com en la sala capitular. En contrapartida, fou *expulso inde dicto honorabile Dionisio Munionis et quocumque alio illicito detentore*, d'acord amb la sentència apostòlica. Per altra banda, el canonge Joan Borràs va ser l'encarregat de dur a terme totes les accions necessàries per a la presa de possessió de Pelegrí. Així doncs, Borràs i Vilars es presentaren davant el beneficiat Francesc Gibert, encarregat de la Mensa Capitular. El canonge Borràs li digué que havia de pagar la porció canonical i les distribucions quotidianes, quan escaigués, a Pere Pelegrí, a qui havia de tenir com a prebendat, *et non dicto domino Dionisio Munionis nec cuiusque alii pro eo de ipsius prebende*.⁴⁷

Consideracions conclusives

Malgrat aquest primer intent fracassat, Dionisio Sánchez Muñoz va acabar finalment per aconseguir una canongia a la Seu de Mallorca. La sèrie documental d'actes capitulars queda interrompuda entre els anys 1434 i 1466,⁴⁸ poc més de set mesos després que la vacant de Llorenç Serralli fos atorgada a Pere Pelegrí. Durant aquell mig any, Sánchez Muñoz no tingué una nova oportunitat per aspirar a una canongia, tot i que sí que hi hagué altres eclesiàstics que presentaren els seus documents pontificis per fer-se amb una prebenda a la catedral. Això no obstant, no hagué d'esperar massa per obtenir un canonicat a Mallorca, puix el 1438 ja en posseïa un, com demostra el fet que apareix en la relació de canonges assistents a la sessió capitular que tingué lloc el 22 d'octubre d'aquell any.⁴⁹ Com era habitual en el moment d'accedir a una prebenda eclesiàstica, Sánchez Muñoz hauria hagut d'abonar la corresponent aportació a la fàbrica de la Seu, d'acord amb les disposicions ordenades pel seu oncle. En el llibre de fàbrica de la Seu de Mallorca de l'any 1448 (això és deu anys més tard de l'obtenció de la seva canongia) es recull un pagament realitzat per Dionisio Sánchez Muñoz: *Item. A XIII de Abril rabí de mossèn Dionís Monyós, Canonge, per mans de mossèn Pere Cunill, prevere, set lliures III sous. Són en porata de major quantitat, per les anates degudes a la dita obra per sos beneficis*.⁵⁰ No s'especifica que el deute fos per la canongia que havia obtingut una dècada enrere, sinó que es parla de beneficis en general.⁵¹ De fet, Sánchez Muñoz no es conformà únicament amb aquella prebenda, sinó que també va rebre la succentoria que, pel que semblava, ja havia pertangut a Llorenç

⁴⁷ ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 114r-115v.

⁴⁸ La darrera sessió capitular que s'hi recull data de 23 de febrer de 1434. ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 132r-135v. Això no obstant, algunes actes puntuals d'aquest buit documental s'han conservat en altres llibres.

⁴⁹ ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-014, f. 52r.

⁵⁰ ACM, Fàbrica, 1733, f. 34r.

⁵¹ Dionisio Sánchez Muñoz no acabà de saldar el deute el 1448, sinó que encara realitzà altres pagaments per aquest mateix concepte el 20 de maig i el novembre del mateix any (ACM, Fàbrica, 1733, f. 34v i 36r), així com durant les anualitats següents: el 18 de juliol de 1449 i el 9 de gener de 1450 (ambdós pagaments a ACM, Fàbrica, 1734, f. 22r).

Serralli i anava aparellada a la prebenda que se li havia concedit.⁵² Finalment, Dionisio Sánchez Muñoz compatibilitzà el canonicat amb l'exercici del càrrec de rector de la vila de Porreres.⁵³ També ocupà alguns oficis capitulars temporals, com pugui ser el càrrec de consiliari dels aniversaris de la Seu de Mallorca, al qual va ser elegit el 4 de març de 1440 juntament amb el canonge Pere Seguí.⁵⁴ Tot plegat li permetia percebre importants rendes, com la porció canonical i les distribucions quotidianes que li corresponien mentre fos present a l'illa.⁵⁵

No hi ha cap dubte del rol fonamental que va jugar el bisbe Gil Sánchez Muñoz en la promoció del seu nebot a la Seu de Mallorca. En l'elecció realitzada pel Capítol el 2 de setembre de 1431 es remarca el fet que Dionisio Sánchez Muñoz era parent del prelat, que havia intercedit en favor seu: *ad preces et exortaciones predictas et ad affectionem dicti domini Episcopi eis super expressam fatisque notas*.⁵⁶ No seria la primera vegada que Gil Sánchez Muñoz afavoria un parent: sembla que, en el moment de ser escollit cardenal pel papa Benet XIII d'Avinyó, cedí la seva canongia de València a un altre nebot, també Gil Sánchez Muñoz, germà de Dionisio.⁵⁷ La pràctica del nepotisme va ser una constant en els capítols catedralicis i en la jerarquia eclesiàstica en general, de manera que bona part de les carreres dutes a termes per diferents personatges poden estar estretament vinculades a la seva pertinença a una nissaga concreta.⁵⁸ L'accés a una prebenda catedralícia era de gran interès per a les famílies, que veien, d'aquesta manera, incrementats el seu prestigi social i la seva influència. A més, els mateixos llinatges també podien aprofitar-se dels rèdits que percebien els canonges per augmentar el patrimoni familiar, donant lloc, per tant, a un increment del seu poder. Per tant, les diferents nissagues planificaven complexes estratègies i aliances familiars encaminades a aquest objectiu final.⁵⁹ Des del moment en què el seu oncle intercedí per ell, el cas de Dionisio Sánchez Muñoz n'és un clar exemple. Així i tot, aquest no deixa de presentar algunes particularitats. El fet més destacat en aquest aspecte és que Pere Pelegrí mogué un plet davant la Cúria Romana contra l'adjudicació de la canongia, i el va guanyar, tot i la rellevància familiar de l'altra part. Com a resultat, Sánchez Muñoz hagué d'esperar una altra ocasió per ostentar la prebenda capitular. Això no obstant, s'han de reconèixer les dificultats que Dionisio Sánchez Muñoz tenia a l'hora d'afrontar el plet. Tot i comptar amb el suport del seu oncle, el bisbe de Mallorca, i del Capítol catedralici d'aquesta diòcesi, el seu oponent, Pere Pelegrí, era familiar del papa Eugeni IV, de manera que la protecció del

52 Com es recordarà, la succentoria també havia estat inclosa en el plet entre Pere Pelegrí i Dionisio Sánchez Muñoz.

53 ACM, Fàbrica, 1733, f. 36r.

54 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-014, f. 53r.

55 ACM, Mensa Capitular, 2758, f. 56v.

56 ACM, Actes Capitulars, 01-10-ACA-015, f. 1v.

57 FURIÓ, A.: *Episcopologio...*, p. 224.

58 La bibliografia al respecte és molt ampla. Veure, per exemple, PARDO DE GUEVARA Y VALDÉS, E.: "Parentesco y nepotismo. Los arzobispos de Santiago y sus vínculos familiares. Siglos XIV-XV", a YZQUIERDO PERRÍN, R. (coord.): *Los coros de catedrales y monasterios: arte y liturgia*, La Corunya, 2001, p. 63-119.

59 DÍAZ IBÁÑEZ, J.: "Iglesia y nobleza...", p. 877-931. Pel que fa a l'ús de les rendes per a incrementar el patrimoni, MAS I FORNERS, A.: "De pagesos a cavallers...", p. 437-450.

pontífex sobre el seu col·laborador degué ser total. En altres paraules, tot i que no queda palès en els documents judicials (que responen al formulisme jurídic habitual de la Cúria Romana), el papa jugaria un rol fonamental en aquell procés, si bé no de forma activa (intercessió en favor del seu candidat), sí passivament.

La rellevància del paper de Gil Sánchez Muñoz en la promoció del seu nebot també queda palesa en la reflexió de Furió referent a l'accés restringit dels estrangers a la canongia. Segons aquest autor, el papa Eugeni IV havia concedit un breu apostòlic el 5 de març de 1435 pel qual prohibia que cap persona nascuda a fora de Mallorca pogués obtenir una prebenda (canongia o benefici) a l'illa. Remarca Furió que si Dionisio Sánchez Muñoz era nebot del bisbe (com també potser ho seria el canonge Nicolau Muñoz),⁶⁰ demostraria que el privilegi papal no era degudament observat.⁶¹ Tot i que aquest privilegi no podria ser aplicat a la primera elecció de 1431, sí que ja estaria vigent en la segona de 1438. És possible que els canonges fossin conscients d'aquest fet i que només apel·lessin al privilegi papal si volien evitar l'accés d'una persona en particular a la prebenda. En el cas de Sánchez Muñoz, se n'hauria fet una excepció per l'interès que tenien en què aquest formés part del Capítol.

El bisbe Gil Sánchez Muñoz va morir el 28 de desembre de 1446.⁶² Com que el prelat no havia redactat testament, els seus béns foren heretats pels seus nebots, els parents més pròxims. Evidentment, Dionisio Sánchez Muñoz va ser-ne un dels beneficiaris. Entre les diverses possessions que rebé, s'hi comptabilitzaven nombroses relíquies que el seu oncle havia trobat en el sepulcre del papa Benet XIII d'Avinyó. Dionisio Sánchez Muñoz féu entrega d'aquesta col·lecció de relíquies a l'església de Sant Pere de Terol.⁶³

Dionisio Sánchez Muñoz va viure algunes temporades a Mallorca, segons es desprèn dels llibres de la Mensa Capitular, tot i que també realitzà alguns viatges. Així doncs, estigué a fora de l'illa entre el 15 de gener⁶⁴ i el 30 de maig de 1451. Després tornà a anar-se'n entre el 16 de juny d'aquell mateix any i el 26 de febrer de 1452.⁶⁵ Sembla que tampoc residí a Mallorca el 1453, tot i que hi tornà el 18 de maig de 1454.⁶⁶ A partir d'aquest moment, es quedà a l'illa durant cinc anys, fins que el 20 de maig de 1459 s'embarcà en direcció a València.⁶⁷ Els llibres de la Mensa Capitular inclouen el canonge Sánchez Muñoz en la relació de prebendats absents durant encara dos anys, fins que, el 1463, es menciona

60 Llorenç Lliteres considera segura aquesta vinculació familiar. LLITERES, L.: "Documentos inéditos...", p. 310.

61 FURIÓ, A.: *Episcopologio...*, p. 237.

62 XAMENA, P.; RIERA, F.: *Història de l'Església...*, p. 74. O el 28 de desembre de 1447, segons NAVARRO ESPINACH, G.; VILLANUEVA MORTE, C.: "Gil Sánchez Muñoz...", p. 249. El bisbe va ser enterrat assegut en una cadira en una cripta sota l'antiga sala capitular de la catedral de Mallorca. FURIÓ, A.: *Episcopologio...*, p. 251. Francesc Eiximenis, que en fou vicari general, n'escrigué l'epitafi, transcrit a VILALLONGA, M.: "Una mostra de la poesia llatina quatercentista als Països Catalans", *Estudi General*, 11, 1991, p. 63.

63 NAVARRO ESPINACH, G.; VILLANUEVA MORTE, C.: "Gil Sánchez Muñoz...", p. 249-250. La transcripció de la relació de relíquies donades a p. 252-254.

64 ACM, Mensa Capitular, 2758, f. 56v.

65 ACM, Mensa Capitular, 2759, f. 72r.

66 ACM, Mensa Capitular, 2761, f. 41r.

67 ACM, Mensa Capitular, 2765, f. 44v.

que la canongia es troba vacant.⁶⁸ Dionisio Sánchez Muñoz era prevere de la catedral de València i tenia una casa en aquesta ciutat, en el carrer dels vescomtes de Xelva, en la parròquia de Sant Salvador.⁶⁹ Per tant, no és desgavellat concloure que el canonge decidí retirar-se en aquella residència durant els darrers anys de la seva vida, allunyat de les tasques que, dia a dia, ocupaven els prebendats mallorquins.

68 ACM, Mensa Capitular, 2768, f. 38v.

69 MUNSURI ROSADO, M.N.: *Perspectiva socio-económica del clero secular en la Valencia del siglo XV*, València, 2006, p. 823 [tesi doctoral].

ASPECTES DE LA RELACIÓ DE MALLORCA AMB EL REGNE DE NÀPOLS A LA BAIXA EDAT MITJANA

Maria Barceló Crespí

Universitat de les Illes Balears

Resum: Les relacions del regne de Mallorca amb el regne de Nàpols van ser intenses durant els darrers temps medievals i, singularment, quan el rei Alfons el Magnànim va instal·lar la Cort a la capital de la Campània. Anaven i venien mercaders i homes de negoci però també artistes, juristes i lletraferits que en tornar a Mallorca contribuïren en difondre per l'illa les noves idees i la nova estètica de l'Humanisme i del Renaixement.

Paraules clau: Mallorca, Nàpols, segle XV, comerç, cultura.

Abstract: the relations between the kingdom of Majorca and the kingdom of Naples was intense during the later years of the Middle Ages and, especially when the king Alfons the Magnanimous established the court in the capital of Campania. There was traffic of traders and businessmen, but also of artists, lawyers and intellectuals who contributed to the diffusion of the new Humanist and Renaissance ideas and aesthetics through the island.

Keywords: Majorca, Naples, 15th century, trade, culture.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 20 de desembre de 2016.

Aquest treball ha estat realitzat dins del projecte de recerca *La Corona de Aragón, el Islam y el mundo mediterráneo medieval: tripulaciones, armamentos, construcción naval y navegación en el Mediterráneo medieval* finançat per MINECO. Referència: HAR2013-48.433-C2-1-P.

Abreviatures: AH = Arxiu Històric, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, EU = Extraordinari d'Universitat, LR = Lletres Reials, Prot. = Protocol notarial, RP = Reial Patrimoni.

La ciutat de Mallorca, a la tardor medieval, fou un centre portuari neuràlgic en el context de la Mediterrània occidental. Al seu moll, bellament retratat al retaule de Sant Jordi del pintor Pere Niçard (1480), arribaven o sortien mercaders, esclaus, artistes, etc.

Efectivament, el moll i el port de la capital mallorquina, enllaçaven amb les grans rutes del comerç internacional.¹ Entre aquestes rutes la de Llevant ocupava un lloc preferent i tenia com destí final arribar a la Romania (imperi bizantí) i als ports de Síria i Palestina així com Alexandria. És cert que abans d'arribar a Orient, des de Mallorca, cal fer esment de la península italiana i les grans illes tirrèniques.

Els registres d'*Ancoratge*, *Lleuda*, *Lou*, *Llicències per a barques*, etc. estudiats per diferents autors, entre ells Antoni Riera Melis, Marcel Durliat-Joan Pons, així com treballs envers el comerç a la Mediterrània, de Claude Carrère, Mario del Treppo, David Abulafia, i estudis a partir de la documentació mallorquina sobretot d'Onofre Vaquer, permeten una aproximació al comerç mallorquí en els segles XIII-XV i la seva importància en el context de la Mediterrània occidental. Malauradament s'han perdut fonts fiscals com el *Victigal de mar* o el *Diner del moll*.

Cal completar tot això amb altra informació procedent de fonts ja publicades i altres inèdites, molt disperses i diverses, conservades principalment a l'Arxiu del Regne de Mallorca tals com els Protocols notariais, Lletres Missives, Extraordinaris d'Universitat i altres. Sens dubte, seria desitjable la conjunció de les fonts mallorquines amb les napolitanes.

Malgrat tot, el cas del regne de Nàpols requereix ésser tractat no sols des del punt de vista econòmic sinó també polític i cultural.²

1. Al llarg del segle XIV

La presència d'italians a Mallorca, singularment mercaders, és força coneguda durant els darrers segles medievals. De pas o residint-hi, tal vegada foren el col·lectiu d'estrangers més nombrós. Els genovesos i pisans ja hi estan documentats quan Mallorca era Mayurqa així com en els temps immediatament posteriors a la conquesta de 1229. Al llarg del segle XV i principis de la centúria següent, en especial, cal fer referència a genovesos, venecians, sards, sicilians i napolitans. En menor quantitat, florentins, pisans, plasentins, llombards, saonesos o savoians.

Respecte als napolitans els lligams entre el regne de Mallorca i el regne de Nàpols encara foren més intensos, en especial, a partir de la incorporació del regne napolità a la Corona d'Aragó i la instal·lació de la cort a la capital de la Campània.

A les llicències de sortida d'embarcacions i mariners mallorquins concedides pel batle de Mallorca, entre el 23 de gener i el 18 de març de 1284, no hi ha cap destí que sigui Nàpols, en canvi sí al nord d'Àfrica (Tunis, Bugia, Tedelis), Almeria, Tortosa, i altres.³

¹ MACAIRE, P.: *Majorque et le commerce international (1400-1450 environ)*, Lille, 1986.

² BARCELÓ CRESPI, M.: "El reino de Mallorca y su relación con el reino de Nápoles en la baja Edad Media", en *Intercambi socio-culturali ed economici fra le città marinare d'Italia e l'occidente dagli osservatori mediterranei*, Amalfi, 2014, p. 273-298.

³ RIERA MELIS, A.: "La 'llicència per a barques' de 1284, una font important per a l'estudi del comerç exterior

En els registres d'Ancoratge estudiats que corresponen als anys 1321, 1324, 1330, 1332 i 1340 consten referències a genovesos, florentins, venecians i pisans però no a napolitans.⁴

Per la seva part, Abulafia utilitzant les mateixes fonts escriu que venien embarcacions italianes de Gènova, Pisa, Sicília, Sardenya i afegeix Gaeta. Per a aquest autor, la cort de Perpinyà durant el regnat de Jaume III incrementà les relacions comercials amb el regne de Nàpols atès que la reina Sanxa tenia un origen mallorquí. Així, una de les rutes més recorreguda pels mallorquins era la que passava per Cagliari, per arribar a Calàbria. Esmenta que el 1325 el rei Robert confirmava els privilegis comercials i legals dels mercaders del regne de Mallorca, i que el 1340 un negociant napolità comerciava a Mallorca.⁵

Segons afirmacions de Mario del Treppo, les relacions de Barcelona amb Nàpols foren esporàdiques i supeditades als intercanvis amb Sardenya i Sicília. Aquesta situació no variaria en sentit positiu fins a la conquesta del regne per Alfons el Magnànim.⁶ Molt probablement, aquesta circumstància també es pot aplicar a Mallorca.

Pel que fa als mercaders es desprèn la supremacia dels operadors venecians seguits en ordre pels amalfitans, de Gaeta, Sorrento, toscans i finalment de Tropea, Nàpols i Llombardia.

Interessava, sobretot, el vi negre de Calàbria, embarcat a Tropea, i els vins de Nàpols, tots ells d'ampli consum i que gaudien d'acceptació tant a Barcelona com a Mallorca.

2. Productes i objectes napolitans a Mallorca

Queda demostrat tant en el cas mallorquí com napolità, que les relacions entre els dos regnes, de manera especial a l'àmbit mercantil, venien d'enrere però des de mitjan segle XV assoliren un interès notori.⁷ Els intensos contactes comercials i de relació entre persones d'un lloc i de l'altre sens dubte contribuïren a la difusió de noves idees i sensibilitats estètiques entre certs sectors de mallorquins que sentiren atracció per la nova mentalitat renaixentista.

Així i tot, potser resta aprofundir més en l'estudi que assenyali el pes específic i la incidència que tingueren les guerres alfonsines i els possibles avantatges de la posterior conquesta, com ha assenyalat Pierre Macaire: *Nous manquons, hélas, d'informations pour juger de l'influence des guerres napolitanes sur les relations commerciales de Majorque avec le*

mallorquí del darrer quart del segle XIII", *Fontes Rerum Balearium*, III, 1980, p. 121-140.

4 DURLIAT, M.; PONS I MARQUÈS, J.: "Recerques sobre el moviment del port de Mallorca en la primera meitat del segle XIV", a *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Madrid, 1960, p. 345-363.

5 ABULAFIA, D.; GARÍ, B.: *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, Barcelona, 1996, p. 142.

6 LÓPEZ PÉREZ, M.D.: "La presencia mercantil italiana en Mallorca a través de los registros de lezdas (1373)", *El poder real en la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)*, a *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, I, Vol. IV, Zaragoza, 1994, p. 135, 137, 142 i 143. Citant DEL TREPPO, M.: *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa*, Barcelona, 1976, p. 161 i p. 167.

7 VAQUER BENNÀSAR, O.: "Comerç entre Mallorca i Nàpols després de la conquesta de 1443", a *Actes del XVI Congreso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona, Celebrazione Alfonsine*, II, Napoli, 2000, p. 1.201-1.219.

*royaume de Naples, ni des avantages possibles apportés aux échanges après l'annexion du Sud Italien.*⁸

El que és cert és que les relacions augmentaren a partir de la instal·lació de la cort del Magnànim a Nàpols i continuaren intenses durant la segona meitat del segle XV i principis del XVI.

La presència d'una important comunitat de mercaders mallorquins establerts en aquella ciutat per fer-hi negoci, fins i tot amb consolat propi, es constata àmpliament. Així mateix, l'existència d'objectes de procedència napolitana a les cases illenques apareix també de manera abrumadora en la documentació notarial. No sols eren objectes el que arribaven de Nàpols sinó també mercaders, mariners i altres ciutadans que recalaven i alguna vegada s'establiren a Mallorca els quals molt probablement actuaren com a elements difusors de gustos i modes italianes.

Entre els productes importats de Nàpols o els objectes fets a la manera de Nàpols cal remarcar:

2.1. Blat

Les relacions comercials eren favorables a Nàpols en el sentit que els mallorquins importaven més que no exportaven. Tal vegada la mercaderia més destacada sigui el blat junt amb altres cereals. L'illa de Mallorca, degut a un règim pluviomètric irregular, molts anys patia males collites i com a conseqüència hi havia una fretura de blat, aliment bàsic per a la població. Els mercats als quals acudien els mallorquins eren per aquest orde Sicília, Sardenya, Nàpols i altres.

La documentació conservada als arxius mallorquins, en especial les denominades *certificatòries de forment*, evidencia aquesta realitat. El 26 d'octubre de 1456 els jurats de Mallorca enviaren una carta a Pere Serra, mercader a Nàpols, insistint en la necessitat de blat (ja l'havien exposada en cartes anteriors). Li pregaven que fes arribar la notícia a Bernat de Pacs, i aquest al monarca, per a que concedís la llicència de poder treure blat sicilià així com pressionar als consellers de Barcelona per a que, a la vegada, no impedissin treure blat de Catalunya. És a dir, a voltes davant l'extrema necessitat fins i tot s'acudia al monarca amb la finalitat d'aconseguir com més aviat millor el tan desitjat cereal.⁹

El dia 22 de febrer de 1457 Joan Vidal, mercader de Mallorca, en nom de Lluís de Santàngel, mercader de València en aquell moment a Nàpols estant, es comprometia davant els jurats recaptar 3.000 quarteres de blat de *ferm* i 1.000 quarteres de *respit* que transportaria en la nau de Domingo Folquer de Tortosa i que confiava arribassin a Mallorca al llarg del mes de març. El blat el compraria a Sicília.¹⁰

El dimecres 13 d'abril de 1485 Pere Moranta, notari i escrivà de la universitat i regne de Mallorca, certificava a Joan Muntanyans que Tomàs Sargent, capità, havia descarregat en els porxos del moll 1.037 quarteres de blat net *de la sua nau vinguda de Nàpols lo*

⁸ MACAIRE, P.: *Majorque et le commerce...* El comerç amb Nàpols és tractat, sobretot, a les pàgines 478-483.

⁹ ARM, AH 679, f. 71v.

¹⁰ ARM, EU 11, f. 14v.

qual dit forment és de Monfredònia, a raó de 2 sous per quartera i hi hagué d'ajuda 103 lliures i 14 sous.¹¹

A tall d'exemple, el 1507 que fou un any de molt mala collita, només en dos dies es descarregaren en el moll de la ciutat de Mallorca unes dues mil quarteres de blat procedent de Nàpols.

Així el dia 15 d'abril de 1507, del galió del genovès Flari de Lissola (que havia arribat el dia 3) es descarregaren dues partides una de 724 quarteres i una altra de 750 quarteres.¹² A l'endemà, 16 d'abril, de la barca d'Antoni Ribes (que havia arribat el dia 5) es baixaren sis partides de 180, 465, 38, 77, 150 i altres 38 quarteres de blat procedents de Nàpols.¹³ Els exemples són molts.

A part del blat venien altres productes alimentaris. Joan Arnau, recol·lector de l'impost del vectigal de la mercaderia, el 19 d'abril de 1474 reconeixia que el passat dia 4 *entrà en lo present port l'honorable Pedrillo Siguala, patró de balaner de Nàpols e ha descarregat en la present plaça del Moll passades LXXV bótes de vi e certa quantitat de legums e altres graxes lo qual se vol alegrar del guiatge de virtualles axí per ell com per la companya e mercaders de la dita nau*. El conductor de la nau era Genoso Mararano.¹⁴

2.2. Lli

Gaudia d'un cert renom el lli napolità. El lli, materia primera per teixir, malgrat ser conreat als camps mallorquins, també s'importava. La major part procedia d'Alger però es documenten partides d'altres indrets i entre ells Nàpols. Vet ací alguns exemples:

Lorenzo de Marí, cavaller, en una caixa d'un artibanc, situat en la sala de la casa, tenia: *1 lliura 6 onces de fil de lli de Nàpols sense debanar i 3 lliures de lli de Nàpols no filat i 1 lliura de estopa de lli de Nàpols sense filar* (1482).¹⁵

Joan Gil, prevere beneficiat a la catedral de Mallorca, comprà a Bernat de Berga, ciutadà, 2 quintar de lli de Nàpols al preu d'11 lliures el quintar (1489).¹⁶

Jaume Martí, ciutadà, comptava amb *dos lensols de li de Nàpols de drap de quatre palms, de tres teles cascú, de lit de repòs de drap de casa i dos lensols prims de li de Nàpols de quatre teles e de quatre palms de drap de casa* (1503).¹⁷

Ramon Gual, ciutadà, disposava d'una *lliura de fil filat de bri de Nàpols y per a filar* (1504).¹⁸

Francesc Ballester, mercader, en el dormitori de ca seva, guardava *duas liuras de li*

¹¹ ARM, EU 17, f. 148v.

¹² ARM, EU 25, f. 51v-52r.

¹³ ARM, EU 25, f. 54v, 55r, 56v, 60v i 61r.

¹⁴ ARM, EU 15, f. 123v.

¹⁵ ARM, Prot. C-174, f. 275r.

¹⁶ ARM, Prot. C-238, f. 57v.

¹⁷ ARM, Prot. P-399, f. 16r-16v.

¹⁸ ARM, Prot. T-859, f. 8r.

*de Nàpols vel circa ab serros pantinat ambulicades ab un tros de tella (1505).*¹⁹

Bernat Sans dins un cofre en el seu dormitori de ca seva al carrer de l'Argenteria tenia *sirca dues lliures de li de Nàpols pentinat (1506).*²⁰

El 12 de desembre de 1489 Antoni de Burgos, hostaler, i la seva muller Francina reconeixien deure a Miquel Esteve, escrivà, 7 lliures i 10 sous pel preu de la compra de *unum quintale lini de Napols.*²¹ El 7 de gener de 1490 Jordi Serra, corredor d'orella, Bernat Amades i la seva muller Tomassa admetien deure al mercader Miquel Esteve 50 lliures pel preu de la compra que li feren de *cert soffra caria guarangau et li de Nàpols.*²²

2.3. Objectes sumptuaris i de luxe

Entre els objectes napolitans trobats a cases mallorquines esmentats als inventaris *post mortem* es troben cadires, culleres i tasses de plata, etc. Ara bé, per damunt de tot, els cofres i caixes de distints tamanys i característiques, sempre fent constar que eren *obra de Nàpols*.

Alguns exemples poden ser els següents:

Jaume Alemany, mercader, en el menjador de casa seva guardava *hun coffre napolità verd (1463).*²³

A la possessió de Canet, municipi d'Esporles, en el dormitori principal de la casa, el seu propietari Francí Pardo, mercader, tenia *hun cofre de Nàpols ferrat ab son pany e clau, hun cofre altar obre de Nàpols, hun altre cofre consemblant de la dita obre de Nàpols ferrat (1467).*²⁴

Bernat Berard, ciutadà, tenia *hun cofre de Nàpols (1493).*²⁵

Joan de Sant Joan, cavaller, en la seva finca situada en el municipi de Muro posseïa *hun pavalló de XX vessos nou tela de Nàpols (1494).*²⁶

Salvador Sureda, cavaller, a la cambra major de ca seva era present *hun coffre redó obra fr Nàpols vell, la cuberta trencada, buyt (1495).*²⁷

Vicenç Domènec disposava d'un *caxó obre de Nàpols ab son pany e clau (1503).*²⁸

Miquel de Pacs, cavaller, en una estança guardava *hun cofre de Nàpols cubert de cuyro per a altar portàtil (1505).*²⁹

19 ARM, Prot. M-612, f. 205v.

20 ARM, Prot. M-612, f. 255v.

21 ARM, Prot. C-238, f. 79r-79v.

22 ARM, Prot. C-239, f. 8r.

23 ARM, Prot. C-174, f. 33v.

24 ARM, Audiència VI, 155, f. 35v-36r.

25 ARM, Prot. T-857, f. 84v.

26 ARM, Prot. T-857, f. 134v.

27 ARM, Prot. P-451, f. 128v.

28 ARM, Prot. M-612, f. 124v.

29 ARM, Prot. T-859, f. 59v.

El donzell Melcion Tomàs en la sala nova de ca seva s'exposava *hun cofre de Neàpols cubert de pèl o cuyro i hun cofre obra de Nàpols vell e buyt qui pot servir per altar*. Mentre, en una cambra hi havia *hun cofre obra de Nàpols vell hon havia hun galzer de argent ab sa patena y diverses scriptures; hun altre cofre de Nàpols hon havia alguns pedassos i hun altre cofre de Nàpols*. A la recambra tenia *hun cofre obra de Nàpols vell e buyt qui pot servir per altar*. I en una petita habitació es trobava *hun cofre vell de Nàpols ab son pany e clau dins lo qual havia hun pavalló de cotonina grossa usat* (1509).³⁰

Jordi de Dameto, cavaller, en la recambra tenia *hun scarinyo cofre pintat de vermell e vert ab les armes de Dameto e Sureda dins lo qual havia primeramente hun pavalló blanch bucaram ab listes scacades ab XVIII vessos ab son capiró de domàs blanch ab hun bell pom de Nàpols, hun altre scarinyo o cofre de Nàpols, altre scarinyo o cofre de Nàpols*. A la capella, *dos poms de pavalló daurats obra de Nàpols i una portadera drap vermell ab figures sobreposades obra de Nàpols* (1510).³¹

Per la seva banda, Joanot Ferrer disposava de *dues cadires de Nàpols plegadisses* (1511).³²

Salvador Terrers, mercader, a la recambra de la seva casa exhibia *hun crestili de fust obra de Nàpols ab son forniment* (1512).³³

Sebastià Mulet, atzabetger, tenia *dues caixes de Nàpols* (1516).³⁴

A les cases pertanyents a l'oligarquia ciutadana (cavallers, donzells, ciutadans i mercaders) és fàcil trobar objectes de plata, joies o indumentària luxosa com expressió de riquesa i poder. Els objectes de plata venien descrits pel nom, el pes (expressat en unces) i la procedència o marca. A Mallorca les marques més abundants eren la de la pròpia illa, o sia Mallorca, i les de Barcelona, València i Nàpols. Aquests objectes marca de Nàpols, potser fossin comprats a la mateixa capital campana o bé en altres ciutats italianes o hispàniques, i fins i tot flamenques, en el marc de la redistribució de productes en els mercats de les principals rutes del comerç internacional. A tall d'exemple:

Salvador Sureda, cavaller, en la sala o habitació de relació social, plena de mobles i objectes, guardava algunes peces de plata marca de Nàpols (1494): *un pitxer de argent ab un títoll deurat de marca de Nàpols de pes de XVIII° unces manco un quart, una tesseta de argent petita de pes de sinch unces e un quart marca de Nàpols, un pitxer de argent marca de Nàpols de pes de XX unces e tres quarts, una scudella de argent marca de Nàpols de pes de XIII unces, un altra scudella d'ergent marca de Nàpols de pes de XIII unces, un plat d'ergent marca de Nàpols de pes de XII unces e tres quarts, un altra plat d'argent marca de Nàpols de pes de dotza unces e tres quarts i una cullera de plata marca de Nàpols d'un conjunt de set*

30 ARM, Prot. T-859, f. 168r, 172r, 173r i 173v.

31 ARM, Prot. T-860, f. 20v, 21r, 21v, 22r i 22v.

32 ARM, Prot. O-24, f. 2r.

33 ARM, Prot. T-860, f. 91r.

34 ARM, Prot. N-31, f. 67r.

essent les cinc restants marca de Mallorca i una de València.³⁵

El mercader Francesc Ballester a la sala de ca seva estotjava una *tesseta de argent petita de pes de sinch onses e un quart marca de Nàpols, un pitxer de argent marca de Nàpols de pes de XX onses e tres quarts, una scudella de argent marca de Nàpols de pes de XIII onses, un altra scudella d'argent marca de Nàpols de pes de XII onses e tres quarts, un altra plat d'argent marca de Nàpols de pes de dotza onses e tres quarts, set culleres d'argent en qua n-a una tranquada de les qualls n-i ha cinch de marca de Mallorca e altra de marca de Nàpols, l'altra marca de Vellèntia de pes de VI onses manco un quart* (1505).³⁶ No es tractava d'objectes d'ús diari sinó peces valuoses que es guardaven a l'interior de mobles i constituïen un valor assegurat atès que, fins i tot, es podien empenyorar en cas de necessitat.

2.4. Altres objectes

En aquest apartat s'han d'incloure una àmplia gamma d'objectes molt variats. Cal demanar-se si eren fets a Nàpols o si eren obrats en altres indrets però a la manera de Nàpols. Alguns exemples:

Duodecim dagues cum earum vaginis corii nigri operis de Nàpols es troben relacionades a l'inventari de Pere Sunyer, mercader (1404).³⁷

Dues banastes hobra de Nàpols de Jaume Riera, mercader (1452).³⁸

Huns baynots del dit mon pare guarnits de guarniment daurat ab sa olleta de Nàpols y tres spalmadors obra de Nàpols de Blai Valero, notari (1467).³⁹

Deu mochadors ab serras obra de Nàpols de Lorengo de Marí, cavaller (1482).⁴⁰

Dos poms papalo de Nàpols de Gregori Burgues (1504).⁴¹

Un puat de Nàpols en lo qual ha tres puat i una camisa de tela de Nàpols de Joan Monyo, mercader (1506).⁴²

Una bandera de sedaroll ab flos de lir groch ab les armes de Nàpols de Guillem Desmàs, ciutadà (1506).⁴³

Un pavalló gran de tella de Nàpols ja molt usat, squinsat, ab son pom deurat de Joan Geronès (1507).⁴⁴

³⁵ ARM, Prot. M-612, f. 200r-201r.

³⁶ ARM, Prot. M-612, f. 202r.

³⁷ ARM, Prot. C-81, f. 3v.

³⁸ ARM, Prot. C-109, f. 76r.

³⁹ ARM, Prot. T-856, f. 54r.

⁴⁰ ARM, Prot. C-174, f. 279r.

⁴¹ ARM, Prot. M-612, f. 175v.

⁴² ARM, Prot. M-612, f. 223r i 225r.

⁴³ ARM, Prot. M-612, f. 234r.

⁴⁴ ARM, Prot. T-497, f. 15v.

Una fodella de fust nepolatana de Pere Villes, mariner (1507).⁴⁵

Sis archs de rutlons de Nàpols, sinch nous y un vell de Mateu Gener, paraire (1511).⁴⁶

3. Exportacions a Nàpols

A la inversa, des de Mallorca sortien mercaderies cap al port de Nàpols i de Gaeta i a altres destinacions del Llevant que podien fer escala a la capital napolitana.

Els principals ports de destinació de les mercaderies assegurades a Mallorca entre 1405 i 1468 varen ser Nàpols en primer lloc seguit de València, Palerm, Càller, Orà, Rodes i Gènova. El volum de capital cap a Nàpols assolí 13.006 lliures la qual cosa significava el 27,05 sobre el total.⁴⁷

De Mallorca eixien sobretot draps de baixa qualitat que sovint servien per compensar el pagament del blat que s'importava. Les teles mallorquines s'exportaven principalment a través de la ruta del Llevant. A partir dels documents d'assegurances dels anys 1465-1468 es dedueix que un 34,64% tenia per destinació Nàpols, un 16,65% Palerm, un 10,67% Càller i un 7,93% Rodes. La resta de teles, sense arribar al 20%, anaven a ports nord-africans.⁴⁸

El 1451 es formà una societat mercantil entre quatre mercaders per comerciar amb teles de Mallorca. Un d'ells era Antoni Sala que residiria a Nàpols.⁴⁹

Tan necessària era l'exportació de teles que el 6 de juliol de 1472 els jurats de Mallorca escrivien una carta a Joan II havent-se assabentat que el rei napolità havia prohibit que cap forester s'atrevis a portar a la ciutat de Nàpols teles de llana de valor de 3 ducats la cana. Aquesta prohibició significava la ruïna del regne de Mallorca *la ànima e sperit del qual és principalmente l'art comerix de la draperia* i el regne de Nàpols era un dels principals mercats. Per això suplicaven la intercessió de Joan II davant el monarca napolità.⁵⁰

Segons Abulafia, a la fira de Salerno de 1478 el drap mallorquí era una mercaderia molt comuna en el regne de Nàpols.⁵¹

Pierre Macaire remarca que de fet, després de Gènova, Nàpols era un gran magatzem de draps. El 1445 Paride Cattaneo encarregà diverses bales a la ciutat de Mallorca per consignar-les als Cibo de Nàpols. La major part de les peces devien acabar a Orient, a Quios, a Constantinoble o a Rodes, singularment. En aquest sentit, el mercat de Nàpols en

⁴⁵ ARM, Prot. T-497, f. 19r.

⁴⁶ ARM, Prot. T-497, f. 92r.

⁴⁷ VAQUER BENNÀSER, O.: "El comercio marítimo de Mallorca en el tránsito a la Modernidad", *Studia Historica. Historia Moderna*, 17, 1977, p. 153.

⁴⁸ VAQUER, O.: "El comerç marítim de Mallorca a la segona meitat del segle XV", *Randa*, 29, 1991, p. 109.

⁴⁹ ARM, Prot. 2.505, f. 125r. Citat per VAQUER, O.: "Comerç i capital mercantil a Mallorca (1448-1480)", *La Mediterrània. Antropologia i Història*, Palma, 1990, p. 165-166.

⁵⁰ ARM, AH 680, f. 103v.

⁵¹ ABULAFIA, D.; GARÍ, B.: *En las costas ...*, p. 145.

l'exportació de draps mallorquins no era més que una etapa del gran tràfec cap al llevant mediterrani. I a la vegada, Mallorca era una escala de draps catalans i valencians.⁵²

Sovint, el port de la capital mallorquina servia d'escala per prosseguir viatge d'embarcacions procedents del litoral català i valencià o de ports castellans i portuguesos. El 30 de desembre de 1474 Joan Bertran de la Renderia, patró d'un *balaner* de nom San Juan, Pere Sanç de la Renderia, Joan de Liquetao i Esteve Rodrigues, jurats de la vila de Muros, prometien a Lluís Fullet, patró de la nau del rei Ferran de nom Santa Maria que anirien al port de Nàpols. Sembla que la nau anava carregada amb 120 bótes de sardines.⁵³

L'illa d'Eivissa comerciava la seva producció de sal, ja apreciada a l'Antiguitat i molt més en els temps medievals.⁵⁴ Algunes càrregues després de fer escala a Mallorca es dirigien als ports més importants de la Mediterrània i entre ells Nàpols. El 10 de maig de 1336 es concedia llicència a una coca d'una coberta de nom *Sant Jaume* per carregar 30 modins de sal d'Eivissa amb destinació Nàpols el patró de la qual era Joan Miranys de València, i el 7 de juny del mateix any la llicència era concedida a Pere Amfós, ciutadà de Mallorca, per poder carregar en una coca de castellans, conduïda pel patró Mateu Dorca de Sevilla, 120 modins de sal d'Eivissa i portar-los a Nàpols.⁵⁵ El dia 2 de maig de 1460 Andrea Menescalco de la ciutat de Messina, amo i patró d'un *balaner* de nom Santa Maria de l'Escala, en aquell dia ancorat en el port de Mallorca, el llogà al mercader genovès Lluçà Centurió per a un viatge l'itinerari del qual contemplava anar a Eivissa quan el bon temps ho permetés, per carregar tota la sal que la cabuda de l'embarcació acceptàs. Una vegada carregada partiria cap a Nàpols per entregar la mercaderia a Francesco Lomelli, genovès, o a qui aquest indicàs. Després de descarregar, en el termini de sis dies Centurió havia d'entregar-li 3 ducats i 1/3 de ducat corrent. Menescalco prometia entregar la nau amb totes les condicions necessàries per navegar a més de catorze persones entre mariners, oficials i servei inclòs ell mateix. Centurió acceptà. Quina de les dues parts contractants incomplís el contracte pagaria 100 lliures, la meitat a la cort i l'altra meitat al que complís.⁵⁶

El 26 d'agost de 1467 Bernat Cotoner, Gaspar Genovard i Joan Pont, ciutadans (actuaven de mercaders), prometien als jurats que el *falconet* aniria a Eivissa per carregar de sal i a continuació aniria a Nàpols *e de com pus prest porà carragarà de forment e aportarà sinch-centes quarteres de forment e aquell descarragarà en lo moll de Mallorca*.⁵⁷

Del dia 23 de juliol de 1467 consta una altra càrrega de 190 modins de sal que Antoni Marí embarcà en la nau de Francesc de Moranta, patronejada per Bernat Metge, *causa portandi in civitate Neapolis*.⁵⁸ El dia 11 de gener de 1473 Pere Maçana, del lloc de Lloret de la costa

⁵² MACAIRE, P.: *Majorque et le commerce...*, p. 480. Citant a HEERS, J.: *Gènes au XVème siècle*, Paris, 1961, p. 420.

⁵³ ARM, Prot. P-459, f. 4v.

⁵⁴ MANCA, C.: *Aspetti dell'espansione economica catalano-aragonesa nel Mediterraneo occidentale. Il commercio internazionale del sale*, Milano, 1966.

⁵⁵ SASTRE MOLL, J.: *L'exportació de sal i pega des de les Pitiüses (1311-1343). Un llibre de les rendes del procurador reial d'Eivissa (1326-1327)*, Eivissa, 2010, p. 143 i 147. El *modí* és una mesura de capacitat equivalent, de manera aproximada, a uns dos kilos.

⁵⁶ ARM, Prot. C-140, f. 52v-53r.

⁵⁷ ARM, EU 13, f. 33v.

⁵⁸ ARM, Prot. C-200, f. 110r.

de Catalunya, ciutadà de Mallorca, amo i patró de la calanera *Caterineta*, surta en el port de Mallorca, la llogava a Francí Despuig, mercader de Mallorca. Es comprometia a tenir-la ben equipada, amb onze persones entre mariners i mossos. Partiria *amb el primer bon temps* cap a Eivissa per carregar tota la sal que pogués transportar. Tornaria a Mallorca per reposar durant dos dies i a la vegada carregar 30 draps els quals prometia portar *francs de nòlits*. Navegaria cap a Nàpols on descarregaria la sal i les teles. Transcorreguts tres dies Francí estava obligat a pagar per cada modí de sal 3 ducats menys un quart. Si no es complien aquestes condicions, es penalitzaria amb 100 lliures, la meitat al fisc i l'altra meitat a la part obedient.⁵⁹

De vegades eren els napolitans els que actuaven com a transportistes. Així el 27 d'agost de 1339 es concedia llicència a Gerraldo Calamarci de Nàpols, patró de leny, per carregar 70 modins de sal eivissenca i portar-los a Saona.⁶⁰

Un altre producte que Mallorca "exportà" a Nàpols va ser la pedra per a la reconstrucció del Castel Nuovo. Guillem Sagrera volgué emprar pedra arenisca, potser mal denominada pedra de Santanyí, tot i que podia ser extreta de Cala sa Nau i de Portocolom, dos indrets de la costa del terme de Felanitx, la seva vila nadiua. Es coneixen les comandes de les peces de pedra fetes des de Nàpols entre 1450 i 1455, les mides, la seva destinació (escala, portals, finestres...). Encara el 1469 Cristòfol Vilasclar enviava pedra de Santanyí al rei de Nàpols.⁶¹

Tot plegat evidencia el lloc destacat de Nàpols en el concert del comerç mediterrani.

4. Mallorquins a Nàpols

Els mercaders, com s'ha dit, eren asidus en la capital de la Campània però en moltes ocasions eren altres els que acudien a la Cort amb finalitat més aviat política. També s'aprofitava la presència d'alguns destacats personatges per resoldre litigis.

El dia 2 de juny de 1454 Pau Terriola i Pere Serra, mercaders i ciutadans de Mallorca, aleshores mercantilment a Nàpols, d'una part, i d'altra part Guillem Soldevila, mallorquí també a Nàpols per negociis, mantenien una controvèrsia a propòsit de quantitats que es devien de manera mútua. Arribaren a una concòrdia actuant de testimonis Francesc Burgues i Francesc Aixeló, cavallers, Joan Berard, doctor en lleis, i Pelai Unís, ciutadà *in civitate Neapolis pro nunc degentes*. Cal indicar que Francesc Aixeló fou secretari i conseller del Magnànim.⁶²

El 3 d'octubre de 1457 Lluís Pardo, mercader de la ciutat de Mallorca, i Galceran Martí, mercader de la ciutat de València, formaren una societat mercantil per negociar amb Nàpolss durant tres anys prorrogables altres tres. Lluís Pardo posaria 5.000 ducats i Galceran Martí 500 que serien administrats a Nàpols per dit Martí el qual hi habitaria amb la

⁵⁹ ARM, Prot. C-171, f. 58r-59r.

⁶⁰ SASTRE MOLL, J.: *L'exportació de sal...*, p. 156.

⁶¹ VAQUER BENNÀSER, O.: "Comerç entre Mallorca y Nápoles...", p. 1.205-1.206 i p. 1.217-1.219.

⁶² ARM, Prot. F-123, f. 157r-158r.

seva família, sirvents, esclava i altres. Galceran havia de negociar, comprar, vendre, canviar, prestar, etc. *e assò generalment ab lo señor rey o ab qualsevulla persones de qualsevull grau o stament sian [...] e encara ab marcaderies prohibides com no prohibides e açò en la dita ciutat de Nàpols e per tot lo reyalme e per totes les parts del món.*⁶³

Antoni de Jovals, probablement donzell, morí a Nàpols. El 6 d'octubre de 1458, la seva hereva Margalida, muller de Pere Ortolà, manà aixecar l'inventari dels béns.⁶⁴

L'inventari de béns, *post mortem*, del mercader Jaume Alemany datat el 21 d'abril de 1463 evidencia els interessos comercials d'alguns mercaders mallorquins en el mercat napolità. Jaume Alemany hi degué romandre temps on fins i tot féu testament davant el notari Bernat López. A l'escriptori de ca seva, dins d'una caixa, es trobaren escriptures algunes de les quals es referien als seus negocis a Itàlia.⁶⁵

una escriptura fa referència a Andreu de Felatio, notari públic de Nàpols, on consta que es deu al difunt 4.450 ducats.

en una altra escriptura es manifesta que se li deu 90 ducats per part dels síndics de la ciutat de Tirana.

un pergami redactat davant el notari Nicola de Vigilano el primer dia de desembre de 1455 fa constar que mícer Simo Casseto li deu 1.100 ducats corrents.

un altre contracte en pergami redactat per Marc Pisa, notari de Nàpols, el 28 de setembre demostra que mícer Troyolo Piyatello li deu 100 ducats corrents.

un altre contracte en pergami redactat pel notari Salvo de Salerno el 19 de setembre de 1455 prova que li són deguts 25 ducats corrents.

molts altres contractes en pergami es relacionen amb el deute de la universitat de Tirana.

altra carta en pergami redactada per Marco Pisano, notari públic de Nàpols el 18 de setembre de 1460 fa constar que se li deu 1.160 ducats.

altre contracte de 1458 indica el deute de 703 ducats.

altre contracte de 25 ducats més.

un albarà de 1460 signat per Ferran, rei de Nàpols, fa constar el deute al difunt de 1.491 ducats.

Dasalu, en altre temps conservador general del rei Alfons, d'eterna memòria, per una prima de canvi datada a Nàpols el 27 d'octubre de 1455, indica que se li ha de pagar 400 ducats venecians, genovesos, florentins o *de cambre* els quals s'havien d'entregar a Joan Bertran a Cagliari *e may no-s són pagats*.

li deu al difunt Pere Capdevila, ja mort i en altre temps tresorer del rei Alfons, 8.610 ducats corrents *segons appar per albarà sotssignat de mà sua pròpia fet a XXXI de marts any MCCCC sinquante tres*.

Joan Bartomeu, mercader, morí a la ciutat de Nàpols el 3 de maig de 1470.⁶⁶

⁶³ ARM, Prot. M-235, f. 263v-264v.

⁶⁴ HILLGARTH, J. N.: *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, II, Paris, 1991, p. 507.

⁶⁵ ARM, Prot. C-174, f. 34r-35v.

⁶⁶ ARM, Prot. P-452, f. 194v.

El dijous dia 6 de març de 1494 Pere Joan Vivot, donzell, nomenava procurador Bernat Mas, ciutadà, a la ciutat de Nàpols *mercantillite residentem*.⁶⁷

Bonanata, esposa de Bonanat Berard, mercader en el moment a Nàpols estant, el dimarts dia 3 d'octubre de 1497 designava procurador Daniel Valleriols, *payerius*. Sembla que tenia intenció de marxar a Nàpols.⁶⁸

Potser degut al perill del viatge, el 21 de juliol de 1511 testava Jofré Rebassa, sastre, abans de partir *ad partes Neapolis*.⁶⁹

Convé recordar que Guillem Sagrera, de renom i prestigi en l'art de treballar la pedra, marxà a Nàpols reclamat pel rei i deixant inacabades les obres de la llonja nova. Són conegudes les seves intervencions en el Castel Nuovo. Més tard també partiren altres parents i deixebles, tots ells mestres picapedrers.⁷⁰

Un d'ells va ser Mateu Forcimanya qui, sembla, hi va estar abans de 1460 o després de 1469. Fins i tot la seva muller i família es traslladà a la capital napolitana. El dilluns 11 d'agost de 1455 els jurats, en resposta a una carta reial datada en el Castell Nou de Nàpols el 3 del passat mes de maig *e per sopllir al voler de la sua senyoria, permatren e lexaren partir de la present illa la dona Anthonina Muller den Matheu Forsimanya picapedrero e Caterina filla sua e la dona Caterina sogra sua que fou muller den Matheu Lillet, per anar en Nàpols per so com lo dit Fforsimanya sta ara en servey del senior rey per certa obra que li fa fer lo senior rey. E en Johan Rocha, parxer, en nom de les dessus dites dones promès que dins vuyt anys les dites dones seran assí tornades o de pagar lo dret de dos sous VIII diners per liura a la Universitat per trenta lliures a que són stades stimades les robes e béns que are se'n porten obligant per assò tots béns*.⁷¹

Cap al 1460 tornà a Mallorca per fer-se càrrec de les obres de l'església de l'hospital general creat dos anys abans i se li concedí la franquesa que l'eximia del pagament de certs impostos. La *franquesa de prevere* era un incentiu per a que algú traslladàs el seu domicili a Mallorca ja fos amb finalitat pobladora ja fos degut al seu prestigi professional. De Forsimanya es deia: *sabent que mestre Mateu Forsimaya, picapedrer, lo qual és bon mestre de son art e tal que en aquest regne ne se'n trobava hun altre semblant dell ço és de subtilitat de son offici*.⁷² El 1467 li eren degudes en concepte de salari més de 60 lliures i el mestre amenaçava en el retorn a Nàpols.

Altres mallorquins es troben documentats a Nàpols. La nòmina, sens dubte, és molt més extensa.

67 ARM, Prot. P-446, f. 59r-59v.

68 ARM, Prot. P-392, f. 162r.

69 ARM, Prot. S-573, f. 16r-16v.

70 La bibliografia sobre Guillem Sagrera és nombrosa. Es pot trobar recollida, per exemple, a SABATER REBASSA, T.: "Guillem Sagrera, arquitecto y escultor", en *La lonja de Palma*, Palma, 2003, p. 57-78. JUAN VICENS, A.: "Influencias artísticas e intercambio de artistas entre Nápoles, las islas occidentales itálicas y las islas orientales hispánicas", *Miscelánea Medieval Murciana*, XXXIV, 2010, p. 33-43.

71 ARM, EU 10, f. 148r.

72 ARM, EU 13, f. 95r-95v.

5. Alguns napolitans a Mallorca

Desconeixem, per ara, el nombre de persones que integraven el col·lectiu napolità a Mallorca. Sembla que eren menys que altres grups italians com poguessin ser els genovesos. Molts d'ells eren mariners i mercaders que estaven de pas per l'illa encara que l'estada podia prolongar-se mesos i fins i tot anys. Altres, s'afincaren a Mallorca fixant la seva residència i, a vegades, casant-se amb dones mallorquines.

Es coneixen alguns noms de cònsols que representaven els interessos napolitans, sobretot comercials, a Mallorca. El dia 3 d'octubre de 1471, Ferran el Catòlic aleshores rei de Sicília, considerant les virtuts i la destresa del mallorquí Joan Arnau, el nomenava cònsol dels napolitans a Mallorca.⁷³ El mercader mallorquí Manuel de Pau Pardo que ostentava la representació consular de Nàpols el 1476.⁷⁴

Del dia 11 d'abril de 1402 obra una referència a Pere de Pitxolo, nadiu de Nàpols i en el moment resident a Mallorca.⁷⁵

Un amalfità, ben documentat, freqüentava les illes Balears a la recerca dels seus negocis a mitjan segle XIV. El mercader Pandone Sarcaia coneixia bé Mallorca on acudia en la seva nau carregada de vi salpada a Nàpols i com a contrapartida s'emportava sal eivissenca.⁷⁶

El 6 de desembre de 1475 Ramon Catula, mariner nadiu de Nàpols, aleshores resident a la ciutat de Mallorca, alliberava a Pere Oliver dels drets i obligacions que tenia a raó de l'heretat de Caterina Coll, difunta.⁷⁷ El dijous dia 8 de febrer de 1476 Ramon Catula i la seva muller Isabel feien venda a Miquel Colom, paraire, de la meitat d'una barca de ribera seva juntament amb la meitat de les seves exàrcies i forniments segons l'inventari que Raimon aportava. El preu convingut era de 20 lliures.⁷⁸

Cobatxo de Griffio, de Nola, en el regne de Nàpols, el dissabte 19 de maig de 1453 reconeixia deure a un altre italià, Ruberto de Catania, 7 ducats que li prestà *pro meis necessitatibus*.⁷⁹ *Apostolus de Calabria regni Ytalie*, en el moment a la ciutat de Mallorca, el 2 d'agost de 1455 reconeixia que Jordi de Sales, ciutadà, li entregà 80 ducats.⁸⁰ El 16 de gener de 1474 Jordi Palumbo, napolità, nomenava procurador Joan Nicolau Berard, ciutadà, per a que li cobràs quantitats degudes.⁸¹ El 25 d'agost de 1513 Miquel de Gurrea a suplicació d'algunes notables persones, concedia *guiatge* a tres barques fondejades en el port de la ciutat de Mallorca de les quals era capità Andria Imperator, natural de la ciutat de Nàpols. La llicència contemplava que poguessin estar lliures i segures en el port i que el capità, patrons, oficials,

73 ARM, LR 73, f. 147r-147v.

74 CATEURA BENNÀSSER, P.: "Consolats estrangers a les Illes Balears (1347-1500)", *Mayurqa*, 22-1, Palma, 1989, p. 178.

75 ARM, Prot. M-93, f. 63r-63v.

76 FICLIUOLO, B.; SIMBULA, P. F.: "Un mercante amalfitano del XIV secolo: Pandone Sarcaia", *Rassegna del Centro de Cultura e Storia Amalfitana*, 39-40, Amalfi, 2010, p. 150.

77 ARM, Prot. P-370, f. 89v-90r.

78 ARM, Prot. P-428, f. 9v.

79 ARM, Prot. F-123, f. 57v.

80 ARM, Prot. P-334, f. 52r.

81 ARM, Prot. C-171, f. 160r-160v.

mariners, mercaders i passatge poguessin baixar a terra, descarregar les mercaderies i negociar per després tornar a bord. Se'ls posava la condició de no delinquir en el regne.⁸²

Entre els que sembla passaren llargues temporades o es quedaren a Mallorca, poden esmentar-se els següents exemples:

Retxarco (?), oriünd del regne de Nàpols el 8 de novembre de 1451 es col·locava amb Perot Pardo, cavaller, durant un any *causa serviendi vobis bene et fideliter die et nocte in omnibus vestris negociis licitis et honestis*. El cavaller s'obligava a alimentar-lo i donar-li vestit i calçat així com tenir-lo a casa seva sà o malalt segons el costum de Mallorca.⁸³

El dia 16 de juliol de 1454 Pascorellus de Montoro, originari del regne de Nàpols, nomenava procuradors Miquel des Puig, prevere, i Bartomeu Rossinyol, ciutadà, per demanar, exigir i rebre de Lluís de *Latone*, ciutadà, i de la seva muller Eulàlia *quandam infantem filiam meam et Luçie nationis rossorum serve dictorum congiugium nuncupatam dictam infantem Johanneta*. La nina era lliure des del 14 del mateix mes.⁸⁴

El divendres 20 de febrer de 1456, probablement de pas per Mallorca, Olinerius de Pumbliu (?), nadiu del regne de Nàpols, servicial de nau, reconeixia deure a Joan Riera, mariner de Barcelona, 14 ducats venecians que li deixà a la ciutat siciliana de Siracusa amb motiu d'una cruel malaltia amb la que gairebé no podia viure. Prometia tornar-li dita quantitat en quatre terminis.⁸⁵

Joana, napolitana, vídua de Joan Huguet, en el moment resident a Mallorca, el dia 5 d'abril de 1457 reconeixia que Gabriel des Clapers, mestre en arts, fill del mercader Bernat des Clapers, li entregà per a ús propi i de per vida *in pura comanda* els següents béns: un artibanc amb la seva banqueteta, una vànova fina obra de roses, un travesser gran, un cofre de pintures, una *techam* de fusta d'álber, tres olles de coure (de pes de 10, 7 i 5 lliures), una paella, dues cadires (una gran i altra petita), dues taules (una de quatre peus i altra de dos peus), una fusta per a llit de repòs amb quatre peus i dos barrals. Joana prometia que serien restituïts tots aquests béns a Gabriel una vegada hagués mort.⁸⁶

El 5 de maig de 1472 testava Pere Massa, barber, oriünd del regne de Nàpols però en el moment residint a la ciutat de Mallorca. Es tracta d'un testament molt simple en el que s'indica només la deixa de 150 lliures a Agnès, filla seva natural i que els hereus són els seus germans Mateu i Jauma Mar. No s'esmenten marmessors ni el lloc de sepultura.⁸⁷

A l'impost de la Talla de 1478 figura una contribuent amb el simple nom de *la Neapolitana*, domiciliada a la parròquia de Sant Jaume.⁸⁸ Tal vegada es refereixi a l'anterior, na Joana.

82 ARM, AH 426, f. 112v-113r.

83 ARM, Prot. 2.505, f. 218v.

84 ARM, Prot. 2.526, f. 102r-102v.

85 ARM, Prot. 2.525, f. 41v-42r.

86 ARM, Prot. M-236, f. 275r.

87 ARM, Prot. P-452, f. 213r.

88 BARCELÓ CRESPI, M.: *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la Modernitat*, Palma, 1988, p. 222.

Pere Paulo, del regne de Nàpols, el 16 de novembre de 1486 subscriu un contracte d'aprenentatge amb Joan Pellicer, sabater, per aprendre l'ofici i servir-lo a casa seva durant dos anys i mig. L'italià assegurava que era menor de vint-i-cinc anys i major de vint-i-dos. El sabater a canvi es comprometia a donar-li de menjar i beure així com calçat i 6 lliures per a vestimenta que pagaria en dos terminis.⁸⁹

El dia 20 de setembre de 1493 Joaneta, esposa d'Antoni Alos, napolità, reconeixia haver rebut d'Antoni Rossinyol, ciutadà, la quantitat de 10 lliures que li eren degudes pel temps que ella serví a dit Rossinyol.⁹⁰

Isabel, vídua de Joan Calabrés (de Calàbria), el 10 de març de 1506 nomenava procurador Miquel Soler, mercader per tal que li cobrés quantitats que li eren degudes.⁹¹

Joan Babtista, mariner oriünd de la ciutat de Gaeta en el regne de Nàpols, el dissabte 30 d'agost de 1511 reconeixia haver rebut de la seva sogra Isabel Solera 12 lliures del dot de la seva muller de nom Isabel, filla de na Solera.⁹²

El 18 de febrer de 1520 Joan, napolità, escuder, nomenava procurador el notari Guillem Riera per a que li defensàs els seus interessos en una causa contra Perot Nicolau actuant com a testimonis l'apotecari Nicolau Seguí i el prevere Joanot Rull.⁹³

Així mateix el col·lectiu napolità era nodrit.⁹⁴

Entre els immigrants que sol·licitaren ser inscrits com nous pobladors i ciutadans a efectes d'una desgravació fiscal durant la segona meitat del segle XV, almenys, apareixen els següents napolitans:

El dimarts 17 de novembre de 1478 els jurats admeteren la sol·licitud al Gran i General Consell (11 de març de 1478) de Pere Joan, sabater de Nàpols, el qual l'any anterior traslladà la seva residència ací on vingué amb la seva muller i fills per deu anys sense pagar alguns impostos.⁹⁵

El 16 de febrer de 1479 els jurats de la universitat i regne de Mallorca, remetent-se a un acord del Gran i General Consell celebrat el 8 d'abril anterior, pel qual es concedia la coneguda *franquesa de prevere* als de fora que amb la seva muller traslladassin el seu domicili i passassin a habitar a la ciutat o al regne de Mallorca, a súplica de Bernat Marsà, mestre picapedrer, en nom del seu germà Pere també picapedrer domiciliat a la ciutat de Nàpols, li concediren dita franquesa i ell es comprometia a venir amb la seva esposa i residir a Mallorca. Els jurats contemplant que la ciutat i el regne havien disminuït la seva

89 ARM, Prot. M-267, f. 77r.

90 ARM, Prot. T-829, f. 41v.

91 ARM, Prot. M-595, f. 22r.

92 ARM, Prot. P-405, f. 71v.

93 ARM, Prot. M-606, f. 8r.

94 Això no obstant, Onofre Vaquer d'un total de 566 immigrants lliures (no eren mercaders) al llarg de la segona meitat del segle XV sols comptabilitza onze napolitans, la qual cosa representa l'94%. VAQUER BENNÀSER, O.: "Immigrants a Mallorca a la segona meitat del segle XV", BSAL, 51, 1995, p. 125-140.

95 ARM, EU 16, f. 35r-35v.

població i havent sabut que *lo dit Pera Mersà picapedras és home expert en lo dit seu offici*, li atorgaren la franquesa per un temps de deu anys. La franquesa l'eximia del pagament de certs impostos encara que si havia de contribuir *en ajudas de blats, adobs de murs, amanements de aygos, en serveys e donatius e altres qualsevol drets de reys e de llurs infants e en los talls*.⁹⁶

Un altre cas és del 4 de maig de 1479. Bernat Cerdà, paraire, sol·licitava la franquesa de prevere per a ell i el seu gendre Lleonard Bossanell, cirurgià, domiciliat amb la seva muller i fills a la ciutat de Nàpols. Es comprometien a traslladar la família i béns a la ciutat de Mallorca i com a contrapartida els jurats es responsabilitzaven que durant deu anys les famílies de Bernat i Lleonard no pagarien determinats impostos.⁹⁷

Ben segur que hi havia molts més napolitans residint a la ciutat de Mallorca.

6. Mallorquins i la cort del Magnànim

La projecció napolitana que aconseguí la Corona d'Aragó a partir del regnat d'Alfons el Magnànim en el terreny cultural féu possible un desenvolupament important i insospitat del nou corrent humanista i de la nova estètica renaixentista en especial després d'instal·lar la cort a la capital de la Campània. El rei anava adquirint un interès cada vegada major per la cultura clàssica, amb les restes de la qual es trobava dia a dia i pel Renaixement que impulsaven tant governants com erudits del nord i centre italià. A partir sobretot dels anys trenta del Quatre-cents, començà a envoltar-se no sols de personatges destres en llatí clàssic i versats en la nova cultura sinó també d'algunes de les primeres figures de l'humanisme del moment.⁹⁸

És obvi que el fet que la cancelleria del Magnànim utilitzàs els serveis d'humanistes italians com el Panormita o Lorenzo Valla provocàs una influència sobre els secretaris reials per part d'aquells mestres. I, en conjunt, aquests funcionaris, així com també els missatgers i altres persones que anaven a Nàpols, havien d'acusar un contrast important d'ambients.

De més a més dels literats i humanistes cal parlar de les creacions culturals propiciades pel rei, com l'Acadèmia napolitana, la primera de renom en l'àmbit cultural humanista, vint anys anterior a la florentina de Marsilio Ficino, que dirigí el Panormita fins a la seva mort (1471). També s'ha de remarcar la biblioteca reial, en augment constant i que arribà a posseir un nombre ingent d'obres i, singularment, de traduccions de clàssics, que a través de còpies, compres i regals anava forjant el monarca. Són conegudes les vetllades clàssiques organitzades pel rei durant les tardes en el Castellnuovo on es reunien monarca, cortesans, homes de lletres i ciutadans diversos per llegir i comentar algun autor clàssic i, després, acabaven la jornada amb un àpat al que eren convidats pel sobirà.

⁹⁶ ARM, EU 16, f. 60r-60v.

⁹⁷ ARM, EU 16, f. 92r-92v.

⁹⁸ RYDER, A.: *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, 1987.

Conseqüència de totes aquestes relacions a Mallorca en particular i a la Corona d'Aragó en general arribaren amb relativa celeritat els nous corrents intel·lectuals ja presents a Itàlia. Com s'ha dit, a Itàlia afluïren un important grup de mallorquins per completar la seva formació cultural, per motius de gestió administrativa, de promoció política o també per negocis. D'aquesta manera, sobretot notaris i homes de lleis, entraren en contacte amb les preferències humanistes. La nova mentalitat probablement fou decisiva doncs malgrat evidenciar-se la continuïtat del component medieval en nombrosos àmbits, al mateix temps i de manera gradual, es veia alterada per la presència de nous elements que indicaven un canvi de sensibilitat i de gustos entre determinats sectors de la societat illenca.

Ara bé, l'existència de nous elements que mostraven un canvi de sensibilitat i de gustos sols afectava determinats sectors, certament elitistes, de la societat mallorquina. En conjunt es manifestava en una progressiva presència d'autors clàssics a les biblioteques, la irrupció de noms grecollatins en l'antroponímia o l'aparició de motius ornamentals de caràcter mitològic a les cases.⁹⁹

Qui eren els protagonistes de l'entrada i recepció d'aquests ideals? Es tractava fonamentalment de canonges,¹⁰⁰ mercaders enriquits i ciutadans benestants, amb una clara aspiració d'ingressar a la classe nobiliària. Alhora, la majoria d'ells tenien una altra característica en comú o sia molts eren doctors en dret i quasi tots estaven emparentats mitjançant matrimonis i vincles familiars, la qual cosa permet parlar d'una autèntica endogàmia entre el grup receptiu de la nova realitat del moment.

El creixent prestigi d'algunes universitats italianes afavorí l'assistència d'estudiants mallorquins, per exemple a Pisa o Bolònia, a partir de mitjan segle XV. Estudiants que conegueren de prop les noves idees forjades pel Renaixement italià i que, al seu retorn, introduïren a l'Ílla.

A partir d'aleshores s'obria una via d'accés directe a les fonts humanístiques fins llavors inexistent en relació a la cultura catalana i que significarà, pel que respecta al regne de Mallorca, l'entrada en aquest ambient de determinats protagonistes que, després, de fer una carrera política junt amb el rei, retornaren a Mallorca on exerciren un destacat protagonisme cultural. Es tracta de Tomàs d'Olesa, bibliotecari reial; Mateu Malferit, que fou ambaixador reial; el notari Miquel Cervià, tresorer reial; els dos secretaris del monarca, Francesc Aixeló i Joan Valero.¹⁰¹

La figura de Francesc Aixeló († 1476?) es troba lligada a la cort del Magnànim, on actuà com a secretari i conseller ja durant els anys previs a l'ocupació definitiva de Nàpols pel

99 BARCELÓ I CRESPI, M.; ENSENYAT I PUJOL, G.: *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'Edat Mitjana*, Palma, 2000.

100 BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: *Clergues il·lustrats. Un cercle humanista a l'entorn de la Seu de Mallorca (1450-1550)*, Palma, 2013.

101 BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: "Mallorquins a la cort del Magnànim i a la Itàlia renaixentista: la seva influència cultural al regne de Mallorca", a *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. Celebrazioni Alfonsine*, 2, Napoli, 2000, p. 1.293-1.310.

monarca. Quant a la seva activitat política, a part de secretari reial, és coneguda la seva intervenció el 1438 davant la cort en defensa dels privilegis i franquesses del regne a més d'ocupar l'escribania de la cúria del governador a Mallorca. Un altre aspecte pel qual la seva personalitat ha interessat és arran de la revolta forana (1450-1453) i els problemes subsegüents, quan la seva presència a les ambaixades enviades pel regne era permanent, com corresponia a una persona molt unida al sobirà i així mateix lligada als assumptes polítics, particularment importants, d'aquells anys. Fou enviat a Nàpols per sol·licitar del monarca una intervenció que posàs fi al conflicte. Les seves inquietuds intel·lectuals són pròpies d'una persona de formació italiana i vinculada de manera estreta a la cort napolitana.¹⁰²

Mateu Malferit († 1492?) desenvolupà pràcticament tota la seva carrera, tant jurídica com política a Itàlia entrant al servei del Magnànim cap al 1437. A partir de la conquesta de Nàpols ocupà diversos càrrecs vinculats a la cort: regent de la Cancelleria (1442), advocat fiscal i conseller (1447), advocat de la Corona (1448) i membre del Consell Reial (1454). Durant aquests anys, destacà en especial com ambaixador del rei Alfons en diferents empreses políticodiplomàtiques dutes a terme a la península Itàlica (Gènova, Milà, Florència, Roma, Ferrara...). De retorn a Mallorca s'involucrà en la vida política del regne. Malferit, home d'àmplia cultura, mantingué relacions i rebé elogis per part d'autors tan importants com Facio, Poggio, Eneas Silvio Piccolomini, Antonio Beccadelli (el Panormita), Francesco Filelfo, Giovanni Aurispa i el propi Lorenzo Valla. Així, doncs, la seva cultura supusà l'amistat i el tracte amb els humanistes, els de la cort alfonsina i els que degué conèixer al llarg dels nombrosos viatges que féu. És obvi que devia posseir una bona biblioteca el contingut de la qual es desconeix perquè, de moment, no s'ha localitzat el seu inventari. Així i tot, aquesta biblioteca patí una greu mutilació a causa del trasllat definitiu de Malferit a Mallorca cap al 1459, ja que la nau que el portava de retorn a l'Illa naufragà perdent-se totes les seves pertinences inclosos els llibres.¹⁰³

Joan Valero († 1500?) és un dels casos més significatius de promoció social lligat a la cort d'Alfons el Magnànim. El 1454 el monarca l'anomenà secretari seu a Nàpols arribant a gaudir d'una confiança absoluta tant per part del rei com del seu successor Joan II. De bell nou a Mallorca, després de la mort del Magnànim, continuà al servei del nou monarca exercint càrrecs públics i desenvolupant missions oficials: jurat, conseller del Gran i General Consell, executor de la juraria, escrivà de la governació de Mallorca, escrivà de la Procuració Reial, escrivà de la Cúria Civil de la governació... Pel que fa a l'aspecte intel·lectual, Joan Valero destacà com a lul·lista i mantingué relació amb els principals humanistes illencs de la segona meitat del segle XV.¹⁰⁴

102 BARCELÓ I CRESPI, M.; ENSENYAT I PUJOL, G.: *Els nous horitzons...*, p. 32-40.

103 BARCELÓ I CRESPI, M.; ENSENYAT I PUJOL, G.: *Els nous horitzons...*, p. 40-48.

104 LLABRÉS, G.: "Nuestra lámina. Juan Valero", *BSAL*, IV, 1892, p. 69-71; BOVER, J. M.: "Juan Valero", *Biblioteca de Escritores Baleares*, Vol. II, Barcelona, 1976, p. 476-478 (primera edició Palma, 1868); CATEURA BENNÀSSER, P.: "Trabajo y fortuna en el Renacimiento: el caso de Juan Valero, secretario real", a *América y Mallorca. Del predescubrimiento hasta el siglo XX*, Palma, 1991, p. 47-52; BARCELÓ I CRESPI, M.; ENSENYAT I PUJOL, G.: *Els nous horitzons...*, p. 48-54.

Tomàs Tomàs, patró de galeres, el 1437 prenia part en les campanyes militars; Tomàs d'Olesa ostentà el càrrec de bibliotecari reial; Pere d'Olesa era castellà de les torres de Capri; Miquel Cervià actuà de tresorer reial i Gerard Ferrer fou cirurgià del rei i, sens dubte, molts altres romangueren un cert temps a terres napolitanas.

El que fou bisbe de Mallorca fra Joan Garcia, natural de Calatayud i més tard bisbe de Siracusa, va exercir de confessor, conseller i marmessor testamentari d'Alfons el Magnànim. Membre destacat de la cort, actuà d'ambaixador reial a Roma. En morir el monarca passà a Mallorca, encara que a penes tengué temps d'establir-s'hi, ja que morí el 20 de juliol de 1459, un mes després d'haver arribat. A Nàpols fou autor d'una oració o sermó de gust clàssic que compongué amb motiu de l'elecció d'un nou papa en el qual du a terme una vindicació dels drets i de la potestat papal i s'acredita posseïdor d'una polida dicció llatina i d'una retòrica renaixentista a l'estil de Valla i d'Eneas Sílvio.¹⁰⁵

El cardenal Antoni Cerdà i de Lloscos (1390?-1459) a més d'ocupar moltes dignitats eclesiàstiques i càrrecs, va estar vinculat a la cort del Magnànim, on fou preceptor del monarca mateix i dels seus fills a Nàpols, per la qual cosa va escriure un *De educatione Principum*.¹⁰⁶

Alguns temes de major o menor interès per a Mallorca havien de plantejar-se, defensar-se i, a ser possible, resoldre's a la cort. Per això sovintejaren les ambaixades i l'estada d'enviats especials.

De Gabriel de Verí, doctor en lleis, és coneguda la seva anada a Nàpols el 1443 per sol·licitar del rei la deposició i el processament de Joan de Copons, assessor del governador, que havia assassinat personalment el degà de la Seu, Joan Gual. Deu anys més tard tenia negocis o quefers diversos a Nàpols amb el seu germà Antoni de Verí, mercader.¹⁰⁷

Bartomeu de Verí, doctor en lleis, fill de Gabriel, fou un dels personatges polítics més rellevants de la Mallorca de la segona meitat del segle XV. El 1477 actuà d'ambaixador del rei Joan II en el matrimoni i coronació de la reina de Nàpols. L'any següent, a la mateixa ciutat, concertà la treva entre la Corona d'Aragó i Gènova. L'11 de juny de 1482 fou designat per Ferran el Catòlic per acompanyar, en qualitat d'assistent, el bisbe Joan Margarit en l'ambaixada transmesa a la seu pontifícia i a Venècia per tal de promoure la pau amb Nàpols. Cap al 1483 figura com a regent de la cambra de la reina de Nàpols.¹⁰⁸

Un fet, famós en el seu temps, i que portà diversos mallorquins a la ciutat napolitana va ser el desafiament de Salvador Sureda amb Francí Vallseca, concertat per al mes de gener de 1444 davant el rei. Amb motiu del combat cavalleresc previst entre els dos contendents,

105 BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: *Clergues il·lustrats*, p. 17-18.

106 Hi ha, en vies d'elaboració, una tesi doctoral amb el títol *Antoni Cerdà (c. 1390-1459). Ascens polític i social en la jerarquia eclesiàstica a la primera meitat del segle XV*, obra d'Albert Cassanyes Roig.

107 BARCELÓ I CRESPI, M.; ENSENYAT I PUJOL, G.: *Els nous horitzons...*, p. 87.

108 BARCELÓ I CRESPI, M.; ENSENYAT I PUJOL, G.: *Els nous horitzons...*, p. 89.

junt al mallorquí Sureda partí una comitiva de cavallers que un mes abans de la data assignada ja es trobava a Nàpols.¹⁰⁹

Un dels conflictes socials més violents que patí Mallorca va ser la denominada revolta forana de 1450 en la que s'enfrontaren pagesos als propietaris terratinents que exigien fortes càrregues fiscals. Després de gairebé tres anys de lluita els pagesos foren vençuts per les tropes que Alfons el Magnànim envià de soldats mercenaris italians per reprimir l'alçament. La repressió fou molt dura i entre altres càstigs s'implantaren multes considerables. De tota l'evolució del conflicte s'informava el monarca a Nàpols i per això són abundants les cartes entre una part i l'altra així com les ambaixades a la cort.¹¹⁰

Encara el 27 de març de 1455 els jurats mallorquins remetien una carta a Joan Sa Casa, canonge i capiscol de Mallorca, Pau Sureda i Francesc Burgues, cavallers, a Nàpols. Comentaven el difícil cobrament de les multes als forans per a que a la vegada informassin al rei.¹¹¹

El 9 de gener de 1457, els jurats de Mallorca escrivien a Bernat de Pacs, cavaller, en el moment a Nàpols estant, donant compte que Francí d'Erill detingué i ajusticià Simó Ballester qui havia estat cabdill dels forans. També plantejaven els problemes derivats de la fretura de blat.¹¹²

A l'any següent, el 1456, els jurats enviaven una missiva a Vicenç Roig, resident a Nàpols. El contingut de la carta feia referència al tema de la unió dels hospitals de la capital mallorquina, aleshores de rigorosa actualitat.¹¹³

7. Altres relacions

Altre tipus de relació entre els regnes de Mallorca i Nàpols, tal vegada més indirecta, s'aprecia en els casos següents.

El 12 de juliol de 1443 se celebraren festes durant tres dies consecutius a la ciutat de Mallorca per solemnitzar la conquesta de la ciutat de Nàpols, duita a terme pel rei Alfons el Magnànim.¹¹⁴

El rei Joan II en una carta datada a Barcelona el 26 de juny de 1477 es dirigia al procurador reial de Mallorca comunicant que havia arribat una galiota de Nàpols amb cartes del seu

109 MUT, V.: *Historia general del reino de Mallorca*, III, Palma, 1841, p. 399-405. Vegi's la carta que sobre els fets redactaren i enviaren a Mallorca dos dels cavallers que acompanyaren a Sureda, Joan Moix i Nicolau Vivot, a ROSSELLÓ VAQUER, R.: "Un fet d'armes medieval (1444)", *BSAL*, 39, 1983, pp. 529-534. Igualment és citat a ALOMAR, A.I.: *L'armament i la defensa a la Mallorca medieval. Terminologia*, Palma, 1995, p. 466 i 469. També transcriu el document MIRALLES I MONSERRAT, J.: *Antologia de textos de les Illes Balears. Segles XIII-XVI*, Barcelona, 2006, p. 258-262.

110 MORRO, G.: *Mallorca a mitjan segle XV. El sindicat i l'alçament forà*, Palma, 1997, p. 364-381.

111 ARM, AH 679, f. 19r-19v.

112 ARM, AH 679, f. 86v.

113 ARM, AH 679, f. 54v.

114 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 2007, p. 162.

parent el rei napolità. L'informava que el duc de Calàbria havia partit cap a Roma i Pisa per després continuar envers Barcelona. Joan II demanava al procurador que ràpidament li enviàs una sèrie de coses per a necessitats de l'acollida del duc a la ciutat comtal. Aquestes coses eren cavalls, tapisseria, estores, cera, aigua de murta i paons, entre altres.¹¹⁵

El corsarisme era una pràctica ben estesa en les aigües mediterrànies. El 18 de maig de 1485 el Reial Patrimoni rebia de Nicolau Angelats, mercader i comendatari del patró de nau Tomàs Argent, 135 lliures, 7 sous i 8 diners. Aquesta quantitat era el quint corresponent al rei del valor de 1.116 quarteres de forment brut descarregades en els dies passats pel dit Argent en el moll de la ciutat de Mallorca. El forment havia estat pres per la nau de n'Argent en les mars de *Baya* del regne de Nàpols de la nau de Copula Napolata com a béns de genovesos enemics del rei.¹¹⁶

El 13 de gener de 1488 la Procuració Reial pagava 157 lliures, 14 sous i 4 diners en concepte de manutenció de trenta-una esclaves mores que el rei enviava a la seva germana la reina de Nàpols. Després de la conquesta de la ciutat de Màlaga (1487) aquestes esclaves foren remeses a Nàpols en una nau de Joan de Vallterra del regne de València, fent escala a Mallorca, abans de continuar cap a Sicília i Nàpols. Dita quantitat contemplava la despesa de sis homes que les guardaven i, sobretot, menjar com pa, vi, carn, peix salat, formatges, llegums, oli, ous i altres aliments.¹¹⁷

El portuguès Joan Martí i el mallorquí Benet Marquès, mercaders, el dia 24 de març de 1491 reconeixien deure a Francesc de Vitrano, del regne de Nàpols, 42 ducats venecians d'or.¹¹⁸

El dia 11 de març de 1502 havent-se assabentat els jurats que la reina de Nàpols, neboda del rei, passaria per Mallorca, consideraren que havia de ser rebuda amb els honors i cerimònia que li corresponia i que li lliurarien alguns presents. Se sabia que en el seu viatge s'havia aturat a Sicília i a la ciutat de Palerm *li feren pont e aquell enremaren de murta e ab gran honre e cavalcada la aportaren en la posada que la ciutat li havia aparellada, e allí li foren fets molts presents de moltes coses*. Els mallorquins no havien de ser menys.¹¹⁹

El 3 de juliol de 1504 els jurats de Mallorca escriuen a la reina de Nàpols, infanta d'Aragó, dient-li que tengués per recomanats Martí Besset i Joan Guiamera, mallorquins, els quals en una nau de Joan Quintero tenien la intenció de carregar blat per a Mallorca.¹²⁰

El 10 de desembre de 1506 es notificà a la ciutat de Mallorca la presa de la ciutat de Nàpols per Ferran el Catòlic i amb tal motiu s'enceneren lluminàries.¹²¹

115 ARM, RP 48, f. 110r.

116 ARM, RP 3.883, f. 157r.

117 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón*, p. 191.

118 ARM, Prot. C-197, f. 38v-39r.

119 FAJARNÉS, E.: "Curiosidades históricas", *BSAL*, VII, 1898, p. 151.

120 ARM, AH 686, f. 4v i 16r.

121 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 221.

Uns mots finals

Tot l'exposat anteriorment és una mostra de l'estreta relació mantinguda entre Mallorca i el regne de Nàpols en els darrers temps medievals. Persones i mercaderies anaven i venien solcant les aigües del *Mare Nostrum* dels antics.

El paper de cruïlla exercida pel regne de Mallorca és indiscutible. Mentre la mar llatina fou la gran mar per on discorrien les grans rutes de navegació, Mallorca gaudí d'un lloc privilegiat per la seva geografia.

Certament, Mallorca ha estat una cruïlla de gents i de cultures.

LA TOMBA DE PERE DESCATLAR A L'ESGLÉSIA DE SANT FRANCESC DE PALMA, OBRA DE L'ESCUPTOR PERE JOAN PINYA

Marià Carbonell Buades

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: L'escultura funerària d'època moderna a Mallorca ha estat poc estudiada. Per aquest motiu és important conèixer millor les vicissituds constructives de les obres més monumentals i documentar-ne l'autoria. Ara es presenta la documentació que permet adjudicar la tomba de Pere Descatlar (c. 1595-1651), conservada a l'església de Sant Francesc de Palma, a l'escultor Pere Joan Pinya (c. 1600-1680), fins ara conegut sobretot com a autor de retaules i talles de fusta, alhora que es contextualitza en el panorama del sepulcre monumental barroc a l'illa.

Paraules clau: sepulcre, escultura, barroc, Mallorca, Descatlar, Pinya.

Abstract: The Majorcan modern funerary sculpture has not been thoroughly studied, yet. It is nevertheless important to understand the constructive vicissitudes of the most monumental tombs and to document their authors. This paper provides the documentation that leads to ascribing Pere Descatlar's tomb in the church of Saint Francis of Palma to the sculptor Pere Joan Pinya (c. 1600-1680), known until now especially as the author of altarpieces and wood carving. At the same time, this piece of art is placed in the broader context of baroque monumental tomb crafting on the island.

Key words: Tomb Sculpture, Baroque, Majorca, Descatlar, Pinya.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 12 de desembre de 2016.

Abreviatures: ACM = Arxiu Capítular de Mallorca, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*.

La problemàtica del monument funerari barroc a Mallorca només s'ha abordat en una ocasió i, encara, de manera molt sintètica i incompleta, com a capítol d'un llibre de caràcter general sobre l'escultura siscentista, on únicament s'esmenten els sepulcres d'aquella centúria, però no els de la següent.¹ Tanmateix, les afirmacions que s'hi fan continuen vigents: que no coneixem l'abast dels estralls de la desamortització del 1836 en el conjunt de l'escultura funerària mallorquina; que, en qualsevol cas, en relació amb bona part dels territoris continentals, els mallorquins eren molt discrets a l'hora d'enterrar-se; que, a primera vista, hom preferia eternitzar el record mitjançant làpides de marbre o jaspí, lluint l'epitafi i, a vegades, embellides amb incrustacions metàl·liques; o que en època barroca desapareix la tipologia medieval –prolongada durant el Renaixement– que presenta la imatge jacent del difunt, a la manera de la del bisbe Arnau de Santaçília a la Seu o la del lul·lista Joan Cabaspre a Sant Francesc, per posar només dos exemples del segle XVI.² A més de les làpides o senzilles pedres tombals amb una inscripció incorporada, sia encastades a la paret o bé a terra, a la Mallorca del segle XVII podem distingir fins a tres tipus de monuments funeraris, que en general anaven arrambats al mur. Tots tres casos tenen precedents en el món antic.³ El més senzill és el sarcòfag de tradició clàssica, amb perfil encara renaixentista, sense representació figurada del mort i ocasionalment fabricat de fusta. N'és un bon exemple l'urna de Joana Nuniç de Santjoan a Sant Francesc, de fusta pintada, que recolza sobre mènsules classicistes de pedra i data de l'any 1613.⁴ Més monumentals, a la mateixa església sobresurten els sepulcres superposats dels germans Pere i Joana de Pacs i de Pacs.⁵ Uns codicils del primer, dictats l'any 1600, dos dies abans de morir, proporciona alguna dada relativa a les vicissituds constructives del monument:

... que ab tota diligència possible acaben la obra de la capella dels Pachs que fas en la Iglesia de St. Francesch de la manera i com està trassada ab tota perfectió, axí del retaule com tot lo demés, el qual retaule vull se fasse sots invocació de la Nativitat de Nre. Sr. Déu

1 CARBONELL, M.: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002, p. 61-65. Per a una síntesi recent, GARGANTÉ, M.: "La escultura barroca en Mallorca: aires italianos y tradición vernacular", a FERNÁNDEZ PARADAS, A.R. (coord.): *Escultura barroca española. Nuevas lecturas desde los Siglos de Oro a la Sociedad del conocimiento*, vol. III. *Las historias de la escultura barroca española*, (ebook), cap. 11.

2 La sèrie de les gòtiques és més abundant i la podem donar per acabada amb la de Ramon Lull a Sant Francesc (en realitat, amb la imatge col·locada a la cara frontal del sepulcre per fer-la més visible des de la capella de la Puritat, com es repetirà amb la de Cabaspre, que data de 1529) i la del bisbe Sánchez Muñoz a la Seu, en baix relleu. El tema mereix un treball monogràfic que, sorprenentment, només ha interessat ocasionalment i fragmentària.

3 És encara molt útil la síntesi de PANOFKY, E.: *Tomb Sculpture. Four Lectures on Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*, Nova York, 1964 (ed. francesa: París, 1995).

4 Provisionalment, és atribuïble a Nicolau Roig, un escultor que mantenia bones relacions amb el client, Pere Nuniç de Berard, fill de la difunta. Aquest artista (c. 1576-1618), deixeble de Gaspar Gener II i autor d'algunes de les talles del retaule major de Monti-Sion, posseïa el tractat d'arquitectura de Serlio –complet o fragmentari, això no està clar. L'any 1613, juntament amb el pintor Jeroni Xaverí, va participar en el trasllat de les despulles de dona Joana al nou sepulcre de la capella de sant Berard. Vegeu CARBONELL, M.: *Art de cisell...*, p. 85. Per a la documentació original, RAMIS DE AYREFLOR, J.: "Familias extinguidas de Mallorca. IV. La casa de Berard", *BSAL*, 17, 1919, p. 49 *passim*, en part. p. 327-330. La dama havia mort l'any 1610, però el sarcòfag data de tres anys més tard, quan el va encarregar el fill Pere Nuniç de Berard, després d'haver-se descobert el cos incorrupte de la difunta. Hi havia un projecte per alçar el retaule i la primitiva caixa sepulcral de fusta estava "g[u]estada y podrida".

5 El primer va ser senyor de la baronia de Bunyolí i de la cavalleria de Felanitx, procurador reial de Mallorca i governador de Bellver, mentre que la seva germana Joana era donzella, beata molt vinculada al monestir de Santa Magdalena. Aquesta senyora, que va morir el 29 de desembre de 1599, posseïa una interessant llibreria de caràcter espiritual. La tomba ha experimentat diversos trasllats, a causa de la transformació de la capella en cancell de la porta lateral de l'església l'any 1917. Pere de Pacs va allargar la capella i la va dotar d'un retaule, ara sense localitzar.

Jesuchrist, en la qual capella se acabe y perficione lo sepulcre o vas de la Sra. Joana Pachs ma germana q[uondam], y per aquell he proveit que de Gènova me aporten pedra segons la trassa a continida [?] d'ell, proveint ara que si acars la dita pedra de Gènova no's pogués haver prompta o mal capitàs, que en tal cars los dits administradors fassen tallar i treure pedre de Morneta de la vermell clar, la millor que pusquen trobar y acaben y perficionen lo dit sepulcre com en dita trassa...⁶

L'autor del projecte és anònim, però potser no serà superflu recordar que l'any 1633 Rafael Ribelles, procurador general d'Elisabet de Pacs, filla del suara citat Pere i vídua de Bernat de Boixadors, comte de Savallà, va encarregar un bell plànol de la baronia de Bunyolí, conservat a l'ARM, a l'escultor Jaume Blanquer. En si mateix aquest fet no és representatiu de res, però qui sap si el futur permetrà alguna connexió més directe entre el sepulcre dels Pacs i el millor escultor mallorquí de l'època, el qual, per altra part, va treballar assíduament a Sant Francesc (cos inferior de la portada principal, antic retaule major, capella nova del Beat, retaule del Davallament).

Per a l'èxit d'aquesta tipologia sens dubte hi degué jugar un paper important el primer sepulcre de santa Catalina Tomàs, una urna de línies clàssiques, fabricada amb marbres de colors i importada l'any 1577 des de Gènova per encàrrec de l'esmentada Joana de Pacs, la qual tenia una germana monja a Santa Magdalena, sor Magdalena de Pacs, confident de la beata.⁷ El sarcòfag ha perdut el coronament, un breu frontó partit que emmarcava una talla del Crucificat, i un basament de marbre que se li havia afegit l'any 1628 arran del trasllat de les despulles a una capella nova, coincidint amb l'inici del procés de beatificació. En coneixem l'aparença original gràcies a dues pintures de l'any 1792, conservades davall del cor de l'església: la de fra Francesc Caimari que figura el miracle de l'infant Joan Colom, i la de Joan Muntaner i Cladera amb la curació de sor Coloma Armengol. La capella va ser traçada (*conforma la trasa tinch feta*) i construïda, almanco la seva porta monumental, per Jaume Blanquer, entre 1625 i 1629.⁸ Allò que les pintures no permeten assegurar, a causa de l'ambigüitat de la construcció perspectiva, és l'emplaçament exacte del sepulcre, sia recolzat a la paret o enmig de la capella. El més probable –i això és també el que s'infereix del quadre de Muntaner, de configuració espacial més afinada, és que la tomba fos adossada.

De fet, els monuments exempts eren excepcionals a Mallorca i, temps enrere, només s'havien autoritzat a la Seu, per a dos bisbes: el de Gil Sánchez Muñoz, a la sala capitular gòtica,⁹ i el d'Arnau Marí de Santacília, a la capella de santa Cecília, ara anomenada del

6 ARM, Protocols, R-349, f. 121; 1600, 26 de setembre. Els administradors de l'heretat eren l'oncle Joan de Puigdorfil, cavaller de Malta, el nebot Pere Vivot, futur procurador reial, i la filla Margalida de Pacs, vídua de Joan Miquel de Santacília.

7 ALCOVER, A.M.: *Vida abreviada de Santa Catalina Tomassa*, Palma, 1930, p. 61-64. Per error, el sepulcre és datat l'any 1617 a CARBONELL, M.: *Art de cisell...*, p. 62. El frontal de l'urna era i és de vidre, per facilitar la veneració de la relíquia, però es podia tancar amb una taula decorada amb una efígie de sor Catalina entre àngels i garlandes. Els Jurats varen pagar la inscripció commemorativa, que ara es troba encastada a l'entrada de la capella actual de la santa. Una primera representació del sepulcre original va ser gravada pel taller dels Guasp l'any 1782. Vegeu CARRIÓ, G.: *El carro triomfal. Manifestacions populars a l'entorn de santa Caterina Tomàs*, catàleg d'exposició, Palma, 2006, p. 59.

8 MULET, B.: "Jaime Blanquer a través de Bartolomé Mulet Ramis", *Teleclub* (Sineu), 6, 1975, s. p. [p. 2-11]. De moment, el pedestal del sepulcre i la inscripció commemorativa de 1628 es poden atribuir també a Jaume Blanquer.

9 Com és prou sabut, Sánchez Muñoz era protegit de Benet XIII Luna. Va ser elegit papa –oficialment, antipapa– per

MARIÀ CARBONELL BUADES

Davallament.¹⁰ El primer data de la segona meitat del segle XV, mentre que l'altre és de la primera meitat del segle següent, a vegades atribuït a Joan de Salas. Això sense comptar la sepultura, encara més excepcional, del rei Jaume II, situada davant de l'altar major de la Seu fins que una reforma setcentista la va traslladar, en una urna dissenyada l'any 1779 per Francesco Sabatini, a la via sacra que comunicava el presbiteri amb el cor.¹¹

Això no obstant, l'Església havia admès alguna excepció. En coneixem almanco una, mal que físicament ha desaparegut, sense deixar rastre. Es tracta de la tomba de Pere Llebrés (habitualment escrit Llabrés), un mercader ric reconvertit en ciutadà militar, benefactor del convent de mínims de Sant Francesc de Paula de Palma, els quals li havien concedit privilegi de fundador l'any 1599, confirmat sis anys més tard. Una crònica setcentista ens n'ofereix una descripció sumària:¹²

Bajo la última grada del presbiterio, que es de piedra viva amolada, con barandillas de hierro adornadas con pomos de latón bruñido, está la sepultura de Pedro Llabrés el Fundador, y de los suyos, y junto a dicha sepultura, en medio del llano de la Iglesia, hay un hermoso sepulcro de piedra jaspe admirablemente labrado, alto casi siete palmos, con cuatro sirenas así mismo de jaspe que parece lo sustentan en las cuatro esquinas; junto a este sepulcro se encienden todos los días cuatro antorchas y se canta una Misa con Diácono y Subdiácono, y a la fin, tañendo las campanas del campanario, baja la Comunidad de los religiosos, hay un responso en sufragio de la ánima de dicho Fundador, y de los suyos; para lo cual tienen obligación los herederos de dicho Fundador pagar todos los días a los religiosos de dicho Convento una libra y diez sueldos de moneda de Mallorca, que en Castilla serán poco más de diez reales y medio de plata.

El testament de l'interessat ens aclareix que la idea era seva, que ja s'havia fet efectiva i que era una condició indispensable perquè els hereus mantinguessin els llegats destinats a sufragar nombroses misses, a més de 200 lliures de renda anual per al manteniment de la tomba, *ab pacte y condició que hajan de conservar [els frares] la sepultura y pedra stà enmig la yglesia o devant lo altar, en lo modo i forma que stà, y si lo contrari faran, encara que hajan obtingut breu del Summo Pontifice o vel alias, nunc pro tunch dexa dites dosentes lliures al hospital general.*¹³

un consistori de tres cardenals a Peníscola. Martí V va recompensar la seva renúncia amb el bisbat de Mallorca (1430-1447).

10 D'acord amb l'epitafi, va morir el 1464 a 85 anys. Se l'identifica com Arnau de Marí, àlies de Santacília, fill de Llorenç, nét de Nicolau, besnét de Jaume, rebesnét d'Arnau i quart nét d'Arnau de Santacília, cavaller que va arribar amb les hosts de Jaume I. Havia estat promogut al bisbat de Mallorca l'any 1460.

11 PONS Y MARQUÉS, J.; MUNTANER Y BUJOSA, J.: "Sarcófagos reales en la catedral", *BSAL*, 30, 1947, p. 201-215; PONS CORTÈS, A.: "La tomba de Jaume II a la Seu de Mallorca i el seu cerimonial de la festivitat del Dia dels Morts", a *La ciutat de Mallorca i els segles del gòtic*, XXVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 2010, p. 245-265. Tot fa pensar que el primitiu sepulcre era una senzilla caixa de fusta, coberta amb un drap mortuori. Es té constància de l'existència d'un projecte per a una nova tomba datat l'any 1589, finalment frustrat.

12 NICOLAU, P.J.: *Crónica de los conventos de la Provincia de Mallorca, de la Orden Mínima (1709)*, transcripció de P. Florencio Rodríguez (en línia). Cfr. RODRÍGUEZ, P.F.: *Los Mínimos en Mallorca. IV Centenario 1582-1982*, Palma, 1982.

13 ARM, Protocols, 1515, f. 419; 1630, 14 de maig. Pere Llebrés es va casar en dues ocasions: amb Elisabet Ferragut i Falcó, filla del poderós mercader Gabriel Ferragut, i amb Anna Albertí, filla de Joanot Albertí. La família residia a la parròquia de Santa Creu, a la fàbrica de la qual Llebrés va llegar 200 lliures, fins que el fill i hereu, Pere Francesc Llebrés i Ferragut, va adquirir unes cases al carrer de Sant Jaume. Llebrés era propietari de Sarrià i Son Llebrés, a Establiments. A final del segle XVII la seva fortuna era avaluada en 191.634 lliures (ARM, Protocols, 777, f. 14; 1697, 21 de febrer). Una néta es va casar amb Francesc d'Armengol, ciutadà militar, i els seus descendents es

No sabem amb exactitud la data de construcció del sepulcre Llebrés, però, en tot cas, no era l'únic mallorquí coetani que defensava el privilegi de fer-se enterrar al bell mig d'un àmbit eclesiàstic. Un cas ostentós –també perquè sembla en part inspirat pel sepulcre reial de la catedral– és el de Pere Ramon Safortesa i de Villalonga (1570-1639), procurador reial i virrei de Mallorca, virrei de Sardenya, cavaller de Calatrava i I comte de Santa Maria de Formiguera. En un testament de l'any 1616 preveia la possibilitat de trobar repòs etern a l'església parroquial de Santa Margalida, però també l'eventualitat d'haver-ho de fer a la capella familiar del convent de dominicans de Palma; en aquest últim cas, “que en la dita capella se fassa un túmulo en el mig d'ella de pedra de Sentenyí sobre del qual estija perpètuament un drap de vellut negre ab les armes de Forteza y sia renovat quant sia necessari, lo qual sia llarc y bastant fins en terra”. En un testament dictat nou anys més tard insisteix en un sepulcre a Santa Margalida i, més exactament, al presbiteri del temple (*que se fasse una capella dels Fortezas en la Isglésia de la vila de Santa Margalida en lo cap de la isglésia que sia cap de altar major*), un espai que havia d'estar adornat amb un retaule “sumptuós” i, a un lateral, havia d'acollir una tribuna reservada als senyors de les cavalleries de Santa Margalida i Hero, un indicatiu més de l'actitud feudal del comte: *y vull y man que a una part de dita capella se fasse un tancat y tribuna per lo sitial de la muller del senyor de les Cavalleries, y axí mateix vull que dins dita capella y cap de altar se fasse una sepultura de la manera que a dit mon hereu o mos marmessors apparexerà*. Enlloc no es diu que hagués de ser una tomba exempta, però el comte mantenia l'alternativa de la capella de Sant Domingo de Palma, com en el primer testament, i, en aquest cas, en reiterava aquell tipus d'emplaçament:

*vull que en el mig d'ella se fasse un túmulo o sepultura de pedra de Sentenyí aont estiga sepultat lo meu cos y sobre la dita sepultura, o sobre la que estarà en la capella y cap de altar de la Iglesia de Santa Margalida si lo meu cos està allí sepultat, estiga allí posat perpètuament un drap de vellut negre ab les armes de Forteza y sia renovat quant sia necessari, lo qual sia llarc y bastant fins en terra.*¹⁴

No he sabut localitzar el definitiu testament del comte, que data de l'any 1629, però llavors ja s'havia inclinat definitivament per Sant Domingo. O això és el que es dedueix d'un document posterior, en què també mana substituir la pedra de Santanyí per jaspi de la seva possessió més emblemàtica: *Y vull que se fasse un túmulo o sepultura de pedra jaspiada de la mia possessió de Galatzó, ahont estiga sepultat lo meu cos, y sobre la dita sepultura estiga posat perpètuament un drap de vellut negra ab las armes de Çaforteza, y sia aquell renovat quant sia necessari, lo qual sia llarch y bestant fins en terra.*¹⁵

La construcció del sepulcre era condició *sine qua non* perquè els frares poguessin rebre els llegats, en forma de diverses misses, dues llànties de plata i el retaule “solemne” de santa Agnès. Però, a vegades, les coses d'aquest món són tan imprevisibles com les de l'altre. El comte va morir a la Cort, on residia com a membre del consell suprem de Guerra i va ser provisionalment enterrat a l'església dels carmelitans calçats de Madrid, llavors acabada de fabricar i que encara subsisteix. Les despulles foren traslladades a

varen cognominar Llebrés d'Armengol fins a l'extinció de la família al final del segle XIX.

14 ARM, Protocols, 5087; 1616, 10 de juny; 1625, 15 d'abril. El definitiu testament del comte va ser protocol·litzat, com els anteriors, pel notari J. A. Forcimanya.

15 ARM, Protocols, V-229, f. 59; 1736, 5 d'octubre.

Mallorca l'any 1656 i, de moment, dipositades en una tomba parietal, a la part de l'Evangeli de la capella familiar del convent de predicadors. Ni el fill i hereu del comte, Ramon Safortesa i Fuster, el famós Comte Mal, ni altres descendents varen demostrar interès pel tema, però tampoc no feien efectius els llegats, adduint que el convent no acceptava el sepulcre de jaspi enmig de la capella. Els frares al·legaven que un emplaçament exempt estava prohibit per disposició de Pius V i Urbà VIII, mentre que els Formiguera responien que el primer comte s'havia assessorat amb l'abat de la Real i el canonge Bernat Lluís Cotoner i, sobretot, argumentaven que a Mallorca aquest tipus de sepultura se tolerava malgrat la prohibició de la cúria romana, com la del Ilmo. Sr. D. Arnau Marí de Santa Cília, bisbe que fonch de esta Diòcesis en mitx de la capella de Sta. Cecília de la dita Cathedral, la de Pere Llabrés en mitx de la Iglesia del dit convent de St. Fco. de Paula y altres, encara que aquestes altres hauran de restar en la foscó de la desmemòria, ara com ara. Finalment, l'any 1736 els frares tancaven el litigi amb Teresa de Solà i de Magarola, vídua del IV comte de Formiguera: la família s'avenia a fer efectius els llegats i acceptava una tomba parietal, assenyalada per un epitafi escrit amb lletres esculpides de pedra de Galatzó.¹⁶

El segon tipus de monument funerari siscentista és també mural i renuncia a la imatge del difunt, però no a l'escultura al·legòrica. S'ha de considerar extraordinari a l'illa, atès que només se'n coneix un cas, el del bisbe Bernat Cotoner i d'Olesa (1613-1684). Es conserva a la capella del Cor de Jesús de la catedral, després que hi va ser traslladat arran de la redecoració de la capella de sant Pere per Miquel Barceló. Un desmuntatge, per cert, que li va ocasionar importants desperfectes. El monument va ser fabricat després de la mort del prelat, a càrrec de l'únic germà viu, Francesc Cotoner i d'Olesa (mort l'any 1689) o del nebot Marc Antoni Cotoner i Sureda, I marquès d'Ariany. Per tant, és més o manco coetani de la majestuosa tomba de Nicolau Cotoner i d'Olesa (1607-1680), Gran Mestre de l'orde de Sant Joan, aixecada a la cocatedral de la Valletta, encarregada pels marmessors al romà Domenico Guidi i acabada l'any 1686.¹⁷ El sepulcre del bisbe Cotoner està format per un senzill cos arquitectònic, articulat per pilastres toscanes, al centre del qual llueix l'epitafi, i per un gran coronament que integra dos angelets ploramorts emmarcant les armes del difunt –un dels quals subjecta una mitra, mentre que l'altre sostenia la creu– i, al cim, una escultura de la Fe, que descansa sobre un núvol i dos querubins. La forma piramidal de l'estructura, el joc cromàtic del blanc i el negre, el vocabulari al·legòric –incloses les branques de cotó que enquadren la inscripció epigràfica–, la posa inestable i dinàmica de la figura femenina remetien a models italians. Sense negar una possible autoria local, tampoc no es pot descartar que es tracti d'una obra d'importació, a l'espera que futures recerques ens en donin més llum. De moment, el tractament elegant de les anatomies, les postures ben estudiades i la delicadesa de les superfícies permeten defensar l'alternativa italiana. Gràcies al noticiari de J. Barberí sabem que, abans de l'incendi que va afectar la capella de sant Pere el mes de juliol de 1819, el sepulcre estava emmarcat per quadres de bona qualitat, cosa gens estranya si tenim en compte la magnífica col·lecció de pintura italiana que tenia la família: *Aunque ha quedado intacto el sepulcro de jaspes y alabastro*

¹⁶ *Ibidem*. Sobre el personatge, RAMIS DE AYREFLOR, J.: *La nobleza mallorquina, singularmente en el siglo XVII. El Conde Malo y su familia*, Palma, 1922; MONTANER, P. de; LE-SENNE, A.: "Aproximación al estudio de la formación de la clase noble en Mallorca: el patrimonio de los Formiguera durante el siglo XVII", *Treballs de Geografia*, 34, 1977, p. 55-85.

¹⁷ SCIBERRAS, K.: *Roman Baroque Sculpture for the Knights of Malta*, Malta, 2012 (2004), p. 190-207.

*del Il·lustre Sr. Don Bernardo Cotoner, se han consumido unes telas de excelente pincel que le servían de adorno.*¹⁸ En qualsevol cas, és el monument funerari més vocacionalment barroc a Mallorca fins a la construcció dels sepulcres bessons del bisbe Benet Panyelles i del capità general Patrici Lawles, ambdós a la capella de sant Benet de la catedral.

El tercer tipus de sepulcre barroc no és tan insòlit com l'anterior, però és poc freqüent, ja que a Mallorca només se'n conserven tres exemplars. En canvi, a la Península és el més característic del segle XVII. Presenta el difunt com si fos viu, en actitud orant i agenollat sobre un coixí, mirant cap a l'altar major. L'estàtua es troba allotjada gairebé sempre en un arcossol o arcada de mig punt prop del presbiteri, disposada en sentit oblic per fer veure que mira en direcció a l'altar. És una tipologia que s'origina al final de l'edat mitjana i que al llarg del segle XVI experimenta una mutació en clau renaixentista, fins a culminar en els cenotafis reials dels Leoni per a El Escorial. No és improbable que s'inspiren en esteles funeràries romanes, però en la seva codificació renaixentista definitiva es converteix en un model molt original si es compara amb tots els possibles precedents. Entre els exemples més coneguts podem recordar la desapareguda tomba del rei Carles VIII de França a Saint-Denis o la felicitat conservada del príncep Alfons de Castella, obra de Gil de Siloe, a la cartoixa de Miraflores, però n'hi ha d'anteriors, des de mitjan segle XV, ja sia conservats o només documentats. A vegades, el protagonista no es representa com a orant, sinó amb una mà al pit o realitzant alguna acció semblant. És el cas del més modern dels tres monuments mallorquins, el de Joan Baptista Despuig i Despuig, fundador del monestir de Santa Catalina de Sena de Palma, mort l'any 1656. Segons A. Pascual i J. Llabrés l'estàtua va ser importada de Gènova a l'inici del segle XVIII, devers 1703-1706, per ser més precisos.¹⁹ Quant a l'estil, recorda sospitosament obres documentades de Giacomo Antonio Ponsonelli, un escultor que perpetua models berninians i que tenia bons clients hispans.²⁰ Aquí, el cavaller sosté amb la mà dreta la butlla fundacional del monestir, mentre que amb l'altra s'agafa la venera de l'orde de Santiago. D'altra banda, la figura apareix emmarcada per un oval de marbres policroms.

El cas és que el disseny de conjunt s'inspira en un model local, com ho exigia el testament del fundador: *Ítem vull y man que fundat que sia dit convent y Iglesia [de Santa Catalina de Sena], a una part del altar major se retrata la mia persona y del mateix modo, manera y forma que stà lo il·lustre Sr. Balliu de Verí en la Iglesia de Montission de la Companyia de Jesús.*²¹ L'any 1669 la seva mare insistia: *Ítem ordena y mana que en la Iglesia nova que se ha comensada an el convent de Santa Catharina de Sena se fassa a la part dreta del altar major una sepultura honorífica conforme està en la Iglesia de Monte-Sion la sepultura del Il·lustre Senyor Balliu Verí, en la qual se posarà la ossa del N[oble] D[on] Joan Despuig del hàbit de Santiago, mon fill, fundador del dit convent.*²²

18 BSAL, 11, 1905-1907, p. 102. El foc també va consumir el retaule cincentista i unes pintures sobre taula que embellien el sepulcre gòtic del bisbe Antoni de Collell.

19 PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Santa Catalina de Sena. Memòria Històrica d'un Convent (1659-1966)*, catàleg d'exposició, Palma, 2001.

20 CARBONELL, M.: *Art de cisell...*, p. 66.

21 ARM, Protocols, 5470, f. 364; 1656, 29 de març.

22 ARM, Protocols, S-975; 1663, 5 de gener: testament d'Elisabet Despuig i Pacs; 1669, 26 de febrer: primer codicil de la testadora, que va morir el 3 d'abril de 1674. El protocol recull altres tres codicils.

En efecte, el primer exemple mallorquí de la sèrie és el de fra Ramon de Verí i Despuig (1515-1599), cavaller de l'orde de Malta, batlliu de Mallorca i comanador d'Espluga de Francolí, a més de generós protector de desvalguts i benefactor del Col·legi de Monti-Sion de Palma. L'impressionant monument, que va ser acabat l'any 1633, era un encàrrec dels administradors de l'obra pia instituída pel difunt, els nebots Ramon de Verí i Ramon Despuig i el canonge Bartomeu Lull –aquest en substitució per mort del també canonge Pere Onofre de Verí. Sembla que es pot atribuir la responsabilitat de l'elecció de la tipologia i de l'escultor al canonge Lull, que ja havia encomanat a Jaume Blanquer la decoració de la capella nova del beat Ramon a Sant Francesc.²³ La col·locació de l'obra al presbiteri de Monti-Sion justifica la posició frontal de l'orant, situat al costat –i no al davant– d'un reclinatori. A l'altra banda, a terra, descansa el casc. El cavaller va vestit de negre, amb hàbit santjoanista i lluint la creu de Malta. Destaquen el cap i les mans, de color blanc, reaprofitant una pedra de marbre que va cedir el capítol de la Seu. En canvi, el sarcòfag ressalta per la policromia, la qualitat tècnica dels detalls, les figures angulars –potser inspirades en els atlants de Joan de Salas per a la trona de la Seu–, els *putti* entrellaçats amb l'emmarcament de l'escut, la vanitas formada per dos cranis, etc. Tant per l'estructura arquitectònica com per l'estil escultòric, és un monument encara en la tradició tardo-renaixentista.

El sepulcre Descatlar

La família Descatlar tenia sepultura a l'església de Santa Eulàlia, però quan al final del segle XVI es va fundar una segona branca era lògic que els representants d'aquesta última volguessin enterrar-se per separat.²⁴ A la primera meitat del segle XVII n'era el cap Pere Descatlar i Pont (c. 1595-1651), que es feia dir Pere Abrí-Decatlar “del Verger”, al·ludint a la possessió del mateix nom a Esporles i perquè devia sentir-se creditor o fiduciari del vncle Abrí, el qual tanmateix havia estat assumit per la branca principal. Va ser aquest cavaller qui va decidir sol·licitar dret de sepultura a Sant Francesc, a la capella nova del Beat.²⁵ Només en sabem que era cavaller de Calatrava (1643), que estava casat amb Beatriu Nét i Andreu i que tenia dos fills, Pere Descatlar i Nét (1649-1724), casat amb Margalida Descatlar i Rossinyol, una parenta llunyana, i Beatriu Descatlar i Nét, casada l'any 1676 amb el cosí germà Guerau Descatlar i Zamudio.

Va ser nomenat curador de la seva heretat el germà Jordi Descatlar i Pont (c. 1598-1673), cavaller de Montesa, tinent general de l'artilleria del regne, capità de cavalls a Milà i a Mallorca, tresorer del Reial Patrimoni. Va ser aquest cavaller qui va encarregar el sepulcre, d'acord amb una escriptura privada que va signar l'1 de juliol de 1651 amb el picapedrer Bartomeu Martí i l'escultor Pere Joan Pinya. No he sabut localitzar el document, si és que

²³ CARBONELL, M.: *Art de cisell...*, p. 64-65. S'ha conservat un llibre de comptes de l'heretat del batlliu, però no ofereix dades significatives sobre la tomba; en canvi, incorpora l'inventari *post mortem*: ARM, Clero, C-4513 (1599-1615). A causa del mal estat de conservació del protocol corresponent, no he pogut consultar el testament, ordenat davant el notari Melcior Sans el 19 de juny de 1598, la qual cosa impedeix de saber si Verí ja havia previst aquesta tipologia sepulcral.

²⁴ Aquesta segona branca va ser fundada per Pere Descatlar i Santjoan, germà menor de Jordi Abrí-Decatlar i Santjoan, senyor de la Bossa d'or i besavi del I marquès del Palmer. Ambdós eren fills de Pere Descatlar i de la Cavalleria i d'Elionor de Santjoan.

²⁵ En canvi, el nebot Guerau Descatlar i Zamudio, cavaller de Calatrava i regent de la tresoreria reial de Mallorca, va preferir enterrar-se a la desapareguda capella del Roser de l'església del Socors. I, com veurem, el fill d'aquest, Miquel Joan Descatlar i Descatlar, va optar pel convent de Sant Domingo.

es conserva, però les èpoques són a bastament eloqüents.²⁶ El primer rebut data del 24 de maig del mateix any –50 ll., a compte, per a B. Martí i P. J. Pinya–, que es multipliquen fins l'any 1652: 1 de juliol de 1651, 15 ll. a B. Martí i P. J. Pinya; 24 de juliol de 1651, 15 ll. a P. J. Pinya; 9 d'agost de 1651, 30 ll. a B. Martí; 10 de setembre de 1651: 20 ll. a P. J. Pinya; 8 d'octubre de 1651, 50 ll. a P. J. Pinya; 11 de novembre de 1651, 45 ll. a B. Martí; 12 de novembre de 1651, 25 ll. a P. J. Pinya; 29 de desembre de 1651, 15 ll. a P. J. Pinya; 22 de febrer de 1652: 15 ll. a P. J. Pinya, a compliment del tracte. Tot suma 280 ll., de les quals com a mínim la meitat anaven destinades a l'escultor. Els seus rebuts apareixen signats (*Pera Juan Pinya*), però, en canvi, el picapedrer no sabia escriure. Per altra part, el 23 de febrer de 1652 Pinya cobrava 15 ll. per trenta jornals de feina, *que-s són fets en perficionar y mudar la postura del cos de pedra del dit Sr. Pera en la sua sepultura, los quals jornals són a més de la escarada de 280 ll. que per ser preu tan baix era lo concert fer mitg cos, y acabada la escarada aparagué que no estava bé, y axí és estat forçós mudar-lo en la forma que vuy està y fer los jornals sobredit*. El mateix dia signava una altra època per 21 ll., preu de quatre brandons destinats a la sepultura i, encara, el 29 de març següent una de 4 ll. 10 s. *per les armes de les achas del cos del dit Sr. Pera Descallar per el dia del enterro*.²⁷

Si fem cas del testament, don Pere pensava en un monument una mica més modest, que manava construir a l'antiga capella de sant Macià, convertida en la del Beat per voluntat del canonge Bartomeu Llull,

en la qual stà sepultat el P. fr. Raphel Serra, religiós que fonch de dit convent, endret de la sua sepultura, a l'altra part de capella, manant se-m fassa una sepultura conforme stà la del dit P. fra Serra, ab mon nom y armes y hàbit, conforme tinch parlat ab dit P. fr. Figuerola, religiós de dit convent, y se-m posa lo hàbit de St. Fco. dins de la caixa de mon cadàver, dexant per aquell la caritat acustumada.²⁸

És a dir, don Pere demanava una rèplica de la tomba del venerable P. Serra (1535-1620), predicador famós, catedràtic de filosofia i teologia, Provincial de l'orde i fundador del convent franciscà d'Artà i de la casa de Penedides de Palma. L'obra havia estat sufragada pels Jurats: una gran làpida de marbre, emmarcada per una motllura de pedra de Santanyí, amb l'escut de la ciutat i regne i un breu epitafi perimetral (*SEPULTURA DEL V. P. F. RAPHEL SERRA, NATURAL DE INCA, ADMIRABLE THEÒLEG Y PREDICADOR, MORÍ DE 85 ANYS, Y 61 EN ESTA SANCTA RELIGIÓ, A 16 DE SETEMBRE 1620*). El monòlit s'alça sobre dos lleons i, com a coronament, presenta un frontó triangular entretallat, enquadrat per dos acroteris amb calaveres, al timpà del qual un oval barroc brinda un dístic llatí (*INGENS EXIGUO HOC ARCTATUR MARMORE SERRA/QUEM SUA NON TOTUM PATRIA TERRA CAPIT*). Aparentment, ha desaparegut la data de construcció del monument, que encara

26 ARM, Clero, C-4264, Entrades i sortides de l'heretat del Sr. D. Pere Descallar, cavaller de Calatrava, de la qual és curador el Sr. D. Jordi Descallar, cavaller de Montesa (1651), f. 7v-8v, f. 30; ARM, Clero, C-4270, Compte de l'administració que ha tingut lo noble Sr. D. Jordi Dezcallar, cavaller de Montesa, regent la thesoreria del Real Patrimoni, de la heretat del noble Sr. Pere Abri Dezcallar, cavaller de Calatrava, son germà, núm. 55 i s.; un tercer volum, menys detallat, que ve a ser el llibre major de comptabilitat de la curadoria és ARM, Clero, C-4269, f. 4 i s.

27 Mentrestant, mestre Martí treballava en el trull de la possessió del Verger d'Esporles, amb pedra viva que hi havia transportat l'escultor Pinya amb nou viatges, feina que cobrava el 10 de setembre de 1651.

28 ACM, 14847, not. Joan Ferrà, testaments, f. 337; 1649, 2 de setembre. Una altra còpia es conserva al vol. 14848, f. 988, del mateix arxiu.

s'hi veia al final del segle XIX: *Die nona mensis Januarii anno a nativitate Domine M.DCXXV*.²⁹ Amb poques diferències, el model va ser copiat en la sepultura de la venerable sor Clara Coloma Fiol (1608-1665), terciària franciscana, situat a la façana interior de la mateixa església i datat l'any 1668: ara l'epitafi ocupa gairebé tota la superfície de la làpida; el frontó és entretallat, però en forma de volutes; i el coronament és senzillament un escut de la ciutat i regne de Mallorca.

En línies generals, la tomba Descatlar manté el mateix esquema compositiu: una gran làpida que s'alça sobre dos lleons i presenta l'escut d'armes (quarterat de Descatlar, Pont, Santjoan i Morell) i un epitafi perimetral en llatí (*PETRUS ABRI DEZCALLAR, QUI OBIIT 8 MAII ANNO 1651, AETATIS 56, HOC CLAUDITUR SARCOPHAGO, ILLUD MORTALITAS ID IN SODALES S. FRANCISCI FECIT AMOR*). Just al damunt trobem un frontó entretallat i molt abreujat i els acroteris amb calaveres. La diferència fonamental en relació amb les tombes del P. Rafael Serra i de sor Coloma Fiol és la presència destacada d'un segon cos en forma d'arcosoli on s'allotja l'estàtua del difunt, gairebé de grandària natural. El cavaller s'hi mostra vestit d'armadura, agenollat sobre un coixí i en actitud orant, amb un rosari a les mans i el cap descobert –en signe de respecte–, ja que el casc descansa a terra. No cal dir que l'estàtua orant s'inspira en la del batlliu Ramon de Verí. Com es dedueix dels rebuts, en un primer moment la figura de don Pere era més petita, només de mig cos, però un cop acabada va semblar desproporcionada (*que no estava bé*) i es va corregir, segurament amb l'afegit de les cames fins a nivell dels genolls.

Cent anys més tard el record de la tomba Descatlar era viu, si més no entre la família. Es pot deduir del testament de Miquel Joan Descatlar i Descatlar, un renebot de don Pere i nét del don Jordi que havia encarregat l'obra als mestres Martí i Pinya. Aquest individu va ser el darrer membre de la branca fundada pel seu avi. Propietari de la possessió de Conques (Puigpunyent) i de Can Oleo de Palma, no va deixar descendència de cap de les dues esposes, Jerònima Pont i Berga i Josefa Ignàcia de Armendáriz y Ollo. A diferència del seu pare, que es va fer enterrar al Socors, don Miquel Joan sentia predilecció pels dominicans, de manera que va demanar ser enterrat a la capella del Roser de Sant Domingo i va nomenar hereu un –frustrat– col·legi de Sant Tomàs d'Aquino al mateix convent, destinat a l'educació de fills de l'aristocràcia local. Quant a la tomba, el testament és taxatiu:

*hem sie fabricat un sepulchre en lo oratori o capella major de Nra. Sra. del Roser de dit Real Convent de St. Domingo, com he referit se me està concedit, en la part de la Epístola de dit Altar, dintre del Presbiteri o lo més prop se puga, y que sobre dit sepulchre se pos una figura efigies de la mia perçona de medio relieve, esto és que ressalt de la paret cosa de quatre dits y que estiga dita figura arrodillada ab el rostro algo girat a Maria Sma., y dit sepulchre sie fabricat de pedra màrmol negre, y que el sepulchre tinga los perfils blancs, y que sobre dit sepulchre sien posades las mias armes, y si dit sepulchre no pot ser fabricat de pedra màrmol, sinó de altre material, vull en cas de espanyar-se o borrar-se se fabriche de nou el dit sepulchre, de manera que se renove perpètuament a expenses de la mia heretat.*³⁰

Però no en coneixem la història posterior. Els escultors de la família Pinya constitueixen una anomalia en la història de l'art barroc mallorquí –de fet, de tota l'època moderna–,

²⁹ OLEZA, J. de: *Llibre de antiguitats de la Iglesia del Real Convent de Sant Francesch de la Ciutat de Mallorca, copia de un manuscrito del donado Ramón Calafat, año 1785*, Palma, 1928, p. 57.

³⁰ ARM, Protocols, T-600; 1756, 18 de març. El testador va morir el 18 de març de 1758 i va ser enterrat a la capella del Roser del convent dominicà l'endemà.

perquè són els únics artistes que tenen origen xueta, si es fa excepció de l'ofici d'argenter, que era gairebé monopolitzat per descendents de conversos. Ben aviat, a partir de l'any 1706, la pràctica artística per als xuetes es va fer inviable, a causa de la certificació de neteja de sang que exigia la nova normativa gremial. La trajectòria personal i professional de Pere Joan Pinya (c. 1600-1680) és coneguda d'una manera força raonable.³¹ Per sort, esporàdicament s'afegeixen noves aportacions al catàleg d'obres. La més recent és la marededéu d'agost i el corresponent sarcòfag per al desaparegut convent de la Consolació de Palma, ara conservats en el de Sant Francesc, d'acord amb les notícies publicades per M. Pou Amengual.³² El taller dels Pinya va ser prolífic i es va prolongar durant tres generacions, encara que el representant de la segona, Jeroni Pinya i Puigserver (c. 1625-1661), va morir jove, tràgicament assassinat per un col·lega, l'escultor Joan Oms i Bestard –el qual, per altra part, era nebot i oncle de dos artistes que varen acabar de la mateixa manera, el pintor Joan Oms i Capó i l'escultor Cristòfol Oms i Arbona. Fins ara, la idea que teníem de Pere Joan Pinya era la d'un expert fabricant de retaules, força imaginatiu pel que fa a les estructures arquitectòniques, sobretot els fusts i les bases de les columnes, i, en canvi, més adotzenat quant a la talla de les imatges, només correctes, caracteritzades per un naturalisme antiquat, un moviment monòton –a causa de la reiteració de contraposts tradicionals– i les poses convencionals. A vegades les proporcions es fan més esveltes i els plecs del drapajeat s'aprimen i es multipliquen, a la recerca d'una aparença més elegant. Des del 1661 es va fer càrrec de les obres inacabades pel fill, que en general es mostrava més imaginatiu. Un nét, Jeroni Pinya, també va ser escultor, però no se li ha pogut adjudicar cap obra, ara com ara. En qualsevol cas, la tomba Descatlar afegeix una nova dimensió a la personalitat artística de Pere Joan Pinya, la de l'escultor en pedra, deixant de banda que la qualitat de l'obra restava compromesa per la destresa moderada de l'autor, mentre que la monumentalitat ho estava per les limitacions econòmiques que va imposar el client.

31 CARBONELL, M.: *Art de cisell...*, p. 103-106.

32 POU AMENGUAL, M.: "Joan Puigdorfla Fortuny i la darrera obra de Pere Joan Pinya: la marededéu morta del convent de la Consolació", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics i Històrics*, 25, 2015, p. 165-184.

Fig. 1. Pere Joan Pinya, 1651-1652. Monument funerari de Pere Descatlar i Pont, conjunt. Palma, església de Sant Francesc

Fig. 2. Pere Joan Pinya, 1651-1652. Monument funerari de Pere Descatlar i Pont, detall de l'orant.
Palma, església de Sant Francesc

Fig. 3. Pere Joan Pinya, 1651-1652. Monument funerari de Pere Descatlar i Pont, epitafi. Palma, església de Sant Francesc

Fig. 4. Jaume Blanquer, 1633. Monument funerari de fra Ramon de Verí i Despuig, detall de l'orant.
Palma, església de Montí Sion

Fig. 5. Anònim, 1625. Monument funerari de fra Rafael Serra.
Palma, església de Sant Francesc

Fig. 6. Anònim, 1668. Monument funerari de sor Clara Coloma Fiol. Palma, església de Sant Francesc

UN PERÍODO DE CONFLICTIVIDAD CONTINUADA EN LA INTENDENCIA DE MALLORCA: 1722-1727

Ana María Coll Coll

Universitat de les Illes Balears

Resumen: Entre 1722 y 1727 se desarrollaron una serie de conflictos entre los miembros de la intendencia y otras instituciones que provocaron inestabilidad dentro del nuevo marco administrativo implantado con el cambio dinástico. El factor personal también fue clave, puesto que coincidieron en la isla de Mallorca dos individuos de fuerte carácter y con tendencia al enfrentamiento jurisdiccional: el intendente Diego Navarro y el capitán general interino José Antonio Chaves. Los conflictos que se desarrollaron en esta etapa nos muestran las estrategias de grupo que se van a dar durante todo el siglo.

Palabras clave: Intendencia, conflictos, jurisdicción, grupos de poder, administración.

Abstract: Between 1722 and 1727 a series of conflicts occurred between members of the Intendancy and other institutions. They caused some instability within the new administrative framework implemented along with the dynastic change. The personality of the actors was also a key factor, and this can be seen when two individuals, both men of strong character and prone to juridical confrontations, arrive in the island of Majorca: the intendant Diego Navarro and the captain general interim Jose Antonio Chaves. The conflicts developed in this stage show us some group strategies that remain throughout all the century.

Key words: Intendancy, conflicts, jurisdiction, power groups, administration.

Recibido el 15 de abril. Aceptado el 22 de diciembre de 2016.

Este artículo se enmarca dentro del Proyecto de Investigación "Gobierno, guerra, grupos de poder y sociedad en el reino de Mallorca durante la Edad Moderna" (HAR2015-67585-P), financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad.

Abreviaturas: AGS = Archivo General de Simancas, GM = Guerra Moderna, DGT = Dirección General del Tesoro, DGR = Dirección General de Rentas, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, LR = Lletres Reials, RP = Reial Patrimoni, AMP = Arxiu Municipal de Palma, AH = Arxiu Històric, Supl. = Suplemento, leg. = legajo, inv. = inventario, g. = guiòn, f. = folio, ff. = folios, r. = recto, v. = verso, BLA = Biblioteca Lluís Alemany.

1. El destino dispone. Diego Navarro y José Antonio Chaves

La existencia de conflictos entre los intendentes y otras instituciones durante el siglo XVIII ha sido constatada ampliamente en Valencia,¹ aunque también ha sido objeto de estudio en otros territorios como los de Cataluña, Canarias, Extremadura, Galicia, Andalucía y Mallorca.² Los enfrentamientos entre los capitanes generales y los intendentes se reprodujeron por doquier y su origen fue muy diverso, aunque como señala F. Andújar, estuvieron vinculados en gran parte a cuestiones de orden corporativo, puesto que los capitanes generales no se resignaban a verse superados competencialmente por individuos de graduación militar inferior.³

A lo largo del siglo XVIII se dio una conflictividad generalizada que ni las ordenanzas, ni las diversas cédulas emitidas, ni los dictámenes de los Consejos consiguieron frenar, y si bien esta situación se prolongó en el tiempo, el momento de transición y asentamiento institucional constituyó un hábitat propicio para la generación de disputas. La intendencia de Mallorca no fue una excepción y podemos hablar de la existencia de uno de los períodos más convulsos en materia de enfrentamientos interinstitucionales, el que transcurre entre 1722 y 1727.

1 CORONA MARZOL, C.: *La intendencia de Valencia en el siglo XVIII (1700-1770)*, Tesis doctoral, Univ. de Zaragoza, 1985 y "Un motín antifiscal en el País Valenciano: el "tumulto" de Peñíscola de 1715", *Millars*, 10, 1985, pp. 24-37. GIMÉNEZ LÓPEZ, E.: *Gobernar con una misma ley. Sobre la nueva planta borbónica en Valencia*, Alicante, 1999; pp. 215-224; *Militares en Valencia (1707-1808). Los instrumentos del poder borbónico entre la Nueva Planta y la crisis del Antiguo Régimen*, Alicante, 1990; "Marte y Astrea en la Corona de Aragón. La preeminencia de los capitanes generales sobre los togados en los primeros años de la Nueva Planta", *Revista de Historia Moderna*, 22, 2004, pp. 251-270; *Los servidores del rey en la Valencia del siglo XVIII: estudio y repertorio biográfico*, Valencia, 2006, pp. 236-237. GIMÉNEZ LÓPEZ, E. y PRADELLS NADAL, J.: "Conflictos entre la intendencia y la capitania general de Valencia durante el reinado de Felipe V. Las denuncias de corrupción", *Studia Historica. Historia Moderna*, 7, 1989, pp. 591-599. FRANCH BENAVENT, R.: "Los conflictos generados por la implantación del nuevo sistema fiscal en la Valencia del siglo XVIII: La resistencia del clero en defensa de su inmunidad", en FRANCH BENAVENT, R. (ed.): *La sociedad valenciana tras la abolición de los fueros*, Valencia, 2009, pp. 215-261; "Poder, negocio y conflictividad fiscal: el reforzamiento de la autoridad del intendente en la Valencia del siglo XVIII", *Espacio, tiempo y forma. Serie IV, Historia Moderna*, 27, 2014, pp. 61-83 y "La resistencia suscitada por las reformas fiscales del intendente Mergelina: el tumulto del mercado de Valencia en 1718", en JIMÉNEZ ESTRELLA, A.; LOZANO NAVARRO, J. (eds.): *Actas de la XI Reunión Científica de la FEHM*, 2, Granada, 2012, pp. 758-768, y DELGADO BARRADO, J.M.: "Equivalente y conflictividad municipal: los municipios valencianos en los procesos de intendencia (1714-1758)", en SORIA, E.; BRAVO, J.J.; DELGADO, J.M. (eds.): *Las élites en la época moderna. La monarquía española*, 1, Córdoba, 2009, pp. 59-76.

2 ESCARTÍN SÁNCHEZ, E.: *La intendencia de Cataluña en el siglo XVIII*, Barcelona, 1995, especialmente pp. 321-324. Con referencias a Extremadura, ANDÚJAR CASTILLO, F.: "Capitanes generales y capitanías generales en el siglo XVIII", *Revista de Historia Moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 22, 2004, pp. 291-320; pp. 318-319. Para Andalucía, ÁLVAREZ CAÑAS, M.L.: "La organización territorial andaluza tras la Guerra de Sucesión", en JIMÉNEZ ESTRELLA, A.; LOZANO NAVARRO, J. (eds.): *Actas de la XI Reunión...*, 1, pp. 627-638; pp. 628-629, y "Las conflictivas relaciones entre los Corregidores militares y los Capitanes Generales de la Costa de Andalucía y de la Costa de Granada en el siglo XVIII", *Baética*, 33, 2011, pp. 253-282. Para el territorio canario, HERNÁNDEZ GONZÁLEZ, M.: "Intrahistoria de una rebelión contra la Intendencia: el motín de Ceballos de 1720", *Anuario de Estudios Atlánticos*, 46, 2000, pp. 319-347 y *Una rebelión contra la Intendencia. El motín de Santa Cruz de Tenerife de 1720*, Santa Cruz de Tenerife, 2007. En el ámbito de Galicia destacamos: FERNÁNDEZ VEGA, L.: *La Real Audiencia de Galicia, órgano de gobierno en el Antiguo Régimen (1480-1808)*, La Coruña, 1982, y LÓPEZ DÍAZ, M.: "Jurisdicción Militar y Jurisdicción Ordinaria en el Reino de Galicia: conflictos y competencias a principios del siglo XVIII (1700-1714)", *Anuario de Historia del Derecho*, LXXXI, 2011, pp. 679-707. Finalmente, para la demarcación de la intendencia de Mallorca, COLL COLL, A.M.: *La intendencia de Mallorca en el siglo XVIII*, Tesis doctoral, Universitat de les Illes Balears, 2015; "Oposición y dificultades en la militarización del reino de Mallorca en el siglo XVIII" en LABRADOR ARROYO, F. (edit.): *II Encuentro de jóvenes investigadores en Historia Moderna. Líneas recientes de investigación en Historia Moderna*, Madrid, 2015, pp. 627-647.

3 ANDÚJAR CASTILLO, F.: "Capitanes generales...", pp. 318-319.

En esta etapa presenciamos un enconado enfrentamiento entre el primer intendente, Diego Navarro Jauregui, y el capitán general interino José Antonio Chaves Osorio, con un destacado vórtice en 1725, año en el que las islas de Mallorca e Ibiza ardieron entre conflictos desencadenados por los distintos poderes. Sin embargo, los acontecimientos de ese año no pueden entenderse sin estar ligados a las constantes disputas, de menor calibre, que surgieron entre ambos desde la llegada a la isla de Chaves puesto que si bien el intendente había tenido fricciones con la Audiencia y el Ayuntamiento desde su llegada a la isla en 1718, el talante del anterior capitán general había conseguido que no creciesen ni se prolongasen.

El 10 de agosto de 1718 Diego Navarro recibió el nombramiento de intendente del ejército y del reino de Mallorca, cargo al que se sumó el de corregidor del Ayuntamiento unos meses después.⁴ Su anterior destino fueron las islas Canarias, lugar en el cual ejerció como juez factor del estanco del tabaco y de donde fue expulsado en el marco de los problemas que se generaron allí y en los que se vieron involucrados los poderes locales.⁵ El alto nivel de conflictividad a lo largo de su mandato en Mallorca, sumado a las informaciones que nos aportan sobre su carácter otros autores, genera una imagen de personaje controvertido y de fuerte personalidad, algo que se debe seguramente a su procedencia y a su carrera dentro del ejército. M. Ibáñez recoge un informe en el que se describe el nulo despliegue de mano izquierda y templanza en sus destinos, algo que queda evidenciado en estas palabras: *La intendencia la sirve D. Diego Navarro, con quien han ocurrido diversos cuentos en aquel reino y en Canarias de donde fue arrojado por su genio belicoso y poca madurez. Ignora las dependencias de su encargo por no ser de su profesión y le considero incapaz de continuar, conocida su insuficiencia.*⁶

El itinerario de choques jurisdiccionales en Mallorca empezó justo después de su llegada, con algunos enfrentamientos con la Audiencia y en concreto con el regente, Andrés Tomás López de Bruna,⁷ que intentó denostarle colocándose en un plano superior y pretendiendo precederle en el asiento. En aquel momento el capitán general y presidente de la Audiencia, Juan Acuña y Bejarano, marqués de Casafuerte, se posicionó al lado de Navarro, e igualmente lo haría en el siguiente episodio, cuando volvió a colisionar con la Audiencia tras el encarcelamiento del síndico forense Juan Domènech en 1719 por no haber querido firmar 2 pólizas a favor del Ayuntamiento. En ese caso la Audiencia había iniciado un proceso por abuso condenando a Navarro a una multa y solicitó ayuda al capitán general para que interviniese a través de la jurisdicción militar puesto que el

4 AGS, DGT, inv. 24, leg. 267; AGS, GM, leg. 2355. Con un salario de 50.000 Reales de vellón anuales a los que se sumarían 10.000 de ayuda de costa. AMP, AH, leg. 2075/1, ff. 25r-33v. Sesiones de los días 20 y 22 de octubre de 1718.

5 PERAZA AYALA, J.: "La intendencia en Canarias", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 40, 1970, pp. 565-579; p. 567. HERNÁNDEZ GONZÁLEZ, M.: "Intrahistoria de...", *Anuario de estudios atlánticos*, 46, 2000, pp. 319-347 y *Una rebelión contra la Intendencia...*, 2007. LUXÁN MELÉNDEZ, S.: "La renta de tabacos en Canarias. Del arrendamiento a la administración directa. 1717-1720", *AEA*, 49, 2003, pp. 447-473; pp. 450-451.

6 *Informe sobre los individuos que servían las intendencias de guerra en 1723*. Informe encargado al marqués de Grimaldo, quien delegó en Campoflorido. Recogido en IBÁÑEZ MOLINA, M.: "Notas sobre la introducción de los intendentes en España", *Anuario de Historia contemporánea*, 9, 1982, pp. 5-27; p. 26.

7 MOLAS RIBALTA, P.: "Las Audiencias borbónicas de la Corona de Aragón. Aportación a su estudio", *Estudis*, 5, 1976, pp. 59 a 124; P. 122. Andrés de Bruna fue regente de la Audiencia de Mallorca entre 1725 y 1728 y tras asumir este cargo, pasó a ejercer de presidente de la Chancillería de Valladolid.

intendente se mantenía pasivo ante sus reclamaciones. El marqués de Casafuerte contestó que no podía hacer nada ya que se produciría un gran escándalo y propuso que ambas partes cesaran en sus respectivos procesos a la espera de una resolución real, con lo que una vez más su carácter conciliador aminoró la crispación existente.⁸

Todo cambiaría con la llegada del sucesor de este capitán general, el interino José Antonio de Chaves y Osorio, cuyo talante era más belicoso y que se posicionó siempre al lado de la Audiencia y contra el intendente y los empleados de la Real Hacienda. Por los estudios de J. Peraza y S. Solbes sabemos que la actuación de Chaves no había estado exenta de polémica en Canarias, lugar en el cual pudo haber coincidido con Navarro de no ser porque poco antes este había sido trasladado a Mallorca.⁹ El encuentro se daría unos años después en este espacio geográfico, donde dos hombres de tan fuerte carácter iban previsiblemente a chocar.

En el año 1722 se abre el período de relaciones convulsas entre el nuevo capitán general interino y el intendente, con intensas discusiones y representaciones sobre si los torreros de Mallorca debían ser nombrados por aquel o por el intendente y sobre los sueldos que debían percibir. Esto generó la apertura de un expediente que fue resuelto por el Consejo de Guerra delimitando la jurisdicción de cada uno, pero lejos de acabar con la disputa, al año siguiente el intendente elevó una queja a la Secretaría de Guerra porque el capitán general ordenó liberar de la cárcel a un torrero que estaba preso de orden suya, *dejando ajada y sin abrigo su jurisdicción*.¹⁰

Con estos prolegómenos, la intensidad de las desavenencias fue creciendo de tal forma que entre 1724 y 1727 se desarrollan tres conflictos que fueron elevados al Consejo de Castilla y al de Guerra y que representan el exponente máximo de los enfrentamientos interinstitucionales en el siglo XVIII. El primero de ellos se extiende desde finales de 1724 y supone la lucha entre Sacro Dupuy, gobernador de la isla de Ibiza y protegido del capitán general y Bernabé Ortega, administrador de la Renta de las Salinas, junto al subdelegado de Ibiza, Pedro Navarro, que además era hermano del intendente. El segundo conflicto representa la lucha jurisdiccional entre la Audiencia (apoyada por el capitán general) y el intendente desde inicios de 1725 por un asunto de embargo de las temporalidades del obispo. Finalmente, en el verano de 1725 estalla el peor de todos, el que enfrenta a la Audiencia y al capitán general contra los acusados de agredir al asesor de este último, gran parte de los cuales estaban vinculados a los círculos administrativos de la intendencia.

8 CAIMARI CALAFAT, T.; PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Una relación reservada del marqués de Casa Fuerte a su sucesor en la Capitanía general de Mallorca (1721)", *BSAL*, 62, 2006, pp. 69-112; pp. 79-81. Los autores, basándose en el informe del capitán general Juan Acuña, marqués de Casafuerte, a su sucesor, José Antonio Chaves y Osorio, explican el conflicto del tachado como "problemático" Diego Navarro con la Audiencia.

9 PERAZA AYALA, J.: "'La intendencia...'", p. 567. También SOLBES FERRI, S.: "L'organisation comptable de la Trésorerie Générale des îles Canaries (1718-1780)", en DUBET, A.; LEGAY, M.L. (dirs.): *La Comptabilité publique en Europe, 1500-1850*, Rennes, Cedex, 2011, pp. 165-178; p. 171.

10 AGS, GM, leg. 3696. Copia de la representación de Diego Navarro al Consejo de Guerra hecha en agosto de 1721. También 2 expedientes enviados a este Consejo el 7 de abril de 1722 y carta de Diego Navarro al marqués de Castelar. Palma, 22 de marzo de 1723.

2. El enfrentamiento entre el gobernador de la isla de Ibiza y los encargados de los asuntos económicos de la isla

En el año 1723 se hallan los precedentes de este conflicto puesto que fue entonces cuando Bernabé Ortega Sanz, administrador de la Renta de Salinas de Mallorca y de Ibiza recibió la orden del director general de la Renta para que le informase sobre el gravamen que se había impuesto sobre el comercio de la sal cargada en barcos extranjeros, un hecho que había derivado en multitud de quejas. Por orden de 6 de febrero de 1720 se prohibió esta práctica, hasta entonces realizada por los gobernadores y comandantes de plazas marítimas, y se especificó que cualquier concesión de licencias para embarcar y desembarcar en sus puertos pertenecía a los intendentes y a sus subdelegados, al igual que el cobro de los derechos de su emisión.¹¹ El gobernador de Ibiza había infringido la orden y estaba exigiendo 8 pesos a cada embarcación que cargaba sal y 1 peso por razón de las gestiones de secretaría y bajo el pretexto de otorgar las licencias. Con el objetivo de enviar un informe a la Corte, Bernabé Ortega solicitó a Pedro Navarro, subdelegado de la intendencia en Ibiza y administrador de las salinas de Ibiza, que indagase en las actividades del gobernador y aquel certificó que en los últimos meses el gobernador había percibido 906 escudos de plata a través de esta actividad basando su actuación en una normativa inexistente. A raíz de los informes que emitió, el gobernador y su asesor iniciaron los ataques contra el subdelegado, planteando finalmente un procedimiento judicial definido posteriormente por el intendente de Mallorca como de escándalo. Este proceso se desarrolló desde el mes de septiembre de 1724, cuando Pedro Navarro fue acusado por Sacro Dupuy de cometer fraude por valor de 6.000 pesos pertenecientes a lo apresado en 1723 a un patrón que llevaba ropa de contrabando. El subdelegado de Ibiza fue convocado por la Audiencia y tuvo que desplazarse a Mallorca, compareciendo ante ella el día 11, momento en el que le prohibieron salir de la ciudad y de sus arrabales y se le impuso una pena de 200 libras.

El capitán general consiguió que la Audiencia ordenase la realización de un reconocimiento militar en la casa del subdelegado, secuestrándole los bienes equivalentes al valor de la pena impuesta: 4 pesos y medio, una colgadura de cama y otros enseres. Todo lo embargado fue posteriormente subastado por el gobernador de Ibiza a pesar de que Pedro Navarro había depositado el dinero en manos del receptor, un hecho que Dupuy justificaría más tarde diciendo no haber entendido el despacho de la Audiencia, que, como señalaba Diego Navarro, *estaba tan claro en lengua castellana*.

Tras este último atropello, el intendente se dirigió a la Audiencia solicitando una explicación, pero la respuesta fue que él no podía inmiscuirse en estos asuntos. Esta actitud fue el detonante para que denunciase lo que estaba ocurriendo en las islas al Secretario de

¹¹ AGS, GM, 150, Supl. El intendente Diego Navarro le envió adjunta una copia de la real orden. *Porque se siguen graves inconvenientes y perjuicios al comercio y a la Real Hacienda y que así mismo se hacen contribuir por las licencias que dan para pescar, ha resuelto SM que ningún gobernador, comandante ni otro cabo militar dé en adelante licencias para embarcos y desembarcos porque en conformidad a las ordenes expedidas a este fin toca esto solo a los intendentes y a sus subdelegados y que si en adelante los comandantes o gobernadores continuaren este abuso les suspendan el sueldo los intendentes de los respectivos ejércitos y provincias y den cuenta a SM y que ejecuten lo mismo si se mezclaren en dar o negar licencias para pasear.*

Guerra, el marqués de Castelar, a través de una súplica en la que relata la preocupante situación de fricción permanente que se daba en las islas a varios niveles y que se podía sintetizar en un enfrentamiento competencial entre todo lo vinculado al capitán general y lo conectado a la intendencia.

Diego Navarro manifestaba a Castelar que con el anterior gobernador de la isla de Ibiza nunca habían surgido problemas, pero que desde que había llegado a ella Sacro Dupuy en 1719, la población se hallaba *oprimida, abandonada y en el más miserable estado*. Para justificar las palabras escritas en su informe, el intendente realizará una serie de acusaciones contra el gobernador que incluyen la cohabitación con los negocios de contrabando y la existencia de abusos sobre la población, pero sobre todo denunciará las presiones que ejercía sobre el subdelegado para cobrar su sueldo de forma anticipada, el hecho de haber quitado la vara obtenida como encargado de las salinas a Pedro Navarro (y devuelta posteriormente por orden real), y las continuas interferencias en la labor de los encargados de la Hacienda y en el funcionamiento del hospital militar, hechos que habían derivado en un menor rendimiento económico de la isla. Con todo ello, el intendente requería que este asunto fuera atendido y que se castigase a los verdaderos culpables, que según él habían vertido falsas acusaciones sobre su hermano. Con estas palabras Diego Navarro resume la actitud que tenía el gobernador de Ibiza hacia el subdelegado de la intendencia y le culpabiliza de los problemas de la isla:

El fin que lleva con los demás que pretenden perturbar la paz y buena administración de justicia y de las Rentas no es otro que desabrigarlas, vocear que la Intendencia es muy perjudicial, prorrumpiendo con oprobios contra el Intendente y Subdelegado por cuyas razones son tan poco respetadas las órdenes y los ministros empleados en dichas rentas sin querer guardar buena correspondencia por mas que se ha pretendido, queriendo que ninguno hable, ni se oponga sea justo o injusto, poniéndoles a estos y a los naturales en una opresión muy digna de remedio escribiendo y divulgando que el Subdelegado inquieta los ánimos de dichos naturales, cuando es notorio que en tantos años como ejerce los empleos se ha granjeado la voluntad de estos generalmente, que antes bien ha sido instrumento de serenar muchas discordias y apaciguar muchos embarazos y sentimientos dimanados de los procedimientos de dicho Gobernador (...) con mucho dolor de que la justicia no tenga su debido lugar y que se halle arruinada y la Isla decayendo por instantes.¹²

Entre enero y mayo de 1725 el intendente recurrió a todas las vías posibles para denunciar estos hechos, más aún cuando la situación sufrida por Pedro Navarro se estaba repitiendo en la persona designada para sustituirlo, el subdelegado interino Antonio Bas, quien estaba padeciendo las mismas *opresiones, encuentros y embarazos todo en odio de estos y demás ministros de rentas*. Como resultado de esta denuncia se reprendía al gobernador de Ibiza y en agosto de 1726 era suspendido de sueldo por espacio de un año.¹³

¹²AGS, GM, Supl., leg. 150. Diego Navarro al marqués de Castelar. Palma, 15 de enero de 1725.

¹³AGS, GM, Supl., leg. 150. Navarro a Castelar. Palma, 12 de agosto de 1727. En ella indica que queda enterado de la orden de 21 de junio de 1727 según la cual por resolución real se debía pagar el sueldo del teniente coronel Sacro Dupuy, que fue suspendido por orden 30 de agosto de año 1726 por contravenir lo prevenido en 1720.

3. Un mar de enfrentamientos jurídicos en el que la Audiencia pretende imponerse: los recursos para la infravaloración del intendente

En 1725 el clero se negó a participar en la talla de 1724 por no existir una real orden y varios miembros de la Audiencia fueron excomulgados: un oidor, el fiscal, el agente fiscal y un alguacil. A las excomuniones se unieron los monitorios dirigidos contra el regente, el intendente y el síndico de la parte forense porque según el obispo estaban atentando contra la inmunidad eclesiástica e intentaban imponer el tributo como si fuese perpetuo.¹⁴ Si bien es cierto que la implantación de la talla generó una considerable polémica en sus primeros años, el malestar no desapareció hasta bien avanzado el siglo.¹⁵ M. Deyá destaca el hecho de que una vez superada la cuestión de la participación del clero en la talla con el cambio dinástico, las fricciones aparecieron a partir de 1722 con la llegada de un nuevo obispo. De hecho, este tipo de enfrentamientos contra el estamento eclesiástico conllevaba problemas relevantes por lo que se intentaron evitar a pesar de no conseguirse siempre, tal como nos muestran estudios como los de R. Franch para la intendencia de Valencia.¹⁶

A la colisión entre la Audiencia y el obispo se sumó entonces la de la primera institución y el intendente. La Audiencia, tras publicar una sentencia contra el obispo de Mallorca que se negaba a contribuir al pago de la talla, despachó al intendente Diego Navarro una orden para que bajo pena de 500 libras pasara a efectuar el embargo de las temporalidades de aquel. Navarro, amenazado de excomunión por el obispo, contestó que esta diligencia no era de su incumbencia y que la Audiencia no tenía ninguna jurisdicción para mandárselo penalmente.¹⁷

El oidor José Laudes fue a casa del intendente para reclamarle que embargase las temporalidades del obispo, acompañado de un sargento mayor, un ayudante, cinco alguaciles y dos escribanos. La intención era cobrar la multa que había impuesto la Audiencia a Diego Navarro si no ejecutaba la orden contra el obispo, secuestrando sus bienes, pero el intendente no estaba en la vivienda por lo que se inició un enfrentamiento verbal entre los enviados de la Audiencia y los empleados de la intendencia que no finalizaría hasta 7 horas después, cuando el oidor y sus acompañantes se fueron.¹⁸ Una vez

14 DEYÁ BAUZÁ, M.J.: "La conflictividad entre autoridades políticas y religiosas en la Mallorca de Felipe V. Las cuestiones fiscales", en ALVAR EZQUERRA, A.; CONTRERAS CONTRERAS, J.; RUIZ RODRÍGUEZ, J.I. (eds.): *Política y Cultura en la Época Moderna (Cambios dinásticos, Milenarismos, mesianismos y utopías)*, Alcalá de Henares, 2004, pp. 345-352.

15 JUAN VIDAL, J.: "Las nuevas estructuras de la Hacienda Borbónica", en ALVAR EZQUERRA, A.; CONTRERAS CONTRERAS, J.; RUIZ RODRÍGUEZ, J.I. (eds.): *Política y Cultura...*, pp. 69-94; pp. 89-90. COLL COLL, A.M.: "La recaudación de impuestos en la Mallorca del siglo XVIII: dificultades y conflictos", en BRAVO CARO, J.J.; SIRO VILLAS, T. (eds.): *Tradición versus innovación en la España Moderna*, 1, Málaga, 2009, pp. 367-380.

16 FRANCH BENAVENT, R.: "El cambio de naturaleza de las rentas de la Generalitat valenciana tras la abolición de los fueros: La reacción del clero en defensa de su inmunidad y los conflictos provocados por la gestión de los intendentes", *Estudis*, 31, 2005, pp. 269-297 y "Regalismo e inmunidad eclesiástica en la España del siglo XVIII: La resistencia del clero valenciano a la imposición del estanco del tabaco", *Hispania. Revista española de historia*, 67/225, 2007, pp. 295-316.

17 AGS, GM. Supl., leg. 150. Copia de las letras despachadas tomándose el presidente de la Audiencia el tratamiento de Nos, incluida en la representación de 24 de marzo de 1725.

18 AGS, GM. Supl., leg. 150. Representación de Diego Navarro. Palma, 24 de marzo de 1725. Incluye el testimonio de Guillermo Roca, escribano del Real Patrimonio y de la Superintendencia General: *El 17 de marzo fueron por segunda vez a la casa del intendente, ya que el día anterior se presentaron allí el capitán general José Antonio de*

conocidos estos sucesos, el intendente realizó una representación al marqués de Castelar en la que manifestaba su contrariedad ante el contenido y las formas de la orden emitida por la Audiencia, que además había incumplido la real instrucción de 1717 y las órdenes expedidas en 1718 por las que se impedía a la Audiencia allanar la casa del intendente, como se había pretendido.¹⁹

La Audiencia llegaría a utilizar fórmulas protocolarias anteriores al cambio dinástico para subordinar de algún modo y ubicar en un plano de inferioridad al intendente. En concreto se dirigió al intendente utilizando el estilo antiguo, tomando el tratamiento de *Nos* y dándole a Diego Navarro el de *Vos*, lo cual fue considerado como una ofensa por Navarro, quien les tuvo que recordar las órdenes e instrucciones reales donde quedaba establecido su grado y su jurisdicción. Además, en el requerimiento de la Audiencia que le obligaba a confiscar las temporalidades del obispo, se le nombraba en estos términos: *Dn Didaco Navarro, Regiam Thesaureriam Regenti*.²⁰ Esto representaba un importante error tanto por ser una denostación hacia la categoría del intendente como por estar menospreciando el trabajo realizado desde la Administración, que pretendía proyectar y consolidar su modelo de control, aquel donde el tesorero y el intendente tenían unas funciones propias y dependían de organismos diferentes.

Si bien las formas eran equivocadas, más clamoroso era el error de llamar regente de la Real Tesorería al intendente, teniendo en cuenta que este cargo había desaparecido y sus prerrogativas, junto a muchas otras, habían sido asumidas por Antonio Escofet bajo la titulación de Tesorero de ejército y reino de Mallorca.²¹ Igualmente, era conocido por la Audiencia que todos tenían funciones diferentes y ampliadas, como cargos estatales que eran ahora: *entre los empleos de Ministros encargados de la recaudación, se hallaba el Procurador Real, presidente de la Junta Patrimonial, el Maestre Racional, quien cuidaba de la cuenta y razón de cargo y data del mismo Real Patrimonio, cuyo empleo corresponde al de contador y otro Ministro llamado Regente de la Real Tesorería, que corresponde y es de el de Tesorero*.²²

En este caso la Audiencia había interferido en la jurisdicción del intendente y se había dado una alianza con el capitán general con el objetivo de supeditarle, sin tener en cuenta la nueva normativa borbónica y tomando como punto de referencia la de los Austrias, hechos que

Chaves, José Laudes, oidor de la Audiencia, Jaime Martí, notario escribano mayor del crimen y tres alguaciles. Entonces el escribano Guillermo Roca y dos pajes de la casa le indicaron que el intendente estaba en el sermón del hospital. El propio Guillermo Roca testificaría que el intendente, incrédulo ante la situación indicó al sargento mayor que debía retirarse ya que el rey no le había dado autoridad para auxiliarse contra un ministro.

19 AGS, GM, Supl., leg. 150. Representación de Diego Navarro. Palma, 24 de marzo de 1725.

20 AGS, GM., Supl., leg. 150. El capitán general y presidente de la Audiencia, José Antonio Chaves Osorio, I oidor José Francisco de Cienfuegos y Valdés, y el fiscal Felipe de Valderrama y Haro firmaron el requerimiento en latín en el cual se dirigían al intendente de esta forma: *"Nos Dn Josephus Antonious de Chaves Ozorio Gubernattor Pnttis civitatis locum tenens generalis exercituum sue Regie Chattolice Majesttatis Comendator Generalis Insularum Majorice et Ebusus Preses et Sue regie Audientia Dilectto Dn Didaco Navarro regiam Thesoreriam Regenti salutem et dialectionem (...)"*. Palma, 14 de marzo de 1725.

21 COLL COLL, A.M.: "El Tesorero del Ejército y Reino de Mallorca, D. Antonio Escofet Aloy: de Figueres a Mallorca. Extensión familiar y de poder en el siglo XVIII", *Pedralbes*, 33, 2003, pp. 591-604.

22 AGS, GM, Supl., leg. 150. Certificado del oficial Jaime Barceló. Palma, 20 de marzo de 1725.

le fueron posteriormente recriminados.²³ El ambiente de fricción interinstitucional mejoró con la llegada de la real orden de cobro de talla ya que modificó la conducta del obispo, aunque primero debían derogarse los autos que vulneraban la Concordia de 1684 y que habían sido emitidos en el contexto del conflicto. Posteriormente, todos los involucrados fueron obligados a cesar sus hostilidades y a poner fin a las actuaciones judiciales, tanto de la Audiencia contra el obispo como de este contra ella, sobreyéndose todo. En el fondo era una cuestión de formas, cuidadas a partir de ahora para que la Iglesia participase en dicho impuesto aparentemente de forma solidaria y manteniendo sus privilegios, aunque sabía perfectamente que estaba obligada a ello.²⁴

4. La agresión a José Bassa y su posterior juicio

La existencia de anteriores disputas y la convivencia de las instituciones dentro de un ambiente enrarecido derivaron en el estallido de un conflicto de bloques de poder en el verano de 1725, con unos antecedentes que se encuentran en la divulgación de la *Gaceta de todas partes*, documento en el cual se satirizaba a la aristocracia insular.²⁵ En respuesta a esta gaceta, se difundió el *Diálogo de Perico y Menguilla*, cuyo contenido fue prohibido por la Inquisición por ser unas coplas que mediante la profanación de textos de la Sagrada Escritura incitaban a la salida de la isla a todos los no nacidos en ella que estaban ocupando algún empleo y que ejercían al servicio del rey (señalados como *forasteros*). Al mismo tiempo, también se difundieron pasquines contrarios al intendente y al alcalde mayor, un hecho que enervó aún más a estas autoridades.²⁶

Cuando más se hablaba de estos escritos en las conversaciones de la ciudad, José Bassa Conrado,²⁷ asesor del capitán general que supuestamente había escrito el *Diálogo*, fue asaltado y apaleado en los alrededores de su alojamiento por varios embozados la noche del 4 de julio, estando en consecuencia 15 días postrado en la cama. Tres hombres fueron acusados de ser los autores tanto de la *Gaceta de todas partes* como de la agresión a José Bassa: el comisario de marina y administrador de Salinas Bernabé Ortega; el conde de Mahony (James Joseph O'Mahony), coronel del regimiento de dragones de Edimburgo y

23 AGS, GM, Supl., leg. 150. Copia de la resolución enviada por Castelar. Palma, 21 de marzo de 1725: *se ha de prescindir del oficio y ayuda de mi Real Audiencia y de cualquier otra jurisdicción*.

24 DEYÁ BAUZÁ, M.J.: "La conflictividad...", pp. 346 y 350-352.

25 El pavorde G. TERRASA PONS en sus *Anales del Reyno e islas de Mallorca*, 1776, V, f. 57r [BMP, MS, 70], refiere que en la "Gaceta de todas partes" se sacaron "mil trapillos a la nobleza mallorquina", mientras que en el *Diálogo*, Bassa atacaría al coronel Mahony, a Bernabé Ortega (tratado como de criado putino) y a Agustín Montiano, sobrino del Regente entre otros y utilizando versos en romance que satirizaban la gaceta, y se injuriaba a todos.

26 TERRASA PONS, G.: *Anales del Reyno...*, ff. 122r-123r. El autor nos relata en su crónica los hechos de manera muy clara: *a principios de julio de 1725 cerca de las 10 de la noche, viniendo Jose Bassa de Palacio y yendo a su casa, delante del Doctor Blanquer y de Gabriel Simó, en la calle del horno dentro de la Almudaina, unos embozados dieron algunas cuchilladas al dicho D. José y se escaparon dejando una pistola (...). Hubo prisiones y arrestos porque el Comandante deseaba saber los agresores contra Bassa por ser este asesor de la capitania general, pero no se pudo averiguar*.

27 PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Los juristas mallorquines del Siglo XVIII", *MRAMEGH*, 12, 2002, pp. 37-97; pp. 54-55. Josep Bassa (1679-1732) entró en la nueva Real Audiencia como oidor en 1716 y ocupó cargos jurídicos de relevancia. En 1717 fue nombrado asesor de la Capitania y de la Superintendencia de las Rentas Generales, de Tabaco, Salinas y Confiscaciones. Más tarde, ejerció de abogado fiscal interino de la Real Audiencia, hasta la llegada de Felipe Valderrama en 1722, y ese año fue nombrado juez privativo de censos, renunciando al cargo de abogado perpetuo.

de familia de gran relevancia social, política y diplomática que llevaba en la isla desde 1722; y Agustín Gabriel de Montiano y Luyando²⁸ sobrino del regente de la Audiencia, Agustín Francisco de Montiano.²⁹ También estuvo estrechamente implicado dentro del proceso Agustín Ruiz, que en aquel momento era oficial de libros del Real Patrimonio y escribano de Salinas, y en menor medida otros muchos individuos y testigos vinculados bien a los círculos de poder del Real Acuerdo o bien a los del intendente Diego Navarro y el tesorero del ejército Antonio Escofet.

La Audiencia, empujada por el capitán general, empezó a ordenar los arrestos de los sospechosos. En primer lugar se llevaron preso al conde de Mahony, custodiado desde su casa hasta el castillo de Bellver, después encarcelaron a Bernabé Ortega, en la torre del Ángel³⁰ y finalmente, Agustín de Montiano se fue bajo la palabra de su tío, el regente de la Audiencia, al castillo de San Carlos. A este último, que tenía permiso para ir a la Corte bajo pretexto de asistir a dependencias caseras, el capitán general le impidió su marcha pero consiguió entregar a los tripulantes de una embarcación una carta destinada al rey explicando la situación que se estaba viviendo en Mallorca. Los oficiales del regimiento de dragones se encargaron de hacer llegar a la Corte y al Consejo lo que estaba ocurriendo.

En esos momentos también se condujo a la cárcel a familiares, testigos y criados vinculados a los tres acusados, estando reclusos en los calabozos de las cárceles públicas y en la de la torre del Ángel, donde algunos permanecieron hasta un año. De hecho, una de las partes más perjudicada fue la servidumbre ya que fue presionada, encarcelada y torturada por la acusación, sufriendo las consecuencias de la lucha de grupos que se estaba desarrollando. También recibieron importantes presiones otras personas vinculadas familiarmente o laboralmente a los acusados, en un proceso en el cual en menos de un mes se llegó a interrogar a más de 60 testigos, por lo que nos podemos hacer una idea de lo que este proceso supuso no solo para los organismos de poder sino también para la sociedad mallorquina.³¹

Las presiones a la Corte y las instancias elevadas al Consejo de Guerra desembocaron finalmente en la expedición de un decreto que ponía fin a la prisión de todos los imputados. El nuevo comandante general de la isla, Patricio Lawles, de origen irlandés, como el conde de Mahony, se encargó de aplicarlo,³² y fue precisamente quien le animó a levantar una queja contra la actuación de la Audiencia y del anterior capitán general interino, quien había sido en gran parte el instigador de esta lucha grupal. Tal como explicaba el propio Mahony,

28 Conocido dramaturgo que sería más tarde el primer director de la Real Academia de la Historia. TRIGUEROS, C.M.: "Elogio histórico de Don Agustín Montiano y Luyando y juicio crítico de sus obras", en *Memorias literarias de la Real Academia Sevillana de Buenas Letras*, II, Sevilla, 1843.

29 MOLAS RIBALTA, P.: "Magistrats de l'Audiència borbònica", *Mayurqa*, 22-2, 1989, pp. 825-833; p. 828. Este fue el regente que más tiempo estuvo en el cargo, entre 1716 y 1725.

30 MAHONY, J.J.: *Memorial que presenta al Rey Nuestro Señor (que Dios guarde) el Conde de Mahony, Coronel del Regimiento de Dragones de Edymburgo, sobre el hecho de la causa que se actuó en Mallorca contra él, primero por el Comandante General, y despues por este, y la Audiencia de aquella Isla, y pende aora en el Supremo Consejo de la Guerra*. Documento impreso el año 1728. [digitalizado en google books], ff. 27r-28v.

31 MAHONY, J.J.: *Memorial*... ff. 6-13v y f. 30r.

32 AGS, GM, leg. 1745. 1 de julio de 1727. El capitán general Patricio Lawles informa al marqués de Castellar dándose por enterado de que el rey ha resuelto que los autos y la causa contra el conde de Mahony se remitan al Consejo de Guerra, y que dé la misma prevención del Consejo a la Audiencia.

las buenas relaciones entre el regimiento de dragones y la capitania general se habían roto con la llegada de José Chaves, del que solo había obtenido desprecios: *participando desde aquella hora todos los individuos de él en continuas atropelladas mortificaciones, de las influencias del rencor que era yo el objeto; sin que hubiese soldado dragón en la isla que pudiese eximirse de los sinsabores que se me destinaban.*³³

De esta forma, el conde de Mahony presentó un memorial para que su honor fuese restablecido, desmintiendo todos los hechos y requiriendo que se le compensase por los atropellos sufridos en la falsa acusación de agresión.³⁴ De su descripción se entrevé un patente ensañamiento con él porque estuvo 77 días encerrado en una torre, 4 meses preso en el castillo real y otros 4 en su casa, por lo que tenía razones de más para seguir durante 3 años un proceso judicial. Por otra parte, Bernabé Ortega también exigió ser compensado en un alegato jurídico en el que se manifiesta que había permanecido 4 meses y medio recluido *en un cuarto desabrigado de la torre de ángel con un criado, sufriendo muchas humillaciones.*³⁵

El desarrollo de este conflicto, cuyo eco alcanza el año 1727, debe entenderse como parte de las continuas divergencias existentes entre los diversos poderes de Mallorca e Ibiza en los años 20 y como el embudo que canalizó todas las cuentas pendientes que tenía el capitán general y su entorno con los acusados. Los testigos vinculados a la acusación eran individuos de la camarilla del capitán general, y al igual que ocurría con los testigos de la defensa, estaban todos muy ligados entre sí. De hecho, la propia víctima, José Bassa, era íntima del letrado de la acusación, Juan Riambau, cuya familia había estado antes vinculada a la Renta de las Salinas, que ahora estaba en manos de Bernabé Ortega, uno de los acusados,³⁶ y precisamente contra este también testificaron antiguos empleados que él había despedido, así como el gobernador de Ibiza, Sacro Dupuy, lo cual no sorprende puesto que como vimos anteriormente, Dupuy y Ortega llevaban tiempo enemistados, es más, el gobernador había sido reprendido y suspendido de sueldo a raíz de las denuncias hechas por Ortega en el contexto del enfrentamiento que se dio entre ambos.³⁷

Por otra parte, la defensa de los acusados pudo contar como testigos con Antonio Escofet, tesorero del ejército, Bernabé de Arce, alcalde mayor, Pedro Navarro, subdelegado de la intendencia y hermano del intendente, el comisario de guerra José Fajardo, y con distintos administradores, secretarios y escribanos vinculados a la intendencia.³⁸ Todos los miembros cercanos al entramado hacendístico y de gestión militar respondían en bloque junto al intendente para contrarrestar el ataque del Real Acuerdo, algo comprensible teniendo en

33 MAHONY, J.J.: *Memorial...*, ff. 1r-2v.

34 MAHONY, J.J.: *Memorial...*, f. 1r.

35 BORDILS, B.A.: *D. Bernabé de Ortega Sanz, Ministro de Marina con destino en el Reyno de Mallorca contra la pretensa acusacion fiscal. Sobre culparle del successo de las heridas dadas la noche del dia 4. de Julio 1725 al Doctor Don Joseph Bassa Assessor Militar, y luez privativo de censos.* [BLA, Z2-35], ff. 173r-174r

36 MAHONY, J.J.: *Memorial...*, ff. 8r-8v.

37 BORDILS, B.A.: *Por D. Bernabé...*, ff. 117r-121r y ff. 168r. En el testimonio del tesorero Antonio Escofet, este confirmaba la enemistad existente entre Ortega y Dupuy.

38 BORDILS, B.A.: *Por D. Bernabé...*, f. 84r.

cuenta las relaciones establecidas entre ellos tanto a nivel profesional como laboral. De hecho, en el memorial del conde de Mahony se reconoce y se destaca la escisión existente entre los dos ámbitos, y se indica que los tres acusados, Agustín Montiano, el conde de Mahony y el tesorero Antonio Escofet, *son conocidos por ser muy amigos, y confidentes, lo que es publico*.³⁹

La existencia de círculos de interés y amistad latentes en los dos grupos era evidente. Como ejemplo vemos que dos de los principales implicados en el caso de la agresión, el comisario Bernabé Ortega y el escribano de salinas y oficial de la Contaduría Agustín Ruiz, acabarían entroncando familiarmente ya que la hija del primero, María, se casó con este último.⁴⁰ También Agustín Montiano y el conde de Mahony tenían una buena relación de amistad, ya que compartieron gustos literarios en la isla, es más, Montiano le dedicó a Mahony una obra en 1727: *El robo de Dina*.⁴¹

A pesar de que nunca se averiguó la verdad, este enfrentamiento tuvo un coste político real al añadirse a los convulsos sucesos de los años previos, centrados en el enfrentamiento entre la Capitanía y la Intendencia de Mallorca. Las gestiones llevadas a cabo por el nuevo comandante general, Patricio Lawles desde 1726 resultaron claves, y aunque el comandante interino, José Chaves, permaneció por motivos de enfermedad algún tiempo en la isla, no pudo evitar que poco a poco todos los presos fuesen liberados.⁴² Los acusados fueron absueltos, y el fiscal Felipe Valderrama y el oidor Miguel Malonda,⁴³ jueces de la comisión que entendió en la causa, fueron condenados a pagar las costas, reguladas en 1.000 ducados de vellón a beneficio del conde de Mahony, Bernabé Ortega y Agustín Montiano.⁴⁴

5. Las consecuencias de la elevada conflictividad: el camino hacia el cambio y el orden en la Administración

En la segunda mitad de los años 20 coincidirán en este espacio geográfico nuevos personajes que intentarán evitar los conflictos y que se esforzarán más por imponer cordura en las relaciones interinstitucionales. Ello no supone el fin de las fricciones y los enfrentamientos, pero sí una desaceleración de la conflictividad. Esta mejoría se ve acompañada de la consolidación de los objetivos de la implantación del nuevo modelo

³⁹ MAHONY, J.J.: *Memorial...*, f. 13r.

⁴⁰ ARM, Notaris, F-5878, ff. 111r-112v. Testamento de Félix Ruiz, hijo de Agustín Ruiz y María Ortega, *vivientes*.

⁴¹ *El robo de dina. Poema que escribió Don Agustín Gabriel de Montiano y Luyando y dedicó al Conde de Mahony*. Madrid, edit. Alonso Balvás, 1727.

⁴² MAHONY, J.J.: *Memorial...*, f. 45r.

⁴³ JUAN VIDAL, J.: "Informe y descripción de las instituciones de gobierno y de administración de justicia y de las diversas poblaciones de la isla de Mallorca, al concluir la Guerra de Sucesión a la Corona de España, enviado a Felipe V por D. Miguel Malonda", *Fontes Rerum Balearum*, III, 1979-1980, pp. 277-283. PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Los juristas mallorquines...", p. 73. Miguel Malonda y Pons de la Parra (1674-1736) era un ferviente borbónico que antes de la conquista borbónica había sido asesor de la curia del baile y asesor de veguer. Fue desterrado a Cállor y más tarde se unió a las tropas en Barcelona, asesorando al caballero D'Aspheld en los preparativos de la expedición de conquista de Mallorca de 1715. Tras ello es nombrado presidente de la Real Junta Superior de Justicia creada en septiembre de ese año. Ocupará diversos cargos jurídicos y en junio de 1716 tomará posesión del cargo de oidor, que ejercerá hasta su muerte.

⁴⁴ MAHONY, J.J.: *Memorial...* Al final del memorial se halla adjunta la sentencia: *Los señores del Consejo de Guerra lo mandaron. Madrid, 17 de julio de 1728*.

borbónico y del asentamiento de la estructura de la Administración central. Tampoco allí habían sido tiempos fáciles, incluido el breve reinado de Luis I, pero desde 1726 y de la mano de Patiño se produce una importante estabilización en la que cada vez se acentúa más el valor del buen gestor y el conocedor de la materia, tanto a nivel ministerial como dentro de la Administración.⁴⁵

En 1726 se afincaba en Mallorca Patricio Lawles, relegando de su cargo al capitán general interino José Antonio Chaves, quien en octubre del año siguiente obtenía la plaza de consejero de capa y espada en el Consejo de Guerra, del que llegó a ser decano.⁴⁶ Chaves no había sabido gestionar con mano izquierda el gobierno de las islas y además había coincidido cronológicamente con un belicoso Diego Navarro que al año siguiente fue trasladado a León para ejercer como corregidor.⁴⁷ En el lugar de este llegaba un hombre más sosegado, Antonio Orbegozo y Landaeta, que permaneció en la isla 14 años.⁴⁸ Por lo tanto, podemos afirmar que la estabilidad vendrá de la mano de dos figuras que además permanecerán durante un largo período de tiempo en el poder.

El propio Patricio Lawles celebraba el poder trabajar junto a este intendente en la carta que enviaba al marqués de Castelar poco después de su nombramiento. Su buena predisposición se manifiesta en estas palabras: *cuyo aviso aseguro a VE he celebrado y ha sido del mayor gusto, por persuadirme que las operaciones de este ministro a quien conozco mucho desempeñarán con toda aprobación y acierto la confianza de su encargo.*⁴⁹ Podemos encontrar un cierto paralelismo en Cataluña, donde F.J. Vicente señala que a partir de 1725 y con la llegada de un nuevo capitán general se inicia una cierta colaboración entre la sociedad y el poder.⁵⁰

Respecto a los otros protagonistas, Agustín Montiano se fue a Madrid el año 1727, Bernabé Ortega permaneció hasta su muerte en Mallorca ejerciendo como comisario de marina y administrador de la Renta de las Salinas, e igualmente Agustín Ruiz siguió escalando posiciones en la isla hasta llegar a oficial mayor de la Contaduría, cargo que le permitió ejercer de contador principal interino en distintas etapas a lo largo del siglo XVIII.

En el caso de Ibiza, aunque se impuso la paz, ninguno de los protagonistas de los conflictos fue desplazado. La animadversión del intendente hacia el gobernador de Ibiza,

45 Campoflorido reclamaba que era necesario que los intendentes supieran de cuentas y de economía, DUBET, A.: *La Hacienda Real de Nueva Planta (1713-1726). Entre el fraude y buen gobierno: el caso Verdes Montenegro*, Madrid, 2015. p. 366. Vid. también "Los intendentes y la tentativa de reorganización del control financiero en España, 1718-1720", en PÉREZ SARRIÓN, G. (ed.): *Más Estado y más mercado. Absolutismo y economía en la España del siglo XVIII*, Madrid, 2011, pp. 103-136; p. 132, y "Comprender las reformas de la hacienda a principios del siglo XVIII. La buena administración según el marqués de Campoflorido", *HMiC: Història Moderna i Contemporània*, 10, 2012, pp. 20-52; pp. 33-52.

46 CAIMARI CALAFAT, T.; PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Una relación reservada...", p. 76.

47 ABBAD, F.; OZANAM, D.: *Les intendants...*, pp. 140-141.

48 AGS, DGT, inv. 24, leg. 267. Título de traslado desde la contaduría de Cataluña a favor de Antonio Orbegozo, 30 de septiembre de 1727, por promoción de Diego Navarro a Corregidor de León. Con un sueldo de 40.000 reales de vellón al año.

49 AGS, GM, leg. 2370. Octubre de 1727.

50 VICENTE ALGUERO, F. J.: "El ejército de Catalunya durante el reinado de Carlos III", *Pedralbes*, 8, 1988, pp. 119-132; p. 121.

Sacro Dupuy, siguió hasta el final de su mandato y de hecho Diego Navarro aprovecharía cualquier ocasión para mostrar su descontento hacia él. Buen ejemplo lo encontramos en 1727, cuando en el marco de la guerra contra Inglaterra el intendente manifestaba al marqués de Castelar su inquietud ante un posible ataque inglés a la isla de Ibiza recalcando que la falta de experiencia del gobernador de Ibiza era preocupante y que de ella debía ser advertido el nuevo capitán general.⁵¹

Sacro Dupuy fue suspendido varias veces a lo largo de su mandato: por la expedición indebida de licencias,⁵² por fraude de tabaco y también por extorsión, a raíz de un memorial presentado por los campesinos contra él.⁵³ A pesar de ello, extendió su mandato hasta 1736, refrendando en este período la escasa concomitancia con las principales autoridades de las islas, como se observa en 1729, cuando Dupuy escribe al marqués de Castelar para denunciar que el regente de la Audiencia de Mallorca, Andrés de Bruna, le había menospreciado. Este había residido unos días en Ibiza en su tránsito hacia la Corte y durante su estancia había condescendido con el subdelegado de la Intendencia y con el contralor del hospital, definidos por Dupuy como *capitales émulos y declarados enemigos míos*. Aunque el gobernador afirmaba que fue a visitar al regente por cortesía, este no había hecho lo propio, y según algunos testigos había manifestado ante personas de autoridad que *presto se me apartaría de este gobierno y que para este efecto tenía ya como ministro escrito a S.M.*⁵⁴ Estos hechos no se produjeron y Dupuy permaneció 7 años más ejerciendo en la isla de Ibiza, un período inferior al disfrutado por el subdelegado de la intendencia, Pedro Navarro, que siguió en el cargo hasta su muerte en 1751 y que dejó a sus hijos vinculados a la administración de la isla durante todo el siglo.⁵⁵

51 AGS, GM, leg. 1745. Navarro a Castelar. Palma, 18 de marzo de 1727.

52 AGS, GM, Supl., leg. 150. Carta de Navarro a Castelar en la que queda enterado de la orden de 21 de junio según la cual por resolución real se debía pagar el sueldo del teniente coronel Sacro Dupuy, que fue suspendido por orden 30 de agosto de año 1726 por contravenir las leyes sobre licencias.

53 AGS, GM, Supl., leg. 150; VV.AA.: *Enciclopèdia d' Eivissa i Formentera*, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, «<http://www.eeif.es/significados/d/Dupuy.html>» [Consultado: noviembre 2012].

54 AGS, GM, leg. 1745. Sacro Dupuy al marqués de Castelar. Ibiza, 14 de enero de 1729.

55 AGS, DGR, leg. 3301. Memorial de Antonio Navarro para la obtención del puesto de contrafiel. Madrid, 20 de febrero de 1770.

Anexo nº 1

Sentencia absolutoria del Consejo de Guerra para los encausados por el asesinato de José Bassa.

Fuente: MAHONY, J.J.: *Memorial...*, f. 48r.

“Absuélvase y dese por libres de esta causa e indicios que en ella se han formado a don Jacobo José de Mahony, conde de Mahony y coronel del regimiento de dragones de Edimburgo, don Andrés de Tovar, cadete de dicho regimiento, don Bernabé de Ortega Sanz, administrador general de las reales salinas del reino de Mallorca y juez subdelegado de ellas, don Agustín Gabriel de Montiano y Luyando, Agustín Ruiz, y José Giner, guarda de dichas rentas; y al referido don Bernabé de Ortega se le desembarquen todos los bienes, que por esta causa se le han embargado, y al doctor Juan Odón Mut y Mesquida, y Juan Odón Martorell, abogado y procurador que han sido de dicho don Bernabé en esta causa, se les restituyan las 75 libras que les sacaron de multa, con los demás gastos que por esta razón se les hayan ocasionado; y también se restituyan a Maxi Roca, Juana Ana Truyols, su mujer, Francisco Amengual, y Juana Ana Florit, las costas que hubiesen causado en su prisión y apremios; y se dé despacho cometido al capitán general y Audiencia de Mallorca, para que si el relator de ella tuviese algo que pedir por sus derechos, acuda al Consejo, y en el ínterin no se moleste por esta razón a la persona que salió a la evicción de la paga y se sobresea en cualquier apremio que para ello se haya intentado, y por lo que resulta de esta causa contra los oidores Don Felipe Valderrama y Don Miguel Malonda, jueces de la comisión que ha entendido en ella, se les condena en costas, reguladas en mil ducados de vellón, a beneficio de los referidos conde de Mahony, Ortega, y Montiano; y lo acordado.

Los señores del Consejo de Guerra (habiéndolo consultado con Su Majestad) lo mandaron en Madrid, a 17 de julio de 1728. El marqués de Mirabel. Don Gaspar de Orozco. Don José Munibe. Don Lorenzo González. Don Andrés de Barcia. Don Nicolás Manrique”.

CONSTRUIR UN RETAULE AL SEGLE XVIII: EL CAS DEL RETAULE MAJOR DE L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE LA VILA DE SANTA MARGALIDA

Xisco Bergas Pastor

Graduat en Història

Resum: Durant el segle XVIII bona part de les esglésies de Mallorca veuran renovar els seus retaules majors. L'església parroquial de Santa Margalida formarà part d'aquestes, construint-ne un de nou. Això no obstant, la construcció del mencionat retaule destacarà per l'abundant documentació que ens ha deixat. Aquesta permet documentar l'abans, el durant i el després de la construcció d'un retaule amb totes les seves característiques i peculiaritats. Així, podem analitzar i descriure el procés constructiu i de finançament d'aquest, com a mostra del que suposava aixecar un nou retaule major a la Mallorca de mitjans del segle XVIII.

Paraules clau: Retaule, construcció, Santa Margalida, finançament, Segle XVIII.

Abstract: During the eighteenth century, most of the churches of Mallorca renew their altarpieces. The parish church of Santa Margarita takes part in this tendency, and build a new altarpiece. However, the construction of the mentioned altarpiece differs from the rest due to the abundant documentation that exists around its building process. This allows us to see the before, during and after of the construction process of an altarpiece with all its characteristics and peculiarities. Hence, we can analyse and describe the construction process of this altarpiece and its forms of funding, as a sample of what meant to raise a new altarpiece in the Majorcan mid-eighteenth century.

Key words: Altarpiece, Building, Santa Margalida, funding, eighteenth century.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 15 de desembre de 2016.

Abreviatures: ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca, AMSM = Arxiu municipal de Santa Margalida, APSM = Arxiu parroquial de Santa Margalida i ARM = Arxiu del Regne de Mallorca.

Introducció

La construcció d'un retaule, i més si era un retaule major, durant l'edat moderna suposava un procés costós, i sovint llarg, que es valia de la implicació no sols de la parròquia o de la vila en qüestió, sinó també dels seus habitants. En aquest sentit l'actual retaule major de l'església parroquial de Santa Margalida, que avui presideix el temple, n'és una mostra clara. Singularitzant-se per marcar el punt final de l'edificació del temple i, també, per l'abundància de documentació conservada que s'hi refereix.

Així, la documentació és tal que ens permet seguir dia per dia la seva construcció, com es va dividir la feina, qui hi va intervenir, els contractes, com es va finançar... Per aquest motiu creiem necessari fer aquest article, el qual enfocam des d'un punt de vista més històric que no pas artístic. És a dir, aquest estudi pretén analitzar com i perquè es va construir el retaule, i com es va finançar, però fora aprofundir en els seus aspectes artístics o estilístics.

Un cop dit això, hem de fer esment a què del retaule ja se n'ha parlat –més o manco– a altres obres. El primer a fer-ho fou Joan Verger, a la seva *Historia de la Villa de Santa Margarita*,¹ que ens serveix més com a font que no com a bibliografia, ja que es contemporània a la seva construcció. El següent a parlar-ne serà Bernat Ribot en el seu *Inventario artístico-arqueológico de la Iglesia parroquial de Santa Margarita de la villa del mismo nombre*,² però ho farà basant-se en molt poca documentació –que no cita– i de manera poc específica. Tot i així, és el primer a dir qui en fou l'escultor i el pintor.

Finalment, s'ha de tenir molt en compte l'estudi que fa Sebastiana Moranta a *El conjunt retaulístic de l'església parroquial de Santa Margalida*.³ Aquesta és l'obra que amb més profunditat estudia el retaule major, tot i que presenta una sèrie de problemàtiques. En primer lloc, analitza el conjunt dels retaules del temple a partir de les fonts que hi havia en aquells moments, que eren manco que les actuals. Igualment, és un estudi enfocat des del punt de vista artístic, i per tant deixa certs aspectes a tractar, com per exemple el finançament. Però, sobretot, el principal problema, al nostre entendre, es troba en el sistema emprat en les referències a peu de pàgina. Trobam una acumulació d'*op. cit.* sense especificar a quina obra es refereixen, i per tant poden fer perdre el punt al lector del lloc d'on provenen les dades. Tot i així, és cert que aquest llibre és fonamental tant per l'estudi del retaule major, com per la resta dels de la parròquia. En el cas que ens afecta, certament, és el que introdueix l'estudi de l'obra. Tot plegat sempre des d'un punt de vista artístic que nosaltres volem complimentar des de l'històric.⁴

El retaule

El retaule major, dedicat a Santa Margalida d'Antioquia, és un retaule cambril d'escultura exempta policromada, relleu i pintura sobre tela, compost per una predel·la, dos cossos, àtic i polsera.

¹ En origen existia més d'una còpia, escrites en llatí. Actualment sols en queda una a l'Arxiu parroquial de Santa Margalida. Tot i així n'existeix una transcripció a ALZINA, S.: *Breve historia de la villa de Santa Margarita obra de D. Juan Verger*, Palma, 1888.

² RIBOT, B.: *Inventario artístico-arqueológico de la Iglesia parroquial de Santa Margarita de la villa del mismo nombre*, 1931. Manuscrit conservat a la biblioteca del seminari conciliar de Sant Pere.

³ MORANTA, S.: *El conjunt retaulístic de l'església parroquial de Santa Margalida*, Santa Margalida, 1999.

⁴ Igualment, vull donar les gràcies al Doctor Andreu Villalonga per encoratjar-me en aquesta tasca.

Configurat en diferents plànols –on el central està avançat respecte als altres– davant d'ell se situa el sagrari, adossat, de tipus baldaquí i de planta poligonal, amb columnes sostenint la cúpula. Originàriament, al costat esquerre d'aquest, s'hi trobava una figura representant a la Fe i al costat dret una altra a l'Esperança, ambdues de petites dimensions. Pel que fa a la predel·la en aquesta es troben 6 pòdiums deixant un espai a l'esquerra on s'hi troba una pintura de Sant Pere Crisòleg i a la dreta una altra de Sant Francesc Xavier. Al primer cos, dividit per 6 columnes d'estil compost, tenim al pla de l'esquerra a Sant Joan Baptista, al de la dreta a Sant Pere Apòstol, i en el cambril del mig a Santa Margalida, figura que data d'època medieval.

En el segon cos trobam a l'esquerra a Santa Bàrbara, a la dreta Santa Gertrudis i al mig a la Mare de Déu de les Neus, en una pastera, al costat esquerre del qual hi ha una figura de Sant Gabriel i a la dreta la de Sant Rafel. L'àtic es troba coronat per l'escut de Santa Margalida. Les dimensions del retaule són 11 x 8,20 x 1,88 metres (Fig. 1).

Les fonts

Per a aquest estudi s'han emprat, principalment, els fons existents en l'APSM. Part de la documentació, com el contracte de construcció del retaule i el llibre d'ingressos i despeses relatiu, ja es coneixien. Però, gràcies a les recents tasques de catalogació, han aparegut nous contractes i diversos llibres de culte i fàbrica, entre d'altres.

El fet que el retaule generés tanta documentació no és estrany. L'existència de contractes en aquesta època era usual. A més, pel que fa al llibre en què s'anoten els ingressos i despeses l'hem d'entendre com una continuació del *Llibre de la Caixa de les Tres Claus*,⁵ on apareixen les obres del presbiteri i que ja és la continuació del *Llibre de Comptes de Totes les Confraries de 1632 a 1704*.⁶ En ells s'anotaven els ingressos que feien les diferents confraries a la caixa comuna i que havien de servir per a les obres del temple. Per mor d'això estaven sotmesos a certa fiscalització quan es produïa una visita pastoral, ja que estaven obligades a justificar les entrades i sortides. Tot plegat sense deixar de banda que estem parlant del retaule més important del temple.

Allò no tan usual és que s'hagi conservat aquest tipus de documentació. Però n'existeixen excepcions en altres parròquies com la de Muro⁷ o Manacor,⁸ on s'hi troben fons consemblants a les de Santa Margalida. Per tant sembla que el control d'ingressos i despeses en la fàbrica del temple era una cosa prou habitual. Essent el fet diferencial en cada cas la conservació o no d'aquesta documentació, que a la Vila ha estat quasi total.

Els antecedents: els anteriors retaules majors

Després de la conquesta, Santa Margalida quedà en mans del Comte d'Empúries, bastint-

⁵ APSM 18/5. Llibre de depòsits y exits de les confraries y caxe de les 3 claus. 1715-1740.

⁶ APSM 18/4. Llibre de comptes de totes les confraries de 1632 a 1704.

⁷ A l'Arxiu parroquial de Muro, amb signatura CXLIII, s'hi troba un llibre titulat "*Assi apareixerà lo que nos anirà entrant à nosaltres Antoni Perelló pvre i Joan Nicholau Baró, diaca puesto por su Ilma. Protectors del Quadro major comensant als 12 maig 1704*". Segons es menciona a Fiol, P.: "El retaule de l'altar major de Muro", *BSAL*, 57, 2001, p. 156. Aquest té unes característiques molt semblants al llibre que documentam a l'APSM.

⁸ CARVAJAL, A.; GOMILA, A.: "La confraria de la Mare de Déu de l'Assumpció. Exemple destacat del món confrare manacorí en època moderna", *VII Jornades d'Estudis Locals de Manacor*, Manacor, 2013, p. 209-239.

se la primera església sobre l'antiga alqueria d'Hiachat.⁹ L'advocació ja serà a Santa Margalida, conseqüència de la provenença dels primers clergues.¹⁰ La parròquia apareix en la butlla d'Innocenci IV de 1248.¹¹

Aquesta primera església seria destruïda per un llamp devers l'any 1320,¹² essent reedificada durant el s. XIV.¹³ Posteriorment, tindrà lloc una primera gran ampliació a 1574¹⁴ i una altra a principis del s. XVIII. Dins tot aquest procés hi jugaran, també, un paper important els diferents retaules majors haguts.

És de suposar que després de l'incendi de 1320, al mateix temps que es reconstruïa el temple, s'hagueren de refer els elements del seu interior, com els retaules. Per exemple, a principis del s. XV documentam diversos pagaments de la Universitat com el d'en "[...] *Pere Beleger, per manament d'en Guillem Monje jurat, coranta sous. Los cols a dat al pintor del retaule de madona Santa Maria*".¹⁵ Actualment aquest retaule no es conserva, però sí que es conserva part del de Santa Margalida i l'estàtua de la mateixa Santa, ambdós datats en la darrera meitat del s. XIV, coincidint amb la reconstrucció del temple.

De fet, tradicionalment, s'ha considerat que el retaule gòtic de Santa Margalida hauria estat el retaule major fins que s'aixecà l'actual.¹⁶ Fonamentant-se això en l'advocació del mateix i en el fet que el rector Verger menciona que aquestes taules es trobaven en l'altar major en el moment d'aixecar el retaule actual.¹⁷ Tot i així, el nostre parer és que si bé aquest podria haver estat el retaule major original de l'església, un cop reconstruïda, posteriorment s'hauria traslladat a una capella lateral, substituint-se per un de nou entre finals del s. XV i mitjans del s. XVI.

Diferents indicis hi donen suport, com el fet que el 1589 el bisbe "*ordena que la figura de Santa Margarita, com sia cap de la Isglésia, sia pasada en decent postura en lo retaule de lo altar major sobre la figura de nostra señora*".¹⁸ Això ens fa pensar en un retaule que tendria, com a mínim dues pasteres i que, per tant no podria ser el retaule gòtic, amb la qual cosa tampoc podria ser el retaule major d'aleshores. A més, pel que fa a l'estàtua que es menciona, probablement seria la que avui encara presideix el temple que, segons Verger, es trobava a l'església d'Hero.¹⁹ Explicant aquest fet la dualitat d'haver-hi retaule i figura de la mateixa advocació.

9 MARCH, J.F.; ROSSELLÓ, R.: *Història de Santa Margalida*, Santa Margalida, 1981, p. 63.

10 MAS, A.: *El procés d'evolució urbana de la vila de Santa Margalida*, Santa Margalida, 2011, p. 14.

11 MAS, A.: "L'onomàstica com a mitjà per a l'estudi de l'origen dels colons de Mallorca en el s. XIII", *XVI Jornada d'Antropònimia i Toponímia*, Binissalem, 2003, p. 68.

12 MARCH, J.F.; ROSSELLÓ, R.: *Història de Santa...*, p. 92.

13 MARCH, J.F.; ROSSELLÓ, R.: *Història de Santa...*, p. 135.

14 MORANTA, S.: *El conjunt retaulístic...*, p. 103.

15 AMSM 673. Llibre de clavaris de 1401-1402.

16 MORANTA, S.: *El conjunt retaulístic...*, p. 28.

17 ALZINA, S.: *Breve historia de...*, p. 50-51.

18 ADM Visita pastoral f. Vich y Manrique 1586-1589. 18-novembre-1589. f. 206v.

19 Hero fou una cavalleria del Comte de Santa Maria de Formiguera, situada molt a prop del nucli urbà de La Vila, on durant l'edat mitjana s'hi formà un llogaret que arribà a tenir un oratori dedicat a Santa Margalida. No obstant això, aquest llogaret va anar perdent força i s'abandonà cap al segle XVII.

Així el retaule gòtic en un moment inicial hauria estat el major, traslladant-se després a una capella lateral. És més, entre 1564 i 1704 documentam continuadament a les visites pastorals l'existència de la capella –amb altar i retaule– de Santa Margalida. Essent substituïda aquesta per la de Sant Francesc una mica abans que s'iniciessin les obres del nou presbiteri, on hi degueren ser reinstal·lades, restant-hi fins a 1739. Per tant, entre l'antic retaule gòtic i l'actual n'hauria existit, com a mínim, un altre.

Del fet que Sant Francesc substituís a Santa Margalida ja n'havia parlat Moranta.²⁰ En el seu cas ho descarta basant-se en el fet que no constata la desaparició de la capella de Santa Margalida fins a 1725, moment en què l'església és visitada pel bisbe Fernández Zapata. Tot i així la capella hauria desaparegut molt abans, tal com mostra una ordinació anterior.²¹ Coincidint gairebé amb el moment en què a les visites pastorals es diu que l'advocació de la capella és la de Sant Francesc.

Pel que fa a aquest segon retaule major que hi hauria hagut, a principis del s. XVII ja estaria en mal estat i es comença a parlar de bastir-ne un de nou. Per això Pere Ramon Zaforteza, comte de Santa Maria de Formiguera, s'oferirà a “fer un retaule en lo altar major de dita nostre Iglésia”.²² Cosa que serà debatuda per la Universitat de la Vila on es precisa que “nos has dit que sa intenció és de fer el cap de les isglésia per onra d'esta vila y de tots nosaltres per que la Iglésia estigue amb més perfectió tenim antes que vol obrar lo cap de la Iglésia a ont té d'estar lo altar major”.²³ Per contra, com a contraprestació s'esmenta que “vol també lo dit senyor com es reho posar les sues armes en dita obra y també fer un vas o tumuo [...]”.²⁴

Sembla que la dita proposta no agradarà massa als jurats de la Vila, ja que no es portà a terme i tampoc se'n tornarà a parlar. Tot i que en desconeixem els motius exactes, aquests podrien anar lligats amb els conflictes que mantenia la Universitat amb la família Zaforteza des d'antic i que esclataran amb virulència entre 1640 i 1660.²⁵

Malgrat això, la voluntat de cloure l'obra de l'església serà constant. Al mateix temps que els Zaforteza s'oferixen a fer el presbiteri es començarà a parlar de “obrir lo portal y mudar el cap de la isglétia y fer saguristia”.²⁶ El fet de voler canviar el cap de l'església, al seu torn, obeïa a “lo inconvenient del portal de la Iglésia estar a hont està que una diade de vent les dones no poden entrar en la Iglésia sens gran indesènsia”.²⁷

De totes maneres, sembla que això no passarà de ser una declaració d'intencions, ja que el 1635 es menciona que el bisbe mana construir l'altar i el retaule major sota pena de 50 lliures pagadores de béns propis.²⁸ Davant això els jurats acordaren “que vajan un dels

20 MORANTA, S.: *El conjunt retaulístic...*, p. 22.

21 APSM 37/6. Ordinacions per l'Església de Santa Margalida 1704.

22 APSM 66/3. Llibre de determinacions del reverend comú. 7-setembre-1624. f. 1.

23 AMSM 10. Llibre de determinacions del Consell 1619-1637. 27-setembre-1624.

24 AMSM 10. Llibre de determinacions..., 27-setembre-1624.

25 Vegeu sobre el tema: BORDOY, R.; MAS, A.: *La mort de Baltasar Calafat*, Santa Margalida, 1998.

26 AMSM 10. Llibre de determinacions..., 24-novembre-1624.

27 AMSM 10. Llibre de determinacions..., 1-maig-1627.

28 AMSM 10. Llibre de determinacions..., 16-juliol-1635.

*jurats, juntament ab lo senyor rector, a mon senyor il·lustríssim representant lo com per ara lo cap de la Iglésia no està acabat per aver de fer dit retaule [...] per ara primer no ha fet dit cap de la Iglésia primer nos pot saber de la altària, ni amplària, ni al modo que se-a de fer”.*²⁹

Dita problemàtica s'allargarà en el temps. A 1648 es diu que “*també matex falta en esta Iglésia asò és sacrari, cap de Iglésia, rataula [...]*”.³⁰ Més endavant, al 1681 quan es parla de construir una capella dedicada a Sant Vicenç Ferrer es fa esment a la necessitat de què “*fent-se esta capella se prosegueix la obre de la Iglésia que altrament deu acabar la vila y fer lo cap de l’altar que és molt necessari, per esser ara la Iglésia molt petita[...]*”.³¹ A partir d’aquest moment no tendrem més notícies fins que s’iniciarà el nou presbiteri.

La construcció del nou retaule

Cap a 1710³² començaren, per fi, les obres del cap de l’església. Unes obres que duraran prop de 30 anys, però que motivaran la construcció del retaule major juntament amb altres factors com la necessitat, ja històrica, de tenir-ne un de nou. Sobretot, però, influirà el context de l’època, ja que serà en aquest moment quan es renovaren els retaules majors tant de les parròquies de Palma,³³ com de bona part de les de la Part Forana com puguin ser les d’Alaró³⁴ o Llubí.³⁵

Un altre factor molt important que motivarà la seva bastida serà l’empenta del rector Miquel Sunyer, qui encarregarà al setembre de 1739 a Joan d’Aragó la confecció de la traça, pagant-la ell mateix amb un cost de 9 lliures, 1 sou i 4 diners.³⁶

És de suposar que el primer pas –no sabem si abans o després que s’encomanés la traça– degué ser l’enretirada del retaule gòtic de Santa Margalida, en aquells moments format per tres taules, que foren traslladades al cor. El fet de voler conservar el moble gòtic no és exclusiu de la Vila, sinó que també es documenta en altres parròquies. Un exemple és la Seu mateixa on es va optar per conservar l’antic retaule major un cop es va començar a construir el barroc.³⁷ De totes maneres, anant a allò que sí que sabem segur, al 24 de març de 1740 es firmarà contracte davant el notari Pere Llorenç Font i Roig³⁸ entre el rector, els regidors de la Vila, els obrers de la capella major i l’escultor Andreu Carbonell.³⁹

29 AMSM 10. Llibre de determinacions..., 16-juliol-1635.

30 APSM 66/3. Llibre de determinacions del reverend comú. 6-abril-1648, f. 13v.

31 APSM 66/3. Llibre de determinacions..., 27-setembre-1681, f. 57.

32 Ho documentam mitjançant les partides aparegudes al llibre de la Caixa de les tres Claus APSM 18/5.

33 CARBONELL, M.: “El retaule major de Sant Nicolau de Palma i altres obres de l’escultor Mateu Joan i Vaquer (Palma, 1677 c.-1723)”, *BSAL*, 69, 2013, p. 234.

34 VILLALONGA, A.: *Els retaules barrocs d’Alaró (1626-1785)*, Alaró, 2001, p. 67.

35 ALOMAR, G.: “El retaule major de Sant Feliu de Llubí i Rafel Torres Rubert (ca. 1756-1794)”, *BSAL*, 58, 2002, p. 115-124.

36 APSM 1/1. Llibre en que se continua lo que se gasta en fabrica y ornamentos de la Isglesia. f.1 de descàrregues.

37 VILLALONGA, A.: “Aquella muntanya de fusta. Conformació i recepció del retaule major barroc de la Seu”, FULLANA, P.; GAMBÚS, M.: *La memòria contemporània de la Catedral: Miralles, Rotger, Sagristà*, Palma, 2014, p. 157.

38 Del dit contracte n’existeixen dues còpies, una a l’APSM sota la signatura 1/6 i l’altre a l’ARM amb signatura Prot. Not. 5765. Igualment, el contracte es troba transcrit a MORANTA, S.: *El conjunt retaulístic...*, p. 113-118.

39 Els Carbonell formaven part d’una nissaga de pintors i escultors ja documentada al segle XVII, però que tindrà els

En aquest s'especifica la intenció de construir un retaule per a la capella major, ja que “se troba [...] despullada de tot gènere d'adornos com és de fustes, estàtues o figures y de tot lo demás necessari que se necesita para la decència de-le susdita”.⁴⁰ Donant-se escarada per a tal fi.⁴¹

Amb tot, s'acorda amb l'escultor que aquest realitzarà el retaule seguint la traça, de la qual n'existia una maqueta en fusta,⁴² de Joan d'Aragó. Tot i que amb algunes modificacions com ressituar les estàtues davant els plans i no davant les columnes o modificant les estàtues de la part superior, que en origen eren àngels.⁴³ S'establirà, també, la utilització de llenya de sepí i de poll.

D'altra banda, el contracte no inclou ni el sagrari, ni les estàtues del primer cos, així com tampoc les de damunt la pastera de Santa Margalida. Així mateix, s'obliga a Andreu Carbonell a acollir a Pere Joan Jaume al seu taller. Igualment es diu que els contractants correran amb tots els costos de transport tant de Carbonell, com d'altres mestres, la seva alimentació, la seva estada i tot el transport de material, sense que el cost d'això afecti el que ha de percebre per la seva feina. Per contra sí que serà l'escultor qui haurà de pagar el llenyam necessari, tot i que no tendrà “obligatió de aperejar ni menos deurar el susdit quadro”.⁴⁴

A manera de clàusula s'inclou que Carbonell haurà de fer el quadro “a gust contento y voluntad de personas peritas en escultura” que seran Francesc Descaplens⁴⁵ i Joan d'Aragó, qui haurien de considerar si l'obra de Carbonell es diu amb el que estableix la planta, ja que en cas contrari hauria de córrer amb els costos i perjudicis.

Finalment s'estableix el preu de l'obra, a pagar en quatre terminis. El primer, de 200 lliures, en el dia que fou contractat, el següent al 20 de juliol de 1740 en tant que Carbonell ja hagi fet i conclòs la “primere ordre y bancalade”, les següents 200 lliures serien pagades l'any 1741 en què Carbonell tendrà “obligatió prosseguir la segona horde y bancalade” abans del darrer dia d'abril de 1741. Finalment, les 200 lliures restants s'estableix que li seran entregades després de la finalització del retaule. Tot fa suma de 800 lliures, un preu que va en la línia d'altres retaules de l'època, per exemple el retaule del Sant Crist de la parròquia

seus dos màxims exponents en Andreu Carbonell, pare i fill. Andreu Carbonell pare s'havia format al taller de Gaspar Oms Bestard i arribà a ser un dels escultors més afamats de l'illa. Entre les seves obres destaquen el retaule de Sant Benet de la Seu o el retaule major del convent de la Mercè de Palma. D'altra part, Andreu Carbonell fill és un cas particular, ja que es va examinar tard, a 1750 encara era fadrí d'escultor, això fa que algunes obres documentades –com el retaule de Santa Margalida– puguin ser obra del pare o del fill, però normalment s'atribueixen al pare, ja que era el cap del taller. En tot cas, a l'època, destacaran pel gran volum de feina que realitzaren i per la fama que assolí el seu taller. Segons es pot llegir a DDAA: *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, 1, Palma, 1996, veu Carbonell, els, pp. 385-388.

40 APSM 1/6. Contracte de construcció del retaule major.

41 APSM 1/6. Contracte de construcció...

42 APSM 1/6. Contracte de construcció...

43 APSM 1/6. Contracte de construcció...

44 APSM 1/6. Contracte de construcció...

45 El mateix Descaplens figura a 1742 com a intermediari entre la parròquia de Maria de la Salut i un argenter de Ciutat, Gabriel Valleriola. Per aquestes dues notícies, suposam, que devia estar relacionat amb el món de l'art mallorquí. Vegeu: POU, M.: “L'art del set-cents a la parroquia de Maria de la Salut: Els escultors Deià, Bennàsser i els Carbonell”, *BSAL*, 71, 2015, p. 134-135.

d'Alcúdia, contractat a Mateu Joan Serra per preu de 700 lliures,⁴⁶ o el retaule major del convent de Felanitx per 775 lliures.⁴⁷

Altrament, hem de fer esment a què malgrat que el contracte semblí referit a Carbonell pare és bastant més probable que aquest fos fet pensant en Carbonell fill. Diem això, per mor que el contracte ens indica que:

*y a todas estas cosas present lo Andreu Carbonell, fadrí, fil del susdit Andreu Carbonell mon pare, natural y morador de la ciutat de Palma, en constituisch fianse al demunt. Dit Carbonell, mon pare, com sens ell no tant solament en pessar havent l'obra del metex quadro, ab los pactes condicions demunt expressats [...] y axí mateix promet y m-a obliga estar y pessar, servir y obeir tot lo que ab lo present acte demunt esta espressat y finalment promet y m-a obliga estar y pessar per tot lo que dit Carbonell, mon pare, ab lo present acte està obligat [...]*⁴⁸

A més, al marge trobam l'anotació:

*y per quant jo, dit Andreu Carbonell, som menor de 25 anys, major emperò de 22 anys, jure a Déu Nostro Senyor y a los 4 Sants Evangelistes no contravenir a lo present acte per rahó de la memoria d'edad y promet no demanar la absolució del present jurament.*⁴⁹

D'aquesta manera valoram dues opcions; d'una banda que el contracte fos fet a Carbonell pare, però sabent que seria el seu fill qui realitzaria o continuaria l'obra. D'altra banda, que el contracte fos per a Carbonell fill, sota la supervisió de son pare qui a més el firmaria, ja que el fill no ho podria fer per no estar encara examinat.

Dita problemàtica no és exclusiva de Santa Margalida, sinó més aviat habitual, a causa del fet que Andreu Carbonell fill tardarà molt a examinar-se –a 1750 encara no ho havia fet– pel que moltes obres podrien ser d'ell o del seu pare. Tradicionalment, davant el dubte, s'han atribuïdes al pare, per ser el cap del taller.⁵⁰ Però en el nostre cas el que prova el contracte és que ja de ben prest el fill tenia una intervenció prou directe sobre les obres que eren contractades a son pare.

Tal volta això podia ser pel volum de feina que tenia el taller o, per ventura, podria relacionar-se amb el període formatiu que havia de passar un mosso abans d'arribar a mestre –escultor en aquest cas– segons el que establia el col·legi de pintors i escultors, ja que es preveia una etapa de sis anys de treball en un taller, i després s'havien de comptar dos anys més dedicats a la pràctica professional tutelada pel mestre, llogat o a jornal.⁵¹

Igualment, pel que fa al motiu de l'elecció del taller dels Carbonell per obrar el retaule, poca cosa en sabem, ja que no se'ls documenta treballant a la parròquia en cap altre moment ni posterior, ni anterior. Tot i així, hem de pensar que es tractava d'una nissaga d'escultors amb un reconegut prestigi a l'època.

46 TORRES, G.: *Els retaules de l'edat moderna a Alcúdia*, Alcúdia, 1998, p. 50.

47 XAMENA, P.: *Felanitx en el segle XVIII. Tom I 1700-1750*, Felanitx, 2016, p. 348.

48 APSM 1/6. Contracte de construcció...

49 APSM 1/6. Contracte de construcció...

50 DD AA: *Gran Enciclopèdia de...*, p. 385-388.

51 BARCELO, P.; GAMBÚS, M.: *Les arts a Mallorca entre els Àustries i els Borbons: llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i escultors començant 1659 fins a 1724*, Palma, 2014, p. 29.

Els pedestals i les figures

En aquest cas també es feren els respectius contractes, tot i que no davant notari. Els pedestals es contractaren a escarada el 17 d'agost de 1739 a Arnau Moyà, de Binissalem, per preu de 150 lliures, inclosa la seva instal·lació, però no el transport. Igualment s'acorda el seu pagament en tres terminis, tot i que finalment és feu en quatre entre el 17 d'agost de 1739 i el 31 de març de 1740.⁵² Fent-se, també, una maqueta de fusta a càrrec de Joan Sastre, per valor de 2 lliures i 19 sous, el 17 d'agost de 1739.⁵³

En el cas de les estàtues es firmà contracte entre Andreu Carbonell pare, el rector, els obrers i el batle i regidors al 20 de febrer de 1745, comanant-se tres figures; les de Sant Joan, Sant Pere i la Mare de Déu. Tot per valor de 110 lliures a pagar en dos terminis que s'estableixen de la següent manera:

[...] *declaram ab la present escriptura haver-se acordat entre nosaltres el contracte de ferse tres figuras per el quadro major de dita Iglésia, que han de ser la de Maria Santíssima ab el niño Jesús al bras, per la pastera del mix de estatura de 10 palms, y las figuras de sant Joan Baptista ab lo cordero a los peus, y de sant Pere Apòstol per los ninxos colaterals de estatura de nou palms y mix. Per el preu de sent y deu lliuras, per ditas tres figuras posades a dit quadro blancas, sens deurar. Ab los pactes sigüents. Primerament y pacte que yo, dit Carbonell, degue posar-las a dit quadro blancas, com se ha dit, més y pacte, que los ports de ditas figuras, com de los mestres, degue ser a expensas de la sobre-dita obreria. Més es pacte que yo, dit Carbonell, degue tenir posada en la sua pastera la figura de Nostra Señora per el die y festa de santa Margarita, nostra patrona, primer vinent, y las otras dos figuras deguen estar posada en sos ninxos per el die de Navidat del [Señor?] primer vinent. Més es pacte que nos altres los sobre-dits obrers, per la exacta solució de ditas 110 Ll, vos hagem de pagar ab dos pagas, ço és 40Ll el die que se poserà la figura de Nostra Señora y las 70 Ll remanents fins cumplida dita cantidad lo die que se poseran en los seus ninxos las dos figuras de sant Joan y de sant Pere [...]*⁵⁴

L'estàtua de Nostra Senyora arribarà a l'església el 6 d'agost de 1745.⁵⁵ Al 29 d'abril de 1746 arribaren les de Sant Joan i Sant Pere.⁵⁶ Tot i així, aquestes es col·locaren al retaule posteriorment, ja que localitzam una partida destinada a "posar las figuras de los santos",⁵⁷ al desembre de 1748.

52 El contracte diu: "Jo, Joan Pastor, prevere y vicari en la parroquial Iglésia de la Vila de Santa Margarita, don fe y testimoni vuy als 17 Agost 1739 lo molt reverend Doctor Michel Suñer prevere y rector de dita Iglésia, los honors Christòfol Mulet, y Joan Ribas, regidors de dita Vila, los reverends Michel Reus prevere y Joan Rosselló prevere, Esteve Bonet y Michel Estelrich obrers de la obra del quadro major de dita Iglesia a mestre Arnau Moyà picapadrer de Binissalem per preu de sent sinquanta lliuras dich 150 LL y pacte exprés dits pedestals han de estar conforme [¿] en planta que se ha entregada [...] donar dits pedestas, palets y posats a sos costos. Solement el port de dits pedestals ha de correr per dits obres los quals 150 LL [...] han de pagar d-esta manera [...] lliuras las quals ha rebut lo [...] quarante, en tanir tot el padreny portat a Santa Margarita, y de las restants mitat en esta la feyna mig feta y la última part en estar posats dits pedestals. Més es pacte que els ha de donar casa y per habitar y menjar per ell y los demás [...] la feyna tot el temps seran a Santa Margarita y [...] obra y dit tracto se-es fet y ajustat per [...] de Senyor Michel Julià regidor de la Vila de Binisselem y Pere Pons de dita Vila y per ser varitat fas la present[...] y dits senyors firmen de la sua ma. APSM 1/5. Contracte de construcció dels pedestals del retaule major. Document en mal estat. APSM 1/1. Llibre en que..., f. 2, 3 i 5 de descàrregues.

53 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 2 de descàrregues.

54 APSM 1/4. Contracte figures del retaule major.

55 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 14 de descàrregues.

56 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 16 de descàrregues.

57 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 25 de descàrregues.

Pel que fa a les estàtues de Santa Bàrbara i Santa Gertrudis, contractades implícitament en el contracte del retaule major, seran les primeres a arribar al 27 de juliol de 1744.⁵⁸

L'avanç constructiu

L'evolució del retaule es pot seguir a partir de les dates de pagament, que no coincideixen amb el que es pactà en el contracte. Així, al 21 de juliol de 1741 es paga el segon termini a Andreu Carbonell, senyal que ja s'havia construït el primer cos.⁵⁹ Un any després es pagaria el tercer termini⁶⁰ i, finalment, el darrer termini seria pagat el 1745,⁶¹ cloent d'aqueixa manera l'obra. Per tant, la construcció, s'hauria perllongat del març de 1740 fins al febrer de 1745. Essent necessaris, així, 5 anys per poder ésser bastit.

El fet que Carbonell necessités un lustre per realitzar el moble i que, a més, entre el tercer i quart pagament passessin 3 anys es podria relacionar amb el gran volum de feina que tenia el seu taller en aquest moment. Un fet que derivaria dels nombrosos retaules que es feren en aquella època. En el seu cas, mentre treballava a la Vila, el documentam fent iguals tasques a Manacor on construí l'actual retaule de l'Assumpció entre 1737 i 1745⁶² o també entre 1743 i 1751 a Felanitx ocupant-se de fer el retaule del Nom de Jesús.⁶³ En comparativa podem veure com a Santa Margalida va cloure la seva feina relativament més aviat que en els altres dos casos.

Per últim cal recordar la clàusula del contracte que deia que el retaule hauria de ser "a *gust y contento*" de Francesc Desclapes i Joan d'Aragó. Tot i així, sembla que quan s'acabà la construcció aquests no el visitaren i s'estableix que si no ho feien dintre d'un any, ja no afectaria la seva opinió a Carbonell.⁶⁴

El sagrari

El sagrari quedava al marge del contracte firmat, tot i que és plausible que els autors siguin també els Carbonell. De totes maneres, el pare Verger esmenta que fou fet l'any 1741 a expenses de Miquel Valls, prevere, qui volgué tenir un gest amb el poble, ja que posseïa la quarta part de la primàcia del terme.⁶⁵

58 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 11 de descàrregues.

59 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 7 de descàrregues.

60 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 9 de descàrregues.

61 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 13 de descàrregues.

62 CARVAJAL, A.; GOMILA, A.: "La confraria de...", p. 229.

63 XAMENA, P.: *Felanitx en el...*, p. 348.

64 APSM 1/1. Llibre en que..., f.13 de descàrregues. On es diu: "*Jo abaix firmat mestre Andreu Carbonell escultor [...] en don per satysfet de las vuitentas lliuras que fonc el preu de dit contracte. Y per quant fonc tractat entre nosaltres que la rebuda de dit quadro [...] ab assistència del noble señor don Francisco Desclapés y de Joan Batiste Aragon [...] y me obligui a fer lo que forsan [canvi a f 14] En dit quadro a discreció de dits senyors y no ser estat per are posibla la sue assistencia. Declar ab la present escriptura no quedar eximit de dita obligació antes bé me oblig a fer lo que forsan falterà a dit quadro a discreció de dits senyors ab la condició que dita [...] se degue fer dins el termini de un any y un die de data de la present [...]*".

65 ALZINA, S.: *Breve historia de...*, p. 55-56.

Això es corrobora documentalment, per mor que sabem que el pedestal de pedra del sagrari, encarregat a Jaume Pisà d'Alaró, serà rebut el 15 de juliol de 1741.⁶⁶ Per tant hi ha una coincidència de dates. D'altra banda, també va treballar en la construcció d'aquest Rafel Melis, fuster. En cap moment s'especifica que sigui obra seva, però sí que es menciona que se l'hi *"ha regalat [...] pel sacrari quinze lliures de consentiment del rector, regidors y obrers [...]"*.⁶⁷ Pel que suposam que hi degué treballar, en principi de franc. En tot cas, queda palès que molt abans que s'acabés el retaule es va acabar el sagrari.

El daurat

Daurar el retaule serà la part més costosa de l'obra i recaurà, almanco, en dues mans. D'una part Andreu Carbonell fill, qui daurà el cambril de Santa Margalida per preu de 35 lliures, deixades per Miquel Sunyer en el seu testament.⁶⁸ D'altra part Gabriel Bennàssar⁶⁹ per a la resta del retaule.

Les tasques no s'iniciarien, com a prest, fins al maig de 1748, quan es compren per valor de 85 lliures i 10 sous, 4.500 panys d'or a Esteve Bonnin.⁷⁰ Tot i així, no serà fins quatre anys després, al desembre de 1752, que es compraran tres antenes d'un pinco⁷¹ per fer la bastida.⁷² El fet que passin 7 anys des que s'acaba el retaule mostra una aturada significativa de les obres, resultat d'una falta d'ingressos per mor d'un episodi de depressió econòmica.

Malgrat això, el retaule es devia trobar en ús, ja que comptava amb sagrari i el cambril, on hi ha la figura de la patrona, ja s'havia daurat.

La situació canviarà a l'agost de 1753 quan es pagarà una lliura per dur dos mestres per a daurar el retaule.⁷³ Al mateix dia es pagaran 7 lliures i 4 sous pel cost d'haver-los mantingut durant 21 dies en què posaren 1.650 panys d'or i 200 de plata.⁷⁴ Dits 200 panys de plata s'haurien col·locat a l'escut que corona el retaule, entenent així que el procés de daurat va començar de dalt a baix. Afirmam això basant-nos en una partida, consecutiva a la compra dels panys de plata, on es paga per col·locar-los a l'escut i envernissar-lo.⁷⁵ A més, amb les partides tant de compra de panys, com per la seva col·locació es veu que aquestes cada cop són més grans i això sols és explicable si la superfície a daurar va augmentant.

66 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 7 de descàrregues.

67 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 8 de descàrregues.

68 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 15 de descàrregues. 31-08-1745.

69 Gabriel Bennàssar (a) Aigo, va ser un escultor i pintor nascut al primer terç del s. XVIII a Palma. Entre altres obres va construir i daurar el retaule de Sant Vicenç Ferrer d'Esporles o els laterals de la capella de Sant Antoni d'Alaró. Segons VILLALONGA, A.: *Els retaules barrocs...*, p. 82-83.

70 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 24 de descàrregues.

71 D'acord amb el diccionari Alcover-Moll, un pinco és un tipus d'embarcació de popa estreta.

72 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 31 de descàrregues.

73 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 31 de descàrregues.

74 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 31 de descàrregues.

75 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 31 de descàrregues

Seguidament, entre el 16 de febrer i el 18 de juny de 1754 apareixen 5 partides per valor de 107 lliures i 3 sous en què es compren a Francesc Bonnín⁷⁶ (a) Terreta 5.500 panys d'or i 600 de plata.⁷⁷ A aqueixa compra la seguirà l'arribada, el 7 de maig, de tres escultors per daurar el quadre.⁷⁸

A les fonts no es fa menció de qui són els pintors o escultors que vénen a daurar i pintar el quadre fins al 5 de juliol de 1754 en què apareix Gabriel Bennàssar qui cobra 135 lliures, 18 sous i 4 diners per posar 11.800 panys d'or, per daurar i pintar el quadro i estofar figures.⁷⁹ Tot i així, molt segurament, des d'un principi l'encarregat hauria estat ell amb qui, de fet, existia un contracte que no es conserva. Sabem de la seva existència per mor d'una partida en què es menciona que ha posat els panys d'or "*a rahó de nou lliuras vuit sous per cada mil conforme queda entre nosaltres concertat el deurar y pintar dit quadro*".⁸⁰ Per tant, no s'estableix un preu fix total per a daurar el retaule, com sí que es fa amb les figures i ornaments, que serà de 100 lliures.⁸¹ A més, Bennàssar no seria una persona aliena a la parròquia, ja que al mateix temps que treballava en el retaule major també hauria estat treballant en el de Sant Vicenç Ferrer.⁸²

Tornant al daurat, aquests 11.800 panys d'or, a dalt mencionats, foren posats en dos mesos, del 6 de maig al 6 de juliol de 1754 daurant fins a "*la gornisa mestre*".⁸³ Pel que fa a les estàtues, aquestes eren baixades, estofades i després tornades a lloc.⁸⁴

Tot seguit es produirà una nova returada, fins a 1756 en què tornarà Bennàssar durant 41 dies per seguir amb les tasques fins a "*la gornisa major y plans de la pastera*".⁸⁵ A l'any següent es posaran 8.750 panys d'or i 350 de plata més.⁸⁶ Pel que es veu la parròquia anava comprant els panys així com podia i fins que no en tenia un cert nombre acumulat no es reprenien les tasques. Per tant, la velocitat en què evolucionava el retaule anava estretament lligada amb la disponibilitat econòmica.

La darrera gran compra de panys serà el 1759. Rebut Bennàssar, l'endemà de Santa Margalida del mateix any, 131 lliures, 12 sous i 8 diners per haver posat 10.900 panys i acabar de daurar retaule i estofar figures i ornaments.⁸⁷

76 Francesc Bonnín també hauria proveït de panys a altres parròquies on haurien treballat els Carbonell, com per exemple la de Manacor a CARVAJAL, A.; GOMILA, A.: "La confraria de...", p. 229.

77 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 32 de descàrregues.

78 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 33 de descàrregues.

79 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 33 de descàrregues.

80 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 33 de descàrregues.

81 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 33 de descàrregues. Diu: "[...] las restantes 25 L reb a bon conta de aquellas cent lliuras per las quals nos som concertats per lo estofar totes las figuras y adornos que se troben en dit quadro [...] y per ser la veritat firm lo present en la vila de santa Margarita al 5 Juliol 1754".

82 APSM 2/1. *Rebuts per obres i materials*. Rebut de 30-setembre-1756.

83 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 34 de descàrregues

84 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 35 de descàrregues

85 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 37 de descàrregues.

86 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 39 de descàrregues.

87 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 41 de descàrregues.

El daurat del retaule implicarà, doncs, la compra de 35.900 panys d'or i 1.630 de plata amb un cost de 695 lliures, 4 sous i 9 diners.⁸⁸ A tot això hi hem de sumar la feina feta per Bennassar qui posà 37.950 panys, xifra que es correspon més o manco amb el total dels comprats,⁸⁹ sumant tota la seva feina un cost de 461 lliures, 19 sous i 5 diners. Així, el cost total de daurar hauria estat de 1.157 lliures, 4 sous i 2 diners,⁹⁰ sense sumar-hi despeses menors.

Perllongant-se, d'aquesta manera, la construcció del retaule 20 anys, del 24 de març de 1739 amb la traça fins al 22 de juliol de 1759 amb el pagament de "[...] 2 L 2 S per el valor de guix, claus, refreschs per los bastiments i desfer-los ab que se ha conclús de deurar el quadro major".⁹¹ Dos dies abans, però, el dia de Santa Margalida de 1759, patrona de la Vila, seria beneït pel bisbe de Mallorca, Llorenç Despuig i Cotoner, en presència d'Antoni Ferrer de Sant Jordi espòs de Jerònia Zaforteza, comtesa de Santa Maria de Formiguera.⁹² Tot en una cerimònia solemne que donà per closa la construcció del retaule i del presbiteri.

Al mateix dia, segurament, es volgué deixar constància del dificultós i llarg procés de bastiment i daurat. Per això es col·locà el document següent en el cambril de Santa Margalida:

Ad honorem Dei omnipotentis Beatissima Virginis Maria et Santa Margarita Virginis et Martiris Antiochiae.

Anno a nativitate domini 1739 ceptum fuit hoc altare et ab imo Presbiteri, ad usque summum altaris [?] Populi elemusinis feliciter conclusum anno 1745 et quanvis sterilitate et fame urgentibus per aliquod tempus fuerit interrupta hoc fabrica [?] anno 1754 eterum reasumpta et a summo, ad usque Angelorum majores statuas inclusive, fuit auro tecta deaurante Gabriele Bennassar sculptore et [?] Ecclesiae Rectore Doctore Joanne Verger Presbitero Santissimi officii Inquisitoris Qualificatore.⁹³

Avui en dia sols resta una fotocòpia d'aquest pergami, ja que l'original va desaparèixer l'any 2004. Tot i així, la seva importància és cabdal per mor que marca el punt i final d'una obra que es perllongaria durant dues dècades.

El finançament de l'obra

El retaule major, igual que el de Sant Vicenç Ferrer, el de Sant Josep, o el mateix portal major, foren pagats "*Ex elemusinis piorum*". És a dir, a través dels donatius que va anar fent la gent del poble.

Aquests es feren per més d'una via; ja sigui en metàl·lic, la venda de blat provinent de col·lectes, les aportacions de confraries i obrerries, el que aportà l'Ajuntament o a través del que hem definit com a fonts diverses.

Així, anant per parts, la parròquia ingressà per donatius un total de 517 lliures 19 sous i 1 diner. Aquestes, al seu torn, les podem dividir en tres, el que donaren els eclesiàstics, el que donà el poble en col·lectes o particularment i el que es deixà per manda pia. Les donacions

⁸⁸ Segons es desprèn del resultat de sumar totes les partides relacionades.

⁸⁹ Per veure una comptabilitat diferent dels panys vegeu: MORANTA, S.: *El conjunt retaulístic...*, p. 45.

⁹⁰ Sumant-hi totes les partides relacionades.

⁹¹ APSM 1/1. Llibre en que..., f. 42 de descàrregues.

⁹² APSM 1/1. Llibre en que..., f. 24 d'ingressos.

⁹³ La única fotocòpia existent forma part d'una col·lecció particular.

fetes pel poble, foren tant en blat com en diners i molts de cops no es feien directament a l'obra sinó a les capelles on cada confraria llavors s'encarregava de finançar-la.

Pel que fa als eclesiàstics no hem de perdre de vista l'impuls que donà el rector Sunyer, qui des d'un primer moment s'hi implicà. De primeres pagant la traça del retaule.⁹⁴ Però no solament això, al 15 de setembre de 1740 farà donació de 50 lliures per a l'obra⁹⁵ i en el seu testament també deixarà 60 lliures més.⁹⁶

Per tant Miquel Sunyer serà el principal mecenes del retaule, mostrant el seu interès tant cap aquest com cap al presbiteri. Bona prova és que a la seva mort el 2 de maig de 1742 fou "[...] *sepultat lo seu cadàver en esta parroquial Iglésia en sepultura nova en el presbiteri, en sepultura o fosa nova davant lo altar major [...]*".⁹⁷

Per contra, Sunyer no fou l'únic religiós que aportà a l'obra. També trobam al notari i prevere Pere Llorenç Font i Roig qui feu donatiu de 35 lliures.⁹⁸ Rafel Torrens, qui donà 5 lliures 13 sous i 4 diners pels costos de la figura de Sant Rafel.⁹⁹ Joan Antoni Femenia deixà en manda pia altres 11 lliures.¹⁰⁰ Al seu torn el rector Joan Verger assumí el cost de 500 panys d'or destinats a daurar l'estàtua de Sant Joan Baptista.¹⁰¹ Finalment, també es destaca una col·lecta entre els eclesiàstics de la parròquia on es menciona que "*Dit die he replegat de limosna que han pagat molts de senyors eclesiàstichs de esta parròquia para deura la figura de Sant Pere y adelantar el quadro major [...]* que tot junt fa suma de 80 L 6 S".¹⁰²

Pel que fa a la venda de blat, aquest s'hauria anat arreplegant per via de donatius, col·lectes o per delme i després s'hauria venut obtenim un total de 1.119 lliures, 1 sou i 4 diners igualant, quasi, al que aportaren obreries i confraries que serà un total de 1.221 lliures, 7 sous i 3 diners.

De les confraries o obreries fins a un total de 9 aportaren a l'obra, destacant la de Sant Josep qui superà les 637 lliures, de més lluny la seguiren la de Santa Margalida en devers 200 lliures, la de Sant Sebastià amb 185 lliures i la de la Puríssima amb 133 lliures. També aportaren, però amb quantitats molt més minses, les confraries de Sant Mateu, del Nom de Jesús, de Sant Vicenç Ferrer, de Sant Marçal i els capillers de les Santes Relíquies.¹⁰³

Així, veiem com la confraria amb més pes era la de Sant Josep, cosa habitual en altres parròquies, en ser la confraria dels caps de família. Altrament, l'important paper en el finançament del retaule que té aquesta confraria no és cap cosa estranya, sinó un fet compartit amb altres com

94 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 1 de descàrregues.

95 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 5 d'ingressos.

96 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 11 d'ingressos.

97 APSM 79/5. Llibre 5 de difunts del reverend comú de la parroquial església de Santa Margarita comensant en lo any 1721 fins a 1745, f. 264.

98 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 4 d'ingressos.

99 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 10 d'ingressos.

100 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 16 d'ingressos.

101 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 38 de descàrregues.

102 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 21 d'ingressos.

103 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 2-23 d'ingressos.

la de Muro on durant el s. XVII ajudà a costejar les despeses del retaule major.¹⁰⁴

Bàsicament el que feien les confraries era gestionar els ingressos que tenien a través d'almoines i donatius, fos en moneda o en blat, destinant-ne part a la construcció del retaule, reforçant així el seu paper d'obra col·lectiva. És destacable, doncs, el seu paper, ja que normalment no solien tenir una gran capacitat per obtenir fons i se sustentaven exclusivament amb les quotes rebudes dels confreres, els acaptes de productes agrícoles i les almoines de les persones devotes.¹⁰⁵

Pel que fa a l'Ajuntament de la Vila no hem trobat, o no hem sabut trobar, cap partida destinada a tal fi en els llibres de clavaris, ni tampoc apareix cap menció en els llibres d'actes. Tampoc es va realitzar cap talla per finançar el retaule. Tot plegat resulta estrany si pensam que coronant-lo hi trobam l'escut de Santa Margalida i que en el contracte amb Carbonell els regidors hi són presents.

Malgrat tot, sembla que l'Ajuntament no va passar de tenir un paper testimonial en l'obra. De fet, les úniques aportacions que fa són el que capten de multes o per la venda d'animals perduts, no arribant ni a 15 lliures en 20 anys.

Això ens portaria a parlar del tema de l'escut, ja que aquest es correspon amb el del poble. Per la seva iconografia, el drac travessat per la creu, que es refereix a Santa Margalida, pensam que podria ser que l'escut estigués pensat més en el sentit de l'advocació de la parròquia o amb un sentit de col·lectivitat del poble, més que volent representar a l'Ajuntament.

Per últim, la darrera via d'entrada de diners l'hem anomenada com a altres, ja que són aportacions diverses i males de definir, sumant unes 356 lliures. Però en les que no consta cap aportació per part dels comtes de Santa Maria de Formiguera, qui a un temps s'havien ofert a pagar l'obra.

Tot plegat, a més dels documents, ens permet afirmar que els costos de l'obra anaren a càrrec de les diferents aportacions que anirà fent el poble, sigui per una via o altra, i de la qual cosa es deixa constància col·locant al retaule el pergamí amunt mencionat.

D'altra banda, també hem de dir que totes les partides d'ingressos fins que es clou l'obra del retaule sumen 3.298 lliures, 5 sous i 6 diners, tot i que el cost del retaule fou menor. És difícil discernir com s'utilitzaren els diners, si bé és cert que gran nombre de partides, especialment donacions, s'especifica que són per a l'obra del *quadro major*. A més, ens hem de suposar que tot el que s'ingressava hi anava destinat, ja que el llibre especifica que "*Aquí se continuaran todas las partidas que antreran de limonas et alias per la obra del quadro major de esta Parrochial Iglésia de Santa Margarita que se va fabricant*".¹⁰⁶ És a dir, probablement la idea original era finalitzar el retaule molt més aviat del que es va fer i la majoria d'ingressos anaren destinats a tal fi, però el fet de tractar-se d'un període de 20 anys va fer que aparegueren altres despeses a què s'hagué de fer front, també, amb el que es recaptava pel retaule.

104 RIUTORT, S.: "Sant Josep fa la capta. Religiositat, societat i art a la Mallorca del segle XVIII: les confraries com a client artistic", *Estudis Baleàrics*, 66/67, 2000, p. 61.

105 CARVAJAL, A.; GOMILA, A.: "La confraria de...", p. 215.

106 APSM 1/1. Llibre en que..., f. 5.

Finalment, pel que fa al cost total de l'obra aquest és la suma de, en primer lloc, el que costaren la traça, la maqueta dels pedestals, els mateixos pedestals, el retaule pròpiament, a més de les estàtues de Nostra Senyora, Sant Joan i Sant Pere. A això hi hem de sumar el cost de daurar-lo i finalment les despeses que hi anirien relacionades, com transport, alimentació dels mestres, la construcció de bastides..., que sumaria unes 172 lliures, 6 sous i 2 diners. Així el cost de tot el procés de construcció del retaule, hauria estat d'un mínim de 2.401 lliures, 10 sous i 9 diners. Una quantitat més que important per l'època i que és una mostra clara de l'esforç fet per la gent de Santa Margalida d'aquells moments moguts per la voluntat de cloure, a la fi, les obres del seu temple.

Conclusió

Al llarg d'aquest article hem pogut veure com va ser el procés constructiu i de finançament d'un retaule major en el context de mitjans del s. XVIII mallorquí. Així, el fet que aquest fos bastit no és res particular, ni un cas aïllat, sinó que va en la línia d'una tendència que s'escamparà per tota l'illa durant la mateixa època.

Tot i així, malgrat que la seva construcció no sigui un fet extraordinari, sí que ho és la conservació de la documentació que es generà al seu entorn. Un fet poc usual, però que ens permet narrar i contextualitzar tot el procés, gairebé dia per dia. A més, això deixa veure les implicacions que va tenir pel poble de Santa Margalida. Una vila que malgrat estar dominada per famílies nobiliàries –principalment els Zaforteza– té una església on no trobam mostres heràldiques.

Aquest és un fet peculiar, ja que a pesar d'haver-hi algun oferiment, la construcció del temple hi serà aliena. Com també serà aliena, en la fase final, a l'Ajuntament. Aquest, en temps pretèrits, hi havia col·laborat activament, però aquesta tendència es veurà frenada en el s. XVIII. Molts de retaules, començant pel major, seran aixecats amb els donatius del mateix poble. Essent per tant el seu esforç el principal impulsor de les obres del temple.

De fet l'escut que corona el retaule no hi fou col·locat per representar a l'Ajuntament de la Vila, que en poca cosa havia contribuït, sinó per representar a un poble qui amb la seva suor i el seu esforç aixecaren l'obra col·lectiva més important de la segona meitat del segle XVIII. Per tant, el paper simbòlic d'aquesta peça barroca és una de les seves principals virtuts.

De la mateixa manera hem vist que malgrat que hi hagués un context històric propici per la seva construcció, serà l'empenta del rector del moment la que ho permetrà, tot i les dificultats econòmiques que feren que el procés durés 20 anys. Això, a la vegada, mostra les seves implicacions econòmiques, el cost que es feia necessari i la manera en què es podia finançar. Un fet, que posat en context amb altres casos documentats ens pot permetre veure la part social i econòmica que tenia el lligam entre art i religió.

Finalment, l'abundància de contractes i altra documentació rellevant suposa una aportació al cada vegada més extens coneixement sobre la retaulística mallorquina del s. XVIII, molt especialment pel que fa al taller dels Carbonell i a la figura de Gabriel Bennassar. Si bé és cert que, a pesar de tot, no som capaços de determinar si l'autor és Andreu Carbonell pare o fill, essent això una particularitat, però en qualsevol cas podem ubicar a aquesta peça en el context del seu taller i per tant relacionar-lo amb d'altres que es construïren paral·lelament.

Fig. 1. Imatge del retaule major durant les obres de l'església del 2004. Fotografia pròpia

MALLORCA, 1769: HISTÒRIA D'UNA EMISSIÓ MONETÀRIA FALLIDA

Jaume Boada Salom

Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

Resum: El 1769, durant un període de manca de moneda circulant a Mallorca, un funcionari municipal proposà l'encunyació d'una sèrie monetària que pretenia resoldre un problema que influïa en els preus d'alguns productes bàsics. El fet que les autoritats locals ja haguessin perdut la competència per encunyar moneda féu que haguessin de posar cura en estudiar la seva viabilitat i s'hagués de sol·licitar permís a la cort de Madrid. Tot i que no sembla que aquest permís es concedís i la moneda no s'arribà a encunyar, la documentació que es conserva il·lustra amb força detall bona part dels aspectes tècnics i legals que calia tenir en compte per dur a terme noves encunyacions monetàries a Mallorca.

Paraules clau: Mallorca, moneda, 1769, numismàtica.

Abstract: In 1769, during a period of currency shortage in Majorca, a municipal servant proposed minting a coin series in order to relieve a problem that had an influence in the prices of basic products. The fact that local authorities had lost, long ago, the competence to mint new currency forced them to consider carefully its viability and to ask the Court in Madrid for an authorisation. Although it seems that this permission was not finally granted and, therefore, these coins were never coined, the documentation that has been preserved shows in detail many technical and legal aspects of the time to issue new coinage.

Key words: Majorca, coin, coinage, 1769, numismatics.

Rebut el 27 d'abril. Acceptat el 28 de desembre de 2016.

Abreviatures: Arxiu Històric Municipal de Palma = AHMP, Arxiu del Regne de Mallorca = ARM, *Junta General de Comercio y Moneda* de Madrid = JGCM.

Introducció i conceptes previs

Al llarg de la història de la moneda, ha passat algunes vegades (tal vegada més de les que ens pensam) que una autoritat va decidir, empesa per la necessitat i per les circumstàncies del moment, l'encunyació d'una o diverses peces monetàries que, al final i per alguna raó, no s'arribaren a materialitzar. El fet que aquest assumpte sigui tan poc tractat a la literatura numismàtica es pot deure a motius molt diversos: l'escassa documentació que es conserva sobre la proposta, una aparent manca d'interès perquè les monedes de què es parla mai no s'arribaren a encunyar, o també l'absència absoluta d'imatges amb què il·lustrar qualsevol article que se'n vulgui fer. Això no obstant, si hom es troba amb un fons arxivístic que, a banda de documentar aquesta emissió fallida, reproduïx amb finesa i bastant d'art les peces que es projectaven i, a més, documenta algunes de les pràctiques monetàries de l'època i proporciona dades d'interès sobre altres emissions, esdevé difícil ignorar-lo pel simple fet que aquestes monedes aparentment no s'arribassin a encunyar mai.

Aquest és el cas d'un lligall, conservat a l'Arxiu del Regne de Mallorca, en què s'exposen amb força detall les vicissituds i la planificació de l'emissió d'una sèrie formada per tres monedes mallorquines, de les quals no existeix, de moment, cap evidència física, l'encunyació de les quals es preveïa per al 1769. La documentació de l'ARM no només facilita una imatge de les monedes que no s'arribarien a fer, un fet vertaderament extraordinari en la documentació administrativa relacionada amb les encunyacions monetàries, sinó que explica com es planificava una emissió monetària en un moment en què, tot i que la seca mallorquina ja feia molts d'anys que havia deixat d'encunyar moneda, encara hi havia gent prou preparada i experimentada per formar les "demostracions", o pressuposts de les encunyacions. El problema és que el lligall està format de documents solts i no gaire llargs, sense numerar ni paginar; per fer-hi referència, s'ha hagut d'esmentar una característica fàcilment visible que els distingeixi (una data, un títol, una capçalera) i el número de pàgina encara que aquest no hi consti. Aquesta documentació es completa amb les anotacions de les actes municipals de l'Arxiu Històric Municipal de Palma, on també s'hi troba informació rellevant.

Abans de passar a narrar els fets, cal aclarir prèviament alguns conceptes. El primer, el de moneda en l'època de què tracta en aquest article: era la "moneda-valor", una moneda amb un valor "intrínsec", és a dir, amb un valor facial que es corresponia aproximadament amb el valor del metall de què estava feta. Aquest concepte es contraposa al de "moneda fiduciària", la que té un valor intrínsec clarament inferior al facial, com és el cas del paper moneda i de la gran massa de monedes que circulen en l'actualitat; aquest concepte no es generalitzà fins al segle XIX. Per aquest motiu, bona part de la moneda menuda de l'època, malgrat que sovint sigui descrita com a moneda de coure, en realitat tenia un contingut de plata i, per tant, era de billó.

Un concepte que apareix sovint en la documentació analitzada és el de "marc" que, en aquest context, es refereix al patró que s'usava per a calibrar el pes de les monedes. El pes de les monedes no s'expressava en grams, sinó en x peces el marc, o, com en el cas que ens ocupa, x sous el marc. Per calcular el pes unitari de cada peça, cal tenir present que el 1731 Felip V va imposar com a patró el marc castellà, que tenia un pes de 230 grams. Per tant, sabent dades com la peça que es pretenia encunyar, quants sous de

moneda mallorquina componien cada marc i el pes de marc introduït pels castellans, es poden determinar, encara que sigui aproximadament, dades com el pes de les monedes i el tiratge previst de l'encunyació.

Pel que fa a les unitats monetàries vigents al Regne de Mallorca de l'època, ja ha quedat constatat en diversos estudis i en la documentació original que la moneda de metalls nobles en circulació era principalment la castellana (rals de plata i escuts d'or), tot i que segurament hi havia algun romanent de moneda mallorquina, mentre que la menuda era la que s'anomenava "provincial", representada per diners, doblers i tresetes de billó. Pel que fa a aquest adjectiu de "provincial", val a dir que en la literatura numismàtica ha portat a alguns equívocs. En les fonts documentals mallorquines, la "moneda provincial" es refereix a l'encunyada en la Seca de Mallorca i expressada en unitats monetàries mallorquines, una accepció que pot semblar més lògica. Però la legislació espanyola de la mateixa època considerava "provincial" la moneda encunyada a les seques peninsulars per a ús general a tota la monarquia; de fet, una reforma del ral d'argent sota Felip V l'any 1728, distingeix entre el ral normal o "provincial", el ral antic i el ral americà o columnari.¹ Per tant, en el present treball usarem el terme "provincial" amb mesura i referit a la moneda mallorquina com l'usa la documentació consultada als arxius mallorquins, però la posarem entre cometes perquè en realitat, segons la legislació espanyola, no era aplicable a aquesta moneda. Com que seguim la narració dels fets tal com els expliquen els arxius mallorquins, pensam que d'aquesta manera els arguments seran més entenedors.

Per la seva banda, la comptabilitat de l'època encara s'expressava en la moneda mallorquina tradicional, expressada en lliures, sous i diners. Això no treu que, per alguns casos, les quantitats monetàries no s'expressassin d'una altra manera. Aquest és el cas, per exemple, de certs impostos introduïts pel rei amb posterioritat a l'ocupació dels territoris de la Corona Catalanoaragonesa, com ara la talla anual que s'introduí pel Reial Decret del 6 d'octubre de 1717, que, en el cas del Regne de Mallorca, l'obligava a pagar 32.000 pesos per a despeses generals, com ara l'allotjament de tropes.² Els pesos duros castellans eren les monedes de 8 rals de plata, tot i que, a l'hora d'expressar quantitats pecuniàries, segurament admetien la inclusió d'altres monedes de metalls nobles, principalment en territoris tan deficitaris en aquest tipus de peces com Mallorca.

La documentació que s'analitza en aquest treball també fa referència repetidament als precedents medievals de la fabricació de moneda a Mallorca. Es refereix a l'impost del fogatge, que consistia en el pagament al rei de 8 sous cada set anys per part de cada súbdit amb propietats que tingués una llar de foc (d'ací el seu nom) com a compensació per l'encunyació de moneda de bona qualitat. A la documentació es diu que el tribut fou establert el 1307, quan el cert és que Jaume II ja l'esmenta la seva Reial Cèdula del 10 de calendes d'abril del 1300, en crear-se les monedes de billó i de plata mallorquines.

1 CRUSAFONT I SABATER, M.: *Història de la moneda catalana*, Barcelona, 1996, p. 127 i 128. El mateix Crusafont ens ha indicat que, després de consultar aquesta i altra documentació legal d'àmbit estatal de l'època, va arribar a la mateixa conclusió pel que fa al concepte de "moneda provincial" segons l'administració castellana.

2 MORRO MARCÉ, M.: *Fora botiflers, fora galls! La Guerra de Successió a les Illes Balears*, Palma, 2015, p. 118. D'aquesta talla també se'n parla a les actes municipals de l'Ajuntament de Palma de l'època, on sovint s'hi constaten les grans dificultats de les administracions locals per fer-la efectiva atesa la pobresa de la població.

Tal vegada l'equívoc prové del fet que la primera vegada que es cobrà l'impost degué ser la Pasqua de 1307 (“... octo solidos regalium minorum ad electionem nostram, de primo futuro festo Pasche Domini ad septem annos, et deinde perpetuo sub predicta forma et modo successive de septem in septem annos...” es diu a la Reial Cèdula de 1300).³ Aquest tribut romangué vigent al Regne de Mallorca durant més de quatre segles i mig, fins que, com també desvetlla la documentació, fou abolit el 1765, quan el rei d'Espanya refermà que la facultat d'encunyar moneda només li corresponia a ell, alhora que estén el pagament de certs tributs a estaments socials privilegiats que n'havien estat exempts fins aquell moment.⁴

Aquell document medieval també havia establert que la moneda de plata havia de tenir una llei d'11 diners;⁵ cal recordar que la llei de la plata s'expressava en diners, no en mil·lèsimes com actualment, i que la plata pura tenia una llei de 12 diners; conseqüentment, una llei d'11 diners vendria a equivaler a 916 mil·lèsimes en la mètrica actual. Per tant, no sobta que, encara a la documentació del segle XVIII, es mantingués aquesta llei per a la plata amb què s'havia d'aliar el coure per fabricar moneda de billó, ni tampoc que aquesta fos la llei amb què obligatòriament els argenters havien de fabricar tots els objectes de plata.⁶

Pel que fa a la Seca de Mallorca, quedà instal·lada al domicili de Pere Descatllar després que aquest li adquirís al rei Alfons el Magnànim el privilegi de l'encunyació de moneda (conegut a Mallorca com la *Bossa d'Or*) per 9.500 lliures en virtut d'un contracte signat el 22 de març de 1442. Aquest dret quedà sense efecte quan la seca de Can Catllar tancà definitivament, pel que sembla, el 1740,⁷ i abolit, com hem vist, el 1765, tot i que el títol de senyor de la Bossa d'Or que ostentaven els successors de Pere Descatllar romangué vigent fins a la mort del darrer posseïdor, Guillem Abrí-Decatllar i d'Olesa, el 1801. Com veurem, Jordi Abrí-Decatllar, el senyor de la Bossa d'Or del moment, reclamava encara a la segona meitat del segle XVIII uns drets que, teòricament, ja no podia exercir.

Història d'una emissió fallida

No descobreix res de nou l'afirmació que la circulació monetària al Regne de Mallorca, com en molts altres indrets, va patir força alts i baixos durant l'Època Moderna. Tot i que el seu ús es restringia pràcticament a la circulació interna del regne i era aliena al comerç exterior, la moneda menuda de billó també es veié afectada per èpoques d'escassetat

3 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Numismática Balear*, Palma, 1879, doc. 6, p. 268. CRUSAFONT I SABATER, M.: *Història de la moneda de la Corona Catalano-Aragonesa medieval (excepte comtats catalans) (1067/1162-1516)*, Barcelona, 2015, doc. 494, p. 483.

4 AHMP, AH 2093/3 (actes municipals de 26 d'octubre de 1765), f. 122v. A la documentació analitzada, de vegades s'assenyala erròniament l'any 1755. Per altra banda, no podem explicar per què Campaner afirma que el fogatge fou suprimit amb una Reial Ordre del 6 d'octubre de 1784. CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Numismática Balear...*, p. 110.

5 CRUSAFONT I SABATER, M.: *Història de la moneda de la Corona Catalano-Aragonesa...*, p. 225.

6 En donen fe les actes municipals que, un cop l'any, deixaven constància de l'exhibició davant del Consistori de la marca que l'assajador municipal havia d'aplicar als objectes de plata que supervisàs; per exemple, les del 23 de setembre de 1768, p. 129.

7 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Numismática Balear...*, p. 225. No podem afirmar categòricament que aquest fos l'any de tancament de la seca mallorquina perquè no hem localitzat encara la documentació que l'acrediti. Quan Campaner l'esmenta citant Bover, li retreu que no indiqui la font de la qual treu la informació.

que se solucionaven, amb més o menys efectivitat, amb noves encunyacions a la Seca de Mallorca impulsades per l'antiga Universitat de la Ciutat i del Regne de Mallorca. Però després de l'ocupació filipista, la competència per decidir l'encunyació de moneda fou transferida al rei d'Espanya i, conseqüentment, quan n'havia necessitat calia enfrontar-se a la burocràcia de l'estat borbònic. No debades, el Decret de Nova Planta del 28 de març de 1716 explicitava que el rei tenia reservada *“la Regalia de fabricar moneda, y las demás, assi en essa Isla, como en la de Iviza”*.

El 1767, regnant Carles III d'Espanya (1759-1788), es detecta a Palma un d'aquests moments d'escassetat monetària, molt probablement arrossegat d'anys abans, que tengué una incidència directa en la vida quotidiana dels ciutadans i, molt probablement, de la gent de fora vila. S'hi refereix un informe,⁸ datat el 6 de març i inserit en les actes municipals, on s'enumeren els problemes detectats pel síndic personer⁹ de la ciutat relatius a diversos assumptes i les propostes per a la seva resolució. El punt 32è parla d'una problemàtica causada per les pràctiques irregulars amb les monedes més menudes. Els menuts (en referència als diners) i les malles (mig diner, que s'havien deixat d'encunyar en època medieval però que encara devien trobar-se en ús), gairebé no circulaven, la qual cosa facilitava els abusos de molts comerciants que afectaven principalment a la gent humil. Com a solució, es proposava que el rei decretàs la retirada de les monedes d'un dobler i la introducció de monedes equivalents a les “provincials” de Catalunya. El problema era que les monedes catalanes menudes més recents eren els ardots encunyats a Segòvia entre 1754 i 1756, regnant Ferran VI, que equivalien a dos diners, i, per tant, no havien de resoldre gran cosa.

Les sol·licituds, les discussions i les propostes entorn aquest assumpte s'allargaren durant uns quatre anys i vénen reflectides tant a les actes municipals com a l'expedient esmentat de l'ARM. De fet, la descripció més completa dels abusos data de 1769. En un informe del 26 de juliol d'aquell any,¹⁰ el síndic personer Antoni Cirer i Cerdà (que també s'identifica com a secretari del rei i comptador de la Reial Oficina del Dret d'Amortització i de Segell), principal transmissor de la queixa i impulsor de la proposta de solució, exposava els fets que havia observat en l'activitat comercial de Palma.

Explicava Cirer que molts comerciants acaparaven monedes d'un diner perquè desapareguessin de la circulació i només quedassin com a més menudes les d'un dobler, amb la qual cosa augmentaven artificialment els preus dels seus productes i obligaven el públic a gastar quantitats múltiples de dos diners amb l'excusa de no poder tornar canvi. Això afectava negativament, no només els pobres, que necessitaven cada diner de què disposaven, sinó també el públic en general i els soldats que formaven part de la guarnició militar permanent. Esmenta que, podent gastar un sol diner en productes com verdures, fruita, pebre, fideus, arròs, vi i vinagre,

8 AHMP, AH 2094/3 (actes municipals de 1767), f. 52v-53.

9 El síndic personer era un càrrec municipal instaurat per Carles III d'Espanya el 1766 arran del conegut com a “Motí d'Esquilache” i mitjançant el qual es pretenia canalitzar les queixes i les reivindicacions de les classes populars davant els ajuntaments. Com veurem, el seu contacte continu amb la quotidianitat de les classes populars li permetia enumerar els problemes que es derivaven dels dèficits de la circulació monetària, entre molts altres assumptes.

10 ARM, AH 6632, document encapçalat pel “Sello Quarto, año de 1769”.

entre altres, n'havien de comprar el doble, un fet que, de passada, exposava alguns d'aquests aliments al deteriorament. Per altra banda, reconeix la manca o absència d'altres monedes menudes (parla de tresetes i sous, encara que les monedes d'un sou encara no s'havien encunyat mai) perquè afavoria altres abusos, com ara la de demanar un premi¹¹ a l'hora de bescanviar doblons per aquest tipus de moneda o la de pagar als jornalers amb retard (de vegades considerable, de setmanes o mesos) part dels jornals de 8, 10 o 12 doblers cada un per la recollida de l'oliva o la fabricació de l'oli amb el pretext de no disposar de moneda menuda suficient. La seva narració assabenta d'altres petits detalls, com ara que una "pesseta" de l'època equivalia a 72 diners.¹² La solució que es proposa d'entrada en el mateix informe és la retirada de les monedes d'un dobler i l'encunyació de monedes noves que fossin del mateix valor que les "provincials catalanes", una operació que s'havia de fer sense causar cap perjudici a la Hisenda Reial. És possible que aquesta proposta, aparentment estranya, cercàs facilitar l'intercanvi comercial amb el Principat, històricament força intens, però aviat degué quedar clar que aquesta solució no resoldria el problema perquè no s'hi insistí més.

Per tant, la qüestió era prou rellevant per a elevar-la a la consideració del rei d'Espanya. El 19 de febrer de 1767, Miguel de Múzquiz, secretari d'Estat d'Hisenda,¹³ traslladava a la *Junta General de Comercio y Moneda* de Madrid la sol·licitud de l'Ajuntament de Palma per tornar a gaudir de la potestat d'encunyar "moneda provincial" menuda, la qual, segons un informe de l'intendent posterior, datat el 5 de juny, s'havia deixat d'encunyar l'any 1722.¹⁴ En el mateix informe, s'afirma que, per exercir aquest privilegi, el Regne de Mallorca venia pagant l'impost del fogatge al rei des de 1307 fins que fou abolit a sol·licitud de la ciutat per haver perdut la finalitat, en virtut d'una Reial Ordre de l'1 d'octubre de 1765.¹⁵ Amb aquesta supressió, s'havia exonerat en la pràctica el Regne de Mallorca del batiment de moneda, un privilegi que era exclusiu del rei, tal com contemplava el Decret de Nova Planta.¹⁶ En aquell document de 1767, l'intendent proposava al rei que s'encunyassin a càrrec de la Reial Hisenda 60.000 lliures de moneda provincial de billó.

11 Un premi és, en aquest cas, el benefici que l'acaparador o, més ben dit, l'especulador de moneda menuda exigia en bescanviar-la per moneda d'or.

12 El mot "pesseta" referit a la moneda ja està documentat en el primer quart del segle XVIII en referència a les monedes de plata de dos reials. CRUSAFONT I SABATER, M.; BALAGUER, A.M.: "En el darrer any de la pesseta... o peceta", *Acta Numismàtica*, 31, 2001, p. 158.

13 ARM, AH 6632, document amb l'any 1767 a la capçalera, p. 1. Miguel de Múzquiz y Goyeneche (1719-1785), nomenat per Carles III secretari d'Estat i del Despatx d'Hisenda el març de 1766 en substitució del marquès de Esquilache.

14 És curiós que, amb aquesta afirmació que es reitera a diversos documents consultats, s'ometin les encunyacions de tresetes de 1723 i 1724 i també la de diners de 1725 de la qual parla, com veurem, altra documentació. Tal vegada era una afirmació deliberada per allunyar tant com fos possible en el temps les darreres emissions de moneda menuda per tal d'emfasitzar-ne la necessitat.

15 ARM, AH 6632, document intítulat, al marge, "Extracto sudsinto de la representación de la Ciudad", f. 1v, i també a altres documents del lligall. En aquest (f. 1) i altres documents (com el que mostra l'any 1767 a la capçalera, p. 2), s'hi indica erròniament l'any 1755 en lloc de 1765, però les actes municipals de 1765 acrediten fefaentment que aquesta Reial Ordre fou expedida aquest any: AHMP, AH 2093/3 (actes municipals de 26 d'octubre de 1765), f. 122v.

16 ARM, AH 6632, "Extracto sudsinto...", f. 1v, i altres documents del lligall). També es recorda a AHMP, AH 2095/2 (actes municipals de 24 de novembre de 1769), f. 182v.

El fiscal traslladà a la JGCM totes aquestes consideracions de l'intendent,¹⁷ inclosa la petició al rei que les encunyacions anassin a càrrec de Jordi Descatllar, cavaller de primera i propietari de la seca mallorquina en virtut de l'antic privilegi, qui cobraria 2 sous i 9 diners per marc de moneda encunyat. També sol·licita l'enviament de fons a Mallorca per aquest batiment atès que no hi havia doblers suficients a la Tresoreria mallorquina.¹⁸

A continuació, s'hi insereix una demostració, confeccionada per l'assajador de la seca, amb les despeses i els beneficis per a la Reial Hisenda que comportaria l'encunyació monetària.¹⁹ Cada marc de billó produiria 24 sous de moneda (per tant, 120 lliures amb 100 marcs). Dins 100 marcs, hi entraven 25 unces de plata de llei d'11 diners que costarien 40 lliures (2/8 per marc, a un preu de 8 sous). Pel que fa al coure, a cada marc hi entrarien 7 unces i 6/8 que, sumant-hi 1/8 per minves, farien 7 unces i 7/8 per marc (787 unces i 4/8 per 100 marcs que, aplicant l'equivalència d'1 lliura igual a 14 unces i 2/8, feien 55 lliures, 3 unces i 1 quart de pes). Si cada lliura de metall costava 6 sous i 6 diners, el preu del total era de 17 lliures, 12 sous i 2 diners. Pel que fa a la mà d'obra, el seu cost seria de 8 sous per marc (40 lliures per 100 marcs), un preu ja estipulat al contracte medieval. El resultat final seria un benefici per a la Reial Hisenda de 22 lliures, 7 sous i 10 diners (297 reials de billó i 17 maravedis en moneda castellana).²⁰

A l'informe, també s'hi inclou el detall dels 8 sous per marc de la mà d'obra: 2 diners per a l'escrivà reial; 7 diners per al ministre de balança; 8 diners per al ministre de l'encuny; 4 diners per a l'assajador; 7 diners per a cada un dels dos guardes (el reial i l'universal); 2 sous i 2 diners a repartir entre quinze moneders; 2 diners per al fonedor; i 2 sous i 9 diners per al propietari de la seca, amb els quals cobriria l'ús de l'instrumental i les despeses menors, com el carbó. Tot el detall de la demostració redactada per l'assajador també figura a les actes de l'Ajuntament de Palma.²¹

A banda de la referència a la proposta d'encunyació de moneda nova, també s'assenyalen uns documents relacionats amb altres temes monetaris que estaven en possessió del fiscal:²² una ordre del president de la JGCM del 9 d'abril de 1761, traslladada al fiscal el dia 13 següent, amb la qual es trametia una carta de l'intendent de Mallorca amb un escrit dels tesorers de l'exèrcit sobre moneda de billó; un expedient tramès el 25 de juny de 1767 pel diputat eivissenc Bartomeu Tur perquè la JGCM tengués present la seva petició de batre a Eivissa 80.000 pesos en doblers de 5 sous;²³ i un document del Marqués de Esquilache, datat el desembre de 1763, que venia acompanyat per un escrit amb què Francisco Antonio de Ybarrola l'assabentava de la falta de moneda de plata a Mallorca i

17 ARM, AH 6632, document amb 1767 a la capçalera, f. 1v-2.

18 ARM, AH 6632, document amb 1767 a la capçalera, f. 3-3v.

19 ARM, AH 6632, document amb 1767 a la capçalera, f. 3v-4. Aquestes xifres també es faciliten a les actes municipals: AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 1769), f. 181v, 183v-184.

20 Inicialment, en alguns documents, com ara les actes municipals del 24 de novembre de 1769, f. 185v, i una part de la documentació de l'ARM, s'hi indica un benefici de 27 lliures, 7 sous i 10 diners per cada 100 marcs, però en altres anotacions s'aclareix que el càlcul és erroni i que la xifra correcta era 22 lliures, 7 sous i 10 diners.

21 AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 24 de novembre de 1769), f. 184-184v.

22 ARM, AH 6632, document amb 1767 a la capçalera, f. 5-5v.

23 Com s'assenyala a la pàgina 1 del mateix document de 1767, aquesta petició de Tur era una reiteració d'una altra datada el 27 de juliol de 1765.

un expedient sobre la recollida de les anomenades “pessetes carolines”.²⁴

Sorprenentment, al llarg de 1768 poca (per no dir cap) documentació es va generar entorn aquest assumpte que semblava tan urgent. No és fins ben entrat 1769 que trobam l'informe datat el 26 de juliol i redactat pel síndic personer Cirer a què ens hem referit al començament, que, a banda de descriure amb detall la situació, prega al rei una solució per preservar la pau social a Mallorca i proposa que autoritzi l'encunyació de 300.000 pesos²⁵ de moneda de billó (una quantitat considerablement superior als 60.000 pesos defensats inicialment dos anys abans), repartits, segons s'indica al marge, a parts iguals entre monedes d'un sou, d'una treseta i d'un diner, una solució que havia de repercutir en benefici de totes les classes socials i de la tropa. Per a dur a terme l'operació, proposava d'extreure 25.000 o 30.000 pesos dels Cabals Comuns en qualitat de préstec, un import que seria reemborsat tan bon punt es començassin a encunyar monedes.²⁶

Per tant, segons aquestes xifres i tenint en compte que cada marc contenia 24 sous mallorquins i que es pretenien encunyar 100.000 marcs de cada moneda, el tiratge proposat per a cada peça serien:

	1 marc	100.000 marcs
1 diner	288	28.800.000
6 diners (treseta)	48	4.800.000
12 diners (sou)	24	2.400.000

A continuació, hi adjunta una demostració, signada el 30 de maig de 1767 per Lluç Marçà, argenter i assajador de la Casa de Moneda de Mallorca, amb els comptes de l'encunyació de “doblers i mitjos doblers mallorquins”, les xifres del qual es corresponen amb la demostració ja presentada per l'intendent dos anys més tard.²⁷ En el mateix lligall, encara hi ha una altra demostració que relaciona els mateixos comptes però que, a més, totalitza els beneficis per als 300.000 marcs de moneda de billó en 67.175 lliures, que equivalien a 892.567 reials de billó, 16 maravedis i 3 avos castellans, i quantifica les minves estimades en 1.000 pesos per cada 100.000 marcs encunyats.²⁸

24 Es coneixien com a “pessetes carolines” les monedes de dos rals de plata encunyades a Barcelona per Carles, l'arxiduc d'Àustria, entre 1707 i 1714. CRUSAFONT I SABATER, M.; BALAGUER, A.M.: “En el darrer any de la pesseta...”, p. 165. Segons aquest mateix article, l'ordre de retirada d'aquestes peces fou publicada el 26 de desembre de 1759. A la documentació de l'ARM consultada, qualifica de “provincials” les pessetes carolines, un fet que reflecteix una certa incoherència del redactor en l'ús d'aquest adjectiu atès que, tot i haver estat encunyades a Barcelona, aquestes monedes es basaven en el sistema castellà per circular també fora de Catalunya.

25 A les conclusions analitzarem aquest ús aparentment indiscriminat dels termes “marcs” i “pesos” en referència als volums d'encunyació.

26 ARM, AH 6632, document encapçalat pel “Sello Quarto, año de 1769”, f. 1-1v.

27 ARM, AH 6632, document encapçalat pel “Sello Quarto, año de 1769”, f. 2-2v.

28 ARM, AH 6632, document que comença amb “Relación individual...”. Aquests resultats també vénen reflectits en el document amb 1769 a la capçalera, p. 3.

Resum del resultat (costs i benefici) de l'encunyació de 100 marcs de moneda**Despeses**

Plata	40 lliures
Coure	17 lliures, 12 sous, 2 diners
Mà d'obra i despeses	40 lliures
Total despeses	97 lliures, 12 sous, 2 diners

Benefici per a la Reial Hisenda

Moneda resultant	120 lliures
Despeses	- 97 lliures, 12 sous, 2 diners
Benefici per a la Hisenda Reial	22 lliures, 7 sous, 10 diners

Benefici de l'encunyació de 300.000 marcs

67.175 lliures mallorquines = 892.567 reials de billó, 16 maravedis i 3 avos castellans.

Minves estimades: 1.000 pesos per cada 100.000 marcs.

Poques setmanes més tard, el síndic personer Cirer va més enllà en la seva proposta amb un informe datat el 6 de setembre i adreçat als membres de la JGCM.²⁹ Després de sol·licitar, en nom propi i dels diputats, l'autorització per encunyar 300.000 pesos de moneda, repartits a parts iguals de 100.000 entre diners, tresetes i sous, i per retirar les monedes d'un dobler perquè resultaven molt perjudicials als pobres, i d'exposar breument els resultats de la demostració ja detallada, es proposa a si mateix per ser designat director de la fabricació d'aquestes encunyacions. Fa al·lusió als mèrits contrets per haver exercit eficientment el càrrec de comptador del Reial Dret d'Amortització i Segell sense percebre cap remuneració durant 12 anys, al llarg dels quals establí una oficina per a la seva gestió i augmentà la recaptació dels 70.000 reials de billó fins als 230.000; accepta la percepció establerta per l'antic privilegi medieval de 8 sous per marc, incloent-hi el pagament dels operaris i la resta de despeses, i proposa que la fàbrica fos instal·lada a la Casa del Salitre, que aleshores estava desocupada. Hem de suposar que aquesta "casa del salitre" és la que s'havia establert en un espai que ocupava una antiga seca medieval, que havia estat recuperat per l'Ajuntament el 1767 per fabricar-hi aquest component de la pólvora i que es trobava en el recinte de l'actual Casa de la Misericòrdia.³⁰ Resulta curiós observar com algú pensava a destinar a l'encunyació de moneda un indret que, segles abans, ja s'havia fet servir com a seca.

Per la seva banda, l'Ajuntament de Palma encara debatia les indicacions que es feien des de Madrid en referència a tot l'assumpte. El 24 de novembre de 1769, es discutí la

²⁹ ARM, AH 6632, document amb data 6 de setembre de 1769 al marge.

³⁰ TOUS MELIÀ, J.: *Palma a través de la cartografia (1596-1902)*, Palma, 2009, p. 287. També en parlarem a BOADA SALOM, J.; ORELL JAQUOTOT, J.: "Apunts sobre les diverses ubicacions de la seca de Mallorca (segles XIII-XV)", *Acta Numismàtica*, 43, 2013, p. 85-93.

Reial Ordre tramesa per la JGCM, datada el 27 d'octubre anterior, i s'hi feien diverses consideracions al respecte. Per començar, el Consistori posa en dubte la conveniència d'encunyar moneda que seguís el sistema castellà en substitució del mallorquí perquè es deixarien d'entendre, transcorreguts uns anys, els llibres de comptabilitat de tota casta,³¹ i perquè els pocs gèneres que Mallorca exportava i que es cobraven amb moneda d'or i de plata es podrien pagar en moneda menuda castellana, la qual cosa faria desaparèixer les monedes de metalls nobles i dificultaria molt la sempre necessària importació de blat i altres productes.³² L'Ajuntament també considerava que les monedes d'un sou no serien útils, que la fosa dels doblers per fer les noves monedes no seria rendible perquè no arribaven al pes que els pertocava tenir i que, a més de no sobrar doblers per destinar a aquesta finalitat al fons de Cabals Comuns, per treure'n s'havia de demanar el permís de la Junta de la Universal Consignació.³³

L'informe del 27 d'octubre reconeix que, quan la ciutat i el regne de Mallorca tenien la facultat d'emetre moneda en la seva seca, la manca de numerari es resolia ràpidament fent-ne encunyar a càrrec propi,³⁴ però que, en un moment de necessitat en què ja no es gaudia d'aquest privilegi, calia demanar l'autorització al rei per dur a terme aquella operació que, a més, reportaria beneficis a l'Erari Reial. S'explica que, entre altres efectes, la manca de moneda menuda obligava la Taula Nummulària a lliurar a aquells que retiraven dipòsits uns imports superiors als que tenien dipositats i haver de vigilar que la diferència li fos reemborsada posteriorment.³⁵ També esmenta la demostració feta per l'assajador major Lluç Marçà, que donava com a resultat un benefici de gairebé 80.000 lliures mallorquines si es batien 400.000 marcs de moneda menuda,³⁶ però que la fabricació havia d'anar a càrrec de la Reial Hisenda, com "s'observava en el continent".³⁷ Per tots aquests motius, l'intendent informava favorablement de la concessió del permís per encunyar moneda menuda fins a les 60.000 lliures, seguint les normes que s'establissin i a la casa de la moneda que era propietat del cavaller palmesà Jordi Descatllar, posseïdor de l'antic privilegi medieval, a qui se li hauria d'abonar la quantitat de 2 sous i 9 diners per marc que s'inclouïa a la demostració, juntament amb la resta de conceptes ja explicats anteriorment.³⁸ Però si el rei autoritzava dur a terme aquesta encunyació, calia enviar doblers a Mallorca perquè la tresoreria de l'illa tenia molt pocs fons atès que la recaptació per la contribució reial o talla del regne, el producte del Patrimoni i totes les rendes només bastaven per mantenir les tropes i les obligacions de la tresoreria.³⁹

31 La documentació diversa que es refereix a aquests inconvenients esmenta llibres com els de la Taula Nummulària, de dipòsit reial, cùries, censos, lluísmes, liquidacions, transaccions, comptes judicials i extrajudicials, etc.

32 AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 24/11/1769), f. 180.

33 AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 24/11/1769), f. 180-180v.

34 AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 24/11/1769), f. 180v-181. Es refereix, evidentment, als temps anteriors al Decret de Nova Planta.

35 AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 24/11/1769), f. 181.

36 AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 24/11/1769), f. 181v.

37 AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 24/11/1769), f. 182v.

38 AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 24/11/1769), f. 183-184v.

39 AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 24/11/1769), f. 183v.

En la mateixa sessió, es fa referència a la carta escrita per Miguel de Múzquiz en la qual proposa l'encunyació de 300.000 pesos de diners, tresetes i sous a parts iguals i a partir del metall obtingut de la fosa dels doblers, que es proposava retirar de la circulació, i amb el préstec de 25.000 o 30.000 pesos dels Cabals Comuns.⁴⁰ A continuació, els diputats de l'Ajuntament i el síndic personer presentaren, dibuixades en paper, els dissenys de les noves monedes,⁴¹ una circumstància a la qual també s'hi refereix una pàgina de l'expedient de l'ARM amb un text breu però confús que diu el següent: “*Ay antecedentes en poder del Sor. Fiscal sobre este asunto. Y no vienen mas muestras de moneda que las 3 que presentan figuradas de 1, 6 y 12 dineros; no obstante que á el Comand[an]te General parece le presentaron muestras de la moneda antigua y de la moderna que pretenden se labre*”.⁴² Sembla clar que les “*muestras figuradas*” que es presentaren al fiscal es refereixen als dibuixos que reproduïm en aquest article, però les mostres que es presentaren al comandant, tant de la moneda antiga com de la moderna que es pretenia encunyar, semblen haver estat més “reals”. Tot i no tenir constància de cap evidència física de la seva existència, no es pot descartar categòricament que se n'encunyassin algunes proves però sense arribar a fer-ne una producció massiva, un cas que seria similar al de la moneda de 12 diners de 1808.⁴³

Un extens document sense data ni signatura d'unes 29 pàgines recull tota la informació recopilada fins aquell moment.⁴⁴ Comença transcrivint un text de la JGCM i datat a Madrid el 19 d'octubre de 1769 en què s'informa que el Marquès d'Alòs, comandant general de Mallorca, va adreçar l'informe dels diputats i del síndic personer de Palma a Miguel de Múzquiz, que aquest havia tramès, per ordre del rei, a la JGCM el 13 de setembre anterior.⁴⁵ Després d'explicar la problemàtica ja coneguda, de reclamar la urgència d'una solució i d'exposar que aquesta havia de passar per l'encunyació de 300.000 pesos en tresetes, sous i diners a parts iguals, s'estima que, per dur a terme aquesta operació, es necessitaven 25.000 o 30.000 pesos i que l'havia de dur a terme “*uno de los suplicantes o quien fuere del agrado de S.M.*” (per tant, la designació dels Descallar ja no era indiscutible).⁴⁶ També s'hi diu que els diputats i el personer presentaven els dibuixos de les monedes i un pressupost, amb indicació dels beneficis per a la Reial Hisenda (les 67.175 lliures per als 300.000 marcs abans esmentades).⁴⁷ Tot i que el comandant general veia amb bons ulls aquesta operació, considerava que la proposta de substituir el sistema monetari mallorquí pel castellà era un assumpte molt seriós sobre el qual calia fer una reflexió addicional i escoltar allò que tengués a dir la Reial Audiència de Mallorca. Un cop la JGCM tengué coneixement dels detalls, el mateix 16 de setembre acordà traslladar-ho

40 AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 24/11/1769), f. 184v-185.

41 AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 24/11/1769), f. 185.

42 ARM, AH 6632, document amb l'any 1767 a la capçalera, p. 6.

43 OROL PERNAS, A.: “Nueva moneda mallorquina de doce dineros (1808)”, *Acta Numismàtica*, 11, 1981, p. 219-222.

44 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera. Algunes de les consideracions d'aquest informe es troben recollides literalment en les actes municipals com a part de la transcripció d'un document signat per Luis Alvarado, secretari de la JGCM a Madrid: AHMP, AH 2095/1 (actes municipals de 1769), f. 180v-186.

45 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 1.

46 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 1v- 2v.

47 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 3.

al fiscal perquè donàs el seu parer.⁴⁸ El fiscal contestà proposant que fos l'Ajuntament de Palma el que informàs sobre la situació, tenint en compte allò que havia exposat en l'informe que ja havia traslladat el 1767, en especial pel que feia a la introducció del sistema monetari castellà (que, segons el fiscal, evitaria "la confusió i la desaparitat que causa la diversitat de monedes en els regnes i províncies sota un mateix sobirà"), i formàs un càlcul de la quantitat de moneda que caldria batre tant a Mallorca com a Eivissa, on s'aplicaria la mateixa decisió intentant reduir al màxim les pèrdues generades per la fosa de la moneda local que hi circulava. L'Ajuntament de Palma havia de passar aquest informe i el seu parer sobre l'assumpte a l'Audiència de Mallorca.⁴⁹

Posteriorment, es fa referència a la tramesa que el comandant general havia fet l'1 de juliol anterior (segurament a la JGCM) de la documentació que s'havia demanat a l'Audiència de Mallorca el 27 d'octubre de l'any anterior.⁵⁰ Aquest expedient incloïa diversos informes: un de l'Ajuntament de Palma, un del síndic personer, un de l'assajador de la Seca de Mallorca i un quart del president de la Junta de Cabals Comuns. Segons l'Ajuntament, les tres demostracions que s'incloïen concordaven en la quantitat de plata que entrava en cada marc, en el cost de la seva fabricació i en la quantitat de coure que calia usar.⁵¹ La diferència en el benefici per a la Hisenda entre l'informe de l'Ajuntament i els altres dos era per la diferència de preu del coure. Si s'usava metall nou, es calculava un benefici de 22 lliures, 7 sous i 10 diners, però si s'usava el metall resultant de la fosa dels doblers retirats, el resultat seria menor perquè, com que els doblers eren curts de pes, amb un marc de 24 sous del seu metall només es podrien fabricar uns altres 24 sous de moneda, amb la qual cosa els 8 sous per marc de la mà d'obra esdevindrien una pèrdua.

De fet, l'Ajuntament volia combatre la idea de retirar de circulació i fondre els doblers. Per això, a continuació argumenta que la idea de fabricar 200 marcs de metall mesclant 100 marcs de metall nou amb 100 marcs de metall procedent de la fosa dels doblers en circulació tampoc no seria gaire rendible: 100 marcs de metall reciclat costarien 120 lliures; 100 marcs de metall nou (al preu de 6 sous i 6 diners la lliura) costarien 17 lliures, 12 sous i 2 diners; i el cost de la mà d'obra de l'encunyació dels 200 marcs, 80 lliures. Si la moneda obtinguda serien 240 lliures de moneda d'un diner nova i la suma dels costos seria de 217 lliures, 12 sous i 2 diners, el benefici per a la Hisenda es limitaria a 22 lliures, 7 sous i 10 diners, és a dir, exactament el mateix que el resultant de l'encunyació de 100 marcs de metall nou. El doble de feina per al mateix benefici, o la meitat de benefici per a la mateixa feina.⁵²

48 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 3v.

49 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 4-4v.

50 Aquest indici ens fa pensar que l'informe, tot i l'any que figura a la capçalera, fou redactat el 1770, ja que, com hem vist, una de la documentació més important a què es fa referència du data de 27 d'octubre de 1769. L'any 1769 de la capçalera pot voler destacar el període en què tengueren lloc els fets que s'hi expliquen, no necessàriament l'any en què es redactà el document.

51 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 5-5v.

52 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 5v-6v.

El Consistori continua amb altres arguments contraris a la retirada dels doblers.⁵³ Segons l'autoritat municipal, la retirada d'aquesta moneda, encara que es fabricassin diners, podria implicar que els mateixos comerciants tornassin a acaparar els diners nous com havien fet abans i que, a falta de doblers, forçassin el públic a gastar imports comptats en tresetes o, pitjor encara, en els sous nous, la qual cosa provocaria un dany encara més gran. Per això mateix, per evitar posar en circulació una moneda menuda que es pogués fer servir per arrodonir els preus a l'alça després d'acaparar les de valor inferior, l'Ajuntament tampoc no veia convenient l'encunyació de monedes d'un sou.⁵⁴ Tenint aquests factors en compte, el consistori palmèsà proposa un pla d'encunyacions diferent: 100.000 marcs de tresetes, 60.000 de doblers i 140.000 de diners. Per altra banda, admet desconèixer el benefici que reportaria al Reial Erari l'encunyació de moneda menuda castellana (la qual cosa implicava l'admissió del desconeixement del seu cost), però sí que opina que el canvi de sistema monetari implicaria els inconvenients abans exposats (la incomprensió dels llibres de comptes transcorreguts uns anys i la desaparició de la moneda de metalls nobles). També considera, tot evitant donar noms, que com que la Reial Hisenda pagaria l'encunyació, havia de ser el rei qui elegís la persona que més li agradàs per esdevenir-ne el responsable. Pel que fa al préstec de 25.000 o 30.000 pesos dels Cabals Comuns, l'Ajuntament diu que no tenia la facultat d'autoritzar-lo però que necessitaven aquests fons per a fer obres de l'Hospital General i de les Cases de Santa Caterina per a traslladar-hi malalts i captaires respectivament, i demana al rei no destinar-los a una altra finalitat.⁵⁵

En aquesta documentació, també es recull l'opinió del síndic personer, que de vegades es distancia de la de l'Ajuntament de Palma. En opinió seva, la fosa de la moneda circulant d'un dobler per encunyar una quantitat superior de moneda d'un diner constituiria una despesa petita per a la Reial Hisenda en comparació amb el considerable benefici que representaria per al públic. També exposa alguns dels problemes quotidians amb què es trobaven algunes persones humils per la manca de moneda menuda. Explica que, en voler comprar paper segellat amb el segell de 4a categoria, que costava 5 doblers i mig cada mig plec (és a dir, 11 diners), aquestes persones es veien obligades a comprar un plec sencer perquè la botiga on es venien no disposava de moneda per tornar el canvi. Quelcom similar ocorria en voler comprar pa, que es venia a 4 doblers i mig o 5 doblers i mig la peça (9 i 11 diners respectivament): el forner no podia tornar canvi i el comprador es veia obligat a fiar-l'hi perquè el comptàs a la compra següent, cosa que no sempre ocorria i, per tant, donava peu a conflictes personals. També es mostra un fervent defensor de mantenir la "moneda provincial" perquè garantia la "riquesa del país" en què circulava, com era el cas del Principat de Catalunya, on hi havia "la major economia, indústria i riquesa".⁵⁶

El personer insisteix que la retirada dels doblers per fondre'ls i fer servir el metall resultant per encunyar una quantitat major de diners seria un bon servei al públic. No entén que

53 Els arguments que es relacionen a continuació també es troben recollits en les actes municipals de 1770. AH 2096/2 (actes municipals de 9/02/1770), f. 7v-9.

54 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 6v.

55 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 7-8.

56 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 8-9.

L'Ajuntament hagués dubtat de l'habilitat dels comerciants per amagar les monedes de diner que ell al·legava i recorda que de les 7.000 lliures de diners (1.680.000 peces) que s'encunyaren el 1725, n'hi havia, en aparença, moltes menys en circulació. En opinió seva, l'acaparament de moneda es produïa perquè existien els doblers, que només valien el doble de la moneda acaparada, però no tendria lloc si la següent moneda tengués un valor sis vegades superior (la treseta), sobretot si s'encunyava una quantitat considerable de diners nous. Afegeix que els 100.000 marcs de diners que digué que calia encunyar quan fou preguntat haurien de ser 200.000 si es retiraven les monedes d'un dobler, a banda dels 100.000 marcs de tresetes i de sous.⁵⁷ També considera que les monedes d'un sou esdevindrien molt útils per al pagès i encara per al públic en general perquè, d'aquesta manera, els jornalers percebrien el pagament dels jornals més còmodament amb tot just tres, quatre, cinc o sis peces (pensem que rebre un jornal diari de sis sous en doblers eren 36 peces per jornal); d'aquesta manera, a més, els patrons es quedaven sense l'excusa de no tenir prou moneda per pagar. Si els jornalers no cobraven, havien de demanar als botiguers que els fassin el menjar, que eventualment el cobraven més car.⁵⁸

En canvi, el síndic personer sí coincidia en la valoració negativa que l'Ajuntament de Palma feia sobre un eventual canvi de sistema monetari: la substitució del sistema provincial pel castellà implicaria conduir a la més absoluta confusió tota casta de documents legals en què s'expressaven quantitats, i també afectaria el treball dels arriers en el transport de moneda perquè, segons es desprèn del testimoni del personer, el transport de 100 lliures en moneda menuda castellana pesaria molt més.⁵⁹

L'Audiència de Mallorca acordà passar al fiscal els dos informes, el de l'Ajuntament i el del síndic personer, a l'hora que es queixava que cap dels dos no indicava el volum de "moneda provincial" que circulava tant a Mallorca com a Eivissa, on la circulació de moneda local també estava qüestionada. A aquesta darrera objecció, ambdós actors de l'àmbit local al·leguen que pensaven que ho havien de fer només en el cas que es decidís de fondre la moneda mallorquina per substituir-la per la castellana, una mesura que, novament, consideraven que podria tenir efectes catastròfics, no només en els comptes, sinó en la resta de mesures comercials tradicionals mallorquines.⁶⁰ En aquest sentit, recorda les equivalències tant del sistema monetari mallorquí (1 lliura = 20 sous; 1 sou = 6 doblers = 12 diners), com del sistema de pesos que s'hi recolzava basat en la lliura mallorquina, formada per 12 unces i amb mesures menors d'1, 2, 3 i 4 diners fins a mitja lliura (assenyala que 1 lliura mallorquina eren 14 unces i 2 octaves castellanés). Afirmar que *"tanto las medidas como los pesos se hallan echos a proporcion de la moneda mallorquina, y quedarian inútiles por no poder proporcionarse á la castellana, cujos pesos sencillos de 8 maravedies de plata, importan una libra 2 sueldos y 8 dineros mallorquines"*.⁶¹

57 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 9-10.

58 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 10-10v.

59 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 11.

60 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 11-11v.

61 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 12.

El síndic personer s'aventura a estimar que a Mallorca i Eivissa hi devia haver 100.000 pesos de doblers en circulació. Considera que *“fundándose estos [100.000 pesos] lo que se perdiese en las mermas sería la utilidad que podría tener la rl. Hazda. y así se podrá conceptuar que como se han de acuñar 400.000 marcos tendrá S.M. el veneficio de 300.000 pues la que puede rendir los otros 100.000 en corta diferencia, será por la perdida construcción y mermas de los 100.000 que se habrían de fundir para extinguir los doblers”*.

També diu que convé nomenar un director per aquesta encunyació, a qui es podrien pagar els 8 sous per marc, una quantitat que hauria d'incloure les remuneracions als operaris i resta de despeses, però que a càrrec de la Reial Hisenda anirien els encunys, les eines i la *“composicion de Casa; que se podía destinar una parte de la Casa de las Armas que S.M. tiene construída”*.⁶²

D'aquesta manera, diu el personer, en fondre i reencunyar els doblers, l'Erari Reial només hauria de suportar el cost de les minves. Per evitar-li costs addicionals, el personer no considerava gaire útil la fabricació de moneda nova a Eivissa. Davant la petició de l'Ajuntament de destinar els doblers sobrants a les obres de reforma de l'Hospital General i d'obtenir, a canvi de no objectar a aquesta desviació, un seient al que segurament era algun òrgan col·legiat de decisió en l'àmbit de l'hospital, el personer al·lega que aquesta concessió era innecessària perquè, en un termini de tres o quatre mesos, es podria retornar part del préstec per comprar materials de construcció i, en un any o menys, estaria tot reemborsat i es podrien emprendre les obres. Segons el president de la Junta de Cabdals Comuns, a aquests efectes hi havia 36.131 lliures, 1 sou i 9 diners, que es trobaven a la Taula Nummulària.⁶³

Per la seva banda, l'assajador de la Seca de Mallorca, Lluç Marçà, declarà que, en cas de fondre's els doblers existents per fer-ne tresetes i sous, calia tenir en compte el següent:⁶⁴

Un marc de doblers mallorquins corrents tenia 4/8 de plata de llei d'11 diners i pesava més o menys 27 sous.

Sense comptar-ne les minves (que havien de ser escasses), el cost dels 100 marcs fosos seria de 135 lliures (27 sous cada marc). Aquest cost inclouria les 120 lliures del metall (a raó de 24 sous per marc) més 15 lliures (3 sous per marc) del sobrepreu per la fosa de les monedes de dobler.

Per eixugar aquest sobrepreu, l'assajador proposava de lligar aquests 100 marcs de metall de moneda fosa amb uns altres 100 marcs fets de metall nou, que pesaven exactament 57 lliures i 2 unces, que incloïen 55 lliures, 3 unces i un quart de coure després de descomptar-ne les minves, i 25 unces de plata de llei d'11 diners.⁶⁵

62 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 12-12v.

63 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 12v-13.

64 ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 13v-14v.

65 Aquestes tres quantitats s'expressen com a 57 lliures i 2 sous; 55 lliures, 3 sous i ¼; i 25 sous (la plata), però indica que són mesures de pes mallorquines, motiu pel qual les fraccions de les lliures han de ser, per força, unces, d'acord amb l'equivalència següent: 1 lliura = 12 unces; 1 unça = 4 quarts.

Però en aquest cas, en lloc d'afegir 25 sous de plata, s'afegeixen de coure per completar uns altres 100 marcs, que tot plegat sumen aquestes 57 lliures i 2 sous.

Aquestes 57 lliures i 2 unces del metall resultant, a un preu de 6 sous i 6 diners per lliura, tenien un cost de 18 lliures, 11 sous i 7 diners.

Aquests 200 marcs produirien 240 lliures en diners mallorquins, a raó de 24 sous el marc, i abocaria un benefici de 6 lliures, 8 sous i 5 diners.

Si en lloc de diners es fabricassin tresetes i sous, es produirien 28 sous per marc (280 lliures els 200 marcs).

Si a aquestes 280 lliures se li descomptava el cost de la fosa, que pujava a 233 lliures, 8 sous i 7 diners, la Reial Hisenda encara guanyaria 46 lliures, 8 sous i 5 diners per cada 200 marcs.

Els diners que es fabricassin amb el metall de la llei correcta produirien 24 sous per marc i deixarien un benefici per a la Reial Hisenda de 22 lliures, 7 sous i 10 diners cada 100 marcs, tal com constava a les certificacions.

La Reial Audiència es mostra d'acord amb la necessitat peremptòria que hi havia d'encunyar moneda mallorquina de billó dels valors proposats per l'Ajuntament, el síndic i els diputats, especialment de diners. Aquests, a més, estan d'acord en la pèrdua que experimentaria l'Erari Reial si es fonguessin els doblers per encunyar la moneda nova, però l'assajador no hi està d'acord. La Reial Audiència també es mostra d'acord amb l'Ajuntament i amb el síndic personer en la idea que no convenia l'encunyació de moneda de billó castellana pels motius que exposen i per l'experiència negativa quan, anys abans, s'havia intentat la introducció de moneda menuda castellana a Mallorca, una decisió que s'hagué de revocar atesos els perjudicis que havia causat.⁶⁶

Per tant, l'Audiència considerava convenient la fabricació de 300.000 marcs de moneda menuda: 150.000 de diners, 100.000 de sous i 50.000 de tresetes (d'aquestes darreres, n'hi havia bastants en circulació). En cas de retirar-se els doblers (mesura que considerava molt útil), del metall que se n'obtidria es podria dedicar un terç a tresetes i dos terços a sous.

Quant als fons que havien de finançar interinament l'encunyació de la nova moneda, es diu que el síndic apuntava als Cabals Comuns, però es reconeix que el president de la Junta d'aquests cabals ja havia indicat els que hi havia i la finalitat a què estaven destinats.⁶⁷

El 9 de febrer de 1770, el Consistori palmèsà redactà una carta destinada a la Cort de Madrid en què treu diverses conclusions de les tres demostracions rebudes sobre l'encunyació de moneda. Observa que totes coincideixen en la quantitat de plata que s'havia d'incloure a cada marc i gairebé en el cost del coure, que presentava lleugeres diferències causades per alguna disparitat en el preu de compra i al qual només l'intendent

⁶⁶ ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 14v-15.

⁶⁷ ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 14v-15.

hi afegeix un vuitè més en previsió de les minves. També exposa els arguments que s'esmenten en l'informe de l'ARM i dels quals ja hem parlat anteriorment.⁶⁸

El 15 de març següent, la Reial Audiència trameté a l'Ajuntament de Palma un decret que el Consistori discutí dia 20.⁶⁹ Tot i no explicar-ne el contingut, els regidors conclogueren que havien complert amb allò que la JGCM els havia encarregat per calcular el volum de moneda que hi havia en circulació tant a Mallorca com a Eivissa, tot amb l'objecte de preveure les conseqüències de retirar tota la moneda mallorquina per fondre-la i convertir-la en moneda imitativa de la de Castella. Entre les conseqüències negatives d'aquest canvi, destaca el fet que tant les mides com els pesos que es feien servir per vendre molts productes de primera necessitat estaven fets a proporció de la moneda mallorquina, amb la qual cosa un canvi com aquell faria la relació incomprensible. Per il·lustrar-ho, assenyalava l'equivalència entre la moneda castellana de referència amb la moneda mallorquina: un pes de 8 reials castellans equivalien a 1 lliura, 2 sous i 8 diners mallorquins.⁷⁰ Finalment, es decideix traslladar aquestes reflexions a la Reial Audiència en un informe datat el 2 d'abril següent.⁷¹

Sembla que, amb aquesta discussió i darrera tramesa de documentació, l'Ajuntament donà per liquidat l'assumpte de les noves encunyacions perquè no tornà a promoure més debat. Qui no s'oblidà encara del tema fou el síndic personer, Antoni Cirer, qui aparentment continuava tenint aspiracions de dirigir la fabricació de les noves monedes. En una missiva datada el 28 de febrer de 1771,⁷² quatre anys després que ell mateix encetàs les discussions amb la denúncia del que estava passant a peu de carrer, Cirer recordava la seva comunicació del 26 de juliol de 1769, en què, juntament amb els diputats, exposava el problema de la manca de moneda menuda i en proposava una solució i, alhora, recomanava la designació d'un dels components de la comissió formada a tal efecte per a dirigir aquestes noves encunyacions i que s'instal·làs la fàbrica en els baixos de la Casa de les Armes.

Fa referència als informes redactats per ell mateix, per la Reial Audiència i per l'Ajuntament de Palma, tots a petició de la JGCM, i també a una carta de Jordi Abrió Descatllar amb la qual reclamava el privilegi medieval que el seu avantpassat havia obtingut per una quantitat que aquí s'expressava en 2.000 escuts d'or, amb una remuneració de 8 sous per marc, coneguts com "de l'aforament" i amb els quals s'havien de pagar els treballadors i les despeses.⁷³

68 AHMP, AH 2096/2 (actes municipals de 9/02/1770), f. 7v-9v. Els arguments estan continguts en ARM, AH 6632, document amb l'any 1769 a la capçalera, f. 5v-8.

69 AHMP, AH 2096/2 (actes municipals de 20/03/1770), f. 19 v-20v.

70 AHMP, AH 2096/2 (actes municipals de 20/03/1770), f. 20-20v.

71 AHMP, AH 2096/2 (actes municipals de 2/04/1770), f. 25v-26.

72 ARM, AH 6632, document amb data de 28 de febrer de 1771 al final.

73 ARM, AH 6632, document amb data de 28 de febrer de 1771 al final, f. 1-1v. L'escut era una moneda inexistent en el moment de la redacció del contracte.

Davant la reclamació de Descatllar, Cirer explica a la JGCM que aquest privilegi es trobava abolit amb els arguments següents:⁷⁴

1. Aquest privilegi només es referia a la moneda d'or i de plata, i en aquell moment el debat se centrava en la moneda de billó. Malgrat tot, aquesta afirmació de Cirer sembla més un pretext per afeblir l'argumentació de Descatllar que una certesa atès que, a Can Catllar, històricament també s'hi encunyà moneda de billó.
2. La petició era perquè fos el rei qui manàs l'encunyació com a posseïdor exclusiu del privilegi, però no perquè s'encunyàs en nom de la ciutat. Per això, Descatllar no podia pretendre que se li concedís a ell la potestat d'aquesta encunyació.
3. Segons constava en la Intendència del Regne de Mallorca, els anys 1721 i 1722 s'havia encunyat moneda a compte de la Reial Hisenda. L'intendent n'informà d'aquesta circumstància el 5 de juny de 1767.
4. Quan Felip V conquerí Mallorca el 1715, abolí tots els privilegis; per això, s'encunyà la moneda el 1721 i 1722 a compte de la Reial Hisenda, sense que ningú, ni els suposats propietaris del privilegi, fessin cap reclamació.
5. El núm. 46, foli 281, de la publicació setmanal *Correo General*, l'Audiència del Regne de Mallorca ja esmentava que la Seca de Mallorca disposava d'una jurisdicció reial civil i criminal pròpia, independent de qualsevol altra i a la qual se sotmetien tots els oficis de la casa de la moneda, que ara es trobaven extingits.
6. Una ordre expedida pel Marqués de Esquilache l'1 d'octubre de 1765, arran d'una consulta feta al rei pel Consell d'Hisenda, reconeixia els orígens medievals del privilegi per encunyar moneda de què gaudia el Regne de Mallorca i l'impost del fogatge que se'n derivava. Però també aclareix que, arran de "la darrera conquesta" (l'ocupació filipista), es volgué abolir aquest impost i que, amb l'ordre de 1765, quedava ben clar que la facultat d'encunyar moneda només li corresponia al rei d'Espanya, alhora que abolia definitivament el fogatge i deixava sense efecte el privilegi dels Descatllar.
7. Els càrrecs de la seca depenien directament de la designació reial i no per haver estat comprats en el passat. Per tant, si no hi havia una persona designada per dirigir l'encunyació, no era perquè Descatllar retingués el privilegi, com aquest volia fer veure, sinó perquè feia temps que aquest càrrec havia esdevingut innecessari.
8. Es reiterava que, tal com ja assenyalaven les reials ordres anteriors, els privilegis tocants aquests assumptes havien de ser assumits per la Corona i, per tant, no es podien atribuir a altres persones.

⁷⁴ ARM, AH 6632, document amb data de 28 de febrer de 1771 al final, f. 1v-2v.

Per tot allò exposat, Cirer continuava recordant que el rei tenia ple dret de premiar tot aquell que consideràs que s'ho havia guanyat per la seva feina i esforç, com era el seu cas per haver-lo servit en el ram d'Amortització i Segell des del 1753 sense cap gratificació, tot i haver tengut a càrrec seu nou oficials que sí que percebien una remuneració. Recordava Cirer que la seva feina per tota l'illa durant 12 anys havia facilitat una recaptació total de 841.117 reials i 21 maravedisos de billó (414.116 reials i 29 maravedisos de billó els dos primers anys), quan anteriorment no se'n recaptaven ni 6.000 reials anuals, i havia redactat, amb l'aprovació reial, un reglament per a la constitució d'un departament destinat a recaptar els impostos de forma efectiva.⁷⁵

Cirer recorda que havia estat designat síndic personer el 1769 per elecció popular i que tant l'elecció com la pròrroga del càrrec pels anys posteriors, inclosa la de 1771, havien estat aprovats pel *Consejo de Castilla* per continuar amb l'èxit de la seva tasca; també que era membre de la *Junta Municipal de Temporalidades de los Regulares Expulsos de la Compañía* i que fou ell qui tengué la idea d'encunyar moneda, treballà en el pla i en la demostració de com dur a terme aquesta operació i el càlcul dels beneficis per a la Reial Hisenda. Per tot això, sol·licitava que se'l nomenàs director de l'encunyació i, per demostrar que només aspirava a l'honor i no a un interès pecuniari, acceptava que se'l remuneràs amb els 8 sous per marc estipulats en el privilegi medieval, amb els quals pagaria els treballadors, el carbó, la llenya i la resta de despeses de la fabricació de moneda.⁷⁶

Cirer també diu que, tot i haver dit en la seva carta del 26 de juliol de 1769 que necessitava fons per a iniciar les encunyacions, ja que la Tresoreria mallorquina no en tenia i que es podien obtenir en qualitat de préstec dels Cabals Comuns per ser retornats al més aviat possible, en redactar la carta ja s'havien extret fons dels Cabals Comuns per necessitats d'abastiment causades per la guerra, però es podien extreure fons de la Tresoreria, que aleshores sí que disposava de fons suficients i que es reemborsarien tot d'una que s'iniciàs l'encunyació en forma de la nova moneda, amb la qual es podrien pagar mensualment la tropa, els sous i altres despeses. D'aquesta forma, el poble notaria els beneficis tot d'una i s'evitaria haver de recórrer als Cabals Comuns, una font de recursos ara més limitada.⁷⁷

Cirer s'acomiada del rei demanant que manàs allò que més li complagués al respecte i insistint que el nomenàs a ell director de l'encunyació o, si més no, algun dels diputats, sempre sota les condicions esmentades.

Aquest sembla ser el darrer document generat entorn d'aquesta emissió monetària. Tot i no haver localitzat cap altre que aclareixi els motius pels quals no s'arribà a fer l'encunyació, assajarem de donar-ne alguna en l'apartat de conclusions.

75 ARM, AH 6632, document amb data de 28 de febrer de 1771 al final, f. 2v-3.

76 ARM, AH 6632, document amb data de 28 de febrer de 1771 al final, f. 3-3v.

77 ARM, AH 6632, document amb data de 28 de febrer de 1771 al final, f. 3v-4.

Conclusions

Ha quedat constatat que de l'estudi d'un expedient referent a una moneda que no es va adoptar, es poden treure conclusions interessants sobre les pràctiques d'encunyació de l'època, volums de circulació monetària i tiratges de monedes que li precediren en el temps. Les conclusions es podrien estendre fins i tot al camp de la lexicografia en comprovar l'ús de diversos mots que encara s'empren avui dia en el català de Mallorca, com, per exemple, la paraula "menut", que, com hem vist, es referia a les monedes d'un diner i que ara es fa servir per referir-se a la "moneda menuda" en circulació; o la paraula "doblers", nom genèric de la massa monetària, que, pel que hem vist, devia provenir del costum, segurament d'origen immemorial i basat en la pràctica quotidiana, d'expressar els preus de poc import primordialment en aquest múltiple del diner.

Pel que fa a encunyacions anteriors, s'esmenta per primera vegada que la moneda d'un diner de Felip V (CrusCG 6006)⁷⁸ fou encunyada el 1725 i en un volum de 7.000 lliures, que equivalen a 1.680.000 peces. Tot i que, a primera vista, crida l'atenció que una moneda que s'encunyà en un volum tan alt tengui avui dia un grau de raresa igualment elevat (RR), aquest fet deixa de ser estrany si atenem al testimoni de la documentació, que afirma que aquestes peces ja eren aleshores escasses, principalment per l'acaparament dels comerciants. El mateix motiu podria explicar l'escassetat de les monedes anteriors d'un diner.

Malgrat que el Decret de Nova Planta de 1716 reservava la potestat d'encunyar moneda al rei d'Espanya, sembla clar que les primeres encunyacions borbòniques (les de moneda menuda entre 1721 i 1725 i la moneda d'or de 1727)⁷⁹ encara s'encarregaren a la seca mallorquina dels Descatllar, una família que mantenia una gran influència política i social a l'època. Però les dècades en què la fàbrica de moneda caigué en desús i la Reial Ordre de 1765, que liquidava l'impost del fogatge i eximia definitivament Palma d'encunyar moneda, afavoriren que la legitimitat dels Descatllar per reprendre l'activitat fos fermament qüestionada i que fins i tot un funcionari com el síndic personer es postulàs per dirigir les encunyacions que es proposaven el 1767, 40 anys després de la darrera encunyació coneguda fins ara, tot al·ludint a la seva trajectòria professional al servei del rei i de la Hisenda Reial.

En alguns apartats de la documentació, s'usa d'una forma aparentment indiscriminada les paraules "marcs" i "pesos" per referir-se als mateixos volums d'encunyació, com si un marc s'equiparàs a un *peso duro* de 8 reials castellans. Igualant ambdues unitats a la moneda mallorquina, segons les equivalències que la mateixa documentació facilita, observam que:

1 marc = 24 sous = 288 diners

1 *peso duro* (8 reials castellans) = 1 lliura, 2 sous i 8 diners = 272 diners

⁷⁸ Segons la numeració de CRUSAFONT I SABATER, M.: *Catàleg general de la moneda catalana. Països Catalans i Corona Catalano-Aragonesa* (s. V aC – s. XX dC), Barcelona, 2009.

⁷⁹ BOADA SALOM, J.: "Els encunys mallorquins del *Museo de la Casa de la Moneda*", *Acta Numismàtica*, 40, 2010, p. 182. L'estudi d'aquests encunys va permetre conèixer la data més tardana que de moment es coneix en una moneda mallorquina: la de 1727, en una peça d'un escut d'or.

Com veiem, la diferència entre ambdues unitats, aplicades als volums d'encunyació, és només de 16 diners, una diferència que, tot i que a primera vista pot semblar curta, en parlar de volums de 100.000 unitats (marcs o pesos), és força considerable (més de 5.555 lliures mallorquines). De totes formes, creiem que, en aquesta aparent arbitrarietat en l'ús d'ambdues unitats, hi havia la intenció de transmetre els volums d'una forma tècnicament i conceptualment correcta quan s'usava el marc d'una banda, i la voluntat de reflectir, encara que fos aproximadament, el valor monetari de l'encunyació quan, de l'altra, s'usava el peso, sobretot si en la negociació hi havia implicades autoritats castellanes que no estaven familiaritzades d'entrada amb les particularitats del sistema monetari mallorquí. El cert és que no hem pogut trobar cap altra explicació a aquesta pràctica.

Els pesos teòrics són superiors al de les peces de treseta i diner encunyades amb anterioritat (recordem que les de sou no s'encunyaren fins a 1812).⁸⁰ Mentre que la diferència amb el pes atribuït a la d'un diner (entorn 0,7 g per a la moneda encunyada sota Felip V) és poc significativa (només 0,10 g), la de la treseta (3,9 g com a mitjana en la darrera peça encunyada el 1724 sota Lluís I) és de gairebé un gram, la qual cosa reflecteix l'índex de desgast que es produïen en aquest tipus de peces al llarg de la seva circulació que, en el cas dels doblers i les tresetes de l'Època Moderna per exemple, s'allargà durant més d'un segle.

Finalment, si, com hem vist, les encunyacions eren tan necessàries i es podrien haver dut a terme sense que suposassin un perjudici econòmic per a l'Erari Reial, sinó més aviat un benefici, cal preguntar-se els motius pels quals no s'arribaren a fer. Creiem que el cost inicial no havia de representar cap motiu de pes atès que, com es diu, la recuperació dels fons seria ràpida. A més, si la hisenda local no disposava de fons, aquests podien haver-se enviat des de Madrid sense gaires inconvenients. Precisament perquè l'encunyació havia de ser autoritzada per la Cort madrilenya, i malgrat que no hi ha cap referència en aquest sentit en la documentació consultada, és possible que el poder central consideràs injustificable un error (o, més aviat, una il·legalitat en aquell moment) que mostraven els dissenys de les monedes proposades: l'absència de les armes del rei (és a dir, les castellanes), que havien esdevingut obligatòries a totes les monedes encunyades sota sobirania espanyola des que així ho establí un acte de la Reial Audiència castellana datat el 27 de novembre de 1721,⁸¹ quan s'havien de fer les primeres encunyacions després de l'ocupació borbònica. De fet, si ens fixam en les monedes encunyades a Mallorca amb posterioritat a aquell moment, totes mostren les armes reials, bé en forma completa en el cas de l'or, o en la forma simplificada amb els castells i els lleons en la moneda menuda. Les úniques excepcions foren les encunyacions obsidionals de 1808, 1821 i 1823, que mostren les armes mallorquines i que es feren en uns moments històrics i en unes circumstàncies ben diferents.

80 Vegeu la descripció de les monedes, al final de l'article.

81 AHMP, AH 2076/1 (actes municipals de 8/01/1722), f. 6v.

Amb tot, els dibuixos de les tres monedes mostren un bon art que suggereix que foren fets per un argenter o per algú que ja havia treballat a la seca. L'anvers mostra el bust del monarca de perfil com a motiu principal, i també un numeral que representa el valor facial, un element imprescindible en una societat majoritàriament il·letrada. Pel que fa als reversos, els de les monedes d'un i de 6 diners mostren una creu llatina similar a la que mostrava la moneda menuda mallorquina abans de l'ocupació. En el cas dels 6 diners, el disseny recorda al del revers de la moneda de 12 diners de 1812, però en aquesta peça s'inclogueren els castells i els lleons castellans, una fórmula original d'integrar l'antic símbol monetari mallorquí (la creu llatina) amb els nous símbols imposats que, si s'hagués adoptat el 1769, tal vegada hauria afavorit la introducció de les monedes que acabam de presentar. Molt més "agosarat" és l'escut mallorquí de forma ametllada de la moneda d'un sou, que degué grinyolar amb força en les ments colonitzadores de les autoritats borbòniques de l'època.

Cal reconèixer, això sí, el mèrit de les autoritats mallorquines en fer pinya per convèncer l'estat borbònic de no introduir a Balears el caòtic i confús sistema monetari castellà, basat en el reial de billó i el maravedí, que no hauria fet més que empitjorar la ja delicada situació econòmica i social illenca. En aquest sentit, dels testimonis recollits entre les autoritats locals es desprèn la idea que el manteniment de l'ancestral sistema monetari del Regne de Mallorca era, en aquells moments, una defensa contra un empobriment encara major de les illes davant el colonialisme de l'Imperi Espanyol de què havia entrat a formar part dècades enrere.

Agraïments

Jeroni Orell, per donar-me certes facilitats logístiques en la redacció d'aquest article.

Miquel Crusafont, per l'aclariment de certs conceptes i per la seva orientació.

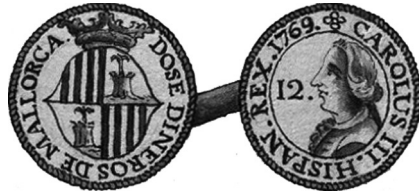
Descripció física de les monedes

Advertiments previs:

Les mides són les naturals dels dibuixos sobre el paper.

S'hi indiquen els pesos teòrics, calculats amb la divisió del pes del marc castellà (230 g) entre el número de peces per marc (24 sous).

Es reproduïxen les dues cares tal com estan representades al document, tot i que l'anvers, convencionalment considerat com la cara en què apareix el bust del rei, es troba a la dreta, i el revers, la cara en què apareixen les armes o la insígnia, es troba a l'esquerra. Per aquest motiu, l'ordre en la descripció és l'invers de l'habitual (primer el revers i després l'anvers, d'acord amb l'ordre de la imatge).

Fig. 1. Sou (12 diners). Billó
 r/ DOSE DINEROS DE MALLORCA. Armes de Mallorca coronades i de forma ametllada.
 a/ CAROLVS III. HISPAN. REX. 1769. Flor de quatre pètals. Dins orla lineal, bust del rei mirant a l'esquerra i, davant la cara, número 12 i punt.
 ø = 25 mm Pes teòric: 9,58 g

Fig. 2. Treseta (6 diners). Billó
 r/ 6 DINEROS DE MALLORCA. Creu llatina sobreposada a un escut coronat.
 a/ CAROLVS III HISPAN. REX. 1769. Flor de quatre pètals. Dins orla lineal, bust del rei mirant a l'esquerra i, davant la cara, número 6 i punt.
 ø = 20 mm Pes teòric: 4,79 g

Fig. 3. Diner. Billó
 r/ DINERO DE MALLORCA. Creu llatina coronada dins una orla lineal.
 a/ CAR. III. HISP. REX. 1769. Flor de quatre pètals. Dins orla lineal, bust del rei mirant a l'esquerra i, davant la cara, número 1 i punt.
 ø = 13 mm Pes teòric: 0,8 g

ALGUNES AMPLIACIONS SOBRE LA FAMÍLIA I L'OBRA DE RAFEL TORRES VEZIA I DELS GERMANS TORRES RUBERT

Miquel Pou Amengual

Historiador de l'Art

Resum: La investigació tracta sobre la família d'artistes Torres de la segona meitat del segle XVIII i del segle XIX. A més d'establir les dades vitals d'alguns dels components que en devien formar part, s'analitzen diverses obres que dugueren a terme: d'un, Rafel Torres Vezia, es tracta el treball que realitzà a Deià i a Santa Maria del Camí, tant amb la realització d'escultures com en el treball escultòric dels retaules; de Rafel Torres Rubert, s'analitza el monument de la Mare de Déu Morta de Pollença com a obra seva i promoguda per la família Alemany; i d'un darrer, Guillem Torres Rubert, es presenta la intervenció que tengué per a la realització i decoració de la cúpula i retaule de la capella de la Puríssima pel Convent de Sant Francesc de Ciutat de Mallorca.

Paraules clau: família torres, Josep Sastre, Deià, Pollença, Francesc Rubert, convent de Sant Francesc, Antoni Nicolau.

Abstract: This research deals with the Torres, an artist family from the second half of the 18th century and of the 19th century. In addition to establishing vital data about some of the members of the family, several of their works are analyzed. Rafel Torres Vezia worked at Deia and Santa Maria del Camí conducting the sculptural work of the altar; Rafel Torres Rubert sculpted the monument of the Virgin Mary of Pollença as promoted by the Alemany-Cànaves family; and last, Guillem Torres Rubert, who worked for the realization and decoration of the dome and altar of the chapel of the Immaculate of the Convent of St. Francis of Palma de Mallorca.

Key words: Torres family, Josep Sastre, Deià, Pollença, Francesc Rubert, Convent de Sant Francesc, Antoni Nicolau.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 9 de desembre de 2016.

Abreviatures: ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, ACNIB = Arxiu del Col·legi Notarial de les Illes Balears, ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca, AGCM = Arxiu General del Consell de Mallorca, AMP = Arxiu Municipal de Palma, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, GEPEB = *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*.

Introducció

Els artistes Torres són una de les nissagues mallorquines amb més generacions i persones dedicades a l'ofici artístic, en un període que comprèn des del començament de l'època moderna fins a arribar, pràcticament, a les portes del segle XX. Els membres d'aquesta nissaga han estat estudiats en diversa mesura, tant en casos i estudis específics com englobats dins estudis i treballs generals, sigui tractant l'aspecte artístic o pel que fa a l'aspecte biogràfic i genealògic.¹

Així mateix, alguns d'ells han quedat tractats de manera provisional i amb dades aproximades, amb l'infortuni de tenir poca obra documentada, parcial o residual. En aquest aspecte ens referim a dos escultors de finals del segle XVIII: Rafel Torres Vezia i el seu nebot, Rafel Torres Rubert i, per altra banda, a l'absència de cap projecte arquitectònic pel que fa a un germà d'aquest darrer, Guillem Torres, només localitzat en tasques de supervisió. Peralcosa, sembla necessari fer una revisió de les dades genealògiques i manuscrits coetanis per poder veure si podem precisar algunes de les diverses obres que realitzaren i, a més, poder conèixer les dades vitals d'aquests escultors així com, per extensió, de la seva família nuclear.

A la vegada establirem la hipòtesi que l'escultor Torres Rubert sigui l'autor del monument de la Mare de Déu d'agost del Convent de Pollença. Cosa que ens servirà per analitzar algunes semblances pel treball fet entre ell i l'oncle i, potser, poder veure certa evolució en el taller dels Torres passant d'un tardobarroc, desenvolupat per Torres Vezia, a un acostament formal cap al neoclàssic sense deixar les restes de rococó a l'obra del nebot o ja, directament, neoclàssic a la feina de Guillem Torres. D'aquest, conegut per l'interès en les tres arts, especialment, una vegada entrat dins l'Escola de Nobles Arts de la SEMAP, veurem com dirigí la reforma de la capella de la Puríssima pel Convent de Sant Francesc de Palma, amb les tasques de projectista i conformador del nou moble retaulístic.

La família de l'escultor Rafel Torres Vezia (1724-1781)

L'escultor Rafel Torres Vezia va ser el segon fill del matrimoni contret entre Rafel Torres Palerm (1675-1752) i la seva segona muller, Margalida Vezia Pont de la Terra. Del primer matrimoni amb Margalida Tomàs Florit sobrevisqué un fill que es faria escultor però ingressà com a frare llec en el Convent de Sant Domingo de Ciutat, on degué treballar algunes peces encara que, per ara, són pràcticament desconegudes.² Fou, però, del segon matrimoni que tingué un major nombre de fills i, a la vegada, la continuació de l'estirp artística. El matrimoni Torres-Vezia va tenir almenys quatre fills: el primer, Miquel Àngel Torres (1722-1776), pare, com veurem, de l'escultor que tractarem en el següent apartat, es va casar amb Anna Rosa Rubert. Fins ara estava documentat entre els anys 1730 i 1772, unes dades que podem

¹ En l'aspecte biogràfic i artístic, vegeu la veu dels Torres a: CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els", *GEPEB*, 4, 1996, p. 318-325. La base de la historiografia artística s'inicià amb l'aportació d'Antoni Furió: FURIÓ, A.: *Diccionario Histórico de los Ilustres Profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Palma, 1946, p. 278-288. El treball dels escultors Torres durant el segle XVII foren tractats a: CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002, p. 111-113; i la relació d'aquesta nissaga dins el gremi artístic mallorquí des de la segona meitat del segle XVII fins al primer terç del següent el podeu seguir a: GAMBÚS SÁIZ, M.; BARCELÓ ADROVER, J.: *Les arts a Mallorca entre els Àustries i els Borbons: llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i escultors començant 1659 fins a 1724*, Palma, 2014.

² CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els", p. 320. Pel que fa a aquesta família i a les generacions següents d'aquesta nissaga que tractam, podeu veure, al final, l'arbre genealògic complet.

ampliar perquè Miquel Àngel nasqué el mes de setembre de 1722³ i després de casar-se amb Anna Rosa Rubert tengueren vuit fills, si bé, com a molt, només n'hi sobrevisqueren sis. Aquests per ser els germans de l'escultor Torres Rubert els tractarem juntament amb ell.

Miquel Àngel sembla que es va dedicar a l'escultura però la seva obra encara resta desconeguda perquè només se sap que va fer feina per a la decoració de l'Armeria Reial de Ciutat⁴ i durant el retaule de Sant Josep de Campos (1765), realitzat per l'escultor Antoni Ribes dues dècades abans.⁵ Si bé, encara podem afegir que l'hem localitzat l'any 1760 treballant a Esporles. Aquest any, Miquel Torres, citat com a escultor, cobrava 4 lliures per haver fet unes banquetes i alguns adobs a compte de l'obreria de Sant Francesc Xavier.⁶ Cap al final de la seva vida (1775) treballava amb el fill pel cambril del Sant Crist de la Sang.⁷ Segurament, també l'ofici de fuster tenia un pes considerable en el seu treball, a banda de la feina escultòrica. Aquest aspecte ho sostenim a partir de la informació del testament del fill escultor, Rafel Torres Rubert, perquè quan es feia referència al pare fou citat solament amb aquesta altra professió: [...] *fill de Miquel Àngel Torres [...] fuster, difunt, y de Ana Rubert [...]*,⁸ cosa, per tant, que podria explicar l'absència actual de qualsevol obra escultòrica individual documentada. Una qüestió que encara resultaria embrionària i no definitiva perquè, com veurem, l'altre escultor que treballà amb el seu germà a Deià era citat també com a fuster en el testament. Miquel Àngel Torres morí el 20 de novembre de 1776, malauradament, deixà les darreres voluntats i obres pies a Josep Font, vicari de l'església de Sant Miquel, i encara no han estat localitzades.⁹ Si bé sabem que va fer marmessors a alguns de la seva família: a Anna Rubert, la muller, els fills Rafel, Guillem i Miquel, als dos germans, Rafel i Josep, als nebots clergues P. Antoni i Fra Sebastià Ramis i a dos amics, Salvador Sanxo i Joaquim Sastre. La sepultura l'escollí en el convent de Sant Francesc d'Assís.¹⁰ Per altra banda, la muller Anna Rubert no sembla que es tornàs a casar i li sobrevisqué tres dècades morint amb 87 anys.¹¹

3 ADM, Batejos (B), església de Sant Miquel (ESM), 1719-1727, f. 64v. Foren padrins: Àngel Vezia i Francina Anna Pont de la Terra, vídua.

4 CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els", p. 320.

5 POU AMENGUAL, M.: "Els escultors Ribes. Notes biogràfiques i obra documentada", *Locus Amoenus*, 13, 2015, p. 71, 87.

6 ADM, AP, Esporles, Llibre obreries n. 87, f. 86, 111. [...] *aquelles quatre lliures que pagà dit bassiner a me. Miquel Torres, escultor, per les banquetes de dita capella y altres adobs de la mateixa [...]*; l'any següent (1761) trobam a l'escultor Gabriel Bennàsser que feia dues peces d'escultura per a la capella de Sant Josep. Si bé, l'obra més important d'aquest escultor en aquest temple va ser uns anys abans amb el retaule de Sant Vicenç Ferrer (ca. 1747-1757), vegeu: CARBONELL SANS, R.; SALOM FORTEZA, M.: *Els retaules de l'Església Parroquial de Sant Pere d'Esporles*, Esporles, 1998, p. 79-84.

7 Sembla que la tasca fou encomanada a Miquel Àngel Torres i continuada pel fill Rafel. I aquest exigia cobrar 100 lliures que, segons ell, encara li devia la confraria del Sant Crist: GILI FERRER, A.: *La Sang. Història i devoció*, Palma, 2002, p. 66.

8 ARM, Notaris, R-221, f. 239r-240r.

9 Si bé coneixem on s'enterrà i quins foren els marmessors, ignoram els hereus, o si firmava indistintament com a escultor o com a fuster. Tampoc coneixem on anà a parar el seu patrimoni i taller donat que era el cap de la família. Per exemple, hi ha constància que quatre anys abans de morir (1772) encara disposava de: unes cases-botiga en el carrer de Sant Miquel, dues cases en el carrer de Berard, un cens a Llucmajor, un altre cens del Born i un altre d'una casa del carrer del Sol: LLOMPART, G.: "Elenco primerizo de los artistas mallorquines del siglo XVIII", *BSAL*, 45, 1989, p. 323.

10 ADM, Defuncions (D), església de Sant Miquel (ESM), 1766-1782, f. 160v.

11 ADM, D, ESM, 1797-1808, f. 159v. A l'abril de 1807.

El segon fill del matrimoni Torres-Vezia fou l'escultor Rafel Torres Vezia (1724-1781) que nasqué el mes de juliol de 1724.¹² Aquest es casà amb Magdalena Lladó de Binissalem i morí el 16 de maig de 1781, amb cinquanta-set anys, de manera fortuïta sense poder fer ni testament ni obres pies.¹³ El matrimoni tengué diversos fills i, almenys, quatre sobrevisqueren. Ho sabem perquè cinc anys després de la mort de l'escultor, la vídua es trobava malalta, cosa que suscità l'elaboració de les darreres voluntats i, a través d'ella, veiem que amb l'escultor tengueren un fill, Llorenç, i tres filles: una, Margalida, casada amb Josep Oliver i les dues més petites, Antonina i Maria. S'ha de dir que als fills citats per la vídua s'hi han d'incloure dos més: una primera, Margalida (1750), que va morir amb 15 mesos i poc després els neix l'altra filla que sobrevisqué; i després de néixer Antonina tengueren el primer fill, Rafel, malauradament, aquest també morí a quatre anys (1760).¹⁴ De totes maneres, la vídua es recuperà vivint fins al gener de 1791. La filla que tenia casada amb Josep Oliver va ser hereva particular amb la donació causada pel dot matrimonial i els altres fills encara devien viure dins la casa familiar per la qual cosa van ser els hereus universals. La publicació del testament fou sol·licitat per Llorenç i com a testimonis tengueren els ebenistes Antoni i Damià Isern.¹⁵ Aquests dos fusters sabem que formaven part d'un taller d'ebenisteria situat a Ciutat.¹⁶

Pel que fa a l'únic fill, Llorenç Torres Lladó, potser continuà la tradició familiar i serà qui trobarem sis anys després de morir el pare elaborant peces o treballs de menor format a diversos indrets de l'illa. Per exemple: un Llorenç Torres acabà i daurà el retaule de Sant Sebastià que havia realitzat Gregori Herrera per a l'església de Muro¹⁷ i, si ens trobam

12 ADM, B, ESM, 1719-1727, f. 89r.

13 ADM, D, ESM, 1766-1782, f. 218v. Només va ésser a temps de l'extremunció i l'enterrament a la capella de la Salut de la parròquia de Sant Miquel.

14 L'ordre dels fills del matrimoni Torres-Lladó és el següent: Margalida (1750-1751); Margalida (1752-1801); Antònia (1753); Rafel (1756-1760); Llorenç (1758); Maria Magdalena (1762-1835?). ADM, B, ESM, 1748-1755, f. 24v, 53r, 69r; 1755-1761, f. 22v, 61v; 1761-1771, f. 13v. ADM, D, Sant Nicolau, 1787-1806, f. 143v; D, ESM, 1824-51, f. 110v. En aquesta darrera surt Antònia Anna però per a l'edat que se cita es correspondria a l'any de naixement de M. Magdalena. Pels dos infants: Pàrvuls, Sant Miquel, 1733-63, s.f. (19/07/1751); Pàrvuls, Sant Miquel, 1753-1777, f. 34r (26/11/1760).

15 ARM, Notaris, A-923, f. 97r-99r.

16 Vegeu un estudi sobre aquests ebenistes a: POU AMENGUAL, M.: "Los Isern. Unos ebanistas mallorquines al servicio de Jovellanos", *Res Mobilis*, 5, 2016, p. 47-74. En aquest treball n'hi ha alguns de la família sense una relació amb el taller; és el cas de Damià que a partir del que s'ha exposat sabem que també era fuster. Per tant, aquest obrador era més gran del que se sabia, format pel pare i 3 fills. Damià sembla que abandonà el taller o almenys durant els darrers anys de l'obrador es trobava fora de Mallorca i degué ser substituït per Josep. Un germà citat també en dades parcials i que podem ampliar: es casà amb Joana Anna Pol i tengueren 1 fill i 2 filles (ARM, Protocols, 6096, f. 177r-178v. Morí el 1841, en el document surt amb llinatge vulgar: *Izel*). El notari Mateu Alemany acudia a ells de manera habitual i es troben diverses vegades com a testimonis: Antoni i Damià ho eren del traginer Bartomeu Torrens o en una acta d'una vídua de Búger (ARM, Notaris, A-923, f. 23, 108v, 118r); a Damià, tot sol, en una acta de Joan Perelló del predi de Son Reial de Santa Margalida o en els comptes de l'heretat del notari Rafel Ramis (1792). Els dos germans (Damià i Antoni) també eren presents en un poder fet per a un agent de negocis de Madrid i, una altra vegada, Antoni amb el criat del comte de Montenegro, Jaume Mas, en una venda (ARM, Notaris, A-922, f. 762 i s., 868v, 877v-878r, 922r). De manera peculiar, Antoni va ser interrogat per si sabia de la situació del prevere Ramon Pasqual, un veïnat que es trobava desaparegut (ARM, Notaris, N-199, f. 219r). A més, podem afegir que el primogènit del taller optà a la plaça de fuster de l'Ajuntament de Palma (1797), a causa de la mort del titular Joan Gelabert aduint la seva formació, capacitat de disseny i inventiva (AMP, AH-2124/2, f. 258, 263).

17 RIUTORD TABERNER, S.: "Els retaules de l'església de Muro", a *FIOL I TORNILA*, P.: *750 anys d'església a Muro: 1248-1998*, Muro, 1998, p. 59.

davant la mateixa persona, ja entrat el segle XIX, aquesta es dedicava a policromar la trona i fer el marbrat del retaule de la Puríssima del Convent dels mínims a Sineu.¹⁸ A banda de la petició de la publicació del testament de la mare no tenim més dades directes de la seva família. El rastre es perd en la documentació de la capital. En canvi, ens sorgeix un homònim de Palma que passà a viure a la localitat d'Inca a on morí el 1847. Aquest s'havia casat amb Margalida Martorell però té algunes dades divergents per la qual cosa no podem assegurar que tractem del mateix.¹⁹ En tot cas, si ho fos, no hauria partit cap a la nova població fins al segle XIX perquè, a finals de l'anterior centúria (1795, 1797), exercí tasques polítiques com a batle de barri a Palma.²⁰

El 1726 a la família de l'escultor Torres Vezia li nasqué una germana, Maria, que potser no sobrevisqué o, almenys, de moment no se n'han trobat més rastres.²¹ Finalment, dos anys després, la família augmentà amb el germà Josep.²²

Alguns treballs de l'escultor Rafel Torres Vezia en el context artístic de Deià

La primera obra sabuda de Rafel Torres Vezia es basava en els dissenys fets per fra Albert Borguny per a la decoració del portal major de la parròquia de Santa Maria del Camí que va realitzar amb l'escultor Francesc Obrador (1757-58).²³ Torres, a més, s'ha dit que dugué la direcció del retaule major d'aquest temple (ca. 1764-1780), així com la construcció del retaule major de l'església de Santa Eugènia (1757-1758). Sempre seguint els dissenys de Borguny.²⁴ I cap a finals de la dècada de 1770 treballava en la fabricació, decoració i estatuària del retaule major de Deià que havia alçat l'escultor Josep Sastre. A més, potser, l'escultor degué fer alguna obra a Algaida perquè el 1749, un homònim, que pot ser tant el pare –que llavors ja tenia 74 anys– com ell, si ja hagués agafat les regnes del taller, havia fet l'enreixat de les capelles laterals del Roser. Una església, per altra banda, amb mobles de

18 CARBONELL BUADES, M.; MARTÍNEZ OLIVER, B.: *El convent de mínims de Sineu*, Sineu, 2010, p. 93, 112.

19 ADM, D, Inca, 1844-50, f. 75r-v. De totes maneres cal apreciar que és la zona on hem vist que treballava. Les dades que no quadren és que surt amb el nom de Llorenç com a pare, no Rafel, i tenia 86 anys, quan n'hauria de tenir 88 o 89 (dos errors o descuits de l'escrivà no molt greus). Les dades que quadren és que era de la parròquia de Sant Miquel de Ciutat; la mare també era Magdalena i que durant tota la forquilla d'anys que nasqueren els dos suposats personatges només fou registrat el fill de l'escultor.

20 PASCUAL RAMOS, E.: "Los alcaldes de cuartel y de barrio de la ciudad de Palma (1770-1812)", *BSAL*, 71, 2015, p. 172-173. En aquest estudi dedicat als batles de barri l'escultor fou transcrit amb el llinatge *tornes*, si bé es tracta de l'escultor Llorenç Torres (AMP, AH-2120, f. 3r). El següent any que repetí el càrrec (1797), no se cita la professió, però donam per fet que és el mateix perquè coincideix el barri (Barri del Carme) i la caserna (Sant Jaume), aferrat, per altra banda, al barri de Sant Miquel on els Torres tenien el taller (AMP, AH-2124/1, f. 1v, 4r).

21 ADM, B, ESM, 1719-1727, f. 122.

22 ADM, B, ESM, 1727-1741, f. 8.

23 ADM, AP. Santa Maria del Camí (SMC), Llibre d'obra, f. 120r-124r, 140r. Aquí encara que la bibliografia inicial sobre el tema (CAPO JUAN, J.: *La vila de Santa Maria del Camí*, II, Mallorca, 1985, p. 140) posa que ho havia fet gratuïtament no fou del tot així, alguns dies ho feu gratuïtament, però d'altres els cobrà en retard, més o menys: Torres cobrà 15 lliures per haver fet 31 jornals i Obrador en va fer més de 40 superant les 30 lliures.

24 CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els", p. 321. Pel que fa a Santa Eugènia es dedicà un estudi específic pel temple i retaules amb les diverses transcripcions de les fonts documentals: ARRÒM COLL, S.: *L'església de Santa Eugènia, 1583-1913*, Palma, 1999, p. 115-118. I els retaules foren objecte d'estudi específic en una jornada d'estudis locals, tres anys després: DDAA, *VI Jornades d'Estudis Locals: Mancomunitat: Santa Eugènia (2002)*, Mallorca, 2011. En aquesta darrera obra quan es tracta sobre el treball de Torres també es resol de la mateixa manera que nosaltres farem per a la feina de Santa Maria del Camí: el disseny i la direcció anava a compte de fra Albert Borguny mentre que Torres només duia la tasca escultòrica.

la segona meitat d'aquest segle (retaula del Roser elaborat per G. Herrera i J. Sastre o el de Sant Miquel) on hi hagués pogut participar d'alguna manera.²⁵

Cal fer, però, menció a part a la tasca realitzada per l'escultor en el retaule major de Santa Maria del Camí donada la justificació d'aquest estudi que desenvolupam. Sobre la direcció de l'escultor en la fabricació del moble que els primers estudis publicaren, així com el seguiment d'aquesta línia en alguna monografia posterior, no ens ha estat possible la verificació.²⁶ En canvi, el que sí que podem aportar és que d'acord a les traces i direcció de Borguny un seguit d'escultors, inclòs fra Borguny, treballaren de manera conjunta, separada o consecutiva en el retaule. En tot cas, la direcció devia recaure en Borguny, amb les revisions i rectificacions del dia a dia que afectava el procés constructiu, i que l'escultor Torres com també els escultors Obrador i Febrer en devien participar. El març de 1764 Torres amb l'escultor Jaume Febrer fabricaren dues pedres per a l'altar major. Segurament, fou el basament del retaule que es començà a alçar amb diversos fusters, a càrrec de B. Sureda, que posaren l'estructura del llenyam el mes de novembre. Aquest fuster Sureda intervindrà periòdicament en les tasques de fusteria del moble fins a l'acabament.²⁷ Una vegada posada l'estructura, Rafel Torres començà a treballar la part escultòrica durant el 1767. Una feina que no cobrava directament sinó a través de fra Borguny.²⁸ A final d'any l'escultor va passar a daurar el moble amb el pa d'or i de plata que els venia el senyor Ferreta. Aquest Ferreta tampoc cobrava directament sinó a través de Torres o de Borguny.²⁹ Poc després, per 46 lliures, es comprà la tela que s'utilitzà per muntar la tenda o baldaquí de tela encolada que llueix en aquest retaule i que construïren amb l'ampliació de l'estructura del fuster Sureda feta el 1768. La direcció del muntatge de l'estructura de la tenda degué anar a càrrec, com hem dit, de fra Albert Borguny perquè rebé 11 lliures el mes d'agost de 1769 [...] *en agraïment de lo que fa en el quadro* [...]. Mentre que des de final d'any fins al mes de febrer del següent la quadrilla d'escultors, formada per Torres i Febrer, dedicaren 56 jornals cada un per a la formació del baldaquí. Els períodes constructius d'aquesta peça de tela encolada són força precisos. El mes de març es comprà el carmesí, les pintures i els cartons per a la policromia general que foren aplicats per Pere Joan Borguny en 12 jornals (4 ll). El mes següent, Rafel Torres continuà amb Pere Joan Borguny dedicant-hi 34 jornals (14 ll) i Borguny en feia 16 jornals (4 ll), mentre que fra Albert rebé un regal de 9 lliures (segurament per a la supervisió dels escultors, encara que no se citi). Aquell mes es compraren a Barcelona 6.000 pans d'or i altres 6.000 de plata (111 ll) dels quals pel maig, una altra vegada Torres i Borguny, els degueren aplicar continuant aquest darrer fins a l'altre

25 CAPELLA GALMÉS, M.A.: *Els retaules de l'església d'Algaida*, Algaida, 1999, p. 55. Vegeu que si fos així, tindriem una primera connexió, en un mateix context, dels escultors Torres Vezia i Josep Sastre que després continuarien a Deià.

26 Pels primers estudis: CAPÓ JUAN, J.: *La vila de Santa Maria del Camí*, II, Mallorca, 1985, p. 140-142. Per a la monografia que s'hi dedica: BESTARD DARDER, J.M. *et alii*: *La parròquia de Santa Maria del Camí i el seu patrimoni històric i artístic*, Mallorca, 1998, p. 59-75. En canvi, la direcció de Borguny, que és la que nosaltres hem documentat, ja fou reivindicada per Furió: FURIÓ, A: *Diccionario Histórico...*, p.109.

27 ADM, AP. SMC, Llibre d'obra, f. 131r, 132v. Els escultors cobren 7 ll i els fusters 22 ll.

28 ADM, AP. SMC, Llibre d'obra, f. 135r-v. 19/06/1767. *N'he entregat a fray Alberto per me. Torres, escultor, a compta de la sua feyna* (22 ll); (17/03/1767) *A me. Torres per mà de fray Alberto* 11 ll; (11/08/1767) *A me. Torres per mà de fray Alberto pel quadro* (4 ll).

29 ADM, AP. SMC, Llibre d'obra, f. 135r. En resum: Ferreta per 64 lliures aportà 3.000 pans d'or i 3.300 de plata. I a Torres li pagaren unes 49 lliures.

mes.³⁰ La tasca seguí passat l'estiu amb els mateixos escultors Torres i Borguny (Torres hi dedicaria 41 dies i Borguny 34). A final d'any, el coronament del baldaquí va estar acabat i es compraren 6 boles de fusta per decorar l'escenografia.

El gener de 1771 la fabricació del retaule passà a una segona fase. El grup que hem vist, format pels dos Borgunys, Torres i Febrer, desaparegué i la tasca escultòrica passà a ser monopolitzada per Pere Joan Obrador qui ja rebia 22 lliures pel treball que, segons es va transcriure: [...] *és la primera partida té rebut dit Obrador*. La tasca més important d'aquest nou escultor varen ser les cinc estàtues que presideixen el retaule. L'estatutària la realitzà entre el mes de març, que ja en cobrà altres 22 lliures, i el novembre de 1772, que rebé 187 lliures pel conjunt, arribant tot a tenir un cost de 260 lliures. Aquest any, fins al gener de 1773, l'escultor Obrador acabava de daurar el moble amb altres escultors i amb grups de treball de 2 o 3 fusters realitzant les darreres tasques majors.³¹ La feina per a aquest retaule no l'acabaria fins al 1779 ja treballant amb el gendre que era l'escultor Antoni Llabrés.³²

El procés que hem vist es pot comparar amb el que veurem en el retaule de Deià. El fuster Sureda s'encarregà de l'estructura (cosa que a Deià anirà a càrrec de l'escultor-fuster Sastre) i, poc després, seguint les ordres de fra Borguny, Torres, en un primer moment, començà tot sol a treballar l'escultura del moble per després afegir-s'hi els escultors Febrer o Pere Joan Borguny. Per tant, Torres degué fer la predel·la bulbosa del retaule, la decoració de rocalla, els basaments i l'alçament del retaule amb les columnes i després, amb els altres, el coronament amb el baldaquí, el daurat i la policromia. En canvi, a diferència de Deià, l'estatutària i els acabats anirien a compte de Pere Joan Obrador. De la tasca escultòrica de Pere Joan Obrador cal destacar la figura de Sant Pere que, encara que l'escultor Torres Vezia no hi participà, aquest la devia conèixer i els mateixos trets expressius: moviment, cabells i el cap alçat de manera enèrgica semblen reproduir-se a la peça de Sant Joan Baptista que treballarà Torres per a la parroquial de Deià sis anys després.

Aquesta altra església de Deià s'instituí amb l'advocació de Sant Joan Baptista i fou durant el segle XVI que adquirí certa autonomia respecte a la població veïna de Valldemossa. En aquest segle ja s'hi trobava un vell retaule amb la imatge de l'Assumpció que el 1599 estava en males condicions i afectat de corc. També comptava amb un retaule de Sant Onofre i un altre dedicat al Roser. A més, el senyor Antoni X^o varo³³ i Muntaner havia acabat de promoure la fabricació de la capella de Santa Bàrbara. Aquest promotor, segurament, era un dels membres de la coneguda i benestant família Muntaner que tenien la possessió de Son Muntaner. Una propietat, posteriorment, venuda al Monestir de la Real i convertida en l'actual possessió de Ca l'Abat.³⁴ En canvi, en aquest pas de segle, es realitzava un retaule del Nom de Jesús i s'acabava de construir la façana del temple a on hi havien de posar

30 ADM, AP. SMC, Llibre d'obra, f. 136v-138v.

31 ADM, AP. SMC, Llibre d'obra, f. 138v-139v; CAPÓ JUAN, J.: *La vila de Santa Maria...*, p. 141.

32 ADM, AP. SMC, Llibre d'obra, f. 17v. Entre 1774 i 1779 cobraren més de 287 lliures amb 23 partides. Potser en un futur es puguin extreure més treballs específics dels escultors que hem vist en aquest temple, per ara, la documentació es troba en catalogació parcial i no ens ha estat possible exhumar més dades.

33 Aquest segon nom, o primer llinatge abreujat, de la font d'arxiu no l'hem sabut identificar: Cristòfol (?).

34 ENSENYAT ALCOVER, J.F.; VICENS PIZÀ, C.: *Deià*, Mallorca, 2003, p. 34.

un cor nou que, provisionalment, ocupava la capella del retaule de les Ànimes.³⁵ Un segle després aparegué un nou titular de retaule dedicat a Nostra Senyora de Bonany³⁶ i durant el segle XVIII es tornà a realitzar el retaule major que havia estat víctima d'un incendi el 1752.³⁷ Els escultors Josep Sastre i Rafel Torres Vezia foren els encarregats del nou moble però no va ser la primera obra de transcendència feta en aquest segle. Unes dècades abans s'havia fet el retaule de Sant Josep (ca. 1727-1743), però a través d'uns altres escultors.

La capella dedicada a Sant Josep, a on, com veurem, hi enterraren un nebot de l'escultor Torres Vezia, es degué acabar el desembre de 1725 quan fou traslladada la imatge del sant al nou lloc³⁸ i, dos anys més tard, es començà a construir el retaule. Una de les particularitats en l'elaboració d'aquest moble és que tota l'obra estructural, fins i tot gran part dels acabats, fou feta per Salvador Sastre. Un fuster de Ciutat que havia contractat la fabricació per 85 lliures.³⁹ Bé és cert que després de l'alçament del retaule, dut des de Ciutat i muntat dins la capella, la decoració escultòrica anà a mans de diversos escultors. El procés, però, no és molt diferent del que després veurem i que utilitzava l'escultor Josep Sastre per a la construcció dels mobles. O almenys, pel que fa, també, al retaule major d'aquesta església i que ja hem trobat en el retaule major de la parròquia de Santa Maria del Camí. Amb el pes de la fusteria que tenia B. Sureda.⁴⁰

Entre els escultors que hem localitzat treballant pel retaule de Sant Josep, tornam a trobar a Francesc Obrador que ja hem vist que faria feina unes dècades després amb Torres Vezia pel portal de Santa Maria del Camí. En aquest cas, Obrador va fer les mènsules i els florons de la porta de la pastera (1727)⁴¹ i Juan Francisco Aragón va aportar la figura del titular per a la qual cobrà almenys 21 lliures (1728). Dos anys després l'escultor Andreu Carbonell per 11 lliures va fer la Glòria del nínxol.⁴² En canvi, durant la dècada dels 30 i els primers anys de la següent, l'escultor Pere Colom rebé poc més de 40 lliures en tres partides pel treball del retaule i, potser, per l'estatuària de Sant Francesc de Paula i Sant Gaietà a la cornisa. Si més no, coetàniament a la seva intervenció, aquests sants es dauraren i estofaren.⁴³ Finalment,

35 ADM, Visites Pastorals, Deià, 1599, f. 25.

36 ADM, Visites Pastorals, Deià, 1687, f. 362 i s.

37 NICOLAU I BAUZÀ, J.: *El rector D. Simó Masroig i l'església de Bunyola*, Palma, 1990, p. 64.

38 ADM, AP. Deià (D), n. 64, s.f. [entrades de la confraria]. Acta-memòria de la translació de la imatge titular.

39 ADM, AP. D, n. 64, f. 2v-3r, 4v, 6v. *Més per venir-se me. Salvador per l'escarada del quadro que fabrica [...] 5 sous; 25 ll rebut de Salvador Sastre, fuster, firma Vicens Masroig acòlit, [...] a compte de les 85 lliures que té concertat de l'escarada i fàbrica del nou quadre y altar. [26/01/1727]; pel març en cobrà 23 lliures més; i el 27/05/1727, 13 lliures amb altres 24 a l'agost.*

40 CAPÓ JUAN, J.: *La vila de Santa Maria...*, p. 140.

41 ADM, AP. D, n. 64, f. 4v, 6r. Aquest any, de totes maneres, el retaule estava acabat amb una estàtua del sant titular o bé l'antiga del temple o amb una de nova de guix que es va comprar. Sembla que, a més, hi ha constància d'una peça de Joan Calderó feta de cartó.

42 ADM, AP. D, n. 64, f. 8r, 9v, 25v. Dues dècades després (1750) es comprà per 4 lliures una altra figura de Sant Josep per dur dins el tabernacle en processó. L'escultor Carbonell, amb tot, no era l'única obra que hi deixà doncs, a més, hi va fer un Crist Ressuscitat. Tampoc és l'únic lloc on trobam treballant a Carbonell i P. J. Aragón, per exemple, també tenen obra conjunta en alguns retaules del Convent de Santa Catalina de Sena, a l'església de Sant Felip Neri, etc.

43 ADM, AP. D, n. 64, f. 15r, 16v-17r. [18/06/1736] *Un albarà de me. Pere Colom, escultor, per l'escarada del quadro de St Josep [...]; [1738] Pº se ha pagat una tersa de l'escarada de m. Pere Colom. Item per daurar y estofar y or de*

l'escultor Miquel Ripoll acabà el daurat entre els anys de 1738 i 1743.⁴⁴

El retaule fou completat amb diversa obra pictòrica: unes pintures de Sant Andreu i Santa Apol·lònia foren fetes l'any 1732 per Francesc Rubert i, aquest mateix any, el pintor l'aprofità per cobrar més de quinze lliures per daurar la pastera amb 1.250 pans d'or. No sabem si es tracta del mateix pintor però cinc anys abans per 3 lliures es varen comprar les pintures de Sant Magí, Sant Isidre i Sant Gil.⁴⁵

Una vegada acabat el moble es procedí a la compra de peces decoratives a l'argenter Antoni Valleriola. Aquest argenter va fer la llàntia (1749) per 107 lliures mentre que la corona de Sant Josep anà a càrrec de Nicolau Bonnín i Fuster (1752) per 26 lliures. Aquest Valleriola sembla que formaria un obrador d'argenteria amb tenda especialitzada en la fabricació de llànties litúrgiques, perquè sabem que nou anys abans un altre Valleriola, Gabriel, havia fet la llàntia d'argent de la capella de Sant Josep de Maria de la Salut.⁴⁶ Vegeu aquí, per altra banda, a l'argenter Nicolau Bonnín, que pot ser l'argenter relacionat amb l'escultor Josep Sastre i aquest, o un homònim, va fer la traça del retaule major que Sastre realitzà per a la parroquial d'Inca.⁴⁷ L'argenter, si és el mateix o un descendent seu, es movia dins el cercle d'aquests escultors, perquè durant aquesta època (ca. 1777) subministrava creus i reliquiaries a la parroquial de Santa Maria del Camí on hi havien treballat els escultors Pere Joan Obrador i Rafel Torres.⁴⁸

El retaule de Sant Josep es troba a la primera capella a l'esquerre del presbiteri (Fig. 1). El retaule és un moble de tres carrers amb un sol pis damunt predel·la i coronat amb l'àtic. En el nínxol central es troba el titular que no sembla el realitzat per Aragón o, si més no, s'ha retocat amb posterioritat. A dins el nínxol es conserva la Glòria feta per Carbonell i les parets internes foren treballades amb escenes costumistes. Les dues pintures documentades de Francesc Rubert són les dels costats de la predel·la (la de Sant Andreu porta la data). En el centre de la predel·la es pintà un santoral amb Sant Francesc Xavier, Santa Àgueda, Santa Catalina i Santa Teresa, mentre que de les altres pintures que hem trobat registrades, només s'aprecia la pintura de Sant Isidre en el carrer esquerre, també datada (1727) dins un escut del mateix estil que el pintat a la tela de Sant Andreu. Un fet que contribueix a suposar un mateix autor.

Vist, en general, el marc artístic d'aquest lloc el treball més important que es desenvolupà a finals del segle XVIII fou, com hem avançat, el retaule major (Fig. 2).

los Sts. Fco. de Paula y St. Cayetano 4 II 14 s 6 [el mateix mes es beneeixen aquests sants]; Item a me. Pere Colom per compliment de l'escarada.

44 ADM, AP. D, n. 64, f. 17r-v, 20v. El 1738 Ripoll cobrà 13 lliures per posar 1.000 pans d'or; el 1739, 25 lliures per 2.750 pans d'or i el 1743 tornà a cobrar més d'11 lliures per altres 1.500 pans d'or. Aquesta darrera data es troba inscrita en el daurat del fris de la predel·la. A l'àtic hi ha un escut amb una altra data que deu pertànyer a l'acabament.

45 ADM, AP. D, n. 64, f. 7r, 11r, 12r.

46 ADM, AP. D, n. 64, f. 23v, 26v, 30r. La corona del Nin Jesús que sosté Sant Josep fou feta per un argenter anònim (1758, 5 II 11 s); POU AMENGUAL, M.: "L'art del set-cents a la parroquial de Maria de la Salut: els escultors Deià, Bennàsser i els Carbonell", *BSAL*, 71, 2015, p. 134.

47 CARBONELL BUADES, M.: "Sastre Tamorer, Josep", *GEPEB*, 4, 1996, p. 255.

48 CAPÓ JUAN, J.: *La vila de Santa Maria...*, p. 142.

El moble va ser promogut pel rector de Bunyola, Simó Masroig, que era natural de Deià. El prevere formava part d'una de les famílies més acabalades i influents de la vila; la coneguda família Masroig propietària de Son Marroig, la finca de l'Arxiduc Lluís Salvador a Deià.⁴⁹ El nebot del promotor, Jaume Masroig, era el vicari del temple de Deià. Gràcies a un estudi desenvolupat de la família Masroig del molí es va fer referència al breu epistolari dels preveres, oncle i nebot. Un epistolari realitzat a causa de la fabricació del retaule major on es pogué veure, a través d'un memorial, el cost total del projecte i les seves facetes. L'escultor Torres Vezia hi havia fet un darrer rebut de la liquidació de la feina i citava que la pintura de la Puríssima, que presideix l'àtic, era del seu nebot (Guillem Torres Rubert). Així es pogué clarificar l'obra i s'assignà de manera definitiva a l'escultor Torres Vezia doncs, fins llavors, s'havia dubtat de l'autoria entre els dos familiars escultors (Rafel Torres Vezia i Rafel Torres Rubert);⁵⁰

Jo abaix firmat, Rafel Torres, escultor, confés haver rebut del [...] Sr. Simó Masroig, prevere i rector de la vila de Bunyola per mà del molt Rvd. D. Jaume Masroig, prevere, son nebot [...] 240 lliures per l'escultura de fer tres figures, la una de St. Joan Baptista, altre de St. Mateu y l'altre de St. Simó apòstols, pintar-los, dorar-los y posar-los en el quadro major de la Iglesia de la vila de Deià. Declarant jo, l'abaix firmant, quedar axí mateix satisfet del antedit Sr. Rector per mà del dit Sr. son nebot del treball y bastreta de daurar dit quadro y añadidura d'algunes peses d'escultura, pintura de la figura de la Puríssima, que se troba en el referit quadro, que pintà Guillem Torres, mon nebot y dos àngels que compri fets, cuyo valor vaig rebre ja en lo any 1777 que comenci a daurar-lo, ab diferents partides fins en lo any 1778 que quedí cumplídamment pagat. Havent ja dit Sr. Rector costeat el mencionat quadro que lo feu mestre Josep Sastre, també escultor, com y també estic satisfet de totes les demás alacas, que he fetes de mon art, havent rebut son valor del expressat Sr. Rector. Tot per mà del mencionat son Nebot, de manera que quedo cumplídamment pagat de tot, sens que paga per ningun temps demanar cosa alguna de tot lo referit fins lo dia present. Y per ser esto la real veritat lo firmo en Deià el dia present que contam. Als 23 juliol de 1779.

Son-----240 ll
Rafel Torres, escultor⁵¹

Per altra banda, el memorial que es publicà ens deixa veure algunes coses que ja sabíem de la tasca i de la manera habitual de treballar de l'escultor Josep Sastre. A Deià, Sastre només s'encarregà de la construcció del moble, és a dir, aportà el llenyam, el muntatge i el fons del retaule, segurament les columnes i fins a l'àtic per un valor de 350 lliures però poca cosa més. Com es pot seguir en el memorial de Masroig: una vegada Sastre realitzà el gruix estructural, tota la feina escultòrica (vases, capitells, decoració, escalonades –segurament els pilars–), el daurat, la pintura decorativa i l'estofat, ja anà a càrrec de l'escultor Torres. Excepte els dos àngels, dues peces de qualitat, bon daurat i ben treballades, que es conserven a cada banda de la cornisa que pel rebut de l'escultor se sap que les comprà de manera separada.

49 Vegeu l'esbós històric d'aquesta finca: ENSENYAT ALCOVER, J.F.; VICENS PIZÀ, C.: *Deià*, Mallorca, 2003, p. 37-40. Una propietat d'origen medieval de la qual, darrerament, ha aparegut l'inventari de la primitiva alqueria: BARCELÓ CRESPI, M.; COLL FONT, C.: "Inventari de l'alqueria de Jaume Masroig (1491)", *BSAL*, 71, 2015, p. 261-271.

50 PASCUAL BENNASAR, A.: "Los Marroig del molí: aproximació històrica a una família de la mano mayor de Deià", *MRAMEGH*, 8, 1998, p. 47-85. Per a les dades de l'epistolari i el memorial: p. 79-81. Vegeu que l'estudi també recull a Vicens Marroig (p. 64) que deu ser el jove acòlit que duia els comptes de l'obra del retaule de Sant Josep (nota 39).

51 ADM, III/103/3. Rebut de l'escultor Torres Vezia.

Josep Sastre Tamorer (1720-1797), l'escultor que realitzà l'alçat i el gruix del treball, es caracteritzà per ser un constructor i conformador de mobles retaulístics, des de la vessant de la fusteria i del muntatge més que pel treball escultòric perquè, encara avui, se'n desconeixen obres individuals de talla. Fa pensar si amb el fuster Salvador Sastre, que hem vist en el retaule de Sant Josep, ens trobem amb el bessó familiar del qual va néixer l'interès i la professió escultòrica que ens deixà aquest altre Sastre. L'escultor és considerat un exponent del pas del barroc tardà a l'academicisme i deixant de banda algunes de les primeres obres en què havia col·laborat, d'estil encara barroc (retaule del Roser d'Algaida, 1758; retaule major de Porreres, 1762). Potser, és a partir dels darrers anys 60 que podem veure l'estil més acadèmic, amb les característiques que se li han donat (alçats monumentals, tendència a la verticalitat del conjunt i el pas d'una planta dinàmica dels primers anys a una planta més estàtica i rígida) que trobaríem, per exemple: en els retaules majors d'Inca (ca. 1763), Búger (ca. 1788), Montuïri (ca. 1789), els retaules del Roser de Porreres (1779), Binissalem i, entre d'altres més, el retaule major que tractam fet a Deià.⁵² El 1785, Sastre era legatari de Maria Tamorer (1705-1785). Una germana fadrina de la mare que li deixà 10 lliures i encara que des de 1766 tenia la professió d'escultor, en aquest cas, seguia citat com a fuster.⁵³ Una professió que com va succeir amb Miquel Àngel Torres és la que figurà en les darreres voluntats. Sastre enviudà de la primera muller, Joana Escalles, i el 1786 ja havia sol·licitat permís eclesial per casar-se amb una filla dels nebots, Margalida Genovart. Amb la nova muller tengué dos fills: Antoni i Catalina.⁵⁴ Segurament dins el seu taller es formà i devia col·laborar amb ell l'escultor Joan Escalles, que era un altre dels nebots i també havia estat designat marmessor.⁵⁵

L'estructura i l'estil del moble deianenc segueix el model del retaule major de Montuïri: un basament de pedra i una predel·la sense pintura amb uns marcs i decoració esculpida; el cos central va ser elaborat en tres carrers amb una estàtua damunt peanya en els carrers laterals i, en el carrer central, mentre que a Montuïri es deixà el retaule cegat amb un sagrari expositiu, aquí s'obrí un nínxol per posar el titular. Aquest ús d'un nínxol per posar una figura es va seguir també en l'exemple de Montuïri però en el segon pis. A Deià aquest s'eliminà, ja que l'alçament de la nau no donava per més i es va fer l'àtic, ample i allargat, en forma mixtilínia i decoració de rocalla. Tot coronat amb la pintura de la Puríssima de Guillem Torres.

Les tres imatges que realitzà Rafel Torres Vezia costaren 80 lliures cada una, cosa que suposà un total de 240 lliures. La figura del centre és Sant Joan Baptista, titular de l'església, i ja hem apuntat les influències formals amb la figura de Sant Pere que Pere Joan Obrador

52 CARBONELL BUADES, M.: "Sastre Tamorer, Josep", p. 254-256. Tanmateix, el traçat i el disseny del moble solia anar a compte d'altres, per exemple: Gregori Herrera, J. de Berard o Nicolau Bonnín. Aquest darrer argenter i que ja n'hem fet referència.

53 ARM, Notaris, A-923, f. 235r-237v. La família materna de l'escultor, com sabíem, era de Campanet. Per això, no resulta estrany que trobem a l'escultor citat dins l'administració de censos d'aquesta parròquia en referència a les deixes de la tia. Aquesta deixava a la parròquia el cens que rebia d'una botiga situada en el carreró del Sant Crist Verd de Ciutat (ARM, Clero, C-2097, f. 2, 131-132, full solt). La relació d'aquest llinatge (Tamorer) amb aquesta parròquia degué ser vinculant perquè Sastre pogués aconseguir l'obra del retaule major de Búger. L'església de Búger fins al segle XX era sufragània de la de Campanet.

54 El primer va ser l'hereu, si bé quan Sastre morí encara eren menors d'edat i es nomenaren uns tutors.

55 ARM, Protocols, 5920, f. 70r-72v (01/09/1786); ARM, Protocols, 5916, f. 91-92 (1797). Un dels exemples de treball conjunt, entre l'escultor Sastre i el seu nebot escultor, el trobaríem amb el moble de Búger que hem mencionat: LLADÓ FERRAGUT, J.: "Datos para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", BSAL, 34, 1973-1975, p. 314.

realitzà a Santa Maria del Camí. El sant mira al davant i amb la mà dreta assenyala l'anyell que té a l'altre braç. A cada carrer lateral, seguint el mateix tractament expressiu i de volum, hi ha les altres imatges: a l'esquerre, Sant Mateu, apòstol i evangelista, que amb una mà aguanta un llibre i l'atribut de l'evangelista (un àngel) es troba als peus; a l'altre carrer, Sant Simó, també barbat com la resta de les figures i amb el llibre obert damunt la cintura. L'elecció d'aquestes dues imatges acompanyant el titular de la parròquia és de suposar que fou decisió del patrocinador de l'obra, Simó Masroig: Sant Simó pel que fa al seu patró i Sant Mateu a causa d'ésser el titular de la parròquia de Bunyola, la qual era dirigida i fou renovada pel prevere deianenc.⁵⁶

De totes maneres, cal veure fins a quin punt el taller dels Torres participà en aquest retaule o si, només, el pintor Guillem era l'únic que destacà de manera separada enfront de Rafel Torres Vezia. El germà Miquel Àngel ja havia finat (1776) quan Rafel desenvolupà la major tasca escultòrica d'aquest retaule i, potser, ens hem d'inclinar a què els dos nebots (Miquel i Rafel) aprenguessin l'art de l'escultura i, a més, treballassin d'ajudants amb l'oncle, així com el fill Llorenç. Hem de recordar que a la primera carta que escrigué el vicari Masroig de Deià citava el treball de l'escultor parlant de dauradors, en plural: *Més, 14 Juny 1778 pel manteniment de los dauradors fins que fonch concluit tot el daurat 95 ll 15 s.*⁵⁷

Sobre el fill o el nebot escultor homònim no en tenim més dades però, més endavant, veurem com algunes formes decoratives de les noves obres que presentarem no fan més que seguir els registres formals que l'oncle treballava. I, per altra banda, durant el treball de l'escultor a Deià va succeir un fet tràgic a la família que ens pot indicar aquesta opció. L'altre nebot, Miquel Torres Rubert, morí a Deià quan tenia vint anys (1778), que era just en els anys que l'oncle realitzava els treballs per a la parròquia. Miquel Torres no va poder fer testament i va ser enterrat en el mateix lloc, cosa que ens indica que la mort li arribà de manera ràpida i inesperada: *Miquel Torres, soltero, hijo de Miguel y Ana Rubert [...] y como murió en el distrito del lugar de Deià, tiempo muy proporcionado para traerlo en la ciudad, en la parroquia de S. Miguel, fue preciso que dicho rector diese su permiso para que se enterrase en la Iglesia de dicho lugar de Deià y así se ejecutó.*⁵⁸ Malauradament, no hem pogut localitzar qui l'acompanyava ni, específicament, perquè es trobava en aquest lloc atès que era de Ciutat i, per tant, seria lògica la hipòtesi que hem proposat. Potser es tractà d'un accident laboral durant les feines de construcció del retaule major i, com a molt, sabem que tenia habitació llogada a Son Muntaner. Fou enterrat dins la capella que hem vist de Sant Josep.⁵⁹

En resum, sobre l'escultor Torres Vezia hem pogut veure, en detall, la participació en el retaule major de Santa Maria del Camí, així com el context artístic de Deià amb els quals hem apreciat part del cercle artístic en què es movia. També hem aprofitat per extreure les seves dades vitals així com les de la seva família. Dels nebots no hem vist cap grau de participació amb l'escultor de caràcter particular excepte, com sabíem, la feina del pintor

⁵⁶ Sobre aquest personatge, l'obra a Bunyola o la seva família en són els estudis que ja hem apuntat: NICOLAU I BAUZÀ, J.: *El rector D. Simó Masroig...*; PASCUAL BENNASAR, A.: "Los Marroig del molí..."

⁵⁷ ADM, III/103/3. Carta. La carta, o part d'ella, sembla adreçada a l'altre oncle, Francesc Masroig, frare franciscà, exposant l'obra patrocinada pel rector Simó Masroig.

⁵⁸ ADM, D, ESM, 1766-1782, f. 176r.

⁵⁹ ADM, AP. D, n. 6, f. 23v-24r. Encara ara en el centre d'aquesta capella es conserva el vas d'enterrament.

Guillem pel quadre de l'àtic a Deià. En canvi, hem sabut que un dels altres nebots, Miquel, podria haver treballat amb l'oncle, encara que de manera secundària, i de la mateixa manera ho podríem dir del fill Llorenç, si és el qui després hem localitzat a Sineu o a Muro.

Rafel Torres Rubert (1751-1794) i la Mare de Déu Morta de la família Alemany-Cànoves

L'escultor Rafel Torres Rubert és un escultor d'obra pràcticament desconeguda. El 1775 ja l'hem vist que participava en els treballs del seu pare pel cambril de l'església de la Sang. Als 30 anys, just a l'any que va morir l'oncle (1781), va treballar 52 dies en el nínxol principal del retaule de Vilafranca, juntament amb unes sacres i una creu.⁶⁰ El 1786 daurava el retaule de Sant Antoni de la parroquial d'Inca alçat per l'escultor Sastre quatre anys abans i l'any següent, a compte dels Germans de la Tercera Regla de Sant Francesc, acabava el retaule del Sant Crist a la parroquial de Porreres per poc més de 25 lliures. A més, durant aquesta darrera època (ca. 1785-1794), l'escultor s'encarregava de la imatgeria i la decoració (cambril, etc.) del retaule major dedicat a Sant Feliu de Llubi.⁶¹ En el cas de l'obra d'Inca, amb el coneixement del funcionament del taller de Sastre, potser l'escultor Torres hi tengué més participació en el treball escultòric i no sols amb la dauradura, si bé, la bibliografia actual no ha incidit més en aquest aspecte.⁶² En canvi, pel retaule major fet a Llubi, si bé no consta la participació de l'escultor Sastre, el moble segueix la tipologia coetània que aquest desenvolupava. El retaule major de Montuiri, que hem tractat més amunt, ens ofereix un exemple prou semblant amb aquest altre.

Aquest escultor va ser el primer fill que sobrevisqué del matrimoni Torres-Rubert. L'abril de 1750 el matrimoni en tengué un però morí després de 18 dies.⁶³ Al cap d'un any i mig, el setembre de 1751, tengueren l'escultor.⁶⁴ Tres anys després, pel gener de 1754, n'infantaren un amb el nom de Guillem,⁶⁵ que tampoc sobrevisqué perquè dos anys després, pel desembre de 1755, tengueren el fill que es faria pintor, Guillem Torres.⁶⁶ A l'agost de 1758 naixia un nou germà, Miquel; que, com hem vist abans, devia treballar a Deià amb l'oncle a

60 L'ampliació dels anys de vida sabuts de l'escultor Rafel Torres Vezia, que hem exposat més amunt, fa que la feina de Vilafranca, com també hem vist abans pel treball d'Algaida en relació amb el seu pare, pugui ser tant de l'oncle com del nebot perquè fins al maig no morí. Si bé sembla un treball menor deixam l'atribució com fins ara ha tractat la bibliografia que, per altra banda, si feien feina com a taller el cap devia ser Torres Vezia fins a la seva mort. Les dades publicades (NICOLAU BAUZA, J.: *Vilafranca de Bonany: notas históricas*, Palma, 1978, p. 102) no deixen entreveure més conclusions. Malauradament, no ens ha estat possible localitzar les fonts documentals a l'Arxiu Parroquial de Vilafranca d'on se suposa que s'extragueren i el còdex més antic que hem localitzat d'obres i obreries és del 1800. L'església és relativament recent, doncs, era usufructuària de Petra, però sí que, en canvi, es conserven els llibres sacramentals del segle XVIII.

61 CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els", p. 321; SACARÈS TABERNER, M.; VENY RIERA, C.: *La retaulística dels segles XVI-XVIII a l'església parroquial de Porreres*, Porreres, 1998, p. 84-87; ALOMAR I SERRA, G.: "El retaule major de Sant Feliu de Llubi i Rafel Torres Rubert (ca. 1756-1794)", *BSAL*, 58, 2002, p. 115-124.

62 FIOL I TORNILA, P.: "Visita al temple parroquial de Santa Maria la Major: antecedents", *Comunicació*, 115-116, 2006, p. 238; LLABRÉS MARTORELL, P.J.: "Obreries, confraries i festes de sants a Inca", a: *Els Sants a l'art d'Inca*, Inca, 2001, p. 21.

63 ADM, B, ESM, 1748-1755, f. 27v.

64 ADM, B, ESM, 1748-1755, f. 45v; Pàrvuls, ESM, 1730-63, f. 44v.

65 ADM, B, ESM, 1748-1755, f. 72.

66 ADM, B, ESM, 1755-1761, f. 12.

MIQUEL POU AMENGUAL

on morí de manera inesperada el 1778.⁶⁷

El gener de 1761 nasqué Josep Torres⁶⁸ i dos anys després l'única filla que tengué el matrimoni, Margalida Torres.⁶⁹ A l'octubre de 1765 naixia Antoni Marià, el darrer dels germans, que seguí l'ofici artístic segons es recollí amb la professió de daurador morint l'any 1837.⁷⁰ De totes maneres no devia tenir problemes per exercir tasques de pintura, o almenys, és amb la professió de pintor que registrà el seu testament. Al cap i a la fi també degué cursar estudis a les classes de dibuix de la SEMAP i deu ser qui l'any 1779 rebé el quart premi de la sala de dibuix.⁷¹ Antoni Marià no es casà i morí fadrí. A pesar que els dos nebots, fills del germà Guillem, foren els marmessors l'hereu universal fou només el nebot Salvador.⁷²

Per altra banda, l'escultor Rafel Torres Rubert morí el 1794, fent marmessors a la seva mare, Anna Rubert, a la dona Antònia Trobat i als germans Guillem, Antoni Marià i Josep. Va ser enterrat a la capella de la Salut del temple de Sant Miquel.⁷³ L'escultor, mort a finals de gener, feia tres mesos que estava malalt i va fer testament el 28 d'octubre de 1793. Rafel deixà 5 sous a la mare i amb el matrimoni contret amb Antònia Trobat sembla que havien tengut quatre fills: Miquel, Joan, Anna i Maria Anna. Als tres darrers els deixava 5 sous que Joan incrementà amb una deixa afegida de 100 lliures. Aquest Joan va ser qui seguí la carrera artística fent-se pintor,⁷⁴ però els hereus del patrimoni de l'escultor foren la muller i el fill Miquel. Antònia Trobat, per tant, va esdevenir l'hereva usufructuària dels béns i Miquel fou el propietari.⁷⁵ El nou propietari, de totes maneres, va haver d'esperar més de 45 anys per poder gaudir de tota l'herència perquè la mare no finà fins als 85 anys (1840).⁷⁶

A l'obra coneguda de l'escultor Rafel Torres Rubert podem aportar una feina més que realitzà en els darrers anys. Es tracta del conjunt monumental dedicat a la Mare de Déu Morta que es va fer pel Convent del Roser a Pollença i promogut per la pollencina Catalina

67 ADM, B, ESM, 1755-1761, f. 60; ADM, D, ESM, 1766-1782, f. 176r.

68 ADM, B, ESM, 1755-1761, f. 108. No sabem si correspon a aquest Josep, però, hem localitzat a un fuster homònim que l'any 1786 feia de testimoni, juntament amb el vicari de l'església de Sant Miquel, Baltasar Verd, del testament del teixidor de lli, Miquel Vives: ARM, Notaris, A-923, f. 138r.

69 ADM, B, ESM, 1761-1771, f. 33.

70 ADM, B, ESM, 1761-1771, f. 88; D, ESM, 1824-1851, f. 123r.

71 CAMPANER Y FUERTES, A.: *Cronicon Mayoricense*, Palma, 1984 (1886), p. 580; recollit a CARBONELL BUADES, M.: "Antoni Ribas i la tradició", a ORTEGA, P.; PALOU, J.M.; TERRASA, J.: *Antoni Ribas (1845-1911)*, Palma, 1991, p. 85.

72 ARM, Protocols, 6094, f. 391r-392v. Un dels testimonis va ser Josep Torres, potser el germà (?), citat també com a pintor.

73 ADM, D, ESM, 1782-1797, f. 124v.

74 Podeu veure l'esbós biogràfic a: CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els", p. 322-323.

75 ARM, Notaris, R-221, f. 239r-240v.

76 ADM, D, ESM, 1824-1851, f. 156v. Miquel Torres degué fer-se prevere segons consta en el testament de Catalina Trobat, germana d'Antònia Trobat: ARM, Notaris, R-222, f. 14r-16v. Les dues germanes eren filles de Joan Trobat i Antonina Gil. La germana Catalina morí el setembre de 1818 i era vídua de Melsion Escanelles. El matrimoni no degué tenir descendència i entre els marmessors destaquen el prevere beneficiat de Santa Eulàlia, Miquel Torres, el gendre Rafel Llull i la germana Catalina. A aquesta amb les nebodes Anna i Maria Antònia Torres els deixava roba. Als altres dos nebots, en Joan i en Miquel Torres, alguns mocadors. Tots els béns s'havien de vendre i donar-ho per misses baixes. El pintor Joan Torres i el rector de Santa Eulàlia foren els administradors d'aquestes voluntats.

Alemaný. Si bé, com veurem a través del memorial del vidu, quedà clar l'obra realitzada així com el cost i els promotors. Les dades que tenim són parcials i es plantegen alguns problemes sobre si el conjunt fou fet, de manera completa, per l'escultor Torres Rubert.

Vegeu l'assumpte, en un primer moment, a partir del memorial i rebut que va realitzar el vidu, Joan Cànaves, a l'estiu de 1795 quan va cedir de manera definitiva el monument de l'Assumpció:

Muy Rda Comunidad

Dn. Juan Canaves dice que como heredº Universal de Dª. Cathª Anna Alemany quom. su primera muger mediante su última dispºn que otorgó ante notario Lorenzo Llabrés, a los 25 marzo 1791, que tuvo efecto por su muerte sucedida a los 12 Febrº 1794. Fue publicada a 14 de los mismos y haver mandado entre otras cosas que para después de sus⁷⁷ días se construyese de sus bienes, si y/o en vida no lo executase; un tálamo o cama para colocar la figura de Nuestra Sra el día 15 Agtº en el Convtº de Nª Srª del Rosario de esta Villa: todo para más aumentar la devoción de los fieles a tan gran Señora: atendiendo que era Patrona y protectora de su casa y de sus sucesores en ella baxo del Misterio de su preciosa muerte y gloriosa asumpción.

Deseando esta parte como Interesado en las Glorias de Nª Srª y cumplimentº de la voluntad de su difunta muger; en 25 abril del citado año acordó con esta Rda. Comunidad y el escultor Rafael Torres el que se construyese el expresado tálamo pagado por su trabajo 600 ll. Y en efecto queda puesta en medio de vuestra iglesia con todos los adornos correspondientes y aún con mas realze de lo que se mandó por la expresada Alemany;

Por lo cual queriendo hacer entrega formal a V.R. en virtud de auto público que espero executar en breve en poder de Antº Francº Cànaves Nott. interinamente lo executo en virtud de este memorial; entrego, doy a esta Rda. Comunidad una cama o tálamo y la figura de N. Sra. con su corona de plata de doze estrellas, garza, almoadas y colxon guarnecidos de seda y plata después de haverse bendecido la figura de N. Sra. siendo padrinos: yo y Mgnª Alemany, hermana de la difunta; en cuyo entrego van comprendidas un palis para poner baxo el Ssmo. que se deve exponer todos los años el día 15 de Agtº y un docel que le entregaré después de que este concluido para exponer el Ssmo. en ese día y me reservo la facultad de dos días más cuando y como me pareciera.

Eligiendo esa divina Sra. en el citado Misterio Patrona y protectora de mi casa y sus sucesores como de mucho tiempo lo es: con pauto expreso que la citada figura no podrán sacarla de dicho convento ni sus sucesores en él; sin expreso consentimiento mío, o de mis sucesores en la casa de Alemany, e igualm[en]te siempre que se pida por devoción y necesidad de alguna enfermedad mía o de mis sucesores en dicha casa VRR. o sus sucesores tendrán la obligación de llevarla en mi casa.

Y atendidas estas circunstancias; y en ostemperancia de la voluntad de la nominada de Cathª Anna Alemany y en virtud de esta entrega que el día presente los tengo echo.

Espero que darán por cumplida en es[ta] parte lo mandado por la expdª mi difunta muger; mandando al secretº se me libre testimonio en forma de este y la resolución que harán VRR. favor que espera de la rectitud de toda esa Stª. Comunidad.

Pollensa, y Agosto 14 de 1795.

Juan Cànaves⁷⁸

77 Aquí el text és poc clar, interpretam que correspon a aquesta paraula.

78 ADM, AP. Pollença, lligall 798, s.f.

Com podem observar el lliurament de la imatge i del conjunt es realitzà un any i mig després de la mort de l'escultor Torres i de la promotora Alemany. Rafel Torres és l'únic escultor citat i l'obra figura com a pagada i feta. Per altra banda, el cost de la feina (600 lliures) és un preu molt elevat per només realitzar el conjunt del llit o monument sense la figura tal com es va transcriure: *lo executasse; un tálamo o cama para colocar la figura [...]* Ja hem vist com l'oncle, vint anys abans, realitzava les figures del retaule major de Deià per 80 lliures cada una i són força majors que la figura d'aquesta Verge que més endavant estudiarem.⁷⁹ A més, Cànaves no només vinculà la donació al llit sinó, també, a la figura amb diversos condicionaments cap a ella que lliura com a nova perquè el mateix dia es beneí. Per tant, haurem de suposar que Rafel Torres Rubert i, segurament, amb altres components del taller, pel fet que es lliurà una vegada mort l'autor, realitzaren el llit o monument amb la figura.

D'aquesta manera, per tenir unes dades cronològiques extremes pel que fa a l'escultor Torres Rubert i la feina realitzada a Pollença ajustarem, de moment, la documentació i l'obra amb la següent argumentació: quan a la data d'encàrrec i a la construcció del monument, no podia ser una vegada morta la testamentària perquè l'escultor Torres Rubert ja havia traspasat i, per tant, en el manuscrit quan diu que [...] *en 25 abril dl citado año acordó con esta Rda. comunidad; y el escultor Rafael Torres [...]* interpretam que es refereix a l'abril de 1791 quan va dictar testament i el mateix any la promotora, Catalina Alemany, amb els dominics ja manassin la feina a l'escultor. Aquest fet també el podem dirigir quan es refereix a la voluntat de la testadora que s'havia de fer una vegada morta, excepte, [...] *si y/o en vida no lo executase*. En aquest aspecte no podem aportar més dades, doncs, no hem sabut localitzar el contracte o els comptes de l'escultor. Els quals és segur que es feren perquè tant la nissaga dels Alemany, com veurem, així com els dominics duien l'administració i la gestió dels béns d'una manera disciplinada.⁸⁰

El que és cert és que el lliurament el féu el vidu una vegada traspasada Catalina. La finada es va fer enterrar en el mateix convent dins la capella de Sant Joaquim on tenia enterrats els pares. Alemany formava part d'una de les famílies acabalades d'aquest poble amb diverses criades a qui deixà alguns diners. Al marit Cànaves li passà l'usdefruit i la propietat de les cases familiars perquè el matrimoni no tengué descendència. A la germana Margalida la deixava viure dins la casa en cas de quedar vídua.⁸¹ La germana havia fet testament l'any anterior i estava casada amb el notari Antoni Pasqual i Serra fent marmessors al marit, a la

79 O amb l'exemple ben proper de la Mare de Déu Morta que havia realitzat Gaspar Oms Barrera per a Deià unes dècades abans que el taller dels Torres participàs en la seva parròquia. D'aquesta obra només es té registrada poc més de 75 lliures per haver fet la figura (24 ll, 15/08/1754) i el sepulcre (49 ll, 1754-1755) (ADM, AP. Deià, n. 61, f. 2v-3r). Una peça que els Torres devien conèixer i estudiar quan feren feina en aquest temple, i els pogué servir d'exemple per a la seva obra i, específicament, de referència per a la feta a Pollença. Si bé, l'autor d'aquesta peça de Deià ja se sabia, podem afegir que dos anys després (1757), estava arreglant un dels peus del Sant Crist de la Sang (AGCM, III-380/3-27, f. 2r). Un treball menor, però comanat pels qui devien ser clients habituals del seu pare (G. Oms Batle), perquè a un homònim se li encarregà el cambril de la capella de la Sang (1743): GILI FERRER, A.: *La Sang...*, p. 66-67.

80 Basta veure com el maig de 1796 demanaven les còpies dels testaments de Catalina Alemany i Joan Cànaves, potser, per dur a terme el seguit de misses conventuals pels dos difunts que es duien a terme (03/1794, 12/1794, 12/1795, 04/1796). Així com diversos oficis divins per a la Casa Alemany, tant funeraris (03/1798) com el dia de l'Assumpció (09/1804): ARM, Clero, C-295, s.f.

81 ARM, Notaris, LL-501, f. 296r-299r.

germana, al gendre Cànaves i a la tia Elisabet Alemany. Aquests altres tampoc degueren tenir descendència perquè feren hereus al matrimoni Alemany-Cànaves.⁸² Per altra banda, la tia Elisabet Alemany era fadrina i devia viure a ca la neboda Magdalena. Catalina també tenia alguna cura sobre ella cosa que va fer que, en vida, a Joan Cànaves li donàs una peça de terra anomenada Camproig, a canvi d'una petita renda. A la neboda Magdalena li entregà tots els béns mobles i immobles.⁸³

Del patrimoni familiar d'aquests Alemany de Pollença en són testimoni els tràmits (1770) que duïen les germanes i els dos germans, Francesc i Miquel, sobre l'herència dels pares (Miquel Alemany i Catalina Cabanellas de Son Vicenç). Magdalena es queixava que li pertanyia l'herència de tot el predi de Son Vicenç, la meitat del predi d'Ariant i altra meitat de les cases en contra del germà Miquel. Pel que feia a l'herència de la mare també tenien problemes i la germana Catalina acceptava renunciar a Son Vicenç a canvi de rebre una renda anual. Les dues germanes, a més, gestionaven el predi d'Ariant perquè el març de 1791 pagaven a Joan Cànaves (1.500 lliures) per la compra del bestiar que havia adquirit i per algunes millores fetes a la possessió. Un deute que pel que sembla arribava a les 2.000 lliures però no li retornaren sencer perquè una vegada casat amb una d'elles ho prengueren com a part del dot matrimonial.⁸⁴

Sobre les terres; la de la mare devia ser part de l'actual Sant Vicenç que des de 1694 fins a l'inici del segle XIX era propietat del llinatge Cabanellas. O l'altra que hi ha de Can Vicenç que estava arrendada a un Bartomeu Cànaves. Emperò les terres més remarcables són les d'Ariant. El predi des de 1584 era propietat del llinatge Alemany i, segurament a finals del segle XVIII, passà a mans de Miquel Domingo Cànaves i Antoni Francesc Cànaves. Aquest darrer notari i pel que sembla germà del marit de Catalina Alemany. El predi estava dividit des del segle XVII en tres parts (Ariant de Baix, la Torre i els Rafals). No sabem si la fundació de la festa de l'Assumpta i la promoció del monument realitzada per Catalina, que també era la titular-patrona de la família, pogué ser la causa, però, encara durant els anys 40 del segle XX, els senyors i amos de les tres explotacions d'Ariant es reunien cada 15 d'agost (festa de l'Assumpta) per celebrar i fer un dinar amb motiu d'aquesta festivitats.⁸⁵

El marit Joan Cànaves poc després de morir la dona es tornà a casar amb Antonina Mas. El nou matrimoni no ennegrí les relacions amb la vella cunyada perquè aquesta en el penúltim testament encara el nomenà marmessor.⁸⁶ Així com ambdós es feren apoderats mútuament.⁸⁷ El nou matrimoni just va durar dos anys i Cànaves morí el gener de 1796. Si bé havia escollit ser enterrat dins la mateixa capella de Sant Joaquim de Pollença, a l'altra

82 ARM, Notaris, LL-505, f. 67r-68r.

83 ARM, Notaris, LL-492, f. 95r-96v, 142r-144r.

84 ARM, Notaris, LL-492, f. 89r-95r.

85 SALAS, P.; MARQUÈS, A.: *Les possessions de Pollença*, 2003, p. 52-64, 362-366, 431.

86 ARM, Protocols, 3875, s. f. El 24/07/1794 va fer un testament substituït pel darrer fet el 05/02/1796. Magdalena, vídua del notari Antoni Pasqual, va fer marmessors a la tia Elisabet i a la sogra Catalina Serra, també escollí la sepultura devora la tomba de la germana.

87 ARM, Protocols, 3887, f. 155r-156r; 239v-240v. 24/03/1794 i 24/07/1794. Entre aquesta documentació es troba la família de Joan perquè Magdalena també va fer representant el notari Antoni Francesc Cànaves (02/11/1794) i una segona vegada el 1798 (ARM, Protocols, 3857, f. 88r-89v). L'any anterior havia fet un apoderament per Antoni Suau (ARM, Protocols, 3888, f. 218-219).

banda de la sepultura de la primera muller, aquest es trobava a Ciutat i acabà en el vas que els Cànaves tenien dins la sala capitular del Convent de Sant Domingo.⁸⁸ Els marmessors eren la nova muller, el germà notari Antoni Francesc Cànaves, la tia i la cunyada (Elisabet i Magdalena Alemany). La cunyada i la muller eren les hereves usufructuàries i la propietat passava als descendents (que no en tenia) amb preferència a les armes de Cànaves-Alemany. Sense hereus, l'administrador de l'heretat havia de ser el Convent dominic del Roser de Pollença com, segurament, degué succeir.⁸⁹

El conjunt escultòric promogut per la família Alemany-Cànaves consideram que és el que es troba a la Parròquia de Pollença, amb el sarcòfag en una de les capelles laterals (Fig. 3) i la Mare de Déu adormida en el nínxol de la capella de l'Assumpció (Fig. 4).⁹⁰

Segons les directrius de Catalina Alemany s'havia de fundar la festivitat de l'Assumpta en el convent pollencí i el llit de l'Assumpció havia de seguir el del Convent de Santa Catalina de Sena de Ciutat posant en els costats les armes dels Alemany. Dins la capella de Sant Joaquim, allà on escollí ser enterrada juntament amb els altres membres de la família, manava [...] *que se fase lloc en la capella del patriarca [...] a la part de Sant Josep per colocar la figura [...]*.⁹¹

El llit del Convent de Santa Catalina de Sena a què es referia la promotora devia ser el regalat pel bisbe Llorenç Despuig (1760).⁹² Aquesta peça és un exemple del màxim exponent del període tardobarroc i rococó seguint el model de moble de consola amb els costats decorats escultòricament en forma calada i diversos amorets amb aplicacions de rocalla. Un tipus que trobam a Algaida o en el Convent de Santa Clara de Palma. En canvi, si bé Torres havia de seguir aquest exemple, només ho va fer en part i la peça es realitzà en un format de bagul bombat. Una tipologia que també podem trobar a les esglésies de Sant Miquel de Palma, Muro, Valldemossa, Artà o, potser, a la de Porreres. Aquest darrer un estil de transició entre els mobles calats amb decoració, vist en primer lloc, i els baguls bombats amb el relleu escultòric superficial.

La peça de Pollença conserva la decoració daurada en baix relleu per tota la superfície. En els escaires i els escuts centrals és on encara el relleu adquireix més protagonisme. Les úniques zones que recorden el model de Santa Catalina de Sena són a la decoració en rocalla i el centre amb una copinya, a més, de la formulació dels escuts: l'escut dominic, amb una estrella damunt una cortina, que en el llit ciutadà es posà a la banda frontal, aquí es troba en un dels laterals, mentre que, a l'altre costat, també trobam un altre símbol dominic com és el ca amb les cames damunt una bola i un ciri a la boca. Finalment, a les parets frontals es troben els escuts d'armes de la família: a un costat, l'escut Alemany (Fig. 5), amb una de les ales que caracteritza aquest llinatge i, a l'altra banda, l'escut del llinatge Cànaves format per un estel i un ca.⁹³

88 ARM, Clero, C-4154, s.f. Els marmessors foren la muller, Antonina Mas, els cunyats Magdalena Alemany i Jaume Mas, l'oncle Elisabet Alemany, el germà notari Antoni Francesc i el sogre Jaume Mas. Tampoc amb aquest matrimoni degué tenir descendència.

89 ARM, Protocols, 3881, f. 198r-200v.

90 La Verge antiga sembla que fou transportada a l'església del port de Pollença.

91 ARM, Notaris, LL-501, f. 296r-299r.

92 LLABRÉS, J.; PASCUAL, A.: *L'album de la Dormició de Jeroni Juan Tous*, Mallorca, 2008, p. 96-99.

93 BOVER, J.: *Nobiliario mallorquín*, Mallorca, 2005 (1850), p. 26, 92. Bover cita, recollint les famílies i nissagues

La figura de la Verge és una peça molt equilibrada i ben treballada amb un treball del vestit ajustat i harmoniós. La qual és presentada com a una bella jove adormida amb les mans juntes damunt el pit en sentit orant. La vestimenta combinà una policromia roja per a l'interior mentre que, per a la capa, s'escollí un blau marià de fons i un estofat daurat amb una decoració vegetal estilitzada.⁹⁴

Finalment, també a aquesta família els pertany el patronatge del retaule dedicat a l'Assumpció del convent que es troba a la paret esquerra dins la capella de la Sagrada Família (Fig. 6). La primera capella de la dreta del temple, al mateix lloc on hem vist que es feia enterrar la família Alemany. Aquest mecenatge el sabem perquè el retaule és coronat amb l'escut familiar, però, malauradament, no ens ha estat possible la localització documental de l'obra. Els documents analitzats no ens transcriuen ni recullen aquest moble, potser, la germana o la tia imitassin el rol de la promoció que havia realitzat Catalina Alemany o, bé, que la petició de la testadora que hem transcrit més amunt, de fer un lloc a posta per a la figura, se seguís de manera literal. Encara que l'obra enlloc sia mencionada expressament. Cal anotar que la comunitat dominica devia estar ben agraïda a aquesta família i la relació era fructífera, doncs, hem vist que testaren fent el convent un dels beneficiats o Joan Cànaves que els escollí com a últim dels administradors dels béns personals. Per tant, la incitació al patronatge també podia venir d'aquests frares.

En tot cas, quan es construí aquest petit retaule la imatge de la Mare de Déu ja es trobava feta perquè, com veim, a la predel·la del retaule es va fer un nínxol per a la figura. Així i tot, cal apreciar que aquest petit moble sembla seguir el format que l'escultor Torres Vezia juntament amb altres escultors i la direcció de fra Albert Borguny havien executat pels retaules majors de Santa Eugènia, Santa Maria del Camí o el de Sencelles. Al retaulet familiar, a banda del nínxol per dipositar la Verge, a damunt s'obrí un altre cambril amb una figura de vestir que, potser, fos subministrada de manera particular a partir de les peces religioses del domicili familiar. L'estatueta s'ajusta el format d'imatges vestides que solien decorar les vitrines a les cambres de les famílies benestants. El seguiment, en el retaule, del relleu en rocalla, marcs i obertures en formes dinàmiques amb l'adopció d'una base ample i bulbosa, que s'aprima i estreny fins a quedar apuntada en el cim, és la tipologia que treballava el grup de Borguny i Torres. I què en el taller dels Torres o el seu cercle coneixien sense gaires impediments.

La família de Guillem Torres Rubert (1755-1828) i el treball de la capella de la Puríssima de la Basílica de Sant Francesc

Un altre dels treballs que podem analitzar d'aquesta època del taller dels Torres o, més específicament, de Guillem Torres Rubert el trobam en la remodelació de la capella de la Puríssima del Convent de Sant Francesc a Ciutat.

d'aquests llinatges en diferents pobles, a la població de Pollença: Ramon Alemany, cavaller, arribat amb la conquesta catalana el qual va aconseguir una important alqueria a Pollença; i pel que fa als Cànaves: Pere Cànaves que el 1428 tenia una alqueria que encara existia durant l'època de Bover. D'aquest llinatge també és conegut el pollencí Jaume Cànaves i March, bisbe de Malta.

94 De totes maneres, encara que s'inclogués en el lot del monument de l'Assumpció dels Alemany. La figura es distancia de la imatgeria coneguda de l'escultor Rafel Torres i, per tant, podria tractar-se d'una obra a càrrec d'un altre component del taller o, directament, anònima.

Guillem Torres Rubert (1755-1828), el segon dels fills del matrimoni Torres-Rubert i germà de l'escultor Rafel, va ser un artista prolífic o almenys treballà tot l'aspecte artístic (pintura, escultura i arquitectura) dins l'època neoclàssica. Sense abandonar del tot el darrer barroc. A més de deixeble dels pintors Sanxo, en l'aspecte d'escultura, degué emprendre la formació dins el taller familiar. Guillem es casà dues vegades i amb Maria Teresa Sanxo tengué els dos fills dedicats a l'ofici artístic: Miquel i Salvador.⁹⁵ Aquests es dedicaren, sobretot, a la pintura sense deixar de banda l'escultura, pel que fa als treballs de Miquel. Els dos, com a la resta de components d'aquesta nissaga, tenen peces i treballs repartits per tota l'illa. En tot cas, però, cal prestar major atenció a Miquel Torres. Perquè a través d'ell fou quan aquesta família tengué la següent generació d'artistes.

Miquel Torres Sanxo (1797-1872) s'havia casat amb Maria Gàfaro († 1863) i tengueren sis fills: Guillem (1823-post.1900),⁹⁶ Gabriel (1828-1897), Maria Lluïsa (1830-1865), Francesc (1832-1910), Salvador (1835-1911) i Concepció (1839-post.1878).⁹⁷ Miquel Torres morí el 1872 fent hereus universals als fills Salvador i a na Concepció. La legítima pels altres i a Guillem, pel seu casament, li havia lliurades 200 ll. El germà de Miquel, Salvador Torres Sanxo (1799-1882), vivia amb ell dins la mateixa casa (C/ Tamorer) i li cedia el dret d'ús.⁹⁸ Aquest Salvador deixà a la neboda Concepció la meitat del que tenia i l'altra meitat s'ho havien de repartir tres dels altres nebots (Gabriel, Francesc i Salvador).⁹⁹

Els fills Guillem i Salvador Torres Gàfaro es dedicaren a la pintura. A més, aquest Salvador durant un temps ingressà a l'exèrcit. Gabriel, per altra banda, seria fotògraf encara que l'alternava amb la pintura. Per exemple, aprofitava la fotografia de retrats per a després, si el client ho volia, fer la reproducció pictòrica. I pel que fa a Francesc era escultor i, també, devia

95 La muller va passar a ser usufructuària de Guillem. Una vegada morta tota l'herència passà als dos fills a parts iguals: ARM, Notaris, N-243, f. 119r-124r. Testament del 17/02/1818. Cal ajustar l'any sabut de defunció del pintor perquè morí el gener de 1828: ADM, D, ESM, 1824-51, f. 27.

96 ACM, LBA-13850, f. 156v. A més dels germans que exposam, varen néixer altres dues germanes: Maria Teresa (1826) i Maria Concepció (1837). Però degueren morir en pocs mesos. I no són citades en la documentació familiar posterior (ACM, LBA-13850, f. 223r; LBA-13852, f. 183v). Per altra banda, coetàniament a Guillem Torres Gàfaro, existia un fuster homònim de Valldemossa que s'havia casat amb Antònia Borràs i establert a la barriada de l'Almudaina a Ciutat. Aquest no té res a veure amb la nissaga que tractam (ACM, LBA-13855, f. 87).

97 El resum, com en els altres casos, el podeu veure a l'esquema del final. Les fonts documentals són: ADM, B, ESM, 1822-1829, f. 135; 1829-1834, f. 27, 69v; 1834-1844, f. 18, 128. ADM, D, ESM, 1895-1911, 284r.; D, Santa Eulàlia, 1906-14, f. 195r. En aquesta darrera, defunció de Salvador Torres Gàfaro, consta que s'havia casat amb na Bàrbara Pallicer i Montserrat. El germà Francesc, per altra banda, s'havia casat amb Anna Amat Zalzini que morí el 1895 amb 60 anys. Ambdós havien tengut, almenys, una filla; Maria finada amb 40 anys (1907) (ADM, D, ESM, 1895-1911, f. 8, 246v). No hem pogut localitzar la mort de Guillem ni de na Concepció. Guillem, com se cita en el testament del seu pare, s'havia casat i la seva mort va ser posterior a 1900. Aquest any, el pintor encara assistia i feia de president accidental, com a acadèmic més antic, en una sessió de l'Acadèmia Provincial de BBAA (ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Tres inventarios de la Cartuja de Valldemosa (s. XIX)", BSAL, 44, 1988, p. 236); i na Concepció sabem que el 1878 havia fet una escriptura de donació pel germà Gabriel (AMP, LP. 893/4).

98 ACNIB, Notari Cayetano Socies, T. 35, f. 1343r-1344v. Testament del 05/10/1865. Tradicionalment la datació de la mort del pintor Miquel fou endarrerida més d'una dècada. No és així, segons l'acta notarial citada o en l'acta de defunció (ADM, D, ESM, 1859-1886, f. 61v). La dona, Maria Gàfaro, havia heretat del pare (Gabriel) unes cases (4 i 5 de la plaça del banc de l'oli, números 26 i 27 antics), que passaren als fills. Aquestes cases foren objecte d'expropiació (1889) per poder obrir el carrer que actualment travessa la plaça de l'oli amb la plaça Major (AMP, LP. 893/4). En aquest document és on apareixen els quatre fills amb la seva professió. Aquesta propietat sembla que causà un plet judicial de Guillem contra el seu pare, Miquel Torres Sanxo. Potser sia per això, que en el testament del pare, aquest fill fos poc afavorit.

99 ACNIB, Notari Cayetano Socies, T. 35. f. 1345r-1346r; ADM, D, ESM, 1859-1886, f. 253r.

col·laborar amb el germà Gabriel en el camp de la fotografia.¹⁰⁰ D'aquesta nova generació, potser, el més destacat és com prengueren part de les noves arts que apareixien com fou la fotografia. Així, d'aquest grup, només volem destacar per aquesta faceta a Gabriel recollit dins aquesta professió des de 1861 a 1893. Essent un dels fotògrafs de Palma de més permanència i compartint el negoci que muntà, "Fotografía Española y Americana de Torres y Companyia", amb el germà Francesc, Leone Bravi o amb Marià Escrivà.¹⁰¹

Una vegada establerta la família de Guillem Torres Rubert, pel que fa al treball o a l'ofici d'arquitectura, que és el que ens interessa, no sortí del marc local doncs el 1802 se li denegà el títol d'arquitecte per l'Acadèmia de San Fernando de Madrid. Així i tot, la negativa no impedí, com veurem, que exercís i dugués a terme el projecte de la reforma de la capella de la Puríssima o que algunes vegades figuràs amb el càrrec d'arquitecte.

Un dels motius de què treballàs les tres arts fou la seva implicació dins l'Acadèmia de Nobles Arts de la SEMAP; primer, durant la seva època d'estudiant i dins les classes del caputxí fra Miquel de Petra, director de la sala d'arquitectura, i passant després a ser nomenat soci de mèrit (1799), professor (1802) i substituït de Joan Muntaner a la direcció de l'Escola de Dibuix. A finals de la dècada aconseguí dirigir les tres sales de l'Escola (dibuix, escultura i arquitectura). Més que pel seu treball pictòric o escultòric aquí volem destacar les intervencions en arquitectura que serà l'aspecte més important que analitzarem. Durant el mateix període en què es reformà la capella de la Puríssima (1804-1812) també aconseguí dirigir la sala d'arquitectura de la SEMAP (1807) i supervisà el projecte de reforma del moll (1805); després, participà en el projecte de la capella del cementiri de Palma (1820)¹⁰² i

100 De tota aquesta generació i ascendents, no és l'objecte del present treball recopilar tota l'obra que ha anat sorgint els darrers anys, o la que es trobi recopilada a les diverses veus de la *GEPEB*. Si bé, podem fer breus referències, per exemple: de Francesc, a banda del treball fotogràfic, dins les esglésies que treballà podem mencionar la de Lluçmajor. Un lloc on el pare també hi participà, i Francesc va fer: diversos treballs escultòrics, un *Ecce Homo* (1878) i les figures d'un betlem (1880): *POU AMENGUAL, M.*: "La promoció artística de les confraries de l'església de Lluçmajor a la segona meitat del segle XIX", *Randa*, 69, 2012, p. 25-47. Del germà Salvador en podem dir el mateix, per exemple: a Artà, les pintures de les predel·les del retaule de Sant Josep i del Sant Crist de Sant Jordi, si les datacions i atribucions són correctes, serien d'aquest pintor. Encara que, en alguna ocasió, hagi estat confós amb l'oncle (CARRIÓ VIVES, G.: *L'església de la Transfiguració del Senyor, Artà: estudi historicoartístic*, Palma, 2002, p. 54, 74, 82).

101 MULET GUTIÉRREZ, M.J.: *Fotografía a Mallorca 1839-1936*, Palma, 2001. Suposam que aquest fotògraf devia disposar d'altres tendes. A més de la de Palma ens apareix una tenda de fotografia a Tarragona. En aquesta ciutat, dins els mateixos anys que s'obrí la tenda a Mallorca (ca. 1862), s'hi instal·là un Gabriel Torres (Diario de Tarragona. 25/10/1868, p. 4). Un aspecte que sembla confirmar-se, perquè en el cens poblacional de 1870 de la ciutat de Tarragona ens apareix: Gabriel Torres Gáfaro, nadiu de Palma de Mallorca. S'havia casat amb Josefa Valls Ripoll de Reus i tenien un fill (Miquel). A través de l'hemeroteca digital del "Diario de Tarragona" (www.tarragona.cat/patrimoni/fons-documentals) [Data de consulta: 26/11/2016] es pot traçar part de la vida d'aquest fotògraf a Catalunya, tant en algunes notícies que apareixen com amb els anuncis que realitzava a la premsa. Cal no confondre a Gabriel amb altres fotògrafs Torres d'aquesta ciutat que només són citats amb el primer llinatge. Segons deixà apuntat Joan Pou Muntaner morí a França a finals de segle (1897). Agraïxo a l'investigador Lluís Bonancia la documentació del cens tarragoní que confirma l'origen del personatge, el seu segon llinatge i la seva edat, que coincideix per altra banda, a la registrada a l'ADM.

102 Vegeu l'estudi de Guillem Torres i l'aplec de l'obra a: CARBONELL BUADES, M.: "Torres, Els", p. 321-322. En tot cas, no sembla haver estat recollida l'obra pictòrica feta per a l'Ajuntament de Palma, per exemple: el 1795 realitzà el retrat del Bisbe Nadal i també retocà el del Cardenal Despuig (AMP, AH-2121, f. 258, 423). La primera pintura causada per l'entrada al Bisbat de Mallorca del nou prelat que es produí l'any anterior i la del cardenal per afegir-hi el nou càrrec d'Arquebisbe de Sevilla. Aquestes obres degueren desaparèixer amb l'incendi de Cort a finals del segle XIX, o almenys, no són citades a l'inventari municipal: el retrat actual de Nadal és del pintor J. Mestre. Vegeu: www.palma.cat; "Descripció dels béns: Epígraf III: mobles de caràcter històric" (Data consulta: 30/08/2016). Sembla

també examinà les obres que es duien a terme a la torre de Porto Pi (1806). Fou substituït dos anys en la direcció de la sala d'arquitectura de la SEMAP per l'arquitecte Isidro González Velázquez. Tot i que després hi tornà, continuant la nova línia introduïda.¹⁰³

La capella franciscana on va intervenir Guillem Torres s'havia construït cap al 1660 i l'escultor Jaume Lull realitzà l'obra escultòrica (ca. 1691-1705). A principis del segle XIX fou renovada, tant arquitectònicament com amb escultura.¹⁰⁴ De la vella capella sembla que només es va conservar la figura titular realitzada per l'escultor Lull i que, actualment, presideix el retaule. La primera dada del començament de les obres, la trobam quan els responsables de la Confraria de la Puríssima contractaren la realització del sostre amb el mestre d'obres Francesc Rosselló, mentre que el disseny i el projecte fou responsabilitat de Guillem Torres: *Vuy 19 juny 1804 han convingut los majordoms; ab mestre Francesch Rosselló, picapedrer en donar-li la cúpula i octavats a gust y comptento del Sr. Guillem Torres [...] L'encarregat del contracte va ser fra Mateu Massanet i el preu inicial de l'escarada de la feina del picapedrer era només de 46 lliures.*¹⁰⁵

Com veurem al final, la intervenció de Guillem Torres era constant i, pel que sembla, degué implicar tant la direcció del projecte com treballs de pintura i escultura realitzats per ell o, a compte d'ell, entre els diferents treballadors. Segons deduïm dels càrrecs que tenia així com del tractament de les despeses.

Una vegada encomanada la tasca, en primer lloc, es procedí a llevar el moble de la capella el 1804¹⁰⁶ i degueren començar amb l'alçament del sostre que taparia Rosselló. La reforma interior d'aquesta capella s'allargà fins al 1812 amb una varietat de mestres d'obres i manobres: Vicenç Torres (1804), Gaspar Palmer, Llorenç Rosselló (1806), Guillem i Pere Josep.¹⁰⁷ El 1808 es pot dir que l'arquitectura interior s'havia pràcticament renovada i a càrrec del mestre Gaspar Palmer es va fer la copinya de la cúpula mentre que Francesc Rosselló es tornà a encarregar de l'estucat dels murs laterals per 186 lliures.¹⁰⁸

que també hi havia una pintura del bisbe Nadal feta per Joan Muntaner (CARBONELL BUADES, M.: "Muntaner, Els", *GEPEB*, 3, 1996, p. 323) però, potser, tractem de la mateixa, perquè surt el pintor Muntaner com l'encarregat de la seva realització (13/10/1795) però és Guillem Torres qui consta que l'ha feta (21/12/1795). A més de l'obra recopilada, darrerament, també han sorgit altres empreses dedicades a Santa Catalina Tomàs: el retaule de la santa de Binissalem (CARRIÓ VIVES, G.: *El carro triomfal: manifestacions populars a l'entorn de Santa Caterina Tomàs*, Palma, 2006, p. 103), o les patrocinades pel Cardenal Despuig a la zona de Campanet (CARBONELL BUADES, M.: *El Cardenal Despuig: col·leccionisme, grand tour i cultura il·lustrada*, Palma, 2013, p. 213). Entre els anys 1818 i 1821, també podem trobar el pintor pagant diverses pensions a compte de l'heretat de Sebastià Pons: AGCM, VI-876-2, s.f.

103 CANTARELLAS CAMPS, C.: *La arquitectura mallorquina desde la ilustración a la restauración*, Mallorca, 1981, p. 168-169, 239.

104 CARRIÓ VIVES, G.: "Jaume Lull, escultor cap al Setcents", *Estudis Baleàrics*, 74-75, 2002-2003, p. 167-169.

105 ARM, Clero, C-1589, full solt entre f. 102-103. El preu no incloïa el material.

106 ARM, Clero, C-1589, f. 138r.

107 ARM, Clero, C-1589, f. 117r-120r. Alguns d'ells deuen ser família dels mestres d'obres coneguts d'aquesta època: Guillem potser sigui el mateix Torres; Pere Josep, Pere Josep Bauçà; els Rosselló, família del mestre d'obres Joan Rosselló: CANTARELLAS CAMPS, C.: *La arquitectura mallorquina...*, p. 250-257.

108 ARM, Clero, C-1589, f. 137r-142v, 147 i full solt. Palmer, a més, treballà la taula d'altar de la capella de la Beata Miquelina (1807). Les despeses i el procés de l'obra són constants (1804-1815) que, en general, podem mencionar: carretades de pedreny, arroves de marbre, guix, arena, 32 dotzenes de blocs de marès, pedres per a la llum de la llanterna, calç, 4 vidrieres pels òculs (1805), etc. I pel retaule: treure el pedreny del nínxol de la Verge (1806), es

Pel nou moble, que presideix la capella, s'acudí al fuster Pere Jeroni Amorós (1804). En total aquest fuster cobrà 1.354 lliures. Un cost que incloïa: peces i capitells, vases de la Beata Angelina, clavar definicions de la Beata Miquelina, del Beat Negro i l'altar de la Puríssima, clavar els atributs de la Verge, els verguerons a la cúpula amb l'altra decoració (1808), la construcció del cambril (1808) amb el retaule i l'adornament (1810-1814). Mentre que les peces i l'escultura més especialitzada del retaule, decoració de murs, copinya i, en general, la direcció de tota la capella (capitells, decoració altar, compondre la tela, la planta de l'altar, fer el dibuix i dirigir el fuster) anà a compte de Guillem Torres per la qual cobrà 1.168 lliures.¹⁰⁹ El 1809 les noves peces afavoriren que el sagrari vell es regalàs al Convent de Jesús d'Alcúdia.¹¹⁰ El daurat, a banda de Torres, també fou una tasca encarregada a Vicenç Reynaldos durant 18 dies (21 ll), amb un lot de pa d'or subministrat per Salvador Mayet (1812, 80 ll).¹¹¹

Guillem Torres degué introduir en els treballs a un altre professor de pintura, D. Antoni Nicolau, que ja intervenia, segurament, a les seves ordres durant el 1810 amb el daurat del retaule, entre altres feines. Emperò, el treball més important el trobam una vegada Torres havia deixat l'obra. Entre els anys 1812 i 1817, Nicolau va treballar pel retaule, el sagrari, fer les dues teles de les banquetes, els dos àngels pels portals i, entre altres tasques, acabà cobrant 1.252 lliures.¹¹² Les teles que pintà deuen ser les que es troben a la predel·la i a l'àtic amb temàtica mariana (Visitació de Maria, Nativitat, Maria en el temple i la pintura de la Coronació a l'àtic).

Aquesta capella és una capella fonda de dos trams, el primer tram conserva la volta gòtica i en el segon tram és on es va fer l'obra cupulada i el retaule. La cúpula (Fig. 7) s'alça damunt quatre petxines amb una cornisa superior vuitavada a on trobam un cimbori amb les parets cegades. El cimbori fou tancat al damunt per una altra cornisa des d'on parteixen els vuit galions de la cúpula amb quatre òculs laterals i un llanternó. La cornisa baixa d'aquest llanternó recorda els capitells i arquitraus escalonats que es troben a la cúpula del Convent de Santa Catalina de Sena i, gràcies a l'entrada superior de la llum, s'aconsegueix un joc de clarobscur que fan ressaltar les línies arquitectòniques d'aquest espai. L'estucat i la decoració escultòrica encara es conserva amb els verguerons daurats que limiten els diversos trams, els escuts dels símbols marians que decoren l'interior del cimbori o la glòria que corona el llanternó.

paga a Antoni Nicolau i es compra la tela per fer la Coronació (1811), pans d'or i daurat de Salvador Mayet i Vicenç Reynaldos (1812-1813), etc.

109 ARM, Clero, C-1589, f. 144-146r, 152r-153r. Torres cobrà la quantitat en diverses partides durant tot el procés constructiu: 12/1804, 60 ll; 1805, 291 ll; 10/1806, 132 ll; 1804, 239 ll; 12/1808, 287 ll; 12/1810, 102 ll i 30 lliures per a l'escultura de l'altar; 02/1812, 106 ll.

110 ARM, Clero, C-1589, f. 116v.

111 ARM, Clero, C-1589, f. 141. D'aquest Salvador ho hem transcrit com es troba en el document, però podria tractar-se del pintor Salvador Mayol o Mallol (1775-1834). Pintor de Barcelona que es trobava llavors refugiat a l'illa amb motiu de la Guerra del Francès i tornà després a Barcelona fent de director de la Sala de Dibuix de l'acadèmia catalana. Almenys els comptes, en alguna ocasió, s'hi refereixen com a: [...] *al català daurador* [...]. Durant aquesta època a Mayol se li atribuï els tondos pictòrics del cadirat de la Cartoixa de Valldemossa, si bé, darrerament, han estat assignats a Guillem Torres. Documentat en aquest centre durant els mateixos anys (1806-1812): BAUÇA DE MIRABÓ GRALLA, C.: *La Real Cartuja de Jesús de Nazaret de Valldemossa: formació y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, Palma, 2008, p. 339-340, 422.

112 ARM, Clero, C-1589, f. 136 r-v.

Pel que fa al retaule que dirigí i projectà Torres (Fig. 8), no deixa d'ésser un moble d'estil neoclàssic alçat amb dues columnes acanalades damunt predel·la i amb un cos central de cambril d'accés obert en els costats. L'àtic és la zona que presenta més decoració amb un seguit de recursos decoratius arquitectònics i la pintura de la Coronació de Maria connecta el nínxol obert del cos del retaule amb l'àtic.

Conclusió

L'article ens ha servit per situar i veure les distintes branques familiars que formaven la nissaga Torres durant la segona meitat del segle XVIII i del segle XIX. A la vegada s'ha marcat i limitat de manera més precisa les seves dades vitals.

A més, pel que fa al treball artístic d'alguns d'ells, hem aprofitat per concretar i tractar l'abast d'algunes obres de l'escultor Rafel Torres Vezia fetes a Santa Maria del Camí i el context artístic en què treballà a Deià. L'existència d'un document de donació inèdit ens ha informat d'un nou treball d'aquest obrador que aquí hem exposat com a una obra de Rafel Torres Rubert. Així com, també, el patronatge artístic que exercí la família Alemany-Cànoves de Pollença ens ha servit per vincular un petit retaule, que anà a càrrec d'aquesta família, formant part del tipus de peces que obraven el cercle dels Torres durant la segona meitat del set-cents. Uns elements, per altra banda, que hem trobats superats el 1804 quan Guillem Torres projectà i dirigí el retaule de la Puríssima pel convent franciscà de Palma, el qual adoptà una estètica i decoració plenament neoclàssica. Una obra retaulística que completà una intervenció arquitectònica de gran format també, pel que hem deduït, dirigit pel polièdric Guillem Torres i que es duqué a terme amb altres personatges (des de mestres d'obres fins a pintors). Tots ells vinculats, d'alguna manera, i que s'emmarquen dins els anys en què aquest acabà dirigint les tres sales d'art de la SEMAP.

Fig. 1. Retaule de Sant Josep (ca.1727-1743). Deià

Fig. 2. Retaule Major de Sant Joan Baptista. Rafel Torres Vezia (1777-1779). Dejà

Fig. 3. Sarcòfag de la Mare de Déu Morta. Rafel Torres (ca. 1794). Pollença

Fig. 4. Figura de la Mare de Déu Morta. Pollença

Fig. 5. Escut dels Alemany. Frontal del sarcòfag. Pollença

Fig. 6. Retaullet dels Alemany. Convent dels dominics. Pollença

Fig. 7. Cúpula. Capella de la Puríssima (1804-1812). Convent de Sant Francesc. Palma

Fig. 8. Retaule de la Puríssima. Guillem Torres Rubert. Convent de Sant Francesc. Palma

ENTRE ELS SENTIMENTS I ELS INTERESSOS. LA GUERRA D'ÀFRICA DE 1859-60 A MALLORCA

Pere Salas Vives / Jaume March Bisbal

Universitat de les Illes Balears

Resum: La guerra d'Àfrica de 1859-60 fou un episodi breu però intens, que posà de manifest els avanços aconseguits en el procés de construcció nacional espanyol. Precisament, l'objectiu d'aquest article és analitzar l'entusiasme amb què va ser viscuda la guerra a Palma (i, en menor mesura a la resta de l'illa) i la causalitat que el motivà. El més destacable és que aquest no es pot deslligar del procés de modernització que vivia l'illa, la qual cosa explicaria la seva transversalitat ideològica i social.

Paraules clau: Nacionalisme, segle XIX, Guerra Marroc, Mallorca, Estat liberal.

Abstract: The Hispano-Moroccan war in Africa (1859-60) was a brief but intense episode that highlights the progress made in the process of nation building in Spain. The aim of this article is to analyze the enthusiasm with which the war was experienced in Palma (and, to a lesser extent in the rest of the island) and the causality that motivated it. Most notably, this enthusiasm cannot be separated from the process of modernization living on the island, which would explain its ideological and social mainstreaming.

Key words: Nationalism, Nineteenth century, War Morocco, Mallorca, liberal state.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 28 de desembre de 2016.

Abreviatures: AMP = Arxiu Municipal de Pollença, AMPa = Arxiu Municipal de Palma.

La construcció dels Estat-nació a Europa fou un procés complex.¹ Per una part, com va alertar Michael Billig ja fa uns anys, fou producte de tot un seguit de pràctiques quotidianes per part del govern i l'administració pública que serviren per nacionalitzar les masses i enfortir l'Estat.² Educació en una llengua comuna, control benèfic-social, creació d'una ciutadania de caràcter nacional amb drets polítics, servei militar obligatori, uniformització legislativa, creació de símbols i tradicions nacionals i assumptió real del monopoli de la violència serien les eines més utilitzades i més o manco eficients. Al seu costat, no faltà la reutilització de recursos ideològics provinents de l'Antic Règim per legitimar el nou Estat, com podia ser la mateixa monarquia, per bé que ara convertida en constitucional, una pretesa història comuna, el ressorgiment de vells enemics o, en determinats casos, la religió. El militarisme i la guerra, evidentment, també foren utilitzats com a factors nacionalitzadors, però alhora també podien servir a la inversa, el nacionalisme d'Estat era utilitzat per justificar i anar a la guerra.

Lògicament, Espanya havia de ser partícip de tot aquest procés, però no deixa de ser sorprenent, com afirmava Carlos Taibo, que siguin tan poques les monografies que s'hagin ocupat del nacionalisme espanyol,³ per bé que en el darrer temps la tendència s'ha capgirat.⁴ Com era d'esperar, fins fa poc i per les raons apuntades, la nació espanyola encara es presentava com quelcom natural i no com el que realment és: un constructe històric en gran part creat per l'Estat.⁵ En aquest punt, els conflictes militars apareixen com l'aparador perfecte per posar de manifest els sentiments nacionals de la ciutadania prèviament creats i/o existents,⁶ al marge que, depenent de com acabin, puguin reforçar-los o debilitar-los.

Dit això, no és menys cert que darrerament s'ha qüestionat el monopoli de l'Estat i dels nacionalistes en la creació de nacions. No només es pot acceptar que la nació pugui existir abans que el mateix nacionalisme, com ha argumentat Xavier Torres per al cas català o com afirmen altres autors per a Espanya,⁷ sinó que existirien més agents nacionalitzadors al marge del propi govern central i els seus agents directes –exèrcit, escola o govern provincial

1 ARCHILÉS CARDONA, F. (ed.): *La persistència de la nació. Estudis sobre el nacionalisme*, València, 2015.

2 BILLIG, M.: *Nacionalismo banal*, Madrid, 2014. Sobre aquesta temàtica és fonamental també l'aportació de P. BOURDIEU, P.: *Sobre el Estado. Cursos en el Collège de France (1989-1992)*, Barcelona, 2014.

3 TAIBO, C.: "Sobre el nacionalismo español", a TAIBO, C. (ed.): *Nacionalismo español. Esencias, memoria e instituciones*, Madrid, 2007, p. 11. Per bé que hi ha honoroses excepcions com és la que representa INMAN FOX, N.: *La invención de España*, Madrid, 1997.

4 Sense dubte l'augment de l'interès per aquesta temàtica va ser provocat pel famós –i inconclús– debat referent a la debilitat o no del nacionalisme espanyol. Vegeu els treballs d'ARCHILÉS CARDONA, F.: "Una nacionalización no tan débil: patriotismo local y republicanismo en Castellón (1891-1910)", *Ayer*, 48, 2002 o MOLINA APARICIO, F.; CABO VILLAVERDE, M.: "Donde da la vuelta el aire: reflexions sobre la nacionalització a Espanya", *Segle XX. Revista catalana d'història*, 4, 2011 per a la segona opció, mentre per als primers són representatius els treballs de RIQUER I PERMANYER, B.D.: "La débil nacionalización española del siglo XIX", *Historia Social*, 20, 1994 o ÁLVAREZ JUNCO, J.: *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid, 2001.

5 La naturalitat amb què l'Estat es converteix en l'únic focus de legitimització està en l'arrel de la seva capacitat d'homogeneïtzació de la ciutadania (BOURDIEU: *Sobre el Estado. Cursos en el Collège de France (1989-1992)*, p. 74, 143, 164 o 170-180.

6 BILLIG, M.: *Nacionalismo banal...*

7 TORRES SANS, X.: *Naciones sin nacionalismo. Cataluña en la monarquía hispánica (siglos XVI-XVII)*, València, 2008. Per al cas espanyol vegeu l'obra d'ORDUÑA REBOLLO, E.: *La Nación española. Jalones históricos*, Madrid, 2011.

i local-, tals com els ajuntaments (que no deixaven de ser part de l'Estat, però no central) i associacions culturals, esportives, laborals, econòmiques, mitjans de comunicació, així com l'art i la literatura, a més de les pròpies institucions eclesiàstiques (en determinats casos).⁸

En aquest context, la Guerra d'Àfrica de 1859-1860 resulta un esdeveniment de gran interès per mesurar la debilitat o fortalesa del nacionalisme espanyol. També ho és per copsar els mitjans utilitzats per mobilitzar les masses i, per tant, el seu grau de connexió amb el procés de modernització que vivia Espanya en aquells moments. A pesar d'això, durant molt de temps la historiografia va relegar aquest esdeveniment a un capítol secundari, reduint-lo, a més, al patriotisme d'O'Donnell per justificar un fracàs intern o a la ineptitud del govern de la Unió Liberal.⁹ Amb aquest panorama, era fins a cert punt lògic que els historiadors mallorquins normalment obviassin el tema.¹⁰

Tot plegat ens va motivar a engegar un estudi, per bé que inicial i modest, sobre el desenvolupament, l'impacte i les conseqüències de la coneguda també com a "Primera Guerra del Marroc", a Mallorca. Això ens permetrà comprovar si, efectivament, el nacionalisme espanyol es mostrarà a l'illa tan fort com a la resta de l'Estat i conèixer els mitjans que adoptà per dur a terme la mobilització de la ciutadania en favor de la intervenció armada.

Les fonts utilitzades per dur a terme aquests objectius han estat bàsicament la premsa de Palma i les actes municipals de l'Ajuntament de la ciutat, les quals s'han buidat de forma exhaustiva des de 1858 fins al 1861, per tal d'emmarcar degudament l'esdeveniment. Per descomptat també s'ha consultat tota la informació secundària disponible i les dades que proporcionarà la crònica de Juan Llabrés Bernal. D'aquesta forma, podrem equilibrar la informació provinent d'una institució oficial, com és l'Ajuntament, amb altres d'origen privat i d'ideologia diferent. En aquest sentit, resultarà clau la informació aportada pel diari *El isleño*, vinculat al progressisme, en aquell any a l'oposició municipal. A més, aportam algunes dades d'altres ajuntaments, amb l'objectiu de copsar si varen existir diferències entre la Part Forana i la capital.

8 Sobre aquest tema, vegeu CONFINO, A.: "Lo local, una esencia de toda nación", *Ayer*, 64, 2006, MOLINA APARICIO, F.: "¿Realmente la nación vino a los campesinos? Peasants into Frenchmen and el 'debate Weber' en Francia y España", *Historia Social*, 62, 2008 o AGULHON, M.: "Reflexiones sobre la imagen del burgués francés en vísperas de 1848: monsieur Prodhomme, monsieur Homais y monsieur Bamatabois", *Historia Social*, 29, 1997, els quals resten valor a la tesi d'Eugen WEBER, E.: *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914*, Stanford, 1976 al considerar que donava una importància excessiva al paper de l'Estat central (i concretament dels governs de la III República Francesa) en el procés nacionalitzador. Per la seva part, GELLNER, E.: *Nacionalisme*, València, 1998 ja va posar de manifest la importància d'una llengua d'alta cultura en relació al fet nacional.

9 SÁNCHEZ-MEJÍA RODRÍGUEZ, M.L.: "'Barbarie' y 'civilización' en el discurso nacionalista de la guerra de África (1859-60)", *Revista de estudios políticos*, 162, 2013, p. 41. En els darrers temps, com explica la mateixa autora, a més de deixar-se sentir un renovat interès per aquest esdeveniment, també s'ha ressituat en el context de l'època de forma més equilibrada, com ho demostren els treballs de MARTÍN CORRALES, E.: "El patriotismo liberal español contra Marruecos (1814-1848). Antecedentes de la guerra de África de 1859-60", *Illes i Imperis*, 7, 2004 o INAREJOS MUÑOZ, J.A.: *Intervenciones coloniales y nacionalismo español. La política exterior de la Unión Liberal y sus vínculos con la Francia de Napoléon III (1856-1868)*, Madrid, 2010, a més del pes que té la guerra a obres generals com les d'ÁLVAREZ JUNCO: *Mater dolorosa...*, o BURDIEL, I.: *Isabel II. Una biografía (1830-1904)*, Madrid, 2010.

10 Una de les excepcions a aquesta afirmació és el capítol que dedica FULLANA PUIGSERVER, P.: *Història de la Congregació de les Filles de la Misericòrdia (1856-1921)*, Palma de Mallorca, 2003 a la Guerra d'Àfrica.

Entusiasme i mobilització popular per a la guerra d'Àfrica

Palma acollí de bon grat els rumors de guerra contra el Marroc.¹¹ La premsa havia preparat el terreny amb la publicació d'informació diversa relativa al nord d'Àfrica i als darrers incidents ocorreguts a Ceuta i Melilla.¹² De totes maneres, fins al 2 de novembre no es va editar el discurs oficial de declaració de guerra del president Martínez de la Rosa donat a les Corts el 22 d'octubre de 1859.¹³

A partir d'aquests moments la societat civil illenca començarà a donar mostres d'un activisme inusitat en favor de l'exèrcit expedicionari. Les primeres en reaccionar sembla que foren un grup de dones de l'aristocràcia, que impulsaren l'elaboració de fils, benes, compreses i draps destinats als hospitals militars de campanya. La iniciativa va tenir tant d'èxit que *El Isleño* es va posar al capdavant al mateix temps que retreia a l'Ajuntament el seu ensopiment.¹⁴ Realment el diari contraposava el patriotisme espontani que estaven demostrant els palmesans amb l'immobilisme de les autoritats.

Tot i que hem de recordar que *El Isleño* representava l'oposició de la majoria en el Consistori, encapçalada pel batle Antoni Maria Dameto, efectivament la primera notícia referent a la guerra que apareix a les actes municipals data de l'11 de novembre, mentre que en altres ajuntaments de la part forana encara es va haver d'esperar el desembre perquè es prenguessin els primers acords al respecte.¹⁵ Segurament no era falta de patriotisme la causa del retard sinó d'autonomia d'unes institucions locals subordinades jeràrquicament al governador i desposseïdes de tota iniciativa política després del final del bienni progressista, encara que haguessin vist augmentar la seva capacitat administrativa. Però també era una mostra que bona part de la ciutadania i dels mitjans de comunicació no necessitava les ordres dels seus representats per manifestar-ne el nacionalisme.

De totes maneres, a partir d'aquells moments l'Ajuntament de Palma intentà recuperar el terreny perdut. A la mateixa sessió de l'11 de novembre es realitzà una declaració patriòtica oficial de suport a la guerra, que s'havia de fer arribar a la Reina. També es va acordar posar-se a disposició del capità general per acomiadar amb honors els batallons d'Astúries i de Figueres quan partissin en direcció al front, a diferència del que havia succeït amb el batalló d'Arapiles, que sortí de l'illa en el més absolut anonim.¹⁶

Efectivament, dia 12 de novembre la tropa va formar a la plaça de Sant Francesc de Paula amb la presència de nombrós públic i les principals autoritats de l'illa, això és el governador,

¹¹ LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca: siglo XIX*, 3, Palma de Mallorca, 1959, p. 909.

¹² Així, el 22 de setembre de 1859 *El Isleño* dedica més de dues pàgines al famós article de Cristino Martos publicat a la prestigiosa revista liberal-progresista *La América*, titulat "La expedición al África", que acaba afirmant, ni més ni manco, que "En el Atlas está nuestra frontera natural" p. 3. Curiosament, el mateix diari en l'edició del 21 d'octubre, abans per tant, de la declaració de guerra, publicà un curiós article a favor de la preparació de cans de presa per ajudar els soldats que s'enviassin a l'Àfrica.

¹³ *El Isleño*, núm. 794, 2-11-1859, p. 3.

¹⁴ *El Isleño*, núm. 795, 3-11-1859 i núm. 801, 9-11-1859.

¹⁵ És el cas de l'Ajuntament de Pollença, on la primera notícia sobre la guerra del Marroc correspon a l'acta de 4 de desembre de 1859 (AMP-Actes Municipals-1711) Es tracta d'una circular del governador perquè el municipi engegàs una campanya per recaptar fons en favor de l'exèrcit d'Àfrica.

¹⁶ AMPa-Actes Municipals-AH-2152/3, 11-11-1859 i 2-12-1859 i *El Mallorquín*, 10-11-1859.

el batle, els regidors i el bisbe de Mallorca. Seguidament, el capità general, Jaime Ortega, va arengar els soldats amb un brillant i emotiu discurs segons la premsa. Pel que a nosaltres ens interessa cal destacar que la nació espanyola i la corona apareixen com les institucions a defensar pels soldats mallorquins, com els de tot l'Estat.

Conclusa la intervenció, el bisbe de Mallorca, Miquel Salvà, beneí les banderes i col·locà en una d'elles un reliquiari de plata. Seguidament les tropes es dirigiren al punt d'embarcament en formació militar arropades per les marxes militars que interpretaven les bandes de música presents i els visques i aplaudiments de la multitud.¹⁷

En definitiva, s'havia posat en escena un discurs patriòtic que compaginava conceptes propis de la modernitat, com és el de nació i la ciutadania –tot i que reduïda a les masses que aplaudeixen– amb altres provinents de l'antic règim com era la monarquia –per bé que en la seva versió liberal– i la religió catòlica. El beneplàcit unànim que manifestà el nombrós públic, la premsa i els partits polítics, inclosos els progressistes i tradicionalistes, envers l'esdeveniment també apunta en la mateixa direcció.¹⁸ Com també ho feren els voluntaris que s'enrolaren a l'exèrcit.¹⁹

Lògicament la victòria no s'assoliria només amb rituals. Calia abocar-se en l'empresa, tal com reclamava també la premsa. Per això a la referida sessió de l'11 de novembre, l'Ajuntament també va acordar obrir una subscripció popular per aconseguir donatius econòmics i en espècies dels palmesans “que su patriotismo les sugiera”. Els diners s'havien d'invertir en productes del país “útiles á los espedicionarios”. Així mateix, una part del total recaptat es reservaria per als ferits i les vídues dels morts en campanya naturals de Ciutat. Per incentivar la participació es va acordar publicar els noms dels subscriptors a la premsa local alhora que el propi Ajuntament obria el compte amb 30.000 reals, mesura aprovada definitivament pel governador el primer de desembre. En segon terme, el consistori es va erigir en coordinador de les iniciatives populars iniciades amb anterioritat.

La realitat és que si bé la subscripció engegada per l'Ajuntament sembla que no va gaudir d'una gran popularitat, ja que bàsicament hi feren aportacions els regidors i empleats públics de Ciutat,²⁰ la resta de captes que feren altres institucions i les associacions privades donaren molts bons resultats. Per exemple, els balls de màscares del Casino Balear i del Casino Artístic a principis de febrer i l'actuació teatral al Círculo Mallorquín.²¹ A diferència dels objectius de la subscripció municipal, en tots aquests casos la recaptació s'havia de destinar a les necessitats dels soldats ferits o els seus familiars. En aquest punt, els mitjans progressistes començaven a deslligar-se, per bé que tímidament, dels moderats, ja que consideraven que era un deute de l'Estat no oblidar-se d'aquells que s'havien sacrificat

17 LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones...*, p. 912 i *El Isleño*, 14-11-1859, p. 3.

18 LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones...*

19 No disposam de xifres exactes en aquell moment, però a finals de desembre s'havien presentat 21 voluntaris a Palma a Artilleria i 64 a Maó (LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones...*, p. 917).

20 *El Isleño* es mostrà crític amb la forma com havia gestionat l'Ajuntament la subscripció popular, posant com a principal causa de la seva baixa efectivitat el fet que no fos destinat íntegrament a subvenir les necessitats dels soldats mallorquins ferits o a les seves vídues en cas de mort. Vegeu especialment *El Isleño*, núm. 894, 11-2-1860 i núm. 907, 25-2-1860, p. 3.

21 LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones...*, p. 941 i *El Isleño*, núm. 907, 25-2-1860, p. 3.

per la pàtria, com era propi de “las naciones civilizadas”.²² En aquest ambient, la Diputació Provincial, a més d'altres donatius a l'exèrcit que analitzarem en un proper capítol, també es va fer seu aquest sentiment benèfic-assistencial, consignant dotze pensions de 4 reials diaris cada una per als soldats illencs que quedessin inutilitzats durant la guerra.²³

Però si hi va haver un aspecte en què s'abocaren els mallorquins, o millor dit les mallorquines, fou en la fabricació de benes i draps destinats als hospitals militars d'Àfrica, que superà totes les expectatives. L'Ajuntament en va recollir a finals de novembre 28 “arroves” que incloïen 3.277 benes i 2.038 draps.²⁴ Però dels pobles n'arribaren moltes més, 212 arroves de filats, teles, mocadors i altre material semblant que va ser enviat a València.²⁵ Les trameses foren tan abundants que continuaren quasi fins al final de la guerra.

La part forana també mostrà un gran dinamisme, fent aportacions en metàl·lic i i espècies que la premsa de ciutat s'encarregà de publicitar per incentivar encara més els sentiments patriòtics.²⁶ Igualment col·laborà des de finals de gener amb la promoció de la gran rifa extraordinària de 300.000 bitllets adreçada a totes les capes socials a “favor del bizarro ejército expedicionario de África”, que havia organitzat una comissió de senyores de Barcelona. El representat a Palma, Pere Sans Serra i els senyors Higuera i Vilar, cediren els seus locals de la costa nova de Sant Domingo i de la plaça de les Copinyes de forma totalment gratuïta, en una mostra més de patriotisme cívic.²⁷

Església i modernització del discurs identitari

Per bé que a Mallorca l'Església va entrar en escena després de la premsa i de la pròpia societat civil, no es va fer esperar la seva implicació com ja havia fet en el conjunt de l'Estat, fins i tot abans que es declaràs la guerra. Hi tenia molt a guanyar en aquella conjuntura i, a més, l'enemic era ideal. Es tractava de consolidar el nou posicionament assolit amb la firma del concordat entre l'Estat i la Santa Seu el 1851, que l'alliberava de l'ostracisme patit des dels inicis de la revolució liberal i li permetia recuperar el terreny social perdut.²⁸ Però no només l'Església hi sortia guanyant. A l'Estat li interessava apropar-se a ella per legitimar el liberalisme davant els posicionaments revolucionaris o absolutistes. Era l'hora del reconeixement mutu i de superar els enfrontaments protagonitzats durant les tres dècades anteriors.²⁹

²² *El Isleño*, núm. 907, 25-2-1860, p. 3.

²³ LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones...*, p. 914.

²⁴ LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones...*, p. 919. El mateix capità general va fer arribar a l'Ajuntament el seu agraïment per la gran quantitat “de hilas y vendas, trapos y paños que este cuerpo ha remitido por el vapor Jaime primero con destino á los heridos de nuestro valiente Ejército en Africa” (AMPa-Actes Municipals-AH-2152/3, 22-12-1859).

²⁵ *El Isleño*, núm. 842, 20-12-1859 o *El Mallorquín*, 7-1-1860. Curiosament, una de les caixes enviades a València va caure a la mar i va ser recollida per un pescador front de les costes de Motril. Des de l'Ajuntament de Palma es va acordar que fos tramesa al capità general de València i des d'allà arribàs al seu destí (AMPa-Actes Municipals-AH-2153/1, 27-4-1860).

²⁶ Per exemple, *El Isleño*, núm. 884, 1-2-1860, p. 3 dóna una relació de subscriptors fins a la data amb les quantitats aportades per cada un d'ells, amb un total de 2.305 reals.

²⁷ El primer anunci es pot trobar a *El Isleño*, núm. 882, 30-1-1860, p. 4. Finalment el sorteig va tenir el lloc a Barcelona el 12 de juny de 1860.

²⁸ CÁRCEL ORTÍ, V.: *Historia de la Iglesia en la España contemporánea (siglos XIX y XX)*, Madrid, 2002, p. 55-57.

²⁹ SÁNCHEZ-MEJÍA RODRÍGUEZ, M.L.: ““Barbarie” y “civilización”...”, p. 57.

A Mallorca la implicació de l'Església fou realment polièdrica. En el plànol material el bisbe Miquel Salvà va obrir una subscripció, a imatge i semblança de l'Ajuntament, que va encapçalar amb 5.000 reals de velló i el gener de 1860 pujava fins als 27.895 reals.³⁰ Però en aquest camp el nou clergat femení va assolir un protagonisme que haguera estat inversemblant només uns anys abans.³¹ Així, les Germanes de la Caritat col·laboren en l'elaboració de material sanitari als pobles on tenien comunitats i les conferències de Sant Vicenç de Paül cosiren polanques per a la tropa alhora que enviaven 100 medalles de plata per a ser sortejades entre els soldats.³²

Més original i reeixit va ser l'oferiment al començament del conflicte de la mare superiora de la Congregació de Filles de la Misericòrdia de cinc germanes acompanyades d'un capellà per prestar els seus serveis d'infermeria als soldats ferits als hospitals d'Àfrica. Finalment, el 28 de desembre, les cinc religioses s'embarcaren amb el vapor *Jaume II* cap Barcelona, després d'un periple per diverses esglésies de Palma i d'un multitudinari acomiadament del qual es va fer un gran ressò la premsa. Amb elles també partiren quatre caixes més de fils, benes i draps rebuts de les associacions de Sant Vicenç de Paül de Palma i d'altres poblacions.³³

L'èxit de la missió demostrava la nova cara social de l'Església mallorquina que tanta incidència hauria de tenir en el camp de l'educació femenina i la beneficència a partir d'aquells moments. Però també evidenciava el nou rumb d'acceptació i de col·laboració mútua entre la versió conservadora del liberalisme i l'Església allunyada de l'integrisme o el carlisme.³⁴ Finalment, era també un exemple de mobilització total exigida per una guerra considerada nacional, encara que amb una estricta separació de gèneres. Els homes, al camp de batalla i les dones, a la rereguarda curant els ferits o preparant material sanitari.

L'Església també ajudaria a recuperar un vell enemic comú als habitants de l'antiga corona hispànica, els moros del nord d'Àfrica i l'islam. Aquest, a més de justificar la campanya militar en si mateix, també era un element important per cohesionar tant el catolicisme, prou dividit entre carlins i filoliberal, com el nacionalisme espanyol, no menys dividit fins aleshores. Cal afegir que es tractava d'un procés relativament nou, per bé que es vestís d'un antagonisme atàvic o d'origen medieval. Així el nacionalisme liberal espanyol va tibar les relacions amb el Marroc des de 1814, accelerant-se a partir de la derrota del carlisme, a finals de la dècada dels trenta, amb l'objectiu d'aconseguir avantatges comercials i, sobretot, un enemic "nacional" que donàs una nova legitimitat al nou règim. Eloy Martín Corrales no pot ser més explícit quan afirma que "para facilitar el objetivo de la unión nacional era necesario fijar un enemigo exterior, que cristalizase la deseada unidad.

30 LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones...* i FULLANA PUIGSERVER, P.: *Història de la Congregació...*, nota 14.

31 Aquestes noves ordres eren les Germanes de la Caritat de Sant Vicenç de Paül, creades a Felanitx a finals del XVIII però que no s'expandiren fins al 1848, les quals serien imitades per les Filles de la Misericòrdia, sorgides el 1856 i la Congregació d'Agustines Germanes de l'Empar a partir de 1859.

32 FULLANA PUIGSERVER, P.: *Història de la Congregació...*, p. 90.

33 Tot aquest assumpte està àmpliament tractat a FULLANA PUIGSERVER, P.: *Història de la Congregació...*, p. 90-98.

34 Per aprofundir en aquest tema, vegeu MOLL BLANES, I. et alii: *La lluita per la vida. Administració, medicina i reforma sanitària (Mallorca 1820-1923)*, Pollença, 2014.

Desde este punto de vista, Marruecos aparecía como el enemigo ideal”.³⁵ Així, i seguint el mateix autor, la unitat política i religiosa al voltant de la guerra de 1859 es va gestar amb tota una experiència prèvia dominada per la retòrica de l'enfrontament en les relacions internacionals entre Espanya i el Marroc, que varen tenir un precedent molt explícit en la crisi de 1844. En tot cas, el 1859, la confluència d'interessos ideològics en favor d'una intervenció estava assegurada com així es va demostrar.

Però no es tractava només de rescatar un vell enemic de la corona hispànica en general i dels mallorquins en particular, sinó de redefinir-lo mitjançant un nou procés d'alterització.³⁶ En altres paraules, es va recrear una imatge estereotipada de nosaltres i de l'enemic, segons la qual els espanyols cristians i el seu règim polític serien definits com a civilitzats, tolerants, dotats de drets i liberals; mentre que els moros musulmans serien bàrbars, fanàtics, súbdits i dèspotes.³⁷ El nacionalisme espanyol es feia partícip d'un concepte de civilització supraestatal, de caràcter europeu i de base cristiana, occidental també en podríem dir, situat al costat dels pobles amb Història i progrés, la paraula màgica del segle XIX.³⁸ En definitiva, la guerra es revestia de la missió civilitzadora que l'imperialisme europeu anava bastint en aquells precisos moments, amb la qual cosa Espanya es posava al costat de les actuacions d'Anglaterra i, especialment de França al nord d'Àfrica. Per si tot això fos poc, li servia per allunyar el fantasma ben real del propi integrisme i fanatisme.

La participació de l'Església, evidentment, va ser clau per ajudar a definir l'enemic com incivilitzat i bàrbar. Esdevenia així un actor amb objectius propis, però també al servei del liberalisme, indistintament de quina facció es tractàs. Ja hem avançat el paper protagonista que va assumir el bisbe de Mallorca en l'acomiadament dels batallons d'Astúries i Figueres i el ressò que se'n feia la premsa progressista. Tanmateix, allò no era una novetat, ja que una de les primeres manifestacions explícites del que podríem anomenar conjunció liberal-catòlica, va tenir lloc amb la publicació de la carta del bisbe de Mallorca en suport a la guerra del 6 de novembre de 1859 a *El Isleño*. Els termes en què s'expressa el prelat no poden ser més significatius:

“... ha llegado, por tanto, el momento de manifestar á las hordas musulmanas que nuestros soldados de ahora son verdaderos hijos de los vencedores de entonces [de temps dels Reis Catòlics], y que el triunfo de Isabel I, Reina de Fortaleza y de virtud, se repetirà de nuevo bajo el cetro de otra Isabel, imitadora de su nombre y del titulo más grande que llevó aquella, que

35 MARTÍN CORRALES, E.: “El patriotismo liberal español...”, p. 33. Evidentment, aquesta realitat no és exclusiva del nacionalisme espanyol, com, per exemple, ho demostren els casos d'Alemanya o Itàlia en els respectius processos d'unificació.

36 Segons NASH, M.: “Los nuevos sujetos históricos: perspectivas de fin de siglo. Género, identidades y nuevos sujetos históricos”, a ROMEO MATEO, M.C. i SAZ, I. (ed.): *El siglo XX: historiografía e historia*, València, 2002, p. 95, la representació de l'home blanc europeu com a marc de la norma i subjecte universal es va construir en gran mesura com a referent definitori en relació amb els altres.

37 SÁNCHEZ-MEJÍA RODRÍGUEZ, M.L.: ““Barbarie” y “civilización”...”.

38 Per ELIAS, N.: *El proceso de la civilización. Investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas*, Madrid, 1987, la idea de civilització ha servit històricament per sostenir la superioritat d'Occident respecte a la resta de societats considerades primitives. Es tracta d'un posicionament que es va reafirmar amb la recepció del pensament hegelian que atorga un pes cabdal a l'Estat modern en relació a la Història Universal, de tal forma que l'absència d'aquell aboca al primitivisme, tal com va denunciar en el seu dia Ranahit GUHA, vegeu GUHA, R.: *La Historia en el término de la Historia universal*, Barcelona, 2003.

el de Reina Católica. Así se cumplirán los votos de V. N. Y los de toda la nación, y nuestras armas conseguirán la victoria, y á la victoria seguirá la enseñanza evangélica única civilizadora de pueblos incultos y feroces.³⁹

Uns mesos més tard, el 18 de desembre, el mateix mitjà publicava igualment la pastoral del bisbe de Menorca, Mateu Jaume, en la qual també definia la situació com un conflicte entre la nació espanyola, la seva reina i “este pueblo admirablement entusiasmado al grito de guerra contra los bárbaros africanos”.⁴⁰

Aquest posicionament ideològic per part del clergat es va compaginar amb la posada en escena de rituals tradicionals, com són les rogatives per implorar la victòria a la Seu o a la resta de parròquies de la diòcesi incentivades pel bisbe Miquel Salvà a partir del 21 de novembre o les que se celebraren a l'església de la Sang de l'hospital general a principis de gener de 1860, que també tenien l'objectiu de recaptar almoines per a l'exèrcit. Evidentment el clergat tornà a ocupar un lloc destacat a l'hora de celebrar la victòria, tant en les principals batalles com en la definitiva. Segurament un dels moments més espectaculars va ser el Tedèum celebrat a la Seu amb motiu de l'entrada a Tetuan el 12 de febrer de 1860, amb assistència de les principals autoritats civils de l'illa.⁴¹ Igualment als pobles es va celebrar amb processons i actes multitudinaris que tingueren els temples parroquials com un dels llocs centrals dels rituals, però també els ajuntaments i les places majors.

Ara bé, s'ha de remarcar que el discurs de l'alteritat i la justificació de la guerra no es va deixar en mans exclusives de l'Església. La premsa i determinats col·lectius socials van utilitzar una retòrica patriòtica semblant, en no pocs casos utilitzant la mateixa contraposició de conceptes presidits per la parella civilització-barbàrie. És molt instructiu l'article titulat “Los marroquíes” publicat a *El Isleño* als inicis del conflicte, on es realitza una descripció dels usos i costums dels habitants del Marroc basada en l'esbiaixat testimoni d'un tinent de fragata francès, que va estar presoner “entre aquellos bárbaros” durant set mesos”. El més important és la imatge que s'ofereix al públic de l'àrab com una persona bruta, “desaseado y cubierto de piojos, pero tan habituado se halla á esta compañía que nunca hace por separarse de ella”, i que mai tenia cura dels seus malalts.⁴² Aquest tipus de missatges no només foren utilitzats per anar a la guerra, sinó també per justificar una victòria que havia d'obrir les portes a la civilització. Així, amb motiu de la presa de Tetuan, el corresponal a Inca es refereix a la victòria “de las armas españolas contra las hordas marroquíes”, mentre que el de Manacor, en l'edició del dia següent, qualifica de tribals els vençuts.⁴³

39 *El Isleño*, núm. 813, 21-11-1859, p. 2, la negreta és nostra.

40 *El Isleño*, núm. 903, 21-2-1860, p. 1-3, la negreta és nostra.

41 Respectivament, *El Isleño*, núm. 878, 26-1-1860, p. 3 i *El Isleño*, núm. 814, 21-2-1860, p. 3 i AMPa-Actes Municipals-AH-2153/1, 14-2-1860.

42 *El Isleño*, núm. 800, 8-11-1860, p. 2-3. Curiosament, a principis de març, un article semblant pràcticament eliminava el component àrab del Marroc, molt més refinat, per substituir-lo pel de bereber i el de moro, referents al qual afirmava: “En cuanto á los moros son los mismos de siempre; embusteros, cautelosos, humildes con el fuerte, altaneros con el débil. Su única pasión es el oro, y su solo deseo el goce de todo género de placeres sensuales” (*El Isleño*, núm. 936, 26-3-1860, p.1-2).

43 *El Isleño*, núm. 896, 13-2-1860, p. 3.

Més significatives encara són les notícies de brutalitat i absolutisme que protagonitzen les autoritats marroquines contra el seu propi poble. És la demostració del seu despotisme enfront dels drets i llibertats que regnen a Espanya. Així, el 14 de març, la premsa es va recrear amb la decapitació sense judici previ d'un "moro" per la pròpia guàrdia del rei del Marroc, pel simple motiu de no voler disculpar-se després de proferir uns insults contra uns soldats espanyols (i cristians) a la duana de Tetuan. Els comentaris al respecte no poden ser més eloqüents:

"Este hecho horrorizó á cuantas personas lo presenciaron, demuestra evidentemente el estado de civilizacion de un pueblo, en el que un soldado ignorante y fanático ejerce simultaneamente las funciones de juez y verdugo con tan pasmosa serenidad y como si se tratara del asunto mas insignificante".⁴⁴

Uns dies més tard es publicava una altra notícia semblant, prova de la importància que es donaven a aquests fets. La publicació d'una sèrie de conversions de musulmans al cristianisme acabaria de reblar el clau sobre la inferioritat de l'islam respecte al catolicisme. A més, no calia sortir de l'illa per comprovar-ho, com va deixar clar *El Mallorquí* quan va donar els detalls del solemne bateig a l'església de Santa Eulàlia de Palma. El comte d'Ayamans i la seva filla, Maria del Pilar Togores i Zaforteza, actuaren de padrins de "Mojamet Abdalá" en una cerimònia pública que va començar al carrer mateix per tal donar-li més exemplaritat.⁴⁵

El fervor nacionalista espanyol també es va manifestar en la literatura popular, amb dos clars canals de difusió. Un d'ells tornà a ser la mateixa premsa, que anava publicant regularment poemes dedicats a les proeses de l'exèrcit a Àfrica i denigrant l'enemic. Un dels primers fou el titulat expressivament "Guerra a Marruecos" a càrrec del metge de Sineu Francesc M. Servera a principis de novembre de 1859.⁴⁶ Com era d'esperar, a mesura que les victòries arribaven el patriotisme líric s'incrementava exponencialment, fins a arribar al seu clímax durant el retorn de les tropes mallorquines. Per exemple, el 15 de maig de 1860 *El Isleño* publicava en portada el llarg poema titulat "Al feliz regreso del primer batallón de Astúrias" de Miquel Bibiloni Corró, en el qual cantava les glòries de Castella i de l'Espanya d'Isabel la Catòlica.⁴⁷

El segon canal fou el de les sarsueles composades ad hoc per autors locals o externs representades als cafés teatre de Palma o a la seu de determinades associacions. Tant el gènere elegit com els locals, no deixaven de ser un símptoma de modernització cultural de la societat palmesana i de la transversalitat que adoptà el patriotisme del moment. El ja citat Miquel Bibiloni en va ser un dels màxims exponents. Estrenà l'obra d'un acte titulada "El ejército español o una hora en el Riff" al Café Recreo el 7 de gener de 1860 amb música

⁴⁴ *El Isleño*, núm. 948, 14-4-1860, p. 3. La negreta és nostra.

⁴⁵ *El Mallorquí*, 6-4-1860.

⁴⁶ *El Mallorquí*, 12-11-1859.

⁴⁷ *El Isleño*, núm. 978, 15-5-1860, p. 2.

de Felip Gioffredi.⁴⁸ L'afluència de públic va ser enorme, la qual cosa el degué animar a continuar en el mateix camí al temps que s'hi apuntaven altres autors i "promotors". Així, en el Recreo el 5 de març no només es repetí aquella representació sinó que es completà amb l'estrena igual d'èxitosa de la segona part titulada "El ejército español o la toma de Tetuán". I després de la batalla de Wad-Ras Bibiloni encara va estrenar les sarsueles en dos actes "Españoles y marroquíes" i "La toma y saqueo de Tetuán", que serien representades al Gran Café del Universo, un altre dels locals de moda. Finalment, el Café del Rincón estrenarà el mes de juny "Hechos de la glòria de África" amb lletra d'Honorato Font i música de Josep Amengual.⁴⁹ Malauradament no disposam dels textos de cap d'aquestes modestes obres per bé que el contingut es fàcilment previsible.

El Círculo Mallorquín també realitzà algunes representacions per als seus socis i amb presència d'importants autoritats de l'illa. Es tractava, per tant, d'actuacions adreçades a les classes altes de Palma, que tanmateix obtingueren un gran èxit. Concretament, per a solemnitzar la presa de Tetuan es va celebrar una gran festa presidida pel capità general. La mateixa institució realitzà una funció semblant el 10 de març de 1860, tot i que ara a benefici dels soldats invàlids, que va donar un total de 15.000 reals. En aquesta ocasió, les cròniques destaquen l'abundància de banderes nacionals en la decoració.⁵⁰

Tant en la poesia com en les funcions teatrals descrites, la llengua utilitzada fou la castellana i els referents històrics per justificar el present provenien de la història de Castella i d'Espanya, bandejant els referents mallorquins de la conquesta de Mallorca i del propi rei en Jaume, a més del català propi de l'illa. És interessant remarcar aquest fet perquè també existien elements de la història de Mallorca que haurien pogut ser perfectament vàlids per justificar aquest posicionament. De fet, els mateixos autors tractaran temàtiques més locals amb posterioritat i recuperaren el català en no pocs casos.⁵¹

Una variant teatral posada en pràctica a la part forana foren els simulacres a l'aire lliure, ja sigui de nova creació o revaloritzant els existents. És el cas d'Alcúdia, on els joves de la localitat representaren la victòria de Tetuan amb la presa de la bandera marroquina fora murades, que va ser entregada a la casa Consistorial.⁵² Curiosament, a Sóller, davant els problemes sorgits per tornar a organitzar el seu simulacre creat uns anys abans, el mes de maig la premsa de Ciutat en va estimular la celebració per tal de connectar, ara sí, la història local de lluita contra els musulmans durant el segle XVI amb els fets actuals.⁵³ En aquest context, resulta si més no simptomàtic que una de les primeres notícies documentades del simulacre de Moros i Cristians de Pollença datí, precisament, del mes de juliol de 1860,

48 Sobre aquest tema, vegeu *Diccionari de Teatre de les Illes Balears i El Isleño*, núm. 857, 5-1-1860, p. 4 i el núm. 914, 3-3-1860, p. 4.

49 LLABRÉS BERNAL, J.: *Notícies y relaciones...*, p. 941 i *El Isleño*, núm. 966, 3-5-1860, p. 4 i núm. 1004, 11-6-1860, p. 4

50 Respectivament *El Isleño*, núm. 896, 13-2-1860, p. 3; LLABRÉS BERNAL, J.: *Notícies y relaciones...*, p. 941 i *El Isleño*, núm. 923, 12-3-1860, p. 3.

51 Per a aquesta temàtica encara resulta imprescindible la consulta de llibre de Joan MAS I VIVES: *Teatre a Mallorca a l'època romàntica*, Barcelona, 1986.

52 LLABRÉS BERNAL, J.: *Notícies y relaciones...*, p. 935-936.

53 *El Isleño*, núm. 971, 8-5-1860, p. 3.

encara que la data de la seva creació fos uns anys anterior.⁵⁴ Com en el cas anterior, d'alguna forma també es connectava un fet de la història de Mallorca amb la política exterior espanyola del XIX. Segurament en ambdós casos la guerra i l'enemic actual se superposaven a rituals anteriors que es reconvertirien anys més tard en tradicions populars totalment deslligades dels fets de 1859-60.

En fi, com no podia ser d'altra forma, la celebració de la victòria final de l'exèrcit espanyol del 26 d'abril de 1860 fou un compendi exultant de tot el que hem apuntat fins ara, tot i que, igual que a la resta de l'Estat es va reservar per al moment de tornada de les tropes expedicionàries, el 15 de maig. Això sí, sense el capità general Jaime Ortega Olleta, que ja havia estat detingut per haver protagonitzat el famós desembarcament carlí a Sant Carles de la Ràpita el primer d'abril.

En contrast amb el poc suport popular que va obtenir Ortega a l'illa, el retorn de les tropes fou presidit en tot moment per un renovat fervor patriòtic, no només de part de les autoritats militars, civils i religioses, sinó un cop més dels mitjans de comunicació, el teixit associatiu illenc i la població en general. El guarniment de banderes espanyoles i lluminàries als carrers de Palma, la façana de l'Ajuntament, de l'Institut Balear o de les cases particulars fou una constant en els dies que durà la celebració.⁵⁵

Sentiments identitaris o interessos comercials?

Dit això, la veritat és que no tot fou ideologia i sentiments identitaris el 1859 i el 1860. També entraren en joc interessos colonials i comercials de vital importància, que determinaren, tant la política exterior d'O'Donnell en l'àmbit general com l'actuació de les institucions i els mitjans de comunicació mallorquins, que ajudaren a crear un estat d'opinió favorable a la intervenció militar. Tant és així que, per Francesc A. Martínez Gallego, el mòbil principal de la guerra cal cercar-lo en els interessos de la burgesia mercantil espanyola, que veia amenaçada els seus mercats a la costa nord-occidental africana per culpa dels avanços de França a la zona, especialment després de la conquesta d'Argèlia a la dècada dels trenta. I qui diu burgesia espanyola diu mallorquina, com ens ho demostra el fet que just abans de l'esclat de la guerra, l'armador illenc, Josep Estade Sabater, inaugurarà una nova línia regular que connectava, precisament, Argel amb Palma.

Als comerciants mallorquins els interessava, almanco, un nord d'Àfrica pacificat i si aquest es trobava sota el control espanyol, molt millor. Per descomptat, es degueren sentir directament atacats per l'escomesa marroquina contra els dominis espanyols de Ceuta i Melilla, molt evident des dels anys quaranta com ha posat de manifest Eloy Martín Corrales.⁵⁶ Així, assegurar els enclavaments existents i convertir Espanya en una potència colonial del mateix nivell que França, havia de ser una prioritat. D'aquesta forma, la Guerra d'Àfrica esdevenia una inversió per assegurar el manteniment i l'ampliació de determinats mercats i rutes comercials.

⁵⁴ AMP-Actes municipals-1711, 8-7-1860.

⁵⁵ Per a un resum dels fets vegeu AMPa-Actes Municipals-AH-2153/1, 24-4-1860, 27-4-1860 i 28-4-1860; LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones...*, p. 971-974; FULLANA PUIGSERVER, P.: *Història de la Congregació...*, p. 95-98.

⁵⁶ MARTÍNEZ GALLEGO, F.A.: *Conservar progresando: la Unión Liberal (1856-1868)*, València, 2001, p. 127-131.

En aquest context, no és d'estranyar que la burgesia palmesana s'abocàs, directament o indirectament, en l'empresa africana, fins i tot més prest i decididament que el propi Ajuntament, liderat en aquells moments pels moderats. Segurament per això la tercera autoritat que va rebre les tropes el dia del seu retorn, encara als afores de la Ciutat, abans que no el propi batle de Palma, fou el cap de la marina mercant, Mateu Ferragut.⁵⁷ Pel mateix motiu, *El Isleño* es presentà com un abanderat de la guerra des d'abans que aquesta començàs.

La relació entre la guerra i la burgesia local es va concretar amb l'estreta relació que es va establir des dels inicis del conflicte entre les institucions mallorquines, la marina mercant i els interessos comercials de determinats armadors. Així, s'ha de dir que la principal contribució de la Diputació a la campanya militar varen ser dos vaixells de vapor, *El Mallorquín* i *El Barcelonés*, propietat d'una de les famílies més representatives de la burgesia mercantil, els Estade. Les raons no poden ser més explícites:

*"Noble, patriótico y oportuno es el ofrecimiento de los buques de vapor para una provincia que siempre habrá de ver en el comercio marítimo una de sus principales fuentes de riqueza. Quisiéramos pero que los buques fuesen dignos de la provincia que los ofrece y de la nación que los ha de aceptar".*⁵⁸

Es tractava d'una subvenció econòmica certament important, de "3.000 duros mensuals", de la qual en sortia beneficiat l'Estat i la pròpia empresa d'armadors, fent realitat l'afirmació que el món dels negocis no hagué d'esperar el final de la guerra per començar a tenir beneficis⁵⁹. No és estrany que la mateixa naviliera s'oferís per portar de franc els carregaments de benes i fils que s'enviaven a la península, sempre i quan es poguessin mantenir les obligacions que suposava la contrata de la correspondència amb Barcelona que també ostentava la mateixa família Estade.⁶⁰

Sí això era un dispendi massa gran per a la província amb el conseqüent increment fiscal, se'n va encarregar la premsa de desmentir-ho. Tant la més conservadora, cas de *El Correo de Mallorca* com, per suposat, *El Isleño*, publicaren el mateix article quan estava a punt de finalitzar la contractació dels vaixells el 16 de març de 1860.⁶¹ Després de tornar a remarcar que "una provincia esencialmente maritima como la nuestra, el donativo mas natural, mas indicado y que mejor representaba la base de su riqueza era el de dos de esas embarcaciones que salen periodicamente de sus puertos y en cuyo trafico está interesado tan considerable número de familias"; es posa de manifest que era la millor forma de fer veure al govern central la importància del tràfic navilier que suportava el port de Palma i, d'aquí, la necessitat d'ampliar-lo. En certa forma, el donatiu havia estat

⁵⁷ El qual, com era d'esperar, proferí un discurs igual de patriòtic que la resta d'autoritats, qualificant els marroquins de "Fanáticos sectarios de Mahoma" (*El Isleño*, núm. 980, 17-5-1860, p. 3).

⁵⁸ *El Isleño*, núm. 813, 21-11-1859, p. 2. Els vaixells estarien comandats per Cayetano Oliver i José Estade Sabater (LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones...*, 19-12-1859, p. 914).

⁵⁹ MARTÍNEZ GALLEGU, F.A.: *Conservar progresando...*, p. 129.

⁶⁰ LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones...*, 19-12-1859, p. 914.

⁶¹ *El Isleño*, núm. 927, 16-3-1860, p. 2-3.

una inversió per atreure l'interès de l'Estat de cap al port de Palma, centre neuràlgic dels grans comerciants illencs. Així,

“El Gobierno conocerá de este modo que la provincia que envía dos vapores al teatro de guerra debe contar con una matrícula numerosa, y que bajo este concepto debe sobrarle la razón para reclamar un día y otro la limpieza y el mejoramiento de sus puertos”

Llavors no hi haurà dubte dels beneficis generals que reportarà l'esforç de guerra realitzat per tots els mallorquins:

“¿Habrà quien dude un instante que el gasto que acaban de hacer estas islas será prodigamente recompensado por el gobierno protector que en breve debe distribuir la enorme suma de mil millones entre los ramos dependientes del ministerio de Fomento?”

Un posicionament similar a favor del comerç per sobre de qualsevol altra consideració, es tornà a posar de manifest amb motiu de la polèmica generada pel retorn de Tetuan al final de la guerra. El tractat de pau demostrava que al Govern no li interessaven els guanys territorials ni l'evangelització dels seus habitants, com defensaven els sectors més conservadors. Es tractava de consolidar l'obertura del Marroc i posicionar-se favorablement en el context colonial europeu, la qual cosa ja s'havia aconseguit amb la victòria i la firma del tractat de pau. Si això servia per mobilitzar els sentiments patriòtics per cohesionar el país i enfortir els sentiments nacionalistes, millor encara. Lògicament, la premsa progressista de Palma secundà sense fissures el posicionament del govern central. Un cop més *El Isleño*, en un llarg article, justificà la pau (i també la guerra) en uns termes en què la nació, la civilització i el progrés econòmic se situen en un mateix pla:

*“Bajo todos los conceptos creemos nosotros conveniente la devolucion de la ciudad sagrada de los moros. La condicion mas importante á nuestro modo de ver es la celebracion de tratados de comercio con el imperio de Marruecos: esta condicion abre las puertas de las plazas españolas á los habitantes de dicho estado que de buena fé quieran dar salida á los productos de su agricultura y de su industria, poniéndose en relacion directa con la civilizacion, que con el tiempo ha de producir mas conquistas que no la guerra con sus sangrientos combates”.*⁶²

No hi ha dubte que la Guerra del Marroc posà de manifest l'existència d'un cert sentiment identitari espanyol a Mallorca. L'entusiasme de la premsa i de la pròpia societat civil superà, fins i tot, al de les pròpies institucions illenques, i se situà en el mateix pla que l'Església i el capital comercial, com hem vist. Es demostra així que en aquells moments el procés de creació de l'Estat-nació espanyol era transversal, ideològicament i socialment, i exitós.⁶³ El propi conflicte, i el seu desenvolupament, incrementà els sentiments nacionals alhora que cohesionava i donava una nova legitimació a l'Estat liberal⁶⁴ El ridícul del general Ortega

⁶² *El Isleño*, núm. 946, 12-4-1860, p. 3. La negreta és nostra.

⁶³ Com destaquen autors com ARCHILÉS CARDONA, F.: “Una nacionalización no tan débil...”, o PÉREZ VIEJO, T.: *España imaginada. Historia de la invención de una nación*, Barcelona, 2015.

⁶⁴ Aquesta nova legitimitat de l'Estat va ser utilitzada per aprofundir en la línia uniformitzadora, tal com ens ho demostra la Llei Orgànica del Notariat del 28 de maig de 1862 que ordenava que “los instrumentos públicos se redactaran en lengua castellana” (ALOMAR I CANYELLES, A.I.: *La llengua catalana a les Balears en el segle XIX*, Palma de Mallorca, 2000).

a Sant Carles de la Ràpita, el poc recolzament que trobà a Mallorca⁶⁵ i, contràriament, les mostres populars d'adhesió a la monarquia durant tota la guerra reafirmades amb escreix amb motiu de la visita de la reina a l'illa el 12-16 de setembre del mateix 1860, ens ho demostra.⁶⁶ Una altra cosa és que aquest fervor nacionalista i promonàrquic declinàs –que no vol dir que desaparegués– només uns anys després a causa del fracàs de la política exterior, de diverses crisis mal resoltes per l'Estat i pel ressorgiment d'altres identitats i ideologies alternatives al nacionalisme espanyol que, lògicament, ara no és el moment d'analitzar.⁶⁷

65 El que no lleva que no hi hagués importants famílies de la noblesa i d'un nombre gens menyspreable del clergat que donàs suport al carlisme com afirma PEÑARRUBIA MARQUÉS, I.: "El carlisme durant la Restauració a Mallorca", a SOLÉ I SABATÉ, J.M. (ed.): *El carlisme com a conflicte*, Barcelona, 1993. Però almanco després de *Sa Llorençada*, el tradicionalisme a Mallorca actuà sense una majoria social àmplia i sense el suport econòmic i polític suficient per a ser una opció viable enfront del liberalisme espanyol.

66 L'anàlisi de la visita d'Isabel II, la primera d'un monarca espanyol des del segle XVI, mereixeria un article per si sol. Ara ens basta destacar que les notícies de la premsa conservadora i progressista, així com les actes de l'Ajuntament de Palma, tornen a ser coincidents en afirmar el gran entusiasme que despertà la visita i la important inversió que suposà per a la hisenda local i provincial. No debades només l'Ajuntament va demanar un préstec de 200.000 reals, encara que potser només se'n gastassin la meitat (AMPA-Actes Municipals-AH-2153/1, 28-8-1860 o 21-9-1860, entre d'altres).

67 PÉREZ VIEJO, T.: "El liberalismo español decimonónico y el ser de España. El sueño de una nación liberal democrática", a MORENO LUZÓN, J. (ed.): *Construir España. Nacionalismo español y procesos de nacionalización*, Madrid, 2007.

LES JOGUINES DE LA VIUDA VIRENQUE: FOTOGRAFIA I JOC SIMBÒLIC A LA PALMA DEL 1900

Pere Capellà Simó

Universitat de les Illes Balears

Resum: El present estudi explora la presència de les joguines en els retrats infantils d'un dels gabinets fotogràfics de més fama a la Mallorca de la darrerria del segle XIX: la casa Viuda de Virenque. Gràcies a la consulta d'un fons de 2.606 negatius de vidre, propietat de la Societat Arqueològica Lul·liana, les fotografies permeten il·luminar un repertori variat de joguines de l'època. Al seu torn, les joguines s'erigeixen com un interessant instrument d'observació que permet revelar aspectes desatesos de la manera de treballar de qui fou, probablement, la primera fotògrafa de l'illa: Francesca Simó, viuda de Virenque.

Paraules clau: Història de la joguina, Història de la fotografia, Palma, segle XIX.

Abstract: The present study explores the representation of toys in children's portraits of one of the most celebrated photographic studios from Mallorca in the 19th Century: Viuda Virenque. Owing to the study of a collection of 2.606 glass negatives owned by the Societat Arqueològica Lul·liana, this paper presents a compendium of toys from the 1900s. Additionally, these toys are an important source of the work of Mallorca's first professional female photographer: Francesca Simó, who signed with the name Viuda Virenque.

Key words: History of Toys, History of Photography, Palma, 19th Century.

Un dels aspectes més determinants de la historiografia cultural de la fi del segle XX fou la descoberta de l'infant com a subjecte històric. Des de l'aparició de l'estudi pioner de Ph. Ariès,¹ la naixent història de la infantesa va permetre d'il·luminar altres camps afins com la història de la vida privada o la història de l'educació; també, va afavorir la revaloració de fonts documentals fins aleshores desateses, entre les quals sobresurten les joguines.

Paral·lelament, la història de la infantesa va perfilar un nou paradigma historiogràfic per a la història de la joguina pròpiament dita, la qual s'havia afirmat com a disciplina a la darrera del segle XIX, a remolc de l'aparició d'un primer col·leccionisme especialitzat. Més recentment, M. Manson ha assenyalat que la història de la joguina s'ha de bastir tant a partir de les fonts de la història econòmica i social (llibres de fàbrica, catàlegs, patents, etc.) com de les relatives a la història cultural (textos literaris i imatges).²

Aquestes últimes cobren un interès especial a l'hora d'escriure una història de la joguina des d'un marc geogràfic i cronològic com el que ens ocupa, la Mallorca del 1900,³ en el qual no va existir una indústria especialitzada o comparable, si més no, a la dels nuclis peninsulars capdavanters com Onil o Barcelona. D'altra banda, sense menystenir el valor dels testimonis literaris, cal assenyalat que les imatges –i, més concretament, les fotografies– són les fonts més fidels a l'hora d'identificar i descriure la diversitat de models que es comercialitzaven fora dels principals nuclis productors.

En el cas de Mallorca, la compilació d'una base de dades de retrats fotogràfics d'infants en els quals apareguin joguines és una tasca assequible, malgrat la dificultat aparent, gràcies a la publicació de treballs com la *Guia d'arxius, col·leccions i fons fotogràfics i cinematogràfics de les Balears (1840-1967)*⁴ elaborada per C. Aguiló i M.-J. Mulet o el llibre d'aquesta última autora, esdevingut clàssic, *Fotografia a Mallorca, 1839-1936*.⁵

Donant un cop d'ull als testimonis de l'època, Màrius Verdaguier, en una de les visions literàries més emblemàtiques de la Mallorca dels inicis del segle XX, *La ciudad desvanecida*, es refereix a la Viuda Virenque com “el fotógrafo de más fama de Palma”,⁶ un apunt que convida a prendre aquest gabinet com a punt de partença d'una recerca de més abast. A propòsit d'això, la Societat Arqueològica Lul·liana va adquirir, durant la dècada de 1940, un fons de 2.606 plaques de vidre procedents de la casa Virenque. La recent posada a disposició dels investigadors d'aquest fons⁷ ha fet possible l'empresa del present estudi: una de les primeres aproximacions, al capdavant, a la història de les joguines industrials a la Mallorca del 1900.

1 ARIÈS, Ph.: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, París, 1960.

2 MANSON, M.: “Écrire l'histoire du jouet: un défi scientifique”, a DEGUILLAUME, M.-P.; GORQUET, P. (dir.): *Jeux et Jouets dans les musées d'Île-de-France*, París, 2007, p. 72-80.

3 Ens servim del terme “1900” per a designar el període comprès entre la darrera del segle XIX i l'esclat de la Primera Guerra Mundial. El prenem de SALA, T. (dir.): *Barcelona 1900*, Amsterdam, 2007.

4 AGUILÓ, C.; MULET, M.-J.: *Guia d'arxius, col·leccions i fons fotogràfics i cinematogràfics de les Balears (1840-1967)*, Palma, 2004.

5 MULET, M.-J.: *Fotografia a Mallorca, 1839-1936*, Barcelona, 2001.

6 VERDAGUER, M.: *La ciudad desvanecida*, Palma, 1953, p. 23.

7 AGUILAR, R.; SABATER, J.: “Plaques de vidre del 'Fons Virenque' de la SAL: estabilització, registre i digitalització”, a ROSSELLÓ, G. (dir.): *La Societat Arqueològica Lul·liana (1880-2008)*, Palma, 2008, p. 57- 122.

La Viuda Virenque

A la fi del segle XIX, l'estudi fotogràfic Viuda de Virenque era ubicat a la costa de Can Muntaner, on tot sembla indicar que va romandre fins a la Guerra Civil. El gabinet havia estat fundat pel pintor Jules Virenque, natural de Montpeller i establert a Mallorca pels volts de 1852. Virenque fou un artista de prestigi reconegut a la Palma vuitcentista. Va conrear el retrat, la pintura de gènere i el paisatge; participà a diferents exposicions locals i fou nomenat acadèmic de Belles Arts el 1871. Tampoc cal menystenir-ne la faceta d'escenògraf: realitzà els decorats per a *Il Trovatore*, de Verdi, estrenada en el teatre del Círculo Mallorquí el 1855. Tanmateix, la major part dels testimonis existents remeten a l'activitat de Virenque com a fotògraf, gràcies a la qual va col·laborar en projectes rellevants de divulgació del patrimoni, com els efectuats per l'arxiduc Lluís Salvador o el cèlebre Àlbum Artístico de Mallorca de Bartomeu Ferrà.⁸

Virenque morí prematurament el 1876. La vídua, Francesca Simó, va continuar el negoci. Simó fou una de les primeres fotògrafes de l'illa. I, seguint els records de Verdaguer, el fotògraf retratista de més fama de Palma. Jules Virenque i Francesca Simó van tenir vuit fills, quatre dels quals van morir d'infants. Dels restants, Juli fou funcionari d'Hisenda; Carme es va casar amb un oficial del Banc d'Espanya; per la seva banda, Clotilde i Lluïsa es van incorporar al negoci, i van continuar-lo després de la mort de Francesca Simó el 1922.⁹

El fons Virenque-Simó de la SAL disposa de 95 negatius sobre plaques de vidre on apareixen joguines. Tret d'una sola excepció, la d'una clienta adulta que subjecta una nina,¹⁰ les joguines es mostren en mans d'infants. Les característiques de les joguines representades, així com la indumentària dels retratats, indiquen que aquestes 95 fotografies van ésser realitzades, sense excepció, entre els primers anys de la dècada de 1880 i la de 1920. Notem, així, que la casa Virenque va incorporar la iconografia que ens ocupa uns set anys després de la viduïtat de Francesca Simó i va continuar-la fins al seu traspàs el 1922. Tot plegat, confirma l'interès particular de la fotògrafa pels infants i, de retruc, envers el repte de representar-los. És més, una nota de 1883 pressuposa que l'exploració constant de les possibilitats del mitjà fotogràfic fou, en el cas de Simó, indissociable d'aquesta sensibilitat:

*Hemos tenido el gusto de examinar los retratos que por un nuevo procedimiento instantáneo saca en su establecimiento la Sra. Doña Francisca Simó, Viuda de Virenque. La precisión y claridad de los más mínimos detalles, juntamente con la suavidad de tintas y claroscuro, no dejan nada que desear á los más exigentes. Pero, lo recomendable de dicho procedimiento es sin duda cuando se trata de retratar niños de corta edad, difíciles de fijar por sus movimientos, pues bastan muy pocos segundos para reproducir su imagen.*¹¹

⁸ MULET, M.-J.: *Fotografía a...*, p. 92.

⁹ AGUILAR, R.; SABATER, J.: "Plaques de vidre...", p. 64-66.

¹⁰ SAL, Societat Arqueològica Lul·liana, fons Virenque-Simó, placa de vidre, inv. 2201. En endavant, els negatius esmentats d'aquest fons es referenciaran únicament amb el número d'inventari.

¹¹ *El Áncora: diario católico popular de las Baleares*, 2 d'abril de 1883, p. 3.

La joguina: requisit o pretext?

Al llarg del segle XIX, les joguines apareixen representades en les imatges d'infants: tant en els retrats com en les escenes de la vida quotidiana. Aquestes últimes no van absorbir plenament la iconografia de l'infant jugant fins al segle XVIII, de la mà d'un elenc de pintors francesos que es van fer ressò de la revaloració social de la infantesa que es derivava del pensament il·lustrat. Un exemple paradigmàtic és *L'enfant au toton* de Chardin, el qual, a l'alba del segle XX, havia d'inspirar Renoir en el retrat que féu del seu fill Claude jugant amb soldats de plom i, de retruc, tants altres pintors del període. En aquestes escenes, l'infant representat en la intimitat del joc simbòlic solia ésser familiar directe del pintor. I, a banda de l'interès que l'artista pogués demostrar envers la joguina, aquesta era primer de tot un pretext per a aconseguir que l'infant restés relativament quiet durant un temps determinat.¹²

Aquesta actitud, d'entrada, és la mateixa adoptada pel retratista professional en deixar que l'infant subjecti una joguina. Altrament, els infants dels retrats –i entrem ja en el cas concret del retrat fotogràfic– no són descoberts per un ull indiscret en el seu entorn privat sinó que es mostren a l'objectiu integrats en un espai de representació on gairebé tot obeeix a una funció simbòlica.

Fet i fet, el repertori de joguines representades en els retrats és força inferior al que apareix en les escenes de gènere. I, encara més, és ínfim en relació al que mostren els catàlegs comercials del període. Per tot plegat, advertim que les joguines representades en els retrats d'infants no obeeixen tant a la realitat que el mercat oferia com a la voluntat de continuar convencions pictòriques seculares. Ara bé, abans d'aprofundir en aquest punt, cal preguntar-se quin és el grau d'exigència al qual es veu sotmès el retratista a l'hora d'introduir una joguina en el retrat d'una criatura. En aquest sentit, la consulta exhaustiva d'un fons monogràfic de la magnitud del Virenque-Simó de la SAL¹³ convida, inevitablement, a indagar noves lectures.

D'entrada, cal remarcar que el fons disposa de 437 negatius corresponents a retrats d'infants. Com hem advertit, les imatges d'infants amb joguines sumen un total de 95, per la qual cosa en conformen poc més del 20%. Val a dir que gairebé un 30% del total correspon a retrats de comunitat, escolanies i grups escolars, els quals, per regla general, no s'acompanyen mai de joguines. Així i tot, les xifres indiquen clarament que les joguines no foren un element indispensable dels retrats d'infants de Viuda Virenque, si més no quantitativament. De manera paradoxal, però, van conformar un tret distintiu de la casa; altrament, no s'haurien instal·lat, com ho van fer, en la memòria col·lectiva.¹⁴ Per tot plegat, s'imposa centrar l'interès de la recerca en la forma i el context en què aquests objectes foren representats en detriment de la freqüència amb què van ser-ho.

¹² MASSÉ, M.-M.: "Le jouet, accessoire obligé du portrait d'enfant?", a BRÉON, E. (dir.): *Les enfants modèles*, París, 2009, p. 29.

¹³ Advertim que, si bé el present estudi es restringeix al fons esmentat, una part important del llegat de plaques de vidre de la casa Virenque es conserva, procedent de la col·lecció de J. Juan Tous, al Museu de Mallorca.

¹⁴ En referir-se a l'exhibició, a Palma, del primer cinematògraf, Verdaguer rememorava que fou quelcom tan insòlit com imaginar "los niños bobos salir corriendo detrás del aro que llevaban sosteniendo en sus manos inmóviles. Era absolutamente increíble para nosotros y para la Viuda Virenque". VERDAGUER, M.: *La ciudad...*, p. 23-24.

Un elogi de la infantesa

Un cop restat el 30% esmentat, els retrats d'infants del fons Virenque-Simó es concentren en 346 negatius: el 79% restant del total. En aquest corpus es distingeixen tres grans categories: el retrat de família, el de disfressa i l'infantil ordinari. En tots tres casos, si bé de forma distinta, les joguines s'hi fan presents.

Entenem per retrat de família aquella imatge en la qual els infants es mostren acompanyats d'una o diverses persones adultes. Conformen un total de 94 negatius, a 17 dels quals –tot just un 18%– apareixen joguines. En els retrats de disfressa, la presència de les joguines és encara més minsa: sols apareixen a 5 plaques de vidre de les 37 que conformen aquesta categoria, és a dir, poc més d'un 13%. Pel que fa al retrat ordinari, integren la categoria un total de 215 negatius. Les joguines apareixen en 73 casos; és a dir, en conformen un 33,9%.

Els percentatges indiquen que les joguines escassegen especialment en els retrats de disfressa. Les raons són òbvies, per tal com la joguina és un objecte d'ús exclusiu dels infants mentre que bona part de les disfresses infantils de l'època aspiren a caracteritzar les criatures com a individus adults. En els 5 casos en què les joguines apareixen, aquestes responen a tipologies molt concretes, que s'interpreten com un complement de la disfressa. És el cas del fuet que subjecta un infant caracteritzat com un cotxer, amb frac i barba postissa.¹⁵ La mateixa vara apareix en mans d'un infant disfressat de pagès mallorquí, que la subjecta com si fos una gaiata.¹⁶ Després, una pandereta roman en mans d'un clown.¹⁷ Altres dos, concretament dos pierrots, s'acompanyen d'un cercol: un s'hi recolza;¹⁸ l'altre, s'hi emmarca el rostre, tot evocant l'univers lunar del personatge.¹⁹

Tocant als retrats de família, tots responen a un mateix objectiu: registrar l'expressió dels afectes. Els nadons romanen a la falda de les mares o les dides. Els infants més grans adopten poses assajades. En una de les més habituals, l'infant posa dempeus, recolzant el rostre a l'espatlla d'un adult: aquest normalment roman assegut; en cas contrari, l'infant se'ns mostra dalt d'una cadira. A voltes, l'adult subjecta la mà de l'infant; adesiara, ambdós s'abracen o uneixen els rostres tot mirant a la càmera.

És interessant de subratllar que l'efecte d'aquestes expressions es dilueix en les imatges de grups familiars nombrosos, la representació dels quals, ben mirat, és poc freqüent. En aquests casos les joguines apareixen amb la intenció de refermar els vincles afectius. Un dels exemples més evidents és el d'una família de deu membres que apareix a tres negatius distints. En dos d'ells, el fill petit de la casa, al centre de la imatge, exhibeix una pilota.²⁰ En el tercer, l'infant ha avançat a primera fila i la joguina que subjecta en aquesta ocasió és un cercol.²¹ Igual que el diari que resta a les mans del pare de família, Simó presenta les joguines com un símbol de felicitat domèstica. Un cas similar és el d'una mare fotografiada

15 2333.

16 2279.

17 2567.

18 2566.

19 0998.

20 1257, 1270.

21 1266.

amb quatre infants. D'aquella sessió en resten dos negatius distints. En un primer, una de les filles posa amb una nina als braços;²² al segon, han deixat la nina a terra, dempeus, mostrant-la, irònicament, com un membre més de la família.²³ Entre una imatge i l'altra, les filles grans, serioses en primera instància, han cobrat un somriure.

Val a dir que, en altres ocasions, la joguina és tot just un pretext per a garantir la immobilitat de l'infant. Aquest és el cas del retrat d'un infant que resta amb una mà subjectada a la del pare i l'altra sobre un cercol que, recolzat a terra, li permet de mantenir la posa vertical.²⁴ En la mateixa línia, en trobem un altre que, en una composició familiar de cinc membres, recolza respectivament un braç i l'altre en el genoll del pare i en la figura d'un ocell.²⁵ En altres casos, l'actitud de l'infant convida a interpretar que la joguina apareix a l'escena com una mena de compensació. És el cas del cercol que subjecta amb desgana el jove que posa amb la mare i dues germanes²⁶ o del corresponent al petit abraçat, des de dalt d'una cadira, a una dona de mitjana edat.²⁷

Les joguines reservades per a garantir la quietud dels infants o per a fer-los suportable la posa eren propietat de l'estudi fotogràfic: no endebades el mateix cercol i el mateix ocell apareixen en un bon nombre de retrats, en mans d'infants distints. Ara bé, hi ha joguines que sols apareixen en una ocasió, cosa que sembla indicar que pertanyien a l'infant retratat. És més, en el cas dels retrats de família, conviden a ésser interpretades com un regal a la criatura de part de l'adult que es fotografia al seu costat. Així, en un grup familiar de deu persones, la filla posa orgullosa amb una nina de porcellana als braços;²⁸ aquell mateix dia, el pare va fotografiar-se sol amb el fill: el petit subjectava un globus de gas.²⁹ D'altra part, dues dones joves es van fotografiar dos cops amb un mateix infant: li havien donat un molinet de vent.³⁰

Juntament amb el retrat de disfressa i el de família, la tercera categoria que hem advertit és la que anomenem retrat ordinari. Pertanyen a aquesta categoria tots els retrats en què els infants, sols o en grup, posen amb roba diària i sense la presència de cap adult. Com ja hem indicat, els retrats infantils ordinaris apleguen un total de 215 negatius, en 73 dels quals –un 33,9%– hi ha joguines representades. Com era habitual en els retrats infantils de l'època, escassegen els retrats de bust o de mig cos: en distingim tot just 24. Pertanyen a aquest 11% del total de retrats ordinaris les úniques imatges enregistrades davant un fons neutre i sense objectes al voltant. De resultes d'això, constatem, d'una banda, que les joguines apareixen únicament en els retrats de cos sencer. De l'altra, notem que és també tot just en els retrats que responen a aquest enquadrament on

22 1989.

23 0224.

24 1829.

25 1245.

26 1263.

27 1721.

28 0472, 2542.

29 1665.

30 2435, 2442.

apareixen els objectes, propietat dels gabinets fotogràfics, que P. López Mondéjar definí com un “univers de cartró pedra”.³¹

Tot plegat convida a reconsiderar l'escassetat anunciada de les joguines representades. O més ben dit, a redefinir-les en el marc d'una família d'artefactes els quals, en fer-se presents en gairebé un 80% dels retrats ordinaris, es desprenen de la seva funció i es reconverteixen en atributs de la infantesa. D'entrada, sobresurt el mobiliari del gabinet. Perquè els infants es fotografien a sobre o al costat de mobles que els ressalten la petitesa. D'altra banda, les criatures s'acompanyen d'elements heretats de la tradició pictòrica: llibres, flors, instruments musicals, petits cistells, uns caminadors i, en dos casos, un gat viu al costat d'un nadó, una exhibició clara del procediment instantani distintiu de la casa Virenque que la premsa va divulgar. Així, doncs, les joguines dels fotògrafs fan part d'una simfonia d'objectes que contribueix a duplicar el sentit del retrat. Mentre que la fotografia enregistra el semblant d'uns individus, els objectes que els envolten en retraten una identitat compartida i efímera: la mateixa que, aquells anys, Rainer Maria Rilke definí com la pàtria de l'home.

Repertori de joguines

A les 95 plaques de vidre esmentades s'hi identifiquen un total de 35 objectes, classificables en 14 tipologies de joguines distintes: 3 pilotes, 1 globus, 1 molinet de vent, 3 cercols, 1 tricicle, 2 panderetes, 1 cavall de cartró, 1 pistola, 1 fuet, 1 tambor, 1 trompeta, 7 sonalls, 11 nines i 1 un ocell. Tot i que es tracta d'una xifra gens menyspreable, sobretot respecte al que podem trobar en altres estudis fotogràfics, el cert és que el repertori és limitat en proporció a la multitud de joguines que, també a Mallorca, exhibien els comerços del 1900.

El mateix Lluís Salvador d'Àustria, al cèlebre tractat *Die Balearen*, confirma que els fills de les famílies benestants de Palma jugaven amb les mateixes joguines que els de les principals capitals europees.³² En veritat, l'esplendor de les quincalleries de Palma que despatxaven joguines es posava de manifest amb motiu de dues festes assenyalades: l'Epifania i el Ram. De tot plegat en donen compte les cròniques aparegudes a la premsa. Especialment, cobren un interès especial les publicades als setmanaris *L'Ignorància* i *La Roqueta*, les quals compten amb l'al·licient d'anar signades per figures de la talla de Mateu Obrador, Pere d'A. Penya, Marcel·lina Moragues, Miquel dels S. Oliver o Gabriel Alomar.³³

A més d'esmentar els aparadors de les quincalleries, tots els cronistes van coincidir a destacar una barraca que, per la fira del Ram, s'instal·lava a l'atri del Teatre Principal i era coneguda amb el sobrenom de la “caseta dels catalans”. Moragues, per exemple, hi va veure nines, cavalls, capelles i soldats de plom, cuines, sofàs, llits, debanadores, guitarres, titelles i nans; Obrador hi afegeix tambors, sabres, escopetes, ratolins i conills amb corda i teatres de paper; Penya, per la seva banda, hi veié autòmats, cavalls de màquina, trompetes, acordions, cercols, sabres, globus de gas, llances, harmòniums, pilotes i arques de Noè. Fet i fet, la imatge de les joguines enumerades pels poetes mallorquins perdura a les planes dels catàlegs conservats dels grans magatzems El Siglo de Barcelona, ciutat d'on provenien els

31 LÓPEZ MONDÉJAR, P.: *Fotografía y sociedad en la España del siglo XIX*, Barcelona, 1989, p. 50.

32 ÀUSTRIA, L.S. d'.: *Les Balears*, 2, Palma, 1999-2003, p. 587.

33 Vegeu la referència d'aquestes cròniques a CAPELLÀ SIMÓ, P.: “Les joguines i les seves imatges en temps del modernisme. Barcelona-Palma i el model de París”, Tesi Doctoral dirigida per T.-M. Sala i J. de Córdoba, Universitat de Barcelona, 2012, p. 645-648, 679-685.

firaires de la famosa barraca del Ram. No endebades, la capital catalana s'havia consolidat, almenys per al mercat espanyol i colonial, com "la ciutat de les joguines".³⁴

A les fotografies de la casa Virenque, en canvi, hi trobem les joguines de mida gran, és a dir, aquelles amb les quals l'infant pot interactuar: cèrcols, armes, instruments musicals, globus, pilotes, nines i cavalls. Hi manquen, així, les miniatures com, per exemple, els soldats i capelles de plom, els mobles de cases de nines i els animals de les arques de Noè. Tal com hem avançat al començament de l'article, no fou fins al segle XIX, amb l'estètica del realisme-naturalisme, que les miniatures van fer entrada en les imatges d'infants. Encara així, la nova iconografia es va circumscriure a les escenes de gènere: els retrats van continuar fidels a un repertori de joguines, afí al de Viuda Virenque, que la tradició pictòrica occidental havia prefixat segles abans.

L'absència de les miniatures en les representacions plàstiques de la infantesa ha estat àmpliament analitzada per M. Manson, a partir d'un corpus de més de 500 imatges anteriors a la Revolució Francesa. Per a Manson, les joguines representades pels pintors del renaixement i del barroc són atributs que refermen una interpretació de la infantesa com un símbol complex que apel·la a la brevetat de l'existència humana i alhora a la idea de regeneració. No endebades, la iconografia de l'infant jugant va divulgar-se, a partir del gòtic, a través de les miniatures al·lusives a les edats de la vida. És més, la majoria de joguines escollides pels artistes són objectes que permeten un moviment efímer i circular, com el cèrcol, el molinet de vent, la baldufa o la pilota. D'altra banda, cal afegir a aquest repertori dos objectes icònics, la nina i el cavall, dels quals els pintors s'han servit secularment per a remarcar, en els infants representats, la diferència de gènere.

Entre els múltiples testimonis que Manson referencia, cobra un interès especial un dels frescos que Guariento efectuà a l'església dels Eremitani de Pàdua cap al 1360.³⁵ En el fresc, un nen cavalca un cavall de pal i una nena bressola una nina. Enmig dels dos infants, Selene es mostra asseguda entre les rodes del carro celeste que dictamina l'avenir cíclic de les edats de l'home. Aquesta i altres representacions medievals de la lluna conviden a ésser interpretades com l'origen d'un discurs iconogràfic que, durant els segles que segueixen, va prefixar les representacions pictòriques d'infants jugant. Així, els gabinets fotogràfics vuitcentistes com la casa Virenque haurien heretat els vestigis d'una iconografia que no partia de l'observació directa de la vida quotidiana sinó de la representació d'un mite.

Vestigis de la lluna

Una de les joguines més representades en els retrats de Viuda Virenque és el cèrcol. En una obra emblemàtica dedicada als jocs de l'Antiguitat, l'historiador vuitcentista L. Becq de Fouquières va apuntar que el terme llatí que definia el cèrcol era *trochus*, el qual servia també per a designar la baldufa.³⁶ Una joguina i l'altra consisteixen en objectes que es mouen gràcies a l'impuls. Però, per als antics, el cèrcol sintetitzava el moviment de rotació vertical, el propi de la roda o dels ulls humans; la baldufa, per la seva banda, l'horitzontal, que s'associava als remolins. En síntesi, totes dues joguines apel·len a la gènesi del moviment.

³⁴ Vegeu la reproducció dels catàlegs esmentats a CAPELLÀ SIMÓ, P.: *La ciutat de les joguines*, Maçanet, 2013, fig. 2-20.

³⁵ MANSON, M.: *Jouets de toujours*, París, 2001, p. 36.

³⁶ BECQ DE FOUQUIÈRES, L.: *Les Jeux des Anciens*, París, 1869, p. 170.

En el fons Virenque-Simó, identifiquem almenys tres cèrcols, que difereixen en funció de la mida del diàmetre i de la secció. El de dimensions més reduïdes apareix només a 2 negatius;³⁷ els altres dos, a 13 i 9, respectivament.³⁸ Les imatges de la baldufa, en canvi, escassegen en els retrats fotogràfics. Altrament, en els retrats de la casa Virenque descobrim un fuet, fotografiat en 7 retrats distints.³⁹ Si bé, el cèrcol és una evocació de la roda, el fuet és l'objecte per a fustigar els cavalls d'un carro imaginari que ens retorna la imatge de Guariento. Emperò, en les imatges renaixentistes de la infantesa –en els jocs dels *putti*, concretament–, el fuet és també l'artefacte amb què es cargola i es llença la baldufa.⁴⁰

El cèrcol i el fuet són joguines que, ja durant el barroc, van permetre als artistes de representar infants en infinitat d'actituds. Fou, però, amb el moviment romàntic, quan es va estendre l'ús d'aquests objectes en els retrats. Els infants retratats amb un cèrcol a la casa Virenque adopten, sense excepció, dues poses assajades: posen de front amb el cèrcol al davant o bé de tres quarts amb el cèrcol al costat. A tall il·lustratiu, ja trobem la primera d'aquestes poses en *L'enfant au cerceau* de Jean-François Millet; la segona, a un retrat afí d'Antonio María Esquivel, conservat al Museo Nacional del Romanticismo. Quant als infants amb fuet, tots adopten una posa frontal i subjecten l'artefacte amb la mà dreta, posa que identifiquem en l'oli *Louis Robert, enfant* de Corot.⁴¹

Un artefacte afí al cèrcol, que també és símbol del moviment efímer, és el molinet de vent, l'ús del qual s'estén també durant el renaixement tant a les escenes mitològiques com a les religioses. Francesca Simó hi fotografià un únic infant.⁴² Els tres cèrcols del gabinet, d'altra banda, es mostren sense excepció folrats de cintes de color. En algunes fotografies, un dels cèrcols apareix travessat per un filferro amb dos cascavells lligats. A partir d'aquest vincle amb l'univers sonor, és inevitable establir una lleugera correspondència entre el cèrcol i la pandereta, objecte que apareix a cinc retrats del nostre fons.⁴³

Tanmateix, les al·lusions al moviment efímer i a la transitorietat de l'existència es concentren en la pintura europea en un símbol inefable que perdura des del gòtic fins als impressionistes: les bombolles de sabó. A la casa Virenque, però, trobem altres esferes de tradició secular en la història de la pintura com són les pilotes⁴⁴ i els globus de gas. Igual que la pandereta, il·luminen l'univers de la festa i descobreixen la lluna plena. A l'objectiu de Francesca Simó, a més, el globus esdevé un mirall convex on es congela l'única imatge conservada de l'estudi, equipat amb una gran claraboia que l'il·luminava.⁴⁵

37 0802, 0832.

38 2014, 0773, 0986, 0995, 1266, 1361, 1381,1478, 1572, 1721, 1755, 2522, 2552; 0306, 0708, 0894, 0988, 1263, 1388, 1501, 1703, 1829.

39 0754, 1570, 1666, 1760, 2144,2279, 2333.

40 MANSON, M.: *Jouets...*, p. 61.

41 CAPELLÀ SIMÓ, P.: "Les joguines...", p. 708.

42 2435, 2442.

43 5020, 0835, 0946, 1434, 2143.

44 0896, 1257, 1270, 2143, 2557.

45 1665.

El record il·lusori de les guerres

Aquell cavall de cartó, mig esventrat i miserable, li du com una promesa de virilitat primerenca, com un record il·lusori de ses guerres

Gabriel Alomar⁴⁶

En reivindicar la singularitat dels testimonis iconogràfics, P. Burke advertí encertadament que les imatges contenen missatges que els artistes ignoren que saben.⁴⁷ Aquesta observació és determinant en el cas de la decoració dels gabinets fotogràfics vuitcentistes, els quals, com les diferents formes d'art popular, van esdevenir un calaix de sastre on van anar a parar infinitat de signes icònics, el significat dels quals s'havia dissolt amb el pas del temps.

Aquesta observació és del tot aplicable en l'ús dels objectes que ens hem permès d'anomenar "vestigis de la lluna". Ara bé, el cas del cavall de joguina planteja una altra panoràmica. Com veïem, la representació del cavall de joguina com una joguina masculina es remunta a l'època medieval. D'altra banda, prengué un nou accent en el segle XIX, amb la reformulació dels rols tradicionals assignats a l'home i a la dona que seguí les revolucions burgeses. En altres paraules, el cavall era identificat, a ulls de tothom, com un símbol de la masculinitat normativa.

Amb la revolució industrial, els primitius cavalls de fusta van començar a fabricar-se amb cartró emmotllat i van esdevenir una joguina emblemàtica fins a mitjan segle XX. És més, a la Palma del 1900, gairebé tots els gabinets fotogràfics disposaven del seu propi cavall de cartró, generalment d'origen barceloní. No obstant això, no podem afirmar que el gabinet Viuda Virenque disposés del seu propi model, per tal com en el fons de la SAL tot just n'apareix un, en una única imatge. Es tracta d'un exemplar de dimensions reduïdes, pintat de blanc amb clapes negres i una crinera de llana, que acompanya un infant de pocs anys.⁴⁸

Tanmateix, en els retrats de la casa Virenque, com en tants d'altres, el cavall de joguina sovint se'ns mostra en negatiu. Perquè el fuet, que també associem a la baldufa, sovint serveix per a evocar, en els jocs infantils, un cavall imaginari. Com dèiem, el fuet de la casa Virenque apareix en 7 retrats distints. Es tractava, tal vegada, del mateix fuet que Jules Virenque va incorporar al retrat imaginatiu que pintà del seu fill Lluís, finat a l'edat de cinc anys.⁴⁹ L'infant, vestit de soldat, subjecta un sabre i, a terra, l'acompanyen joguines diverses: una bala, una trompeta i el fuet. Els retrats d'infants vestits de soldats són una constant en la pintura de l'època. A Mallorca, concretament, sobresurten el que Faust Morell realitzà del seu fill Josep –equipat amb un fusell i un tambor de joguina– o el que féu

⁴⁶ ALOMAR, G.: "El Ram", *La Roqueta*, 312, 1900, p. 2.

⁴⁷ BURKE, P.: *Visto y no visto: el uso de la imagen como documento histórico*, Madrid, 2005, p. 38-39.

⁴⁸ 2558. El Museu de Mallorca (inv.: 13211/1335) conserva un retrat infantil de la casa Virenque on apareix un cavall de cartró distint, completament blanc i de dimensions més grans. L'infant hi apareix a sobre.

⁴⁹ Vegeu-ne una reproducció a AGUILAR, R.; SABATER, J. (coord.): *Fons fotogràfic «Virenque-Simó» de la Societat Arqueològica Lul·liana, 1860-1920*, Palma, 2010, p. 14.

Vicenç Furió, ja en el canvi de segle, també del seu fill, Ignasi, amb una trompeta. Tots tres retrats, caracteritzats per un fons neutre, podrien estar inspirats en el retrat de l'infant José Costa i Bonells, de Goya, el qual també és a l'origen de diversos retrats infantils de Manet.⁵⁰

En el retrat de Goya, però, el cavall de juguina es mostra acompanyat d'una antologia de juguines afins, de tradició secular en les representacions pictòriques de la infantesa: les armes i els instruments militars. Un cop més, ha estat M. Manson qui ha apuntat la substitució habitual, a partir del segle XVII, del cavall per una altra juguina arquetípica: el tambor.⁵¹ Un dels negatius del fons Virenque-Simó de la SAL mostra una criatura que emergeix d'entre les plantes i amb l'esguard fixat a l'objectiu colpeja amb una baqueta un petit tambor decorat amb motius florals.⁵²

Les desfilades militars, inevitablement, van marcar l'imaginari de l'època, amb el rerefons de les guerres colonials. En un retrat familiar, en el qual una dona posa amb tres infants, el més petit subjecta una trompeta amb la mà dreta,⁵³ semblant a la que apareix al retrat, esmentat abans, del fill de Jules Virenque i Francesca Simó. D'altra banda, en tres ocasions i en mans d'infants distints, apareix una pistola.⁵⁴ Es tractava d'un artefacte força més sofisticat que els anteriors, que disparava de debò, com moltes de les armes de juguina que es van fabricar durant l'última dècada del vuit-cents.

Val a dir que les juguines del 1900 es van brindar a la iconografia bèl·lica ensems que es convertien en mirall de les noves formes d'oci que, de mica en mica, contribuïren a canviar el rostre de les ciutats. En aquest nou marc, convé recalcar que el cavall de juguina esdevé, en els retrats d'infants, el gresol de dos grans imaginaris generadors d'infininitat d'objectes lúdics: la guerra i el viatge. Els fabricants de juguines metàl·liques, concretament, van esdevenir veritables cronistes de l'evolució dels transports moderns, a través de miniatures de ferrocarrils, transatlàntics, tramvies, automòbils, etc.

Tanmateix, el pes de convencions pictòriques seculares vetava, com hem vist, l'entrada de les miniatures en els retrats d'infants. Ara bé, la ràtzia de la modernitat no va poder impedir que en un moment donat els cavalls dels retrats es convertissin en velocípedes. A casa la Viuda Virenque, un infant vestit de mariner es retrata dalt d'un tricicle,⁵⁵ en uns anys en què també la ciutat de Palma s'abocava a la febre dels velòdroms. Per espai de pocs anys, altres estudis, com el de Josep Truyol, van adquirir els primers automòbils per a infants. Paral·lelament, amb la desclosa de l'*art nouveau*, tant el velocípede com l'automòbil foren els motius preferits dels artistes a l'hora de remarcar el naixement d'una nova feminitat, la qual, en els retrats d'infants, trigaria encara unes dècades a fer-se visible.⁵⁶

50 CAPELLÀ SIMÓ: "Les juguines...", p. 738-739.

51 MANSON, M.: "Le tambour et la poupée", a BROUGÈRE, G.: *Le jouet: valeurs et paradoxes d'un petit objet secret*, París, 1992, p. 148-158.

52 2565.

53 1545.

54 0247,1669, 2124.

55 2121.

56 CAPELLÀ SIMÓ, P.: "Les juguines...", p. 738-739.

L'escola de la maternitat

*Ses nines son pe'ses nines [...]
Es axò, sa verdadera escola de sa maternitat*

Miquel dels S. Oliver⁵⁷

En el fresc de Guariento, els infants que segueixen el carro de la lluna porten una nina i un cavall. I, a partir del renaixement, la nina esdevé l'accessori propi dels retrats infantils femenins. Val a dir, que aquesta pertinença a l'univers de la feminitat és, durant l'edat moderna, una convenció exclusiva de l'àmbit de les representacions pictòriques, per tal com abunden els referents literaris que situen nines en mans d'infants mascles.⁵⁸ Realment, la restricció definitiva d'aquesta joguina als jocs femenins no es va produir fins a l'esclat del moviment romàntic, cosa que va determinar la revaloració de la iconografia que ara ens ocupa: la de la noia amb una nina als braços.

A la fi del segle XIX, la nina és un objecte que es fa present a tots els gabinets fotogràfics. Realment, s'entenia com una joguina primigènia. En el marc de l'Exposició Universal de París de 1855, el pedagog Hippolyte Rigault va assenyalar que "à l'âge de l'hochet succède l'âge de la poupée".⁵⁹ Rigault, anticipant-se a les interpretacions psicoanalítiques del segle XX, observà que la nina marca el pas dels estímuls orals i sonors a la primera experiència il·lusòria i que, per tot plegat, la primera nina és un sonall.

Al fons Virenque-Simó n'apareixen 7, de sonalls. La tipologia més usual consisteix en una argolla de vori de la qual suspenen un o dos cascavells d'argent.⁶⁰ En canvi, un dels més singulars consisteix en un bergansí de grans dimensions, probablement de cautxú.⁶¹ També n'identifiquem un amb forma de campana.⁶² En els casos esmentats, el sonall es mostra suspès del coll del nadó per una cadena. Resta, però, un exemplar amb mànec, que l'infant sacsejava en l'instant del retrat.⁶³

Les correspondències entre els universos del sonall i la nina es fan evidents des de múltiples punts d'observació. Tanmateix, la preeminència de la nina en els estudis fotogràfics no obeeix tant al caràcter primigeni que li és atribuït com a la instrumentalització ideològica a què fou sotmesa al llarg del segle XIX. La premsa, els tractats d'educació, la literatura sentimental i també les imatges foren els canals de divulgació d'una forta campanya mediàtica que advertia les famílies de la conveniència de regalar nines a les filles petites. I la raó fonamental d'aquesta prescripció fou la interpretació del joc simbòlic amb la nina com un assaig de les funcions maternals i, de retruc, com un garant de l'educació moral femenina.⁶⁴

⁵⁷ OLIVER, M. S.: "Darrere el Ram", *La Roqueta*, 89, 1890, p. 1.

⁵⁸ MANSON, M.: *Jouets...*, p. 232-234.

⁵⁹ RIGAULT, H.: *Conversations littéraires et morales*, París, 1859, p. 4.

⁶⁰ 0425, 0720, 0841,1420, 2575.

⁶¹ 0337.

⁶² 1540.

⁶³ 0896.

⁶⁴ CAPELLÀ SIMÓ, P.: "A Prescriptive Toy: Interpretations of Dolls in the last 19th Century", a *II International Congress «coupDefouet»*, Barcelona 25-28 Jun. 2015 [en línia] http://www.artnouveau.eu/ca/congress_mainstrands_2nd.php?strand=2.

Com era d'esperar, la consideració de la nina com un article de primera necessitat va estimular la invenció d'infinat de dissenys. De tot plegat en donen compte les fotografies de Francesca Simó. Perquè, si bé el conjunt de joguines integrades en els retrats infantils tot just continuaven una convenció pictòrica, el cert és que les nines de la Viuda Virenque conformen el que probablement és el testimoni més ric de la diversitat de models d'aquest objecte que les botigues de Palma van despatxar. En distingim 11 models distints, repartits entre 24 negatius.

D'entre tots, sobresurt el *Bébé Jumeau* que una criatura somrient agafa de la mà.⁶⁵ Es tractava d'un disseny registrat el 1886 a París pel reputat fabricant Émile-Louis Jumeau. El model disposava d'un rostre de porcellana amb ulls de vidre, extret d'un model de Carrière-Belleuse, i d'un cos articulad de fusta i paper maixé.⁶⁶ Fou el model més insigne d'un nou tipus de nina, el bebè, que els fabricants francesos havien llançat al mercat a la darrera dels anys setanta. La característica principal dels bebès és que van ser les primeres nines que van reunir les proporcions del cos d'un infant. Perquè, anteriorment, la caracterització d'una nina com una criatura es devia tan sols a la indumentària i no tant a l'aspecte anatòmic. D'altra banda, el bebè va permetre de posar fi a la moda de les nines de forma adulta, a través de les quals, segons Rigault, les noies corrien el risc d'aprendre "à poser devant le genre humain".⁶⁷ Una d'aquestes dames de joguina, anomenades *parisiennes*, féu entrada a la casa Virenque. La subjecta una nena d'uns set anys i l'exhibeix com una mena de premonició de la seva imatge futura.⁶⁸ Aquesta fotografia contrasta amb una altra, també dels anys vuitanta, en la qual la jove model porta un nou bebè francès i el bressola com si fos una criatura.⁶⁹

Les primeres documentacions relatives a la venda de bebès a Palma daten del 1880, per la qual cosa podem establir que van arribar al mateix temps que a la resta de ciutats europees. Deu anys més tard, Miquel dels S. Oliver ja s'hi refereix amb el mot francès bebè: "sa nina, es *bebé*, com diuen ara totes ses atletes".⁷⁰ Tanmateix, els bebès no representaven nadons sinó infants d'una edat aproximada a la de les seves destinatàries, cosa que permetia desplegar un joc simbòlic de gran complexitat. Havia estat Jules Michelet qui havia advertit que la nina no era únicament una imitació de la maternitat sinó que representava, per a la nena, una "petite confidente, avec qui elle soupire".⁷¹

Conscient d'aquesta versatilitat, Francesca Simó integra els dos bebès abans esmentats en dues poses assajades: en una, la nena bressa la nina; en l'altra, li dóna la mà. Totes dues poses perduraran en retrats de nenes amb nines realitzats a la casa Virenque durant

65 1445.

66 CAPELLÀ SIMÓ, P.: *La ciutat...*, p. 106-111.

67 RIGAULT, H.: *Conversations...*, p. 8.

68 Aquest negatiu no fa part del fons Virenque-Simó de la SAL. Es conserva a l'arxiu Nicolau Tous. Sabem, tanmateix, que prové de la casa Virenque pel teló de fons i per la cadira italiana, que identifiquem en un bon nombre de retrats del fons de la SAL. Agraïm a C. Colom la informació relativa a aquest negatiu.

69 1439.

70 OLIVER, M. S.: "Darrere el...", p. 1.

71 MICHELET, M.: *La femme*, París, 1860, p. 35.

les dues dècades següents. D'altra banda, la posa que veïem en el cas de la *parisienne* –amb la figura subjectada verticalment contra el pit– reapareix de nou en fotografies en les quals la nina és un bebè. En dues ocasions, les nenes posen al costat d'una àmfora que es desclou en un coll ortogonal i que es plega com les ones.⁷² Subjecten el bebè, una nina vestida de puntes, damunt el coll de l'àmfora, talment una Afrodità de juguina en la qual emmirallar-se. I és que malgrat l'adopció del cànon infantil, el bebè continuava presentant una imatge ambigua, que adesiara es prestava a ésser interpretada com el semblant d'una adolescent. I, de fet, el cançoner popular recull sovint l'expressió “parèixer un bebè” en al·lusió a la dona jove que atrau les mirades.⁷³

Aquesta Afrodità de juguina apareix a 7 negatius distints, per la qual cosa deduïm que feia part dels objectes de la casa Virenque. I apareix adoptant diverses actituds, sempre en funció de les poses abans descrites. En tres ocasions, les nenes la bressen i esdevé un nadó.⁷⁴ En altres, és una criatura més gran, que les nenes subjecten de la mà o de la cintura, tal com els infants són fotografiats en els retrats de família.⁷⁵ Amb tot, notem de quina manera Francesca Simó –seguida de Clotilde i Lluïsa Virenque– esdevé una veritable artista-guia a l'hora d'il·luminar la complexitat de l'univers simbòlic de la nina a l'Europa del 1900.

El bebè que acabem de descriure comptava amb un cap de porcellana d'origen alemany. A partir de 1890, les indústries alemanyes iniciaren una important exportació de caps de porcellana que, en els països importadors, es muntaven amb cossos de fabricació nacional. A l'Estat espanyol, les fàbriques de bebès que van proliferar de manera gairebé simultània a Barcelona i a Onil es bastien de caps alemanys. Els cossos, per la seva banda, podien disposar de 4 o de 10 articulacions. A banda dels dos bebès francesos esmentats, en trobem només un de deu articulacions, fotografiat en una sola ocasió.⁷⁶ Vestit com una jove dama, no apareix en braços dels dos infants fotografiats sinó a terra, en primer terme. Al darrera, amagat rere unes plantes, s'entreveu un ridícul soldat de juguina que l'empaita, cosa que dóna compte, de bell nou, del sentit de l'humor de les tres fotògrafes.

D'altra banda, trobem dos nous bebès amb quatre articulacions, propietat de l'estudi. Un apareix a 6 negatius distints.⁷⁷ Vestit tot just amb una camisola, és de dimensions inferiors al que hem descrit al costat de l'àmfora, per la qual cosa es mostra sempre com una criatura de juguina que els infants bressolen. Tot just en una ocasió, apareix assegut a terra, com si es tractés d'un petit Eros de juguina. Aquesta composició i aquest nou rol són els que corresponen, ben mirat, a l'altre bebè de la casa. En dues ocasions, es mostra dempeus al costat dels infants; en una tercera, assegut damunt d'unes roques, com un entremaliat company de jocs.⁷⁸

72 1841, 1913.

73 CAPELLÀ SIMÓ, P.: “Les juguines...”, p. 752-753.

74 0472, 2542.

75 0770, 1707.

76 1911.

77 0226, 0242, 0413, 0826, 0916,1527.

78 0416, 0629, 2529.

Tal com succeeix amb el *Bébé Jumeau*, aquesta última nina té una fisonomia fàcilment cognoscible. Disposa d'un cap de porcellana que la societat alemanya Lehmann y Cia, instal·lada a Barcelona el 1894, va patentar a Espanya l'any 1905.⁷⁹ A banda d'aquest model propi, Lehmann distribuïa arreu d'Espanya i Amèrica les millors marques alemanyes i franceses: com *Bébé Jumeau*, entre d'altres. A Palma, Lehmann proveïa un únic establiment: la quincalleria d'Antoni Fàbregas, situada al Pas d'en Quint, on Francesca Simó probablement hauria adquirit les nines del seu gabinet.⁸⁰

Malgrat la diversitat de preus amb què s'expedien, els bebès eren nines de luxe. Aquest fet es féu evident a la dècada de 1880, abans de l'aparició dels models alemanys, menys costosos. I, realment, era una circumstància que entrava en contradicció amb el discurs pedagògic que prescrivia de regalar nines a les nenes de totes les classes socials. Com a resposta, els fabricants barcelonins van introduir en el mercat unes nines fabricades íntegrament amb paper maixé, cosa que en permetia l'expedició a un preu mòdic. Aquestes nines foren tan populars que la gent va començar a designar-les amb un antropònim: Pepa.⁸¹ El fons Virenque-Simó compta amb un sol negatiu en el qual aparegui una pepa. La subjecta pels braços, a la manera d'un infant que aprèn a caminar, una criatura que roman dempeus dalt d'una cadira. L'infant, al seu torn, és subjectat per la cintura per una dona jove, acompanyada d'un noi que, amb l'esguard fixat en l'objectiu, es recolza en un dels cercols del gabinet.⁸²

L'any 1904, la companyia de Manheim Rheinische Gummi und Celluloid Fabrik va patentar a Espanya les primeres nines de cel·luloide.⁸³ I, de manera pràcticament immediata, una d'aquestes nines apareix en el gabinet Viuda Virenque, tot animant dues escenes familiars a les quals ja ens hem referit anteriorment.⁸⁴ El nou segle inaugurava una nova plana per a la història del cos, amb la vindicació, tant des del sector sanitari com des de l'educatiu, de les pràctiques esportives i de la higiene. I, com a representació del nou infant, el cel·luloide va permetre la fabricació de nines irrompibles que, a més, es podien rentar. D'aquesta manera, les noves nines van combatre la fragilitat dels bebès de porcellana i el perill que l'aigua suposava per a les pepes de cartró.

Tanmateix, un dels canvis més substancials en la història de la nina s'havia de produir a les portes de la Primera Guerra Mundial. La premsa d'arreu d'Europa se'n féu ressò. I, des de *La Vanguardia*, J. Escofet es planyia del que, al seu entendre, no era més que "una inaudita precocidad".⁸⁵ El cas és que els bebès vuitcentistes, d'edat indeterminada, van adoptar la forma d'un nadó de pocs mesos, representat, a més a més, amb un grau de realisme fins

79 CAPELLÀ SIMÓ, P.: "La Compañía del Eden-Bébé en la Barcelona de 1900", *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, 447, 2013 [en línia] <http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-447.htm>.

80 A la documentació fabril conservada, Antoni Fàbregas apareix com l'únic client mallorquí de la firma. ANC, Arxiu Nacional de Catalunya, fons Lemanos/ 630, Llibre de Caixa Lehmann y Cia, núm. 1 (1894-1897), p. 45.

81 El terme 'pepa' va patir un procés d'habilitació en el parlar quotidià de Mallorca, ja ben entrat el segle XX. Encara avui s'empra, en sentit genèric, com a sinònim de nina. CAPELLÀ SIMÓ, P.: "Les joguines...", p. 749-754.

82 2100.

83 CAPELLÀ SIMÓ, P.: "Les joguines...", p. 609-610.

84 0224, 1989.

85 ESCOFET, J.: "Muñecas o muñecos", *La Vanguardia*, 3 de febrer de 1914, p. 9.

aleshores inaudit. Es tractava d'una iniciativa orquestrada per la firma alemanya K & R,⁸⁶ que portava al punt més àlgid l'objectiu vuitcentista de restringir el joc simbòlic de les nenes a l'assaig de la maternitat. Val a dir que l'aparició d'aquests nadons va tenir lloc en uns anys en què els efectes del moviment sufragista arribaven, amb major o menor mesura, al peu del carrer.

Amb tot plegat, l'última nina fotografiada del fons Virenque-Simó –la imatge data dels anys de la Gran Guerra– és un nadó de joguina.⁸⁷ El subjecta una nena vestida a la moda. Al costat, una àvia endolada, amb rosari i missal, accentua la funció primigènica de les joguines en l'art: assenyalar les edats de la vida.

Recapitulació

Una postal, signada a Tarragona el 1912, mostra una nena amb un nadó de joguina als braços i, al costat, una cigonya.⁸⁸ Al gabinet Viuda Virenque també va haver-n'hi una.⁸⁹ Aquesta, però, no era un animal dissecat –com l'exemplar de la postal– ni tampoc una joguina pròpiament dita. Es tractava d'una figura de jardí, feta probablement de ferro i guix. De fet, representava una espècie híbrida, entre la cigonya, la grua i el martinet, com tantes altres imatges d'ocells que, sota l'influx del japonisme, envairen les arts industrials i decoratives. Fou doncs, un objecte de moda que es dispersà en l'"univers de cartró pedra" del gabinet. Altrament, Francesca Simó va reservar-lo exclusivament per als retrats d'infants, cosa que ens permet recordar que una joguina és, primer de tot, un objecte amb què un infant s'entreté, amb el benentès que no sempre ha estat fabricat per a aquest fi.

La cigonya, ben mirat, és un símbol complex, que apel·la l'amor filial i la longevitat. La qüestió de fins a quin punt Simó era conscient d'aquesta simbologia és traslladable a tot el discurs iconogràfic que hem atribuït a cada una de les joguines del gabinet. Com hem advertit, la interpretació dels documents visuals exigeix l'anàlisi d'informacions que s'hi revelen i que sovint el mateix artífex ignorava. I en el llindar d'aquesta escletxa, els símbols són imatges residuals que s'esdevenen, tant a l'hora de produir com a l'hora de contemplar altres imatges. D'aquí que, parafrasejant J. E. Cirlot, "nuestro interés por los símbolos tiene un múltiple origen; en primer lugar, el enfrentamiento con la imagen poética, la intuición de que, detrás de una metáfora, hay algo más que una sustitución ornamental de la realidad".⁹⁰

Francesca Simó, auxiliada pel testimoni dels poetes, ens ha permès d'il·lustrar amb fotografies l'observació de l'arxiduc Lluís Salvador, segons el qual a Mallorca es despatxaven les mateixes joguines que en qualsevol nucli europeu. Inversament, les joguines esdevenen fars que il·luminen caires desatesos del gabinet Viuda Virenque, dignes d'ésser considerats de cara a futures aproximacions.

86 CAPELLÀ SIMÓ, P.: *La ciutat...*, p. 135-137.

87 2355.

88 Es conserva a la col·lecció de Ton Boig Clar, a Palma.

89 Apareix a un total d'11 fotografies: 0347, 0350, 0752, 0754, 0958, 1245, 1470, 1567, 1570, 1760, 2144.

90 CIRLOT, J.E.: *Diccionario de símbolos*, Madrid, 1998, p. 13.

La preeminència de les nines respecte a les altres joguines, justificada d'acord amb el context històricoeducatiu, exigeix d'ésser analitzada en relació al que suposa, a la Palma del 1900, un gabinet regentat per tres dones. En altres paraules, tot apunta que la mirada envers les nines podria emmarcar-se en una representació de la feminitat amb un abast molt més ampli, que situa la fotografia de gabinet molt a prop de la gràfica publicitària. En aquesta empresa de divulgació d'un ideal femení, les filles de Francesca Simó haurien estat també protagonistes. Entre els retrats femenins del gabinet, que són la majoria, Carme, Clotilde i Lluïsa són fàcilment identificables per la naturalitat amb què posen, vestides amb sumptuosos vestits de nit o alternant la indumentària tradicional de Mallorca amb la del Japó.

Per últim, els retrats d'infants del gabinet se'ns han mostrat com una part indissociable dels estudis i perfeccionaments constants duts a terme per Simó en el camp de la fotografia. La tècnica li permeté de retratar infants de pocs mesos. Tanmateix, l'expressió de les criatures, serena en tots els casos, era obra d'altres esforços dels quals ha restat, tot just, un testimoni. Es tracta del retrat d'un nadó bru assegut dalt d'una columna, amb un sonall penjant del coll. Hi ha tires de paper enganxades en el negatiu, que indiquen que la còpia havia d'ésser retallada. Al fragment descartat, uns braços femenins subjecten el nadó, encara inestable. I un rostre somrient, el de Francesca Simó, insinua les paraules que es van dir. Sols en queda l'efecte: l'expressió de l'infant que es revela en el vidre.

Fig. 1 Infant amb cercol. 1880-1900
Negatiu de vidre, 13 X 18 cm (SAL-CPV-1572)

Fig. 2 Home i infant amb globus. 1900-1914
Negatiu de vidre, 13 x 18 cm (SAL-CPV-1665)

Fig. 3 Infant amb cavall de cartró. 1890-1910
Negatiu de vidre, 9 x 13 cm (SAL-CPV-2558)

Fig. 4 Infant amb una pistola. 1890-1900
Negatiu de vidre, 13 x 18 cm (SAL-CPV-0247)

Fig. 5 Infant amb una nina de la casa Jumeau, de París. 1890-1900
Negatiu de vidre, 13 x 18 cm (SAL-CPV-1445)

Fig. 6 Infant amb una nina de la casa Lehmann, de Barcelona. 1905-1915
Negatiu de vidre, 9 x 13 cm (SAL-CPV-0629)

Fig. 7 Família amb nina de cel·luloide. 1905-1915
Negatiu de vidre, 13 x 18 cm (SAL-CPV-0224)

Fig. 8 Dona i infant amb un nadó de juguina. 1910-1920
Negatiu de vidre, 13 x 18 cm (SAL-CPV-2355)

Fig. 9 Infants amb ocell. 1890-1900
Negatiu de vidre, 13 x 18 cm (SAL-CPV-2144)

Fig. 10 Infant amb sonall, subjectat per Francesca Simó. 1900-1914
Negatiu de vidre, 09 x 13 cm (SAL-CPV-0425)

L'ARXIDUC LLUÍS SALVADOR, ENTRE LA HISTÒRIA I LA HISTORIOGRAFIA

Isabel Moll i Blanes

Universitat de les Illes Balears

Resum: El principal objectiu del present article consisteix en plantejar les possibles relacions entre *Die Balearen* i la historiografia mallorquina contemporània, per la via de mostrar com la informació que proporciona aquesta obra ha constituït i pot ser encara constitueix una excel·lent base documental per als estudis històrics, especialment per aquells que enfoquen la segona meitat del segle XIX; com també perquè de la descripció realitzada per Lluís Salvador es deriven alguns dels temes que resulten especialment interessants per a la historiografia mallorquina de l'època contemporània. A més, tant l'obra com el seu autor són mereixedors de formar part de la Història de Mallorca.

Paraules clau: Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena Borbó, Historiografia, Mallorca, època contemporània

Abstract: The main aim of the present article points out to the possible relations between *Die Balearen* and the contemporary Majorcan historiography, by means to show how the information provided by this work has constituted and it still constitutes an excellent documentary base for the historical studies, especially for those that focus the second half of the 19th century. Besides, some of the most interesting subjects for the Majorcan modern historiography spring from the description of the Balearic Island done by Lluís Salvador; and also much of this work and the author himself do deserve to form part of the History of Majorca.

Key words: Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena Borbó, Historiography, Majorca, 19th century.

Rebut el 30 de maig. Acceptat el 20 de desembre de 2016.

L'any 2015 el Consell Insular de Mallorca va sol·licitar la meua col·laboració per al catàleg d'una exposició sobre l'Arxiduc Lluís Salvador. L'exposició no es va celebrar i el catàleg no es va editar. El present treball és el resultat d'una revisió actualitzada del text presentat al Consell Insular. Aquesta revisió incorpora algunes modificacions, suggerides, en part, per als avaluadors de l'article a qui vull agrair el temps dedicat a la seva lectura.

El món mediterrani era força atractiu per als europeus del vuit-cents, una centúria que s'inicia amb el declivi del *Gran Tour*, i que acaba amb l'aparició del *turisme*.¹ Un període en què la construcció de les identitats constituïa un dels corrents més actius del món cultural i de l'activitat política, i la Mediterrània era un context on els europeus cercaren i justificaren l'origen de la seva civilització. A més no era un territori totalment exòtic per a ells, i oferia la vigència d'unes formes de vida que el desenvolupament social i econòmic d'aquell moment anava eliminant a bona part dels països d'on procedien els viatgers que visitaven qualsevol indret d'aquest gran espai de terra i de mar. Les nostres illes no quedaren al marge dels nous circuits dissenyats per les elits d'aquell temps, i al llarg del segle XIX ens visitaren un grapat de viatgers alguns dels quals deixaren una obra escrita on manifesten les seves emocions envers els elements que més els varen impactar, i on també comenten les seves reaccions envers els costums i les formes de vida dels nostres avantpassats; a més de descriure unes societats que mostren no el que ells veuen, sinó el que volen i vénen a veure.

Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena (Firenze 1847-Brandys 1915),² arxiduc de l'imperi austríac i el "nostre" arxiduc, va ser un d'aquests viatgers. Patia del que encertadament Tomàs Vidal qualifica de "mediterraniofilia",³ potser pel record de la seva infantesa a Florència, o per una adolescència a l'Adriàtic dels Habsburg, o potser també per la influència del món intel·lectual del període que considerava la Mediterrània com a una referència ineludible en termes d'identitat cultural.⁴ Tenia vint anys quan va arribar primer a Eivissa (el mes d'agost de 1867), i el setembre del mateix any va passar a Mallorca. A partir d'aquell moment va iniciar la seva relació amb les illes Balears que s'acaba quan va morir. Ara bé, fins a quin punt la figura i l'obra de Lluís Salvador es poden equiparar o comparar amb les obres escrites per un important conjunt de viatgers?⁵ Hi ha algunes similituds que fan pensar en possibles paral·lelismes, però les diferències són més nombroses i la comparació resulta prou asimètrica. En primer lloc, perquè la seva estada a Mallorca va durar més de quaranta anys. En segon lloc perquè si bé no hi va residir de forma permanent, l'illa va ser un dels indrets on va passar més temps. En tercer lloc i a causa de la seva llarga estada, es va integrar –a la seva manera– a la vida social i cultural mallorquina. I en quart lloc, l'obra que ens ha deixat sobre les nostres illes –*Die Balearen in Wort und Bild Geschildert*– poc té a veure amb els llibres dels viatgers. Es tracta d'una obra on es descriu de forma quasi enciclopèdica tot el referent als territoris insulars. És una obra fruit d'una bona formació

1 Pot ser un dels millors textos sobre aquest tema és PEMBLE, J.: *The Mediterranean Passion: Victorians and Edwardians in the South*, Oxford, 1987.

2 Per una referència general a la figura i l'obra de l'Arxiduc veure SCHWENDINGER, H.: *El Archiduque Luis Salvador de Austria, Príncipe, Científico y Viajero*, Palma de Mallorca, 1991; també SCHWENDINGER, H.: "La vida del jove Arxiduc (1840-1870)", a VV.AA.: *De Florència a Mallorca per Praga: l'arxiduc Lluís Salvador*, Palma, 2015.

3 VIDAL, T.: "L'Arxiduc i Menorca", a VV.AA.: *Jo l'Arxiduc. El desig d'anar més lluny*, Palma, 2015.

4 TRÍAS MERCANT, S.: "La antropologia itinerista del *Die Balearen*", *Estudis Baleàrics*, 41, 1991, p. 87-94.

5 Una bona informació sobre aquest tema es pot trobar a FIOU, J.M.: *De Balearibus: assaig de bibliografia de llibres de viatges per les Balears i Pitiüses dels segles XVIII i XIX, amb notícia d'alguns llibres més antics*, Palma, 1990; FIOU, J.M.: *Descobrint la Mediterrània: viatgers anglesos per les Illes Balears i Pitiüses el segle XIX*, Palma, 1992.

científica que al seu torn és el resultat de la seva educació intel·lectual i acadèmica,⁶ a més de seguir un mètode de treball explicitat i fonamentat en les *Tabulae Ludovicianae*.⁷ En paraules de G. Rosselló Bordoy és una obra que evidència

*“el grau elevat de la formació intel·lectual que Ll. Salvador ens permet entreveure a través dels seus llibres i de l'organització de les “Tabulae Ludovicianae” sobre les quals es basava tota la recerca que, degudament elaborada després, permetia la redacció de les monografies per ell publicades”.*⁸

L'edició original de *Die Balearen...* constitueix un conjunt de set volums i nou llibres que fou publicada a Leipzig de 1869 a 1884.⁹ En el context de la producció de Lluís Salvador no és una obra única, però com manifesta Tomàs Vidal amb tota seguretat és la més completa de les quasi quaranta publicacions sobre territoris que va fer (86% dels quals s'ocupen d'illes i de localitats costaneres que van de Síria a Gibraltar).¹⁰ L'obra se centra en l'estudi de *“les illes Pitiuses i de les Balears pròpiament dites”*, i és una descripció minuciosa de tots els aspectes que defineixen la natura del territori, de les característiques del seu poblament, de les activitats econòmiques que es desenvolupen al període, de les qüestions culturals, i de l'organització de la gestió pública.

A l'hora de qualificar aquesta obra i de contextualitzar-la en el marc de les disciplines acadèmiques –amb independència de l'evident finalitat divulgativa que manifesta– convé recordar les principals característiques del seu contingut. La major part s'adapta perfectament a les línies generals que defineixen la geologia, la botànica, la zoologia, o la geografia, molt especialment la geografia física i la geografia humana; però hi ha una part que es deriva més cap a l'etnografia i l'antropologia cultural. En el seu conjunt podria integrar-se en el marc de les ciències humanes i socials, però de cap manera es pot considerar com una obra d'història, ni tampoc com un treball estrictament acadèmic. Però sí que es pot considerar com una obra de gran utilitat per als historiadors, i en l'actualitat és, sense cap dubte, una obra històrica.

El principal objectiu del present article consisteix a plantejar les possibles relacions entre *Die Balearen* i la historiografia mallorquina –especialment per l'època contemporània– per

6 MADER, B.: “Un arxiduc amb mètode. Lluís Salvador el científic”, a VV.AA.: *Jo l'Arxiduc...* Aquesta autora afirma que *“els viatges, la recerca i l'escriptura havien estat sempre les màximes prioritats de l'Arxiduc”*.

7 HABSBURG-BORBÓ, LI.S.: *Tabulae Ludovicianae*, Praga 1869. Vegeu també TRIAS MERCANT, S.: “Las Tabulae ludovicianae de Luis Salvador: necesidad de una edición”, *Estudis Baleàrics*, 39, 1991, p.124-144.

8 ROSELLÓ BORDOY, G.: “Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena i els arrels àrabs del català de Mallorca”, *Estudis Baleàrics*, 41, 1991, p. 69-86.

9 Hi ha dues traduccions del *Die Balearen*. La primera a càrrec de Josep Sureda i Blanes (1890-1984) va ser publicada a Palma entre 1954 i 1965 (Impremta Mossèn Antoni M. Alcover) consta de 12 volums; no és una edició completa, ja que sols recull tot el referent a l'illa de Mallorca, no segueix l'ordre del contingut de l'obra de l'Arxiduc, i no integra l'impressionant volum de material estadístic que incorpora l'edició original. La traducció de l'obra completa a càrrec de l'Obra Social de la Caixa d'Estalvis de Balears s'inicia l'any 1980 amb els dos volums dedicats a l'illa de Menorca (que en la versió original foren els darrers que es publicaren). Es tracta d'una col·lecció de 10 volums (s'ha afegit un volum dedicat a Bibliografia i Índex), publicats els dos primers a Maó (1980) i els altres set a Palma (1985-1993).

10 VIDAL, T.: “L'Arxiduc i Menorca...”.

la via de mostrar com la informació que proporciona aquesta obra ha constituït i pot ser encara constitueix una excel·lent base documental per als estudis històrics, especialment per als que enfoquen la segona meitat del segle XIX; com també perquè de la descripció realitzada per Lluís Salvador es deriven alguns dels temes que ofereixen interès per als historiadors del període que abraça de la meitat a finals del vuit-cents. A més, tant l'obra com el seu autor són mereixedors de formar part de la Història de Mallorca. La finalitat de l'estudi no és fer una anàlisi historiogràfica estricta, sinó mostrar en termes molt generals les principals línies que identifiquen aquestes relacions; com també apuntar alguns temes a on la influència de l'activitat de Lluís Salvador és més que evident. L'article s'organitza en tres parts. La primera sintetitza el contingut de l'obra en qüestió; la segona enfoca les referències dels principals treballs que directa, encara que no totalment, han utilitzat les dades que proporciona l'Arxiduc; i la tercera apunta cap a alguns temes en què la intervenció d'aquest autor suposa un element positiu per determinats aspectes del desenvolupament econòmic de la Mallorca de finals del segle XIX.

1. Die Balearen: un breu esquema del seu contingut

Lluís Salvador organitza la seva obra en dues parts. La primera, que ell denomina la part general, se centra en la descripció de tots aquells aspectes que permeten definir la situació de les illes, de l'entorn físic a les festes populars. La segona també és una descripció, però en aquest cas dels recorreguts que l'Arxiduc realitza tant per l'interior de cada illa, com per la costa. La descripció inclou tots els centres urbans, els seus monuments, la tipologia dels habitatges, els indrets que més l'han sobtat i atret de cada municipi; és un exercici molt semblant al que va fer Geroni de Berard a Mallorca a finals del segle XVIII.¹¹ Tot i l'interès del conjunt de l'obra, la part general és la que ofereix el major atractiu per l'objectiu del present treball, però sols comentaré la informació relativa a Mallorca, que abasta els volums II i III de la versió original, i els volums IV, V i VI de l'edició realitzada entre 1985 i 1989 per l'Obra Social de la Caixa d'Estalvis de les illes Balears (veure Taula 1).

¹¹ BERARD, G. de: *Viaje a las villas de Mallorca: 1789*, Palma, 1983.

Taula 1 Estructura del contingut de la part general de *Die Balearen**

Situació, clima, hidrografia marina i terrestre, geologia, flora i fauna	Vol. II (1871) Vol. IV (1985)
Demografia	
Estructura socioprofessional	
Conflictivitat social	
Llengua, educació, religió	
Distribució de la població, formes d'habitatge, alimentació	
Folklore, música, festes, jocs, costums	
Grups socials: noblesa i clergat	
Agricultura, ramaderia, pesca i mineria	Vol. III (1882 i 1884)
Artesania i indústria	Vol. V (1987)
Comerç, transports, comunicacions, serveis	Vol. VI (1989)
Autoritats, administració pública	
Hisenda: Impostos i contribucions	

*Les referències cronològiques corresponen a les dues edicions de l'obra completa.

El contingut es pot organitzar en quatre grans apartats. El primer introdueix el tema a partir del tractament de tot el que pot incloure el concepte “naturalesa” i que en termes acadèmics es pot qualificar de geografia física: orografia, climatologia, fauna, flora. El segon abasta un extens ventall de temes directament relacionats amb la població; en aquest apartat destaca, sobretot, la descripció de la dinàmica demogràfica acompanyada d'un amplíssim aparell estadístic de més de cinquanta pàgines,¹² corresponent als

12 Son dades que procedeixen de les estadístiques del *Movimiento natural de la población* (sobre aquest tema veure CUSIDÓ VALLVERDÚ, T.: *El Moviment Natural de la Població. Història, conceptes i anàlisi crítica dels continguts*, Tesi Doctoral, UAB, 2011), que inclouen el total de població, els matrimonis (per mesos, pobles, partits judicials, grups d'edat, sexe, estat civil); els naixements amb distinció per sexes, batiats (legítims i il·legítims), sense batiar (nascuts morts, morts abans de batiar...); les defuncions també per mesos, pobles, partits judicials, edat, sexe, estat civil, ocupació, causa amb distinció entre malalties comuns i epidèmiques o contagioses, mort sobtada, violenta (asfíxia, caiguda, homicidi), o senilitat.

anys 1860 a 1869. Segueix amb el tractament dels principals indicadors culturals, com la descripció de tot el que es refereix a la llengua dels mallorquins, la literatura amb aquesta llengua, del segle XIII al segle XIX, les estructures educatives, les institucions acadèmiques i culturals, les pràctiques religioses i tot un seguit d'informacions sobre els diversos aspectes integrables en el terme "cultura popular". I acaba amb una breu referència als dos grups que semblen definir la classe dirigent: la noblesa i el clergat. Aquestes dues primeres parts formen el volum II de l'edició original i el IV de l'edició de 1985-1993.

El tercer apartat també és molt extens i es dedica a la descripció de les principals activitats econòmiques. El sector agrari ocupa tot un volum (la primera part del vol. III de l'edició original, i el vol. V de l'actual) i es pot dir que no deixa cap aspecte sense tractar: sistema de cultius i formes de tinença, estructura de la propietat, processos de treball, anàlisi de cada conreu (per aquest ordre: olivar, ametllers, figueres, garrovers, cítrics, arbres fruiters, vinya, cereals, llegums, plantes industrials, farratges, patates, tàperes...) especificant producció i productivitat, i un tractament molt acurat del sector ramader. Altres activitats integrables en el sector primari com la caça, la pesca i la mineria (que incorpora la sal i els materials de construcció) s'integren a la segona part del vol. III (i en la VI de l'edició actual). La descripció de tot el que es refereix a la navegació comença amb una referència a les distàncies i a les cartes nàutiques, continua amb el tonatge dels vaixells de propietat mallorquina o matriculats a Mallorca (període 1860-1872), la tipologia dels vaixells, i les entrades i eixides de vaixells dels ports de Mallorca de 1871 a 1872, per acabar amb una àmplia referència del personal involucrat en activitats de navegació. Tota aquesta activitat va acompanyada del seu corresponent aparell estadístic.

El tractament de les activitats integrables en el sector secundari (artesanía i indústria) és molt més curt, però també molt detallat i resulta força indicatiu de les estructures d'aquest sector al període que va de 1860 a 1880. Comença amb la descripció de les principals fonts d'energia centrada pràcticament en la tipologia dels molins que s'utilitzen per a la fabricació de determinats productes. Continua amb el tractament dels sectors artesanals com eren la gerreria, el vidre, l'obra de palma i l'argenteria; també cita l'existència de tres tallers de foneria a Palma, de 49 ferreries a la dita ciutat i d'un total de 149 per tota l'illa. Passa a descriure el sector fabril amb la relació de totes les fàbriques existents a Mallorca al seu període (mistos, gas, sabó, conserves i licors, pells adobades, sabates), assenyalant les fàbriques de filats i de teixits com les més importants. I per acabar introdueix una sèrie de taules estadístiques (elaborades a partir de la informació que proporcionen les matrícules industrials i comercials) amb el resum de les principals indústries vigents a Mallorca al període que ell tracta (no cita el període, però la data d'edició del llibre –1884– en posa el límit cronològic). De la indústria passa a descriure el comerç (importacions-exportacions, procedència de les mercaderies, establiments comercials...), la banca, les vies i mitjans de comunicació, els allotjaments i llocs d'oci, i l'organització de correus i telègraf (a partir de 1860 per cable submarí).

El darrer apartat es dedica, amb igual precisió i detall, a descriure tot el referent al sector públic, com la tipologia de les autoritats i l'organització dels diferents àmbits de l'administració pública. Per acabar amb el tractament del funcionament de la Hisenda, tant pública, com provincial i municipal, amb una relació exhaustiva dels impostos i contribució vigents.

El mètode emprat s'articula en els corrents de la geografia molt lligats amb l'obra d'Alexander von Humbolt (1769-1859), i de l'etnografia –disciplines aleshores en construcció–, i les esmentades *Tabulae Ludovicianae* tenen una doble funció en l'organització de l'estudi. D'una banda determinen l'estratègia de la recerca i de l'estructura del treball, i de l'altre constitueixen el fonament d'una gran base de dades que proporcionarà a l'Arxiduc d'una riquíssima informació en part responsable del contingut de l'obra. Però a més d'aquesta base de dades Lluís Salvador compta amb altres tipus de fonts, alguna de les quals d'una riquesa informativa similar a la proporcionada per les dades anteriors. Es tracta de la sèrie d'estadístiques oficials disponibles gràcies a la progressiva racionalització del nou Estat liberal a Espanya;¹³ la seva incorporació i el seu tractament manifesten una més que evident actualització dels coneixements científics de Lluís Salvador.

Per a l'anàlisi de la població i l'estructura demogràfica utilitza els darrers censos publicats i algunes sèries del moviment natural de la població. Per determinar el nivell de conflictivitat social utilitza estadístiques judicials corresponents a delictes i penes. Per mostrar la naturalesa i el funcionament del sistema educatiu emprà la informació que sobre aquest tema proporcionen els censos de població, i també les dades de l'Institut Balear possiblement facilitades per la pròpia institució, gràcies a la gran amistat que Lluís Salvador tenia amb el seu director, Francisco Manuel de los Herreros (1817-1906);¹⁴ o bé elaborades a partir de la informació que oferien les Memòries de l'Institut publicades a partir de 1866. Per a l'estudi de la naturalesa del sistema agrari es fonamenta, en bona mesura en els Amillaments que es varen fer entre 1857 i 1865,¹⁵ i per a la indústria i el comerç les matrícules industrials i comercials constitueixen també un dels conjunts documentals més utilitzats per l'Arxiduc. A més per descriure l'estructura del comerç va emprar les estadístiques que generaven les diverses duanes marítimes (les entrades i sortides de les duanes de Palma, Sóller, Alcúdia, Pollença i Felanitx). Convé assenyalar que no totes les dades estadístiques procedeixen del mateix període, ja que la publicació dels volums es fa en diferents dates (de 1871 a 1884 la part de Mallorca), la qual cosa s'ha de tenir en compte a l'hora de valorar les explicacions que fa Lluís Salvador sobre alguns processos que descriu.

Per altra banda la rellevància d'aquestes fonts estadístiques per la història contemporània és doblement interessant. Per constituir una font d'informació en principi sòlida i rigorosa, i per la modernitat que suposava utilitzar aquests tipus de mesures per documentar els

13 Per ampliar aquesta afirmació veure WOOLF, S.: "Statistics and the Modern State", *Comparative Studies in Society and History*, 31-3, 1989, p. 588-604; també MOLL, I. *et alii*: *La lluita per la vida. Administració, Medicina i Reforma Sanitària (Mallorca, 1820-1923)*, Pollença, 2014, esp. cap. 6.

14 Francisco Manuel de los Herreros (1817-1906), personatge clau per comprendre tant l'evolució del sistema educatiu a Mallorca com el seu desenvolupament científic. No és aquí el moment per aprofundir en la seva figura; per una ampliació sobre la seva relació amb Lluís Salvador veure CAÑELLAS i SERRANO, N.: "El paper de Francisco Manuel de los Herreros en la redacció de *Die Balearen* i en la creació del Miramar de l'arxiduc", *Estudis Balearics*, 68-69, 2000-2001, p. 137-138.

15 Veure ROSSELLÓ VERGER, V.M.; ROTGER I MOYÀ, F.: *Agrimensors i plànols parcel·lars a les Illes Balears (1857-1862)*, Palma, 2011.

comportaments socials de la població. Així ho va entendre Casimiro Urech i Cifre¹⁶ que va presentar l'any 1885 una sol·licitud a la Diputació Provincial de les Balears per fer una Història Econòmica de les illes.¹⁷ Justificava la seva pretensió en la disponibilitat de material estadístic que havia recollit l'arxiduc Lluís Salvador per a la seva obra. La sol·licitud d'Urech és doblement significativa, perquè entén el sentit de l'obra de l'arxiduc com a una font per a estudis històrics, i perquè considera la documentació estadística com a base per escriure una història econòmica, la qual cosa evidencia la bona informació que tenia Urech d'una disciplina que en aquell moment es trobava a l'inici de la seva construcció.¹⁸

2. Segons l'Arxiduc... *Die Balearen* i la historiografia mallorquina

El que fins ara s'ha exposat permet plantejar fins a quin punt es tracta d'una obra que es pugui integrar en el marc de la historiografia mallorquina, sense que es pugui qualificar d'un text d'història. L'objectiu de Lluís Salvador consistia, com ja s'ha informat anteriorment, en fer una descripció de gran abast de la situació de les Illes Balears al darrer terç del segle XIX, la qual presentava una visió més completa i objectiva de la que solien proporcionar els llibres de viatgers del seu temps. És un treball, com s'ha vist, sòlidament documentat (especialment la part general) que ha proporcionat molta informació per alguns dels estudis de la història de Mallorca del segle XIX, alguns dels quals comencen a aparèixer a partir de 1960. Es tracta d'estudis que mostren una connexió amb el *Die Balearen* i que són el resultat d'una lectura raonada i crítica del dit text. Per altra banda cal assenyalar que l'esmentada obra s'ha utilitzat sovint com a referència quan encara la historiografia mallorquina no tenia possibilitat per proporcionar el material suficient i de qualitat per a contextualitzar les recerques sobre el període que tracta l'Arxiduc; d'aquí que ens trobem sovint amb frases com *segons l'Arxiduc*, o *com diu l'Arxiduc*...

L'obra evidencia una utilització recurrent al raonament i al mètode històric, especialment quan s'enfoquen temes que per la seva explicació exigeixen seguir els processos que

¹⁶ Casimir Urech i Cifre (1820 ca.-1892), funcionari d'Hisenda de 1847 a 1876 quan es va jubilar; ha deixat dues importants obres impreses: *Estudios sobre la riqueza territorial de las Islas Baleares*, Palma, 1869; i *Memoria del Hospital General de las Islas Baleares. Noción histórica sobre su origen, patronato, prerrogativas, culto y economía, con un capítulo final donde resumen estos objetos exponiendo ulteriores observaciones*, Palma, 1978. Urech, entre altres activitats, fou soci de mèrit de la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País. Per a Vicenç M. Rosselló Verger va ser "un personatge inclassificable, compareix assíduament a molts dels afers que he escorcollat, relacionats amb l'agrimensura i l'estadística. ... va aprofitar tot el calaportal estadístic que havia acaparat des de la seva talaia ... d'Hisenda per redactar un llibre d'enorme interès historicoeconòmic, curiosament contrari a l'excessiva càrrega impositiva que patien les Illes, nihil nouum sub sole" (ROSSELLÓ VERGER, V.M.: "Agrimensors i canadors. La campanya baleàrica de 1857-1862", a MONTANER, C.; NADAL, F.; URTEAGA, L.I.: *Cartografia i Agrimensura a Catalunya i Balears al segle XIX*, Barcelona, 2011, p. 159-168).

¹⁷ Document depositat a l'Arxiu del Consell Insular de Mallorca.

¹⁸ Quan Urech fa aquesta proposta la disciplina o la tendència historiogràfica *Història econòmica* es trobava a un estadi inicial del que serà el seu desenvolupament posterior. Hi havia un col·lectiu d'historiadors (alemanys en la seva pràctica totalitat, algun francès i algun anglès) que lideraven la construcció de la nova tendència al darrer terç del segle XIX: K. Marx (1818-1883), G.von Schmoller (1838-1917), K. Lamprecht (1856-1915), M. Weber (1864-1920), A. Toynbee (1852-1883), o F. Simiand (1873-1935); però no serà fins després de la primera guerra mundial quan es consolidarà com a disciplina en el marc dels estudis d'economia i història; per una visió puntual d'aquest tema veure IGGERS, G.: *Historiography in the Twentieth Century. From scientific objectivity to the post modern challenge, with a new epilogue*, Middletown, 2005.

han conduït a la situació en què actualment (l'actualitat de l'Arxiduc) es troben. Un petit exemple ho pot il·lustrar millor. Quan el nostre autor fa una relació dels principals autors mallorquins que varen escriure en català, no es limita a citar els autors del seu període, sinó que organitza la relació a partir d'una perspectiva temporal. Així el text recull una referència de més de deu pàgines (vol. IV, 1985, p. 212-222) a Ramon Llull, al mateix temps que elabora un llistat d'autors (amb cites d'alguns dels seus escrits o poemes) al llarg del període que va del segle XIII al XIX, per així mostrar i demostrar l'existència a Mallorca d'una sòlida tradició literària en català, a un moment de marginació de la llengua catalana. Es tracta d'una situació de la que l'Arxiduc n'era totalment conscient, com ho demostra la cita següent: "*el casamiento de Isabel de Castilla con Fernando II el Católico no fue tan solo mortal para la nación aragonesa, sino también para la lengua de Cataluña*" (vol. IV, 1985, p. 235). En termes actuals d'això en diríem fer un ús social de la història.

També és una obra que, amb independència del marc disciplinari en el qual s'integra, inicia una línia (i una tradició) d'estudis que tot i tenir el territori com a punt de referència, tenen també com a objectiu immediat no l'individu, sinó el conjunt d'individus que conformen els col·lectius socials. És una tradició que arriba fins al moment actual (el nostre), i que abasta tot un conjunt de línies historiogràfiques construïdes en el context del desenvolupament del que actualment es coneix com a ciències socials històriques, que abasten la geografia humana, l'etnografia, l'antropologia cultural, la demografia històrica, la història social i l'abans esmentada història econòmica. Ara bé el conjunt de treballs que configuren l'inici de la historiografia mallorquina de l'època contemporània no s'ha d'entendre com una continuïtat de l'obra de Lluís Salvador, ja que són treballs més deutors del marc disciplinari en el qual s'integren que de l'obra que ara ens ocupa. Però han utilitzat el text de l'Arxiduc com a referència, amb especial atenció a la informació estadística que incorpora, al mateix temps que plantegen i analitzen problemàtiques que l'Arxiduc tracta a la seva obra.

El que podem definir com a primera generació d'estudis en aquesta línia és un conjunt de treballs que s'integra dins la tradició de la geografia històrica (derivada o amb una forta connexió amb l'expansió historiogràfica de l'escola francesa dels *Annales*¹⁹) i que tracten aspectes generals, comarcals o sectorials de les Illes Balears, que tenen el territori com a punt de partida. En aquest sentit es poden citar dues publicacions. L'estudi de Vicenç M. Rosselló i Verger sobre una comarca de Mallorca²⁰ i el de Jean Bisson sobre el conjunt de les illes.²¹ Ambdós autors són els principals representants d'aquesta nova tradició historiogràfica, i empenen bona part de les informacions i les dades referides als sistemes agraris illencs que procedeixen de la dissecció exhaustiva feta per l'Arxiduc dels Amillaraments de 1857-1865 (veure *supra* i especialment nota 12). L'acurada i sistemàtica descripció de les estructures de la propietat, de la tipologia dels cultius, la seva extensió, la seva importància per les economies insulars constitueix un punt de partida per les comparacions amb situacions anteriors i posteriors. De fet són dades que ofereixen un

19 IGGERS, G.: *Historiography in the Twentieth Century...*

20 ROSSELLÓ I VERGER, V.M.: *Mallorca del Sur y el Sureste*, Palma, 1964.

21 BISSON, J.: *La terre et l'homme aux îles Baléares*, Aix-en-Provence, 1977.

excel·lent punt de referència per poder explicar l'evolució dels sistemes agraris insulars, tant pel que es refereix a una comarca, com és el cas de Rosselló Verger, com pel conjunt de les illes Balears, com és el cas de Bisson.

En aquesta tradició de geògrafs historiadors també es pot integrar l'obra de Bartomeu Barceló i Pons. Una de les seves principals aportacions a la història de Mallorca contemporània fou el seu estudi sobre l'evolució de la població a les Illes Balears de 1860 a l'actualitat.²² En aquest cas l'autor utilitza algunes de les dades demogràfiques presents a l'obra de l'Arxiduc, especialment els censos de població de 1860 i alguns anteriors que també li permeten establir un punt de referència per exposar i mesurar el desenvolupament demogràfic de les illes al llarg de més d'una centúria. Però l'obra de l'Arxiduc es troba també present a altres publicacions de Barceló i Pons, que mereix una anàlisi més acurada que les simples referències que s'acaben de proporcionar.

En el marc dels estudis històrics integrats en la tradició de la història econòmica i social es poden trobar altres exemples de la utilització del *Die Balearen*. Així el treball de I. Moll i J. Suau²³ sobre les estructures socials agràries mallorquines de 1760 a 1860. Per aquest estudi la consulta de l'obra de l'Arxiduc va ser imprescindible a l'hora de definir qui eren els grans propietaris a la segona meitat del segle XIX, com també les explicacions que dona sobre contractes agraris i l'organització dels sistemes de treball. En el moment en què es va fer la recerca sols es comptava amb la traducció feta per J. Sureda i Blanes (veure nota 9), que si bé és una edició esplèndida, com abans s'ha informat no inclou tot el conjunt de l'aparell estadístic que té l'edició original; la qual cosa va obligar als esmentats autors consultar l'obra original, cosa que també sembla que Rosselló Verger i Bisson varen fer.

Un tercer conjunt de treballs se centra en la rellevància del procés d'industrialització dins el marc del desenvolupament econòmic que C. Manera i el seu equip han anat esmicolant durant més de deu anys.²⁴ Per altra banda la investigació recent d'Apol·lònia Nadal²⁵ evidència la utilitat de la informació de l'obra de Lluís Salvador, i en corrobora amb noves dades la seva fiabilitat; l'autora ha pogut contrastar la informació recollida per ella mateixa amb les dades que sobre empreses i empresaris del segle XIX incorpora l'Arxiduc a la seva obra, i ha considerat aquesta consulta com una activitat imprescindible per l'elaboració del seu estudi. Per últim, és convenient citar el conjunt de treballs, procedents dels àmbits de l'etnografia i l'antropologia cultural, que han emprat el *Die Balearen* com a font informativa o de reflexió sobre la naturalesa de la disciplina; en aquesta línia es poden citar els estudis de Sebastià Trias Mercant (1933-2008)²⁶ i de l'antropòleg Joan Bestard.²⁷

22 BARCELÓ I PONS, B.: *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*, Madrid, 1970.

23 MOLL, I.; SUAU, J.: "Senyors i Pagesos a Mallorca, 1718-1860/70", *Estudis d'Història Agrària*, 2, 1979, p.95-170.

24 Es tracta d'un conjunt de treballs realitzats entre 1980 i 2000 per Carles Manera i membres del seu grup de recerca. Com a referència general que resumeix bona part dels estudis realitzats per aquest col·lectiu veure MANERA, C.: *Història del creixement econòmic a Mallorca, 1700-2000*, Palma, 2001.

25 NADAL, A.: *Mallorquins, menorquins i eivissencs en les exposicions en les exposicions internacionals, nacionals i locals, 1827-1929*, Tesi doctoral, UIB, 2015.

26 TRIAS MERCANT, S.: "El programa metodològic a l'antropologia de Lluís Salvador", *Estudis Baleàrics*, 11, 1983, p. 91-106; TRIAS MERCANT, S.: "La antropologia itinerista...".

27 BESTARD CAMPS, J.: *Casa y familia: parentesco y reproducción doméstica en Formentera*, Palma, 1986.

Però la relació entre l'obra de l'Arxiduc i la producció acadèmica actual no es limita en els aspectes estrictament documentals. També la historiografia actual mostra com algunes de les observacions de Lluís Salvador sobre diversos aspectes de les societats illenques és troben actualment documentades per noves recerques. Un petit exemple ajuda a explicar millor aquest aspecte. Quan enfoca el clima des d'una perspectiva sanitària afirma que Mallorca és la regió del sud d'Europa que comptabilitza menys defuncions i que “*de las 49 provincias de España tenida por una de las naciones más saludables del Mediterráneo, Mallorca y las Baleares en general, cuenta entre las ocho o diez con menor mortalidad*” (vol. IV, 1985, p. 162), la qual cosa queda en part corroborada en l'actualitat amb els estudis sobre mortalitat general i infantil en particular.²⁸ Com també cal assenyalar que d'una lectura acurada del text es poden obrir línies de recerca sobre problemàtiques actualment tractades per part de la historiografia; per exemple la seva anàlisi del grau de moralitat dels mallorquins amb dades que ajuden a mesurar dit comportament (incorpora una sèrie de taules que recullen els naixements il·legítims, tot el referit a temes de criminalitat –delictes i penes–, o al tema del contraban), el qual, segons l'Arxiduc és, en línies generals, més elevat que el de la mitjana espanyola.

La relació de l'Arxiduc amb la historiografia mallorquina no es limita a la relació de treballs que s'acaba d'exposar. Caldria fer un estudi més exhaustiu i detallat sobre l'abast d'aquesta relació que incorpores informació sobre altres estudis, ja que a un conjunt important de publicacions actuals sobre els diversos aspectes que va tractar l'Arxiduc es pot trobar, com s'ha dit abans, amb la següent afirmació “*com diu l'Arxiduc...*”, o “*segons l'Arxiduc...*”.

3. L'Arxiduc Lluís Salvador i la Història de Mallorca

Per altra banda es pot afirmar que, amb independència dels seus escrits, moltes de les activitats desenvolupades per Lluís Salvador justifiquen la seva inclusió en la història de Mallorca. Dir que el nostre personatge va fer moltes coses per a Mallorca és, a hores d'ara, una banalitat, ja que és necessari conèixer amb més profunditat alguna d'aquestes activitats per millor comprendre i documentar el significat d'aquest personatge en el context de la nostra història. En principi dos són els àmbits on es pot aprofundir millor la naturalesa d'aquest significat: l'àmbit econòmic, i l'àmbit científic-institucional. En relació al primer es coneix la seva responsabilitat en el desenvolupament del que en el seu període en deien *tourisme*, tema que ja compta amb estudis prou seriosos que documenten aquesta responsabilitat.²⁹ Però tal volta seria interessant dirigir l'atenció cap a altres àmbits on el seu ajut va tenir conseqüències positives per a l'economia mallorquina. Com a exemple voldria citar l'excel·lent recerca que Apol·lònia Nadal ha realitzat sobre la implicació de

²⁸ BUJOSA, F.; MOLL, I.; SUREDA, B.: “La avanzada transición demográfica en Mallorca: el caso de la mortalidad infantil”, *Revista de Demografía Histórica*, 18-2, p. 125-146; PUJADAS MORA, J.M.: *L'evolució de la mortalitat infantil i juvenil a la ciutat de Palma de (Mallorca, 1838-1960)*, Tesi Doctoral (inèdita) UIB, Palma 2009; MOLL, I. *et alii: La lluita per la vida...*

²⁹ Entre les obres que tracten d'aquesta implicació, vegeu AMENGUAL, B.: *La industria de los forasteros*, Palma, 1903; VIVES REUS, A.: *Història del Foment de Turisme de Mallorca, 1905-2005*, Palma, 2005; CIRER, J.C.: *El turisme a les Balears, 1900-1950*, Palma, 2006.

l'Arxiduc en algunes exposicions (locals, nacionals, universals i internacionals), bé de manera directa (participació amb vins de l'Estaca, per exemple), com indirecta (impulsar i facilitar la participació dels mallorquins a aquestes exposicions).³⁰

En relació a la seva aportació científica, o a l'ajut que va proporcionar a algunes institucions científiques, es compta amb algunes publicacions que, directa o indirectament, documenten la seva aportació a la ciència a Mallorca.³¹ Però en aquest camp hi ha algunes mancances importants pel que fa a l'àmbit institucional. És el cas, per exemple, de l'Institut Balear. No es pot entendre *Die Balearen* sense la intensa col·laboració del seu autor amb el director de l'esmentada institució, Francesc M. de los Herreros,³² i amb la resta del professorat tal com es pot observar en les múltiples cites que es troben a la dita obra. Per altra banda caldria replantejar la relació de l'Arxiduc amb de los Herreros. Si es té en compte que el primer tenia vint anys quan va conèixer el segon (qui en aquest moment en tenia 51), la qüestió de qui va ajudar a qui condueix a considerar que l'aleshores director de l'Institut Balear va poder tenir una influència sobre l'Arxiduc molt més important.³³ Resulta evident la necessitat d'una recerca sistemàtica sobre el dit Institut i un estudi més profund sobre Francesc M. de los Herreros

En el marc d'altres institucions científiques es pot citar l'ajut que va proporcionar per a la creació del Laboratori de Biologia Marina³⁴ que fou fundat l'any 1906 pel científic aragonès Odón de Buen (1863-1945)³⁵ a Portopí. Un any més tard de la creació d'aquest centre, de Buen escrivia una carta a Lluís Salvador (de qui sembla era bon amic), on li comentava els esforços que feia per crear un laboratori de biologia marina a les illes Balears, i sobretot l'hi agraïa el seu suport:

*"He logrado ya en parte mis propósitos; en la tranquila cala de Portopí, a espaldas de Cala Mayor, existe ya un modesto centro científico que deseo sea el embrión de algo grande, digno de la ciencia y digno de mi patria [...], vuestras palabras de aliento, en los años que tuve el honor de visitaros, han contribuido no poco para que continuara sin desmayos mi trabajo hasta ver levantada esta modesta casa científica."*³⁶

30 NADAL, A.: *Mallorquins, menorquins i eivissencs...*

31 CAÑELLAS I SERRANO, N.: "Lluís Salvador, naturalista. Notes sobre els seus treballs de botànica", *Estudis Baleàrics*, 41, 1991, p. 47-60; MADER, B.: "Un arxiduc amb mètode..."; SEBASTIA TRIAS MERCANT, S.: "[1] Un visitant científic: Lluís Salvador d'Habsburg", a ROSSELLO I VERGER, V.M.; VIDAL HERNÁNDEZ, J.M.: *Història de la Ciència a les Illes Balears, Vol. V, De la Restauració a la Guerra Civil*, Palma, 2015, p. 349-373.

32 Aquí es pot reiterar el que s'ha esmentat a la nota 14 sobre aquest personatge; i afegir que la literatura sobre de los Herreros no és certament abundant en relació al seu significat en el desenvolupament econòmic, científic i cultural de Mallorca del seu període. Vegeu GARCIA FERRER, N.: "Els principis professionals de Francesc Manuel de los Herreros Schwager", *Educació i Cultura*, 15, 2002, p. 7-14.

33 CAÑELLAS I SERRANO, N.: "El paper de Francisco Manuel de los Herreros...".

34 Aquest apartat és deutor de l'obra d'OLIVER REUS, P.: *La recerca marina a les Illes Balears. L'origen de l'oceanografia espanyola*, Recurs electrònic, Palma, 2006.

35 VEURE CALVO ROY, A.: *Odón de Buen: toda una vida*, Zaragoza, 2013.

36 VEURE OLIVER REUS, P.: *La recerca marina...*

Consideracions finals

A l'hora de plantejar unes breus reflexions sobre el que fins ara s'ha exposat es presenten dues possibilitats: abundar en les mancances que l'article evidencia (que no són poques), o aprofundir en alguns dels aspectes més contradictoris de l'obra que ha sigut objecte de tractament al llarg d'aquestes pàgines. Però hi ha un perill: convertir les reflexions amb un altre article, la qual cosa evidentment és inviable. De totes maneres sí que és necessari recuperar alguns dels temes que fins ara s'han tractat per poder insistir en el que ja s'ha exposat. En primer lloc, l'exigència d'una anàlisi seriosa sobre la historiografia social i econòmica de la Mallorca contemporània. En segon lloc la necessitat d'un estudi crític de la figura de Lluís S. D'Habsburg, contextualitzat en el marc del desenvolupament científic centreeuropeu de la segona meitat del segle XIX. I en tercer lloc plantejar unes breus referències als aspectes formals i la metodologia de l'obra la qual cosa és una tasca un poc difícil, degut, sobretot, a la manca d'una anàlisi crítica que els historiadors no han fet fins ara.³⁷ Però resulta necessari fer algun esment a les dites pràctiques per complementar la breu descripció que s'acaba de fer. En relació als aspectes formals hi ha una crítica a fer a la totalitat de l'obra i que perfectament es pot exigir al seu autor, degut, precisament, a la formació científica que sembla va tenir. Es tracta de la manca d'una estructura formal interna que, en forma d'índex, permetria al lector una major i millor comprensió del desenvolupament del treball. També convindria incorporar tot un sistema de cites referides a la tipologia i a les fonts utilitzades, o a la informació complementària sobre persones citades al llarg del text. Segons pareix, l'Arxiduc no pretenia fer un llibre acadèmic, però els seus futurs lectors segurament ho haguessin agraït.

37 Una excepció pot ser l'abans esmentat treball de Tomàs Vidal (2015) que incorpora una molt acurada visió crítica de l'Arxiduc i el seu treball; possiblement es podria aplicar a Mallorca, però aquesta és una tasca que encara s'ha de fer.

ELS FORNS DE GUIX EN LES EXPLOTACIONS MINERES HISTÒRIQUES DE LA SERRA DE NA BURGUESA (MALLORCA)

**Damià Vicens Xamena / Antelm Ginard Fullana /
Damià Crespí Bestard / Pere Bover Arbós**

Societat d'Història Natural de les Balears

Resum: Es presenta la descripció i planimetria parcial dels forns de guix de la serra de na Burguesa (Mallorca). Els conjunts de forns estudiats es presenten en parells i es localitzen a la vora d'antigues explotacions mineres de guix. La cronologia és incerta però, segons la nostra opinió, alguns forns ja eren operatius durant el s. XVIII i alguns no es varen abandonar fins a mitjans del s. XX. Actualment, la majoria es troben en runes per la qual cosa l'objectiu d'aquest article és documentar el que queda d'aquests forns de guix abans que l'estat de deteriorament augmenti i contribuir al coneixement d'aquests elements del patrimoni miner de Mallorca.

Paraules clau: forn de guix, patrimoni miner, serra de na Burguesa, Palma, Calvià, Mallorca.

Abstract: Here we present the description and partial planimetry of gypsum furnaces from Serra de Na Burguesa (Mallorca). All sets of furnaces were built in pairs and they are located close to old gypsum mines. Despite their uncertain chronology, here we argue that some of the furnaces were operating during the 18th century and a few of them were not abandoned until mid-20th Century. Currently most of the buildings are in ruins. For this reason, the objective of this paper is to document the remains of these gypsum furnaces before the deterioration increases and also to contribute to the knowledge of the mining heritage of Mallorca.

Key words: Gypsum furnaces, mining heritage, Serra de Na Burguesa, Palma, Calvià, Mallorca.

Introducció

El terme genèric de guix té dos significats diferents, d'una banda, és un mineral abundant a la natura, especialment a Espanya,¹ i, per altra banda, és un producte industrial que s'obté a partir d'aquest mineral.

El guix cuit és un material de construcció de múltiples aplicacions que es fa servir des de temps ancestrals, tant a l'interior dels edificis com a l'exterior i s'obté a partir de la calcinació de la pedra de guix en un forn. Aquesta calcinació es va dur a terme als forns tradicionals fins que el procés d'industrialització ens va portar a la creació de forns amb un sistema més racional de calcinació de la pedra de guix.²

Tractats espanyols del segle XIX ja es referien als forns de guix, un exemple d'això el podem trobar a Rebolledo,³ on es descriu un forn de guix tradicional: el forn, per norma general, està constituït per tres murs en angle recte coberts per una teulada. Paral·lelament als murs laterals, es construeixen diferents voltes de mig metre d'amplada per mig metre d'alçada, amb pedres grosses de guix. La cocció tarda entre 10 i 15 hores; als forns de guix, el foc és menys intens que als forns de calç. Ger descriu un forn de guix molt semblant a la descripció anterior i afegeix que, si la llenya és escassa, es construeixen forns de forma troncocònica on la base major és la llar.⁴

Aquesta descripció de forn de guix també es pot constatar a Mallorca; així a la serra de na Burguesa podem trobar forns de planta rectangular⁵ mentre que a Valldemossa podem trobar-ne de planta el·líptica.⁶ Això no obstant, no es pot afirmar que la morfologia és conseqüència de l'abundància de la llenya d'un indret.

Quant als noms dels oficis i dels llocs que treballaven el guix: un guixer o guixaire tant pot ser l'obrer que fabrica el guix com el que treballa amb ell; una guixeria pot ser el lloc on s'elabora el guix però també el lloc on es ven.⁷ A l'obra de Llabrés i Vallespir sobre els antics oficis, es pot trobar una breu descripció de l'ofici dels guixers que és molt semblant a la de cimentar.⁸

1 ESCAVY, J.I.; HERRERO, M.J.; ARRIBAS, M.E.: "Gypsum resources of Spain: Temporal and spatial distribution", *Ore Geology Reviews*, 49, 2015, p. 72-84.

2 LA SPINA, V.: "La calcinación industrial del yeso según la tradidística histórica", *Anuario de Jóvenes Investigadores*, 7, 2014, p. 111-113. L'objectiu d'aquest article és donar a conèixer els diferents forns industrials de guix recollits als tractats espanyols de mitjans del segle XIX. Recentment s'ha presentat una tesi on es pot trobar una valuosa informació al respecte: LA SPINA, V.: *Vestigios de Yeso. Los revestimientos continuos históricos en las fachadas de la Valencia intramuros: estudio histórico, caracterización y propuestas de conservación*, Tesi doctoral, Universitat Politècnica de València, València, 2014, p. 1-754. Aquesta tesi recull un ampli estudi sobre la caracterització i la conservació dels revestiments continus que perduren a les façanes dels edificis històrics de la València que es trobava dins la murada medieval enderrocada l'any 1865. Al capítol 2 de la tesi es parla del mineral de guix, del guix als tractats històrics, de l'extracció dels jaciments, de cocció tradicional i industrial, de l'emmagatzemament, dels usos del guix, etc.

3 REBOLLEDO, J.: *Construcción general*, Madrid, 1875.

4 GER, F.: *Tratado de construcción civil*, Badajoz, 1898, p. 1-146.

5 VICENS, D. *et alii*: "La minería histórica del yeso en la Serra de na Burguesa (Isla de Mallorca, Illes Balears)", *De Re Metallica*, 21, 2013, p. 1-14.

6 CAÑELLAS, N.S.; CALAFAT A.M.; SERRANO, P.B.: "El guix a Valldemossa", *Miramar*, 25, 1995, p.14-16.

7 ALCOVER, A.M; MOLL, F.B.: *Diccionari català-valencià-balear*. Consultat a <http://dcvb.iecat.net> .

8 LLABRÉS, J.; VALLESPIR, J.: *Els nostres arts i oficis d'antany*, 5, Palma, 1984, p. 1-381.

Cal esmentar que aquest article tracta un element del patrimoni miner, el forn de guix, sense entrar en discussió si aquest treball entraria dins el que es coneix com a arqueologia industrial o arqueologia contemporània.⁹

La introducció d'aquest article es divideix en dues parts, la primera, fa referència a la situació geològica de la serra de na Burguesa i, la segona, a la mineria de guix de la zona. A continuació, es descriuen els forns de guix¹⁰ i després hi ha un apartat de discussió just abans de la conclusió.

Aquest document és un recull dels forns de guix descrits a la serra de na Burguesa en diversos treballs anteriors i es presenta la descripció i planimetria de tres conjunts de forns inèdits.

Els forns de guix són part d'un patrimoni miner desconegut fins fa poc i creiem que és necessari documentar-los abans que no s'arribi a un absolut deteriorament.

Enquadrament geològic

La serra de na Burguesa, situada entre les localitats de Palma i Calvià, es localitza a la zona més meridional de la serra de Tramuntana,¹¹ es correspon amb dues alineacions muntanyoses de direcció NE-SO i cadascuna d'aquestes alineacions es correspon a un plec d'inflexió de falla, més o menys complex i vergent al NO. L'alineació muntanyosa septentrional està desplaçada 1,5 km més al NO que la meridional. La sèrie estratigràfica presenta materials del Retià, Lias, Dogger, Malm, Cretàcic i Oligocè.¹²

Vicens *et alii*, presenten una columna sintètica¹³ basada en la columna estratigràfica de Gelabert del sector S de la serra de Tramuntana¹⁴ i en observacions personals.

Per culpa de la geologia de la zona (fig. 1), els guixos es troben dispersos per tota la serra, la dissolució dels quals, conjuntament amb els materials calcaris, ha participat en l'espelogeògens de moltes de les cavitats presents en aquesta serra.

9 Més informació sobre arqueologia industrial a MARTÍNEZ, J.M.; CLOSA, F.: "L'arqueologia industrial: una visió a la fi del mil·lenni", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9, 1999, p. 325-335; VICENTI, A.: "Perspectives sobre l'arqueologia industrial", *Arqueoweb*, 9 (1), 2007, p.1-49; VERGARA, O.G.: "Conociendo el pasado industrial. Perspectivas desde la arqueología", *Ab Initio*, 3, 2011, p. 165-197; VERGARA, O.G.: "El arqueólogo industrial del siglo XXI. Retos y paradigmas de una disciplina arqueológica para el mundo contemporáneo", *Arqueoweb*, 15, 2014, p. 68-80. Al darrer article es comenta el concepte d'arqueologia contemporània.

10 VICENTI, A.: "Perspectives sobre...", p. 15: *En el caso de que el objeto –sobre todo en el caso de construcciones– deba ser destruido, por imposibilidad de mantenerlo y conservarlo (por el proceso de degradación en el que se encuentra, por presiones urbanísticas, etc.), debe hacerse un registro documental más completo que el simple inventario, para conservar toda la información posible sobre él para posibles estudios posteriores. Éste debe recoger información del edificio o conjunto, pero también del contexto en el que se encuentra y en el cual se ha desarrollado. El registro, por lo tanto, subsana una documentación que está a punto de desaparecer.*

11 La serra de na Burguesa no es troba dins el Pla d'Ordenació de Recursos Naturals (PORN) de la serra de Tramuntana (veure el BOIB núm. 54 ext. de l'11 d'abril de 2007. El 27 de juny de 2011 la serra de Tramuntana va ser declarada Patrimoni Mundial per la UNESCO amb la categoria de Paisatge Cultural. (més informació a <http://www.serradetramuntana.net>). El fet que la serra de na Burguesa no estigui dins el PORN de la serra de Tramuntana disminueix el seu grau de protecció de manera considerable.

12 GELABERT, B.: *La estructura geológica de la mitad occidental de la Isla de Mallorca*, Madrid, 1998, p. 1-129.

13 VICENS, D. *et alii*: "La mineria...", p. 4.

14 GELABERT, B.: *La estructura...*, p. 79.

Mineria del guix a la serra de na Burguesa

La serra de na Burguesa ha estat objecte de diverses activitats mineres, entre les quals destaquen l'obtenció d'àrids i pedres per a la construcció, l'obtenció de pedres ornamentals, l'obtenció de calç, l'extracció d'aigua, i l'obtenció de guix.

La mineria del guix a la serra de na Burguesa ja consta a obres de finals del segle XIX o principis del XX, en les quals es parla de les explotacions de guix.¹⁵ Anys més tard, també hi ha referències a la mineria de la zona, com ara la cita de Cañigueral i de Montoriol referent les mines de les coves del Pilar.¹⁶

També cal esmentar les topografies fetes per l'Equip Mallorquí d'Espeleologia que a la dècada dels 50 del segle passat, topografiaren algunes cavitats que havien tingut un ús miner.¹⁷

Recentment, Morey i Frontera, comenten el quadern de gabinet de Conrado, de l'any 1861, on es diu que el guix s'explotava a Santa Ponça i a Alaró.¹⁸ Seguí, de manera succinta, a finals del segle XIX fa referència a l'explotació del guix del terme de Calvià.¹⁹

Amb els estudis espeleològics de la zona, iniciats als inicis del segle actual, es realitzaren les topografies i les descripcions de les mines situades al N de son Rapinya i la Vileta (Palma). A conseqüència d'aquests estudis, es publiquen tres treballs, realitzats per un mateix equip, en els quals es descriuen diverses mines a cel obert i galeries, al vessant SE de la serra de son Marill i de la serra de son Camps.²⁰ Posteriorment, altres autors han aportat estudis sobre mineria de la zona.²¹

15 Les cites més antigues de la mineria de guix a la serra de na Burguesa es troben a: LOZANO, R.: *Anotaciones físicas y geológicas de la isla de Mallorca*, Palma, 1884, p. 1-68; HABSBURG-LORENA, L.S.: *Die Balearen in Wort und Bild geschildert*. Brockhaus, 7 vol., Leipzig, 1869-1891; DARDER, B.: "Los yesos metamórficos de Mallorca", *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, 14, 1914, p. 179-185.

16 CAÑIGUERAL, J.: "Las cuevas de Campanet (Mallorca)", *Ibérica*, 156, 1949, p. 2-7; MONTORIOL, J.: "Resultados de una campaña geoespeleológica en los alrededores de la Bahía de Palma de Mallorca", *Speleon*, 15, 1963, p. 3-32.

17 VICENS, D.; PLA, V.: "L'Equip Mallorquí d'Espeleologia (EME) primer grup espeleològic mallorquí", *Endins*, 24, 2002, p.113-127.

18 MOREY, B.; FRONTERA, M.: "El cuaderno de gabinet de la colección mineralógica y paleontológica de Jaime Conrado i Berard (Mallorca. Siglo XIX)", *Bol. R. Soc. Esp. Hist. Nat. Secc. Aula, Museos y Colecciones*, 2, 2014, p. 49-66.

19 SEGUÍ, J.: "Excursión histórica por Calvià", *BSAL*, 1, 1885-1886, p. 1. En aquest article l'autor fa referència a un *cargadero de yeso*, però no especifica amb precisió el lloc; SEGUÍ, J.: "Excursión histórica por Calvià (continuación)", *BSAL*, 1, 1885-1886, p. 2. Es fa referència que hi ha riques pedreres de guix; SEGUÍ, J.: "Excursión histórica por Calvià (continuación)", *BSAL*, 2, 1887, p. 46. Diu que hi ha una pedrera de guix prop de l'aqüeducte de Bendinat.

20 BOVER, P. *et alii*: "Les cavitats de la serra de na Burguesa. Zona 6: La mineria a la serra d'en Marill (Palma, Mallorca)", *Endins*, 26, 2004, p. 59-82; VICENS, D. *et alii*: "Les cavitats de la serra de na Burguesa. Zona 7: les coves del Pilar i les mines de guix", *Endins*, 27, 2005, p. 47-74; GINARD, A. *et alii*: "Les cavitats de la serra de na Burguesa. Zona 8: mineria als voltants des coll des Vent (Palma, Mallorca)", *Endins*, 29, 2006, p. 99-120.

21 ENCINAS, J.A.: *La incidencia antrópica en las cavernas balearicas*, Pollença, p. 1-236; ENCINAS, J.A.: *Corpus Cavernario Mayoricense*, Pollença, 2014, p. 1-1360. Les topografies d'aquestes dues obres anteriors són correctes a diferència del text en què les explicacions i interpretacions històriques, toponímiques i geològiques són més que discutibles. BERMEJO, J. *et alii*: "Minas y cuevas de la Coma de S'Àliga (Calvià, Mallorca)", *Gota a gota*, 3, 2013-2014, p. 78-100; BERMEJO, J. *et alii*: "Cuevas y minas de yeso en los alrededores del Puig Rodó. Serra de Na Burguesa (Palma, Mallorca)", *Gota a gota*, 10, 2016, p. 24-34. Sobre la revista *Gota a gota*, amb normes de

Bover *et alii*, esmenten les dificultats cronològiques per esbrinar el moment a partir del qual s'ha fet servir el guix a Mallorca després de la conquesta cristiana de Mallorca. Aquests autors creuen que el treball amb guix cobrà força arran de l'aparició de dos nous elements per a la construcció a Mallorca, a partir del segle XVIII i que es consolidaren en el segle següent: el cel ras i la utilització del marès en llivanya.²² En un altre treball es constata la inscripció gravada a l'entrada artificial de la cova des Coals amb la data de 1760, que corrobora l'existència d'antigues mines de guix als voltants de Palma en el segle XVIII.²³

Actualment hi ha dues pedreres de guix en actiu, situades al sector sud-occidental de la serra de na Burguesa, al terme de Calvià, anomenades ses Vinyes i es Clot d'en Dalmau. Les pedreres del sector nord-oriental es troben abandonades, amb tota certesa a causa de la seva irregular distribució espacial i a la manca de riquesa mineral del jaciment.²⁴

Històricament l'explotació del guix s'ha fet a cel obert (pedreres) i també en galeries. Hem pogut constatar que és freqüent que les galeries comuniquin amb cavitats naturals, motiu pel qual pensam que els miners abans de començar una mina localitzaven una cavitat natural des de la qual es poguessin observar els nivells triàsics amb guix abans d'iniciar les tasques d'excavació a les galeries.²⁵

Algunes de les explotacions històriques tenien els forns de guix a la mateixa explotació, però això no era així en tots els casos. Un fet que cal esmentar, que ens havia passat per alt, és que també transportaven guix cru des del carregador de son Caliu fins a s'Arenal (Llucmajor). Aquest és un dels casos en què el guix s'havia de coure a un forn allunyat de la zona minera i després s'havia de triturar a un molí. Un exemple d'això el tenim al molí de guix d'en Pastilla, a s'Arenal, en què trobam tant el forn de guix com també el molí.²⁶ Un altre cas seria el de la caleta anomenada es caló de sa Barca Guixera, a la Torre d'en Pau (Palma), on a la segona meitat del segle XIX el llaüt guixer descarregava la pedra crua per després dur-la a un forn de guix proper.²⁷

Les mines que es descriuen al S de la serra de son Marill es localitzen principalment en bretxes de col·lapse de sistemes càrstics que afecten les dolomies del Retià i en els quals els guixos apareixen reomplint els espais entre els clastes o en forma de blocs dins les bretxes.²⁸ A les coves del Pilar, al Sud de la serra de son Camps, els guixos es troben *in situ* en les galeries de mines fetes expressament per a la seva explotació.²⁹

publicació molt laxes, cal esmentar que encara que és indexada en algunes webs de revistes científiques, són abundants les incorreccions i errades dels seus articles que fan referència a la serra de na Burguesa.

22 BOVER, P. *et alii*: "Les cavitats...", p. 66.

23 GINARD, A. *et alii*: "Les cavitats...", p. 105.

24 BOVER, P. *et alii*: "Les cavitats...", p. 63.

25 GINARD, A. *et alii*: "Les cavitats.....", p. 104.

26 GENÉ, A.F.: "El Molí de Guix d'en Pastilla", *El Mirall*, 172, 2006, p. 36-45.

27 GALIANA, P.: Recorregut embARCA't: Així era el Coll d'en Rabassa, 2002. A <http://arcapatrimoni.blogspot.com>. es. Consultat el 10-03-2016. Segons la nostra opinió, és molt probable que la pedra de guix procedís de Calvià.

28 BOVER, P. *et alii*: "Les cavitats...", p. 60; GINARD, A. *et alii*: "Les cavitats...", p.100.

29 VICENS, D. *et alii*: "Les cavitats...", p. 51.

Recentment, Sánchez-Cuenca ha publicat un article sobre un manuscrit inèdit de finals del s. XIX, d'Agustí Frau, sobre les pedreres de marès i altres materials de Mallorca, en el qual cita dues pedreres de guix, una a Sóller i l'altra a Bendinat, a la serra de na Burguesa.³⁰ Una observació interessant al manuscrit és que s'utilitzen les denominacions de *sulfato de cal cocido*, *sulfato de cal molido* i *sulfato de cal amasado*, relacionades amb les pedreres citades. Sánchez-Cuenca diu que no semblen termes aplicables a materials de pedrera, ja que impliquen manipulacions; segons la nostra opinió, sí que tenen relació des del moment que aquestes pedreres tenen forns de guix.³¹

En referència al processament del guix una vegada cuit, es fan aportacions a Lozano, autor que comenta que les pedres es molien en molins, moguts per vapor o per animals;³² també a Cañellas *et alii*, que diuen que una vegada cuit, el guix s'havia de capolar en un molí. Hi havia molins específics per moldre guix, però també s'usaven els molins d'oli de les tafones.³³ L'Arxiduc, a la seva obra magistral sobre les Balears, ja comentava que els molins de moldre guix són gairebé idèntics als molins d'oli i en un nombre igual al de les guixerries; Vicens *et alii*, comenten que el guix cuit als forns inferiors de les mines de les coves del Pilar es molia a una dependència inferior annexa als forns.³⁴

Els forns de guix a la serra de na Burguesa

A finals de segle XIX, Lozano fa una descripció dels forns de guix de Mallorca:³⁵

La deshidratación del yeso se hace en hornos periódicos ordinarios que consisten en un espacio rectangular de dimensiones convencionales con tres muros fijos, los dos laterales y la trasera, ya se construyan o se obtengan del mismo terreno por una excavación; la delantera se construye de yeso crudo a medida que se carga el horno. En la parte inferior se construye una bóveda también de yeso crudo, cuyo eje es paralelo a los muros laterales, dejando una abertura en la delantera. En esta bóveda se dejan claros para el paso de la llama y sobre ella se carga el yeso en trozos cada vez menores, hasta la parte superior que se carga con menudos cuando el horno ya está en función. Se da fuego por la boca dejada en la delantera y se va quemando leña hasta tener incandescente la parte superior para lo cual se suelen emplear de 18 a 36 horas según las dimensiones del horno. Se deja enfriar, se cubre, si no está cubierto, y se descarga por delante derribando el muro de yeso cuyas piedras se separan para cargarlas en otra hornada.

30 SANCHEZ-CUENCA, R.: "El manuscrito inédito de Agustí Frau sobre las canteras mallorquinas conservado en el archivo de la Societat Arqueològica Lul·liana", *BSAL*, 67, 2011, p. 269-277. Aquest autor comenta que les explotacions de guix han estat de poca magnitud i de poca puresa, la qual cosa no és del tot certa, ja que hi ha pedreres que han generat un impacte ambiental considerable fruit de l'extracció de cents o milers de metres cúbics de material, com ara les pedreres de Bendinat, des Coll des Cocons, na Dalmau, etc. Referent a la puresa del mineral de guix, n'hi ha de qualitat excel·lent, com ara el de les mines de les coves del Pilar, na Dalmau o ses Vinyes.

31 Les pedreres de guix sembla que podien oferir, depenent de les infraestructures de què disposessin, de guix cuit i de guix molt. A partir de l'existència de forns de guix allunyats de les pedreres es dedueix que algunes venien el guix cru. Es fa més difícil interpretar la denominació de *sulfato de cal amasado*; possiblement no fa referència al guix cuit pastat amb aigua, preparat per obrar immediatament, potser fa referència al guix cuit que ha estat barrejat amb algun àrid fi, procedent de la pedrera.

32 LOZANO, R.: *Anotaciones físicas...*, p. 29.

33 CAÑELLAS, N.S.; CALAFAT A.M.; SERRANO, P.B.: "El guix a...", p. 15.

34 VICENS, D. *et alii*: "Les cavitats...", p. 65-66.

35 LOZANO, R.: *Anotaciones físicas...*, p. 29.

Este sistema que no es económico, ni de los más apropiados, es el único establecido en el país, tal vez por la fácil construcción de los hornos y por el empleo de la leña de monte bajo que en ellos se hace. La molienda se verifica en molinos de piedras horizontales y verticales movidos a vapor o con caballerías.

Referent als forns de guix presents a la serra de na Burguesa, l'any 2005 Vicens *et alii*, descriuen els forns de les mines de les coves del Pilar.³⁶ Un any després Ginard *et alii*, presenten la planimetria dels forns de guix al voltant de la pedrera Grossa,³⁷ tenint en compte que un any abans Vicens *et alii* ja havien descrit de manera succinta el conjunt de forns de l'entrada d'aquesta pedrera.³⁸ El 2013 es publica un treball específic sobre la mineria històrica del guix a la serra de na Burguesa en què es resumeix la informació anterior i se situen els forns de guix³⁹ sobre un mapa geològic. Recentment, Bermejo *et alii* descriuen els forns de guix propers a la zona minera de n'Àliga.⁴⁰

Una qüestió no comentada a cap treball és la relativa als topònims utilitzats per als forns i que comentarem a continuació breument per a cada forn.

A continuació descrivim els forns de guix històrics que hem observat a la serra de na Burguesa i que es troben situats a la figura 1.

- Forns superiors de les mines de les coves del Pilar.
Coordenades: ⁴¹ 464718/4383504

Forns situats al mateix nivell de les galeries del Pilar i sa Trinxera i es troben separats uns 75 m al SE de sa Trinxera. La pedrera va enderrocar el que era la façana dels forns, per la qual cosa no sabem si hi havia una o dues boques per forn. Aquests semblen de construcció més regular que els que es troben a una cota inferior i encara presenten restes de tres columnes situades a la part posterior (fig. 2). A la figura 11-A, hi ha representada la planta d'aquests forns, on Vicens *et alii* optaren per dibuixar-hi dues boques per forn i situar-hi les columnes amb un gruix de línia més fi. A la perspectiva no es va dibuixar la teulada perquè es pugui veure amb més claredat com eren els hipotètics forns.⁴²

Aquests forns presenten una olla⁴³ de planta quadrada de 3,2 m x 3,2 m i una alçada d'uns 4 m. Les parets tenien un gruix d'1 m.

Vicens *et alii* creuen que són els forns que primer es varen construir a les mines de les coves del Pilar⁴⁴ encara que no donen cap explicació del motiu. La galeria del forn (situada al nivell dels forns inferiors) es va foradar per dos equips de miners, un des de fora cap endins i un altre des de l'interior de la mina cap a fora, l'evidència d'això es veu en la

36 VICENS, D. *et alii*: "Les cavitats...", p. 64-66.

37 GINARD, A. *et alii*: "Les cavitats...", p. 105-106.

38 VICENS, D. *et alii*: "Les cavitats...", p. 65.

39 VICENS, D. *et alii*: "La mineria...", p. 11-12.

40 BERMEJO, J. *et alii*: "Minas y cuevas...", p. 80-81.

41 Datum ETRS89.

42 VICENS, D. *et alii*: "Les cavitats...", p. 66.

43 Hem optat per denominar olla a la part interna del forn on se situava la llenya i les pedres de guix.

44 VICENS, D. *et alii*: "Les cavitats...", p. 66.

direcció en què s'incrustaven els barrobins. Això implica que un equip de miners va accedir a la galeria del forn per un accés superior, podria ser per un antic pou obstruït a la galeria de la Trinxera o pel pou del Pilar que hi ha a la galeria del Pilar (ambdues galeries estan situades al nivell dels forns superiors).⁴⁵

Tant per a la toponímia d'aquests forns com la dels anteriors, s'ha utilitzat el topònim "coves del Pilar", terme utilitzat pel propietari per a designar les coves,⁴⁶ tot i que desconeixem si les mines tenien aquest nom.

- Forns inferiors de les mines de les coves del Pilar.
Coordenades: 464624/4383547

Aquests forns es troben situats a la cota més baixa de les mines, just a la sortida del que seria la *galeria des Forn*. Per a la construcció dels dos forns i les construccions annexes es va aprofitar una torrentera que hi ha en aquest indret.

Segons Vicens *et alii*, els forns es troben molt deteriorats,⁴⁷ fet que s'hauria de puntualitzar. El forn de ponent sí que es troba en estat deteriorat, mancat d'una part de la façana i d'una de les entrades, en canvi el forn de llevant es troba en bon estat, encara que l'interior és ple d'enderrocs. L'edifici consta d'una planta, façana de pedra, quatre boques i dues cambres de combustió independents (si bé hi ha un forn on només s'hi observa una boca, per la qual cosa presumiblement l'altra boca es va destruir).

Els forns estan construïts majoritàriament amb pedra calcària de la zona, però també s'observa alguna pedra de guix; pedres que se solen trobar aferrades amb pasta. Entre els dos forns, a la façana, hi ha un contrafort.

Els dos forns són diferents (figura 11-B), presenten diferències tant en la planta com en les boques d'entrada (fig. 3), fet que podem interpretar, en principi, de dues maneres: que hi havia un forn i després es va construir l'altre, o tal volta hi havia un conjunt de dos forns, però un va ser substituït pel seu mal estat per un de nou. En qualsevol cas, pensam que el més modern és el forn de llevant.

El forn de ponent presenta una olla de base quadrada de 3,7 m x 3,7 m amb una alçada estimada d'uns 4,5 m. Les parets són d'un gruix d'1 m i les boques d'entrada, de mitja volta, d'1 m d'amplada.

El forn de llevant té una olla amb una planta de 3,3 m x 4,2 m amb una alçada estimada d'uns 4,5 m. El gruix de les parets és d'1 m i les dues boques d'entrada, de mitja volta, són d'1 m d'amplada; les parets de la façana, si més no, són un poc més amples.

Hi ha indicis que ens fan pensar que el guix cuit es triturava en una dependència més baixa i prop del forn: hi ha una peça que sembla un volant d'inèrcia d'alguna màquina

⁴⁵ Veure la topografia de les coves del Pilar i les mines de guix associades a VICENS, D. *et alii*: "Les cavitats..." situada entre la p. 60 i p. 61. A la topografia apareixen els topònims de les galeries. Es pot consultar la situació de les construccions annexes a les mines, a la p. 52. També es pot consultar la topografia de les mines i la situació de les construccions a VICENS, D. *et alii*: "La mineria...", p. 8.

⁴⁶ Al *Correo de Mallorca*, hi ha un anunci publicat des del 20-03-1934 fins al 27-10-1934, en el que, a banda de posar en venda solars a Son Quint, anuncia la propera inauguració de les coves del Pilar.

⁴⁷ VICENS, D. *et alii*: "Les cavitats...", p. 65.

que podria tenir la funció de triturar. A la secció longitudinal d'aquests forns, Vicens *et alii*, dibuixen una teulada que presumiblement cobria les dues dependències. Es poden observar uns encasts per bigues just per sobre de la finestra de la tremuja (fig. 4). Aquests autors no dibuixen cap columna per falta de proves, però per analogia amb els forns de la cota superior, el més probable és que en tinguessin.⁴⁸

Just davant els forns, es pot veure una tremuja d'unes dimensions en planta de 4 m x 2,5 m, gairebé semicircular, i d'una profunditat màxima estimada d'1 m, que comunica a través d'una finestra amb la dependència de baix. El guix cuit, presumiblement, es feia passar per la tremuja fins a la dependència annexa, lloc on es capolava. Una vegada s'havia capolat el guix, s'havia de passar pel garbell i després s'havia d'ensacar, potser per aquestes darreres tasques es va construir la dependència que existeix a una cota més baixa.

La presència de dos forns diferents fa pensar amb una utilització temporal d'un cert abast i qüestiona que els forns superiors siguin més antics.

A banda de tot el que s'ha dit, hi ha una altra alternativa a tenir en compte, segons l'historiador Jaume Serra: un forn de guix de tres boques,⁴⁹ alternativa que cobra força si observam la fotografia aèria de 1956 de la zona (mapa de l'IDEIB).⁵⁰ En aquest cas serien tres boques superiors, és a dir tres forns junts. A la fotografia de 1956, a les runes dels forns, es veuen tres punts que podrien ser el conjunt de tres forns de guix.

- Forns de la pedrera Grossa
Coordenades: 465467/4383944

Segons Vicens *et alii*, a l'entrada de la pedrera hi ha forns de guix de planta quadrada amb una caseta annexa molt deteriorada.⁵¹ La planta és més aviat rectangular i, tenint en compte l'estat actual, podrien haver estat forns de façana oberta (fig. 5). Es presenten en parells (fig. 11-C-1), les parets laterals dels forns tenen una longitud de 7 m i l'amplada de cada forn és de 2,4 m. Cada forn, a la paret posterior, sembla que tenia una finestra a la part superior. Falta per complet la coberta del conjunt.

Segons Ginard *et alii*, aquests forns probablement són més antics que el de les mines de les coves del Pilar.⁵²

El topònim "pedrera Grossa" és utilitzat per primera vegada a Bover *et alii*.⁵³ Desconeixem si aquesta pedrera tenia algun topònim associat en concret, encara que el conjunt de

48 VICENS, D. *et alii*: "Les cavitats...", p. 66.

49 BOVER, P. *et alii*: "Les cavitats...", p. 67.

50 IDEIB: Infraestructures de dades espacials de les Illes Balears. <http://www.ideib.cat>. Conselleria d'Agricultura, Medi Ambient i Territori. Govern de les Illes Balears. Consulta realitzada el 01-03-2016.

51 VICENS, D. *et alii*: "Les cavitats...", p. 65.

52 GINARD, A. *et alii*: "Les cavitats...", p.105. Els autors no expliquen el motiu pel qual creuen que són més antics que els de les mines de les coves del Pilar però es basen implícitament en les cites d'autors històrics, així les mines de guix de les coves del Pilar se citen molt més tard que altres com ara les de Santa Ponça, les del camí vell de Puigpunyent, les de Bendinat i les de Gènova.

53 BOVER, P. *et alii*: "Les cavitats...", p. 76.

pedreres de la zona probablement es coneixia per les pedreres de son Quint, topònim utilitzat per l'Arxiduc.⁵⁴

- Forns situats a la cruïlla que va de la pedrera Grossa cap al coll des Vent
Coordenades: 465445/4384059

Situats a uns 120 m al N dels anteriors, presenten dos forns i una caseta d'eines associada, de la mateixa manera que els de l'entrada de la pedrera.⁵⁵

Si observem la planta dels forns de l'entrada de la pedrera Grossa i els forns de la cruïlla (fig. 11-C-2) veurem que hi ha diferències: la part posterior de l'olla dels forns anteriors presenten angles rectes mentre que els de la cruïlla presenten els caires arrodonits (fig. 6); possiblement ambdós no tenien columnes i les parets més llargues dels costats dels forns servien per suportar una teulada que feia el servei de porxada just davant els forns.⁵⁶

Els forns presenten una amplada de 2,8 m i les parets laterals una llargària de 5,8 m. La gruixa de les parets és de 0,8 m. L'alçada actual de les parets és d'uns 2,2 m

- Forns de les Moletes de son Vida
Coordenades: 462745/4381802

La primera referència sobre l'existència d'aquests forns es va donar fa pocs anys.⁵⁷ Aquests forns es troben vora una explotació de guix a cel obert que presenta una galeria. Els dos forns adossats són de planta rectangular (fig. 12-A). L'olla de cada forn té unes dimensions de 2,4 m d'amplada per 3,4 m de llarg, les parets tenen 0,4 m de gruixa, actualment les parets tenen entre 2,0 i 2,15 m d'alt.

Com en els casos anteriors, s'aprofita el desnivell del terreny per situar la paret posterior aferrada a un petit tall (fig. 7).

A la pedrera es poden observar nivells verdosos i de color grana que recorden els nivells del Keuper d'altres indrets de la serra.

En poc temps s'ha produït un deteriorament de la paret que separa els dos forns i a hores d'ara ja n'ha caigut una part.

A Vicens *et alii* és la primera vegada que s'utilitza el topònim de "Moletes de son Vida" per aquests forns.⁵⁸ Es va utilitzar aquest topònim perquè la pedrera i els forns es troben propers a aquest indret. Desconeixem si tenien un altre topònim.

- Forns de la pedrera de Bendinat
Coordenades: 464091/4378803

Forns situats més a baix de la pedrera que rep aquest nom, situats entre una torrentera i el camí que va a les pedreres. Es tracta d'un conjunt de dos forns de planta rectangular i que

⁵⁴ HABSBERG-LORENA, L.S.: *Las Baleares. Descritas por la palabra y el dibujo*, 2, Palma, 1984, p. 42.

⁵⁵ GINARD, A. *et alii*: "Les cavitats...", p.106.

⁵⁶ GINARD, A. *et alii*: "Les cavitats...", p.106.

⁵⁷ VICENS, D. *et alii*: "La mineria...", p. 11. La seva situació apareix al mapa de la p. 4.

⁵⁸ VICENS, D. *et alii*: "La mineria...", p. 1-14.

estaven coberts per una teulada. Ginard *et alii* fan esment que els forns presenten la façana oberta.⁵⁹ Aquests forns es troben completament dins el terreny, tant les parets laterals com la posterior.

Els dos forns adossats presenten unes dimensions en planta de 2,4 m d'amplada. Les parets laterals feien uns 7 m de llarg (fig. 12-B). Estan separats per un mur central d'uns 1,05 m de gruixa i 2,5 m d'alçada que es caracteritza per presentar un acabat en cantons de pedra viva a la part que dóna cap a l'exterior (fig. 8). Sobre aquest mur hi ha una columna feta de marès igual que la columna que hi ha just davant els forns, d'uns 0,57 x 0,57 m de base. Aquestes columnes semblen un afegit posterior, per estar fetes d'un material diferent, però podria no ser cap afegit, ja que la columna de davant té de base un cantó de pedra viva i a les finestres laterals també hi ha algun cantó de marès.

Les parets dels forns, exceptuant la paret central, fan uns 0,6 m de gruixa i actualment tenen una alçada entre 4 m i 4,7 m.

Sobre les columnes s'instal·laven bigues de fusta que suportaven la teulada.

Els cantons de pedra viva es varen fer a partir de roques procedents dels voltants; el marès, per la litologia que presenta, sembla que procedeix d'alguna pedrera de materials del Miocè.⁶⁰

Els forns presenten tres finestres a la part superior de les parets, dues al darrere i una al costat, que tenien una amplada d'uns 0,85 m. Les finestres de darrere se situaven un poc més elevades que la lateral amb la funció d'afavorir l'escapament dels gasos.

Actualment, aquests forns presenten la caixa en bon estat, encara que sense la teulada i part de la columna que hi havia just a l'entrada. La paret central pateix un greu problema, hi ha un pi que creix a la paret i provocarà, en poc temps, la caiguda dels cantons frontals d'aquesta paret i la petita columna central que hi ha a sobre.

Hem fet servir aquest topònim tot i no haver trobat cap mapa o document que doni nom a aquestes pedreres, tenint en compte que són les més grans prop del castell de Bendinat i que hi ha referències d'autors abans citats que diuen que a Bendinat hi havia guix i s'explotava.

- Forn de la coma de n'Àliga
Coordenades: 461367/4379880

Forns situats prop de les explotacions de guix del Puig de n'Àliga, citats per primera vegada per Vicens *et alii*.⁶¹ El conjunt presenta tres construccions independents, una caseta d'estris i dos forns de guix.

⁵⁹ GINARD, A. *et alii*: "Les cavitats...", p. 105.

⁶⁰ El marès presenta diferents varietats segons l'ambient de formació i l'edat. Es pot consultar una interessant aportació a MAS, G.: "El marès de Mallorca: concepte, caracterització i tipologia", *Estudis Balearics*, 100-101, 2011, p. 179-199.

⁶¹ VICENS, D. *et alii*: "La mineria...", comenten la seva existència a la p. 11; a la fig. 3 de la p. 4 situen els forns amb la lletra f, però al peu de figura no es posa per error.

Bermejo *et alii* topografien els dos forns de guix i el documenten amb fotografies,⁶² forns que es localitzen prop de l'avenc Miner de n'Àliga i de la cova Minera de sa Punta.⁶³ Aquesta darrera a Vicens i Pons surt amb el topònim de cova des Guix.⁶⁴

Un dels forns de guix presenta una olla quadrada d'uns 2,8 m x 4 m i una alçada de 3 m. La boca d'accés presenta un arc de mitja volta, de 2,8 m d'amplada i 2 m d'alt (fig. 9 i 12-C). Les parets presenten una gruixa de 0,6 m. A un lateral presenta una rampa a la qual s'hi podia accedir amb carro, fins a l'obertura superior. Bermejo *et alii*, erròniament, no consideren aquesta construcció com un forn de guix.⁶⁵

L'altre forn és molt interessant, es tracta d'un forn de calç readaptat per coure el mineral de guix, motiu pel qual es varen obrir dues obertures a cada costat del forn. Aquest forn, d'olla circular, presenta un diàmetre de 4 m, una alçada d'uns 4 m. L'entrada principal està trencada i les entrades laterals, amb arcs de mitja volta, presenten unes dimensions d'1,5 m d'alt per 1 m d'amplada.

El forn de base quadrada es troba en bon estat mentre que el d'olla circular té l'obertura principal esbucada. El topònim avenc Miner de s'Àliga ha estat utilitzat per primera vegada per Encinas.⁶⁶ Consultat el mapa de l'IDEIB, apareix el topònim de n'Àliga al puig on hi ha aquestes mines.

- Forns de na Dalmau
Coordenades:460719/4377008

Es van citar per primera vegada per Vicens *et alii*, però no es van descriure.⁶⁷ Aquests autors utilitzen el topònim "Clot d'en Dalmau".⁶⁸ A Mascaró Passarius apareix el topònim "guixeria de na Dalmau".⁶⁹

Tenim constància, que a la pedrera que es localitza a uns 200 m a NE, de l'existència d'un cartell amb el topònim de Clot d'en Dalmau, referit al catàleg de pedreres del BOCAIB núm. 73 Ext. Els forns de guix d'aquest article es troben a na Dalmau, encara que desconeixem si aquestes antigues pedreres tenien algun topònim específic. A una cota inferior podem localitzar el torrent de son Caliu.

62 BERMEJO, J. *et alii*: "Minas y cuevas...", p. 80-81.

63 La topografia de l'avenc Miner de n'Àliga surt publicada inicialment a ENCINAS, J.A.: *La incidencia antrópica...*, p. 1-236. La cova Minera de sa Punta apareix publicada per primer cop a BERMEJO, J. *et alii*: "Minas y cuevas...", p. 90.

64 Cal esmentar que Miquel Àngel Barceló i altres espeleòlegs varen topografiar aquesta cavitat, treball que quedà inèdit a l'espera de ser inclòs en un treball de conjunt. Altres espeleòlegs anticipant-se al treball iniciat per M. A. Barceló li varen donar el nom de cova des Guix, motiu pel qual es fa servir aquest topònim al treball VICENS, D.; PONS, G.X.: "Els invertebrats terrestres fòssils als jaciments d'origen càrstic de les Illes Balears", *Endins*, 2011, p. 286.

65 BERMEJO, J. *et alii*: "Minas y cuevas...", a la p. 80, diuen textualment: "una estancia que posiblement servia para almacenar la leña utilizada para la cocción".

66 ENCINAS, J.A.: *La incidencia antrópica...*, p. 1-236.

67 VICENS, D. *et alii*: "La mineria...", citen aquests forns a la p. 11; a la fig. 3 de la p. 4 situen els forns amb la lletra g, però al peu de figura no es posa per error.

68 Topònim utilitzat a treballs anteriors dels mateixos autors perquè apareix al Decret 61/1999, de 28 de maig de 1999, d'aprovació definitiva de la revisió del Pla director sectorial de pedreres de les Illes Balears (BOCAIB Núm. 73 Ext. 05-06-199).

69 MASCARÓ PASARIUS, J.: *Corpus de Toponimia de Mallorca*, 6 vol., Palma de Mallorca, 1962-1967.

Es tracta d'un conjunt constituït per dos forns i una caseta, actualment molt deteriorats (fig. 10 i 12-D). Els forns tenen una amplada de 2 m i de 2,40 m i una profunditat de 5,9 m. Les parets tenen entre 0,85 m i 1 m, si més no, n'hi ha una altra que separa els forns d'una alçada màxima de 2,5 m, situada al NE. A les parets, construïdes amb pedra de la zona, hi podem trobar alguna pedra de guix i fins i tot hi ha alguna paret seca.

- Forns de la guixeria del Coll des Cocons
Coordenades: 458798/4376512

Forns fàcilment observables des de la carretera que va de Palmanova a Calvià, prop del coll des Cocons. L'Arxiduc cita les pedreres de guix de Santa Ponça,⁷⁰ probablement són aquestes. D'altra banda, al mapa de l'IDEIB a la pedrera apareix el topònim de guixeria del coll des Cocons.

Tot fa pensar que hi ha un forn que es va utilitzar fins fa poques dècades, és de planta circular i construït amb totxos refractaris.⁷¹ És molt probable que hi hagi runes de forns més antics, i que el forn modern es construís sobre un dels anteriors.

- Forns de la guixeria de ses Vinyes
Coordenades: 461186/4377098

Es tracta de forns de guix industrials i que presenten elements que no tenen altres forns, des d'un punt de vista tecnològic són molt més avançats que els altres. És probable que la cronologia estigui situada entre finals del segle XIX i principis del segle XX.

El conjunt arquitectònic té diferents nivells, el superior consta de quatre tremuges disposades una vora l'altra en disposició lineal i tres parets cobertes per una teulada, la part superior de les tremuges es troba arran de terra. La pedra de guix es duia des de la pedrera, probablement amb un carro estirat per una bèstia, i s'abocava a les tremuges. Aquestes pedres tenien una mida entre uns 10 cm i 15 cm de diàmetre major, per la qual cosa s'havien fragmentat i seleccionat segons les mesures abans de portar-les fins al forn. Al nivell per sota de l'anterior hi havia vagons amb rails que anaven de la comporta de la tremuja fins a la boca superior del forn. Les comportes de ferro, estaven al sòtil. Hi havia quatre rails i dues boques de forns que es trobaven arran de terra. Per a cada boca de forn hi havia dos conjunts de rails que comunicaven amb dues tremuges. Aquest nivell estava cobert per una teulada.

Cada forn tenia dues portes a la base, i cadascuna donava per un passadís d'uns 2 m a la comporta del forn. Les comportes, que ara ja han desaparegut, sembla que eren de ferro i la cambra estava feta amb totxes refractàries. Era un espai clarament separat on es dipositaven les pedres de guix cru. Tenien un cendrer.

Quant a l'estat de conservació, cal esmentar que es troben en bon estat, si més no, falta algun element, com ara comportes, vagonetes, etc. Es tracta dels forns de guix més ben conservats de la serra de na Burguesa.

Referent al topònim ses Vinyes, és el que hi ha al mapa de l'IDEIB i al catàleg de pedreres del BOCAIB núm. 73 Ext.

70 HABSBURG-LORENA, L.S.: *Las Baleares...*, p. 42.

71 No s'han pogut mesurar per ara, es troben dins una propietat privada i l'accés és prohibit.

Discussió

A tractats històrics espanyols de finals del segle XIX, com el de Robledo i el de Ger, es descriuen els forns tradicionals, constituïts per tres murs en angle recte. Lozano, també de finals del segle XIX, en un treball sobre Mallorca, descriu els forns de guix de manera similar als descrits pels autors anteriors i diu que es poden observar a na Burguesa. A l'obra magistral de l'Arxiduc no surt cap descripció d'un forn de guix, encara que hi ha algun comentari pel que fa a la mineria o processament del guix. A Colomar,⁷² se cita la presència dels forns de guix com a element associat a la construcció de pedra en sec, però sense cap exemple ni fotografia.

Segons les nostres investigacions, la mineria del guix a Mallorca no s'ha estudiat fins a finals del segle XX, així el primer treball que aporta dades interessants és el de Cañellas *et alii*, que tracta sobre el guix a Valldemossa.⁷³ Gairebé un decenni després, ja en el s. XXI, Bover *et alii*, inicien una investigació sobre la mineria del guix de la serra de na Burguesa. La primera vegada que es publica el plànol d'un forn de guix de la serra de na Burguesa és el 2005 a Vicens *et alii* i uns anys després es publica un treball fruit d'aquestes investigacions.⁷⁴

No hem trobat indicis que les mines de guix de la serra de na Burguesa s'hagin utilitzat abans del segle XVIII, però és probable que algunes d'elles ja s'utilitzessin abans. Al llibre d'obra del castell de Bellver (1309-10) consta la compra de guix a mestres guixers. La majoria d'estances nobles del castell haurien estat referides per una fina capa de guix.⁷⁵ El més probable és que el guix procedís d'alguna explotació propera a la ciutat de Palma, de la serra de na Burguesa.

Fins i tot creiem que si els habitants de Madina Mayurqa varen fer servir aquest material, la zona més propera a la ciutat on es pot trobar és aquesta, per la qual cosa no es pot rebutjar la hipòtesi que ja existissin pedreres en temps de la dominació islàmica. S'ha de tenir present que en la majoria de les regions del món islàmic el guix ha estat el conglomerant habitual per a la realització d'acabats i morters a causa de l'abundància d'aquest mineral a l'Orient mitjà, Nord d'Àfrica i el Sud i Llevant de la península Ibèrica.⁷⁶

Si ens basam en les explicacions donades per Villanueva,⁷⁷ el guix s'obté de forma artesanal als forns de la serra de na Burguesa. Aquest guix es caracteritza per ser un guix multifase, es forma en funció de la mida de la pedra i de l'exposició a la calor de les seves cares per tant es poden trobar totes les fases del sistema sulfat càlcic-aigua, és a dir, diferents productes del guix obtinguts a partir de la calcinació de la pedra de guix.

Referent a la toponímia de les pedreres o mines on s'explotava el guix hi ha poca informació, de fet hem utilitzat majoritàriament els topònims (molts dels quals de recent creació) utilitzats

72 COLOMAR, A. (dir.): *Patrimoni de marjades a la Mediterrània occidental*, Mallorca, 2002, p. 53.

73 CAÑELLAS, N.S.; CALAFAT, A.M.; SERRANO, P.B.: "El guix a Valldemossa", *Miramar*, 25, 1995, p. 14-16.

74 VICENS, D. *et alii*: "La mineria...", p. 1-14.

75 SASTRE, J.: "El llibre d'obra del Castell de Bellver (1309-10)", *BSAL*, 63, 2007, p. 174.

76 LA SPINA, V.: *Vestigios de Yeso...*, p. 73.

77 VILLANUEVA, L. de: "Evolución histórica de la construcción con yeso", *Informes de la Construcción*, 56 (493), 2004, p. 5-11.

pels investigadors que han fet la planimetria de les mines o pedreres de guix. També s'ha utilitzat algun topònim del mapa de Mallorca presentat a l'IDEIB o al catàleg de pedreres del BOCAIB núm. 73 Ext.

Encara són poc coneguts els forns de guix presents a Mallorca fins i tot per investigadors que han treballat algun tema relacionat amb l'etnologia.

Conclusions

A partir de l'estudi de les mines i pedreres, s'ha documentat la presència de 10 conjunts de forns de guix històrics a la serra de na Burguesa (Calvià i Palma), zona de Mallorca amb el nombre més elevat.

Els forns de guix, construccions austeres realitzades bàsicament amb pedra de la zona i ciment, s'ajudaven del desnivell topogràfic, en la majoria dels casos, per a la seva construcció i ubicació. Es localitzen prop d'una explotació de guix, sigui a cel obert o en galeries.

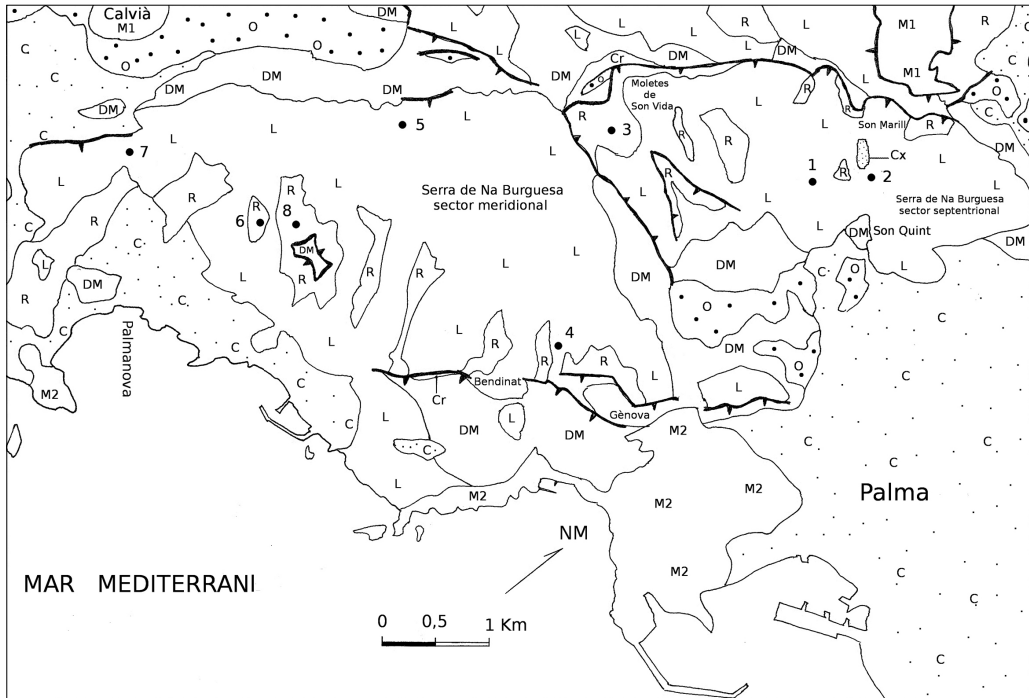
Els forns més industrialitzats els localitzam a ses Vinyes. També es pot observar una certa mecanització als forns inferiors de les coves del Pilar que compten amb unes infraestructures úniques, sense arribar a la tecnificació dels de ses Vinyes.

Tots els conjunts de forns es presenten en parells, conjunts de dos forns iguals, amb les excepcions dels forns inferiors de les mines de les coves del Pilar i del conjunt de la coma de n'Àliga. Quant a la planta de cada forn, solen ser rectangulars a excepció dels forns del coll des Cocons i dels de ses Vinyes que són de planta circular. Una altra excepció que cal esmentar fa referència als forns de la coma de n'Àliga, forn de calç de planta circular readaptat per a la cocció de guix.

Referent a la cronologia, creiem que la majoria dels forns es varen construir entre els segles XVIII i XIX, amb les excepcions dels forns de ses Vinyes, del Coll des Cocons i de les coves del Pilar, més moderns, que es construïren a finals del segle XIX o a principis del segle XX.

No tot el guix que s'obtenia de les explotacions de la serra de na Burguesa es coïa a la mateixa pedrera, una part es venia cru i es coïa en altres indrets. D'aquestes explotacions, s'obtenia un guix artesanal i multifase.

Malauradament, el grau de deteriorament de la majoria dels forns de guix és elevat.

Fig. 1 Mapa geològic simplificat de la serra de na Burguesa (basat en Gelabert 1998), situada entre Palma i Calvià, on s'han localitzat els forns de guix. 1- Forns de guix de les mines de les coves del Pilar. 2- Forns de guix de la pedrera Grossa i de la cruïlla que va de la pedrera Grossa cap al coll des Vent. 3- Forns de guix de les Moletes de Son Vida. 4- Forns de guix de la pedrera de Bendinat. 5- Forns de guix de la coma de n'Àliga. 6- Forns de guix de na Dalmau. 7- Forns de guix de la guixeria del coll des Cocons. 8- Forns de guix de la guixeria de ses Vinyes.

Llegenda dels materials geològics: R- Dolomies del Retià. L- Dolomies i calcàries del Lies. DM- Margues calcàries del Dogger i Malm. Cr- Margues del Cretàcic. O- Margues i conglomerats de l'Oligocè. M1- calcàries i margues del Miocè pre-orogènic. M2- Calcàries i margues del Miocè post-orogènic. C- Al·luvions del Quaternari. Cx- Bretxes del Quaternari

Fig. 2 Fornes de guix superiors de les mines de les coves del Pilar (Palma). A la fotografia es poden observar les restes de les tres columnes posteriors dels forns. De la columna que hi ha en primer terme, només en queda la base. Fotografia realitzada el 07-06-2005

Fig. 3 Forn de guix interiors de les mines de les coves del Pilar (Palma). Cada forn tenia dos portells. Fotografia realitzada el 02-06-2016

Fig. 4 Finestra de la tremuja dels forns de guix inferiors de les mines de les coves del Pilar (Palma). Per sobre, es poden observar els encastaments de les bigues. Fotografia realitzada el 28-01-2013

Fig. 5 Vista general dels forns de guix de la pedrera Grossa (Palma), on es pot observar el deteriorament actual. Fotografia realitzada el 03-02-2013

Fig. 6 Part posterior dels forns de guix de la cruïlla que va de la pedrera Grossa cap el coll des Vent (Palma).
Fotografia realitzada el 16-05-2006

Fig. 7 Forn de les Moletes de son Vida (Palma), de construcció molt senzilla i de planta quadrangular. Fotografia realitzada el 18-01-2006

Fig. 8 Forn de guix de la pedrera de Bendinat (Palma). Es poden observar els dos forns amb la paret central d'1 m de gruixa que els separa. Al forn de l'esquerra es pot observar una finestra a la part alta de la paret posterior. En primer terme i a la dreta, es pot observar el que queda de la columna que hi havia a la façana. Fotografia realitzada el 01-05-2016

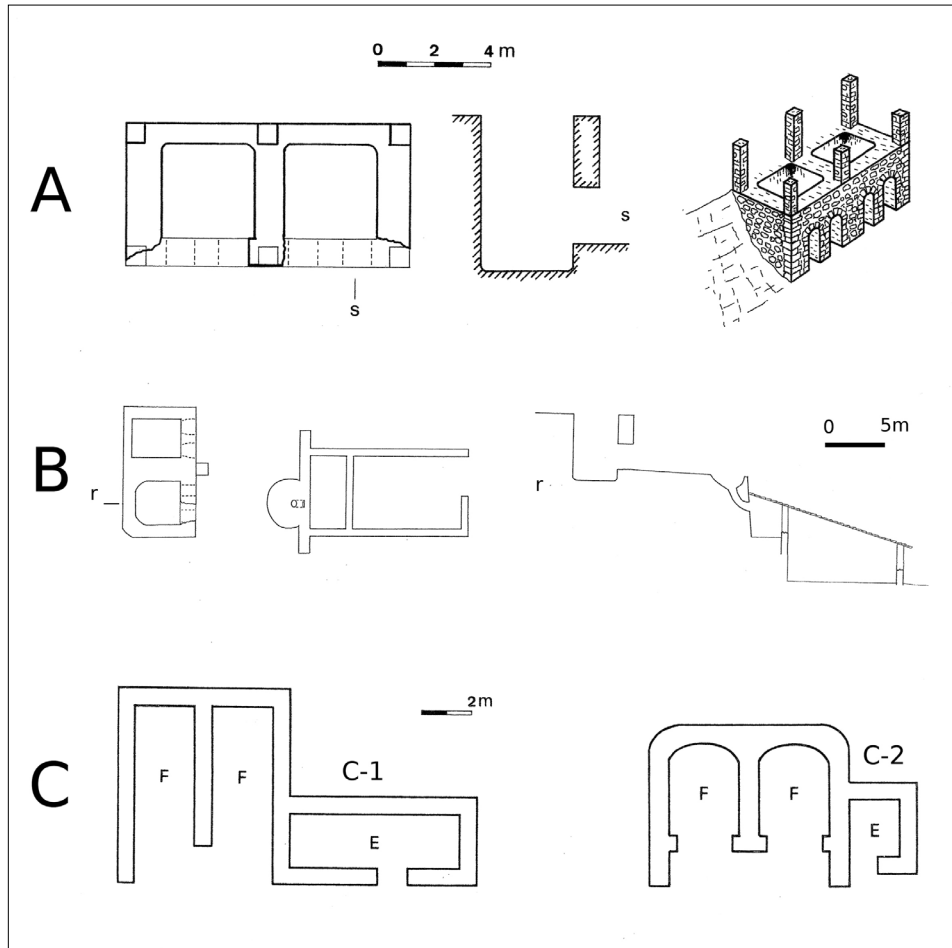

Fig. 9 Forns de guix de la coma de n'Àliga (Calvià). Un presenta una planta quadrangular i una façana amb un arc de mitja volta. L'altre forn és un forn de calç readaptat per coure guix. A la fotografia, a l'esquerra del model, es pot observar una obertura lateral feta al forn de calç. Fotografia realitzada el 19-01-2013

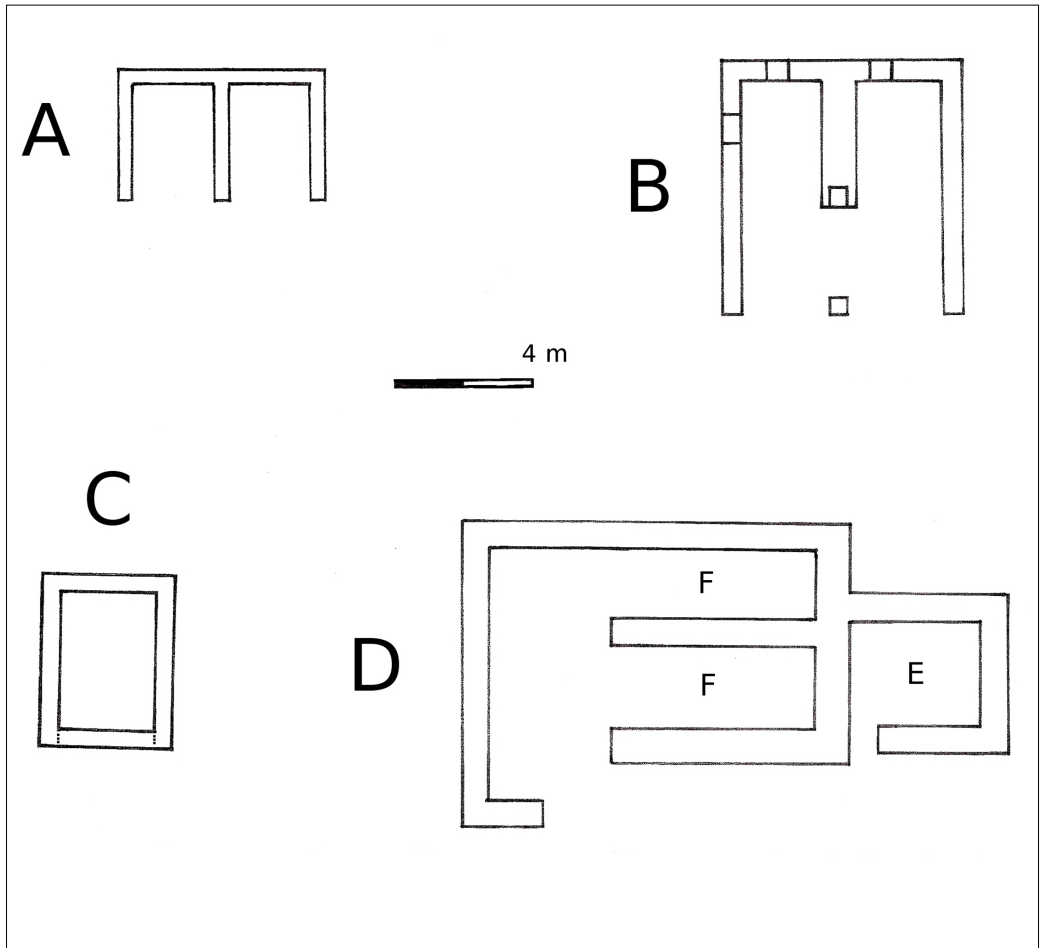

Fig. 10 Forn de guix de na Dalmou (Calvià), on es pot observar l'estat actual del seu deteriorament. Fotografia realitzada el 06-04-2013

Fig. 11 Forns de guix de la serra de na Burguesa. A- Forns superiors de les mines de les coves del Pilar (Palma). L'escala només serveix per a la planta i secció. A la dreta hi ha una hipotètica reconstrucció de com era el forn (sense la teulada), on es va optar per dibuixar dues entrades per forn, encara que en l'actualitat falta completament la façana. B- Forns inferiors de les mines de les coves del Pilar (Palma). Aquests forns sí que tenien dues entrades per forn. Es pot observar la planta superior i una hipotètica secció longitudinal amb una teulada. C.1- Planta dels forns de la pedrera Grossa (Palma), sense la teulada. C.2- Planta dels forns situats a la cruïlla que va de la pedrera Grossa cap al coll des Vent (Palma), sense la teulada. E- Caseta. F- Forn

Fig. 12 Forn de guix de la serra de na Burguesa. A- Planta dels forns de les Moletes de son Vida (Calvià). B- Planta dels forns de la pedrera de Bendinat (Palma). C- Planta del forn de planta quadrangular de la coma de n'Àliga (Calvià). D- Planta dels forns de na Dalmau (Calvià). E- Caseta. F- Forn

DOCUMENTS

ELS STILI SIVE RITUS CURIARUM. UNA COL·LECCIÓ OFICIAL MALLORQUINA DE DRET CONSUETUDINARI

Antonio Planas Rosselló

Universitat de les Illes Balears

Resum: El 30 de juliol de 1344 el governador de Mallorca Arnau d'Erill va aprovar una col·lecció oficial d'estils judicials i dret consuetudinari coneguda com a *Stili sive ritus Curiarum*. A partir de la seva promulgació quedà establert que els tribunals només podrien aplicar aquells costums inclosos en aquella col·lecció o que s'incloguessin en el futur després de provar-se la seva vigència. Presentam la transcripció del text original d'Erill amb els estils afegits al llarg dels segles XIV i XV.

Paraules clau: Costum, *Ius Commune*, estil judicial, Arnau d'Erill, Mallorca, 1344.

Abstract: On 30th of July, 1344 the governor of Majorca, Arnau d'Erill, approved an official collection of judicial styles and customary law known as *Stili sive ritus curiarum*. Since its promulgation, it became established that the courts only could apply those customs enclosed in that collection or which were included in the future after testing out their validity. We present the transcript of the original Erill styles with those that were added in the centuries XIV and XV.

Key words: Costum, *Ius Commune*, judicial style, Arnau d'Erill, Majorca, 1344.

A partir de la conquesta de Mallorca de 1229 el costum aportat pels repobladors es va configurar com la base normativa del seu sistema jurídic,¹ només complementada per escasses disposicions règies i pel Dret Comú romanocanònic, que va estendre la seva influència com a conseqüència de la difusió que tenia a Catalunya. Els bons usos i costums de Mallorca, fins aleshores mancats d'un reconeixement legal, varen ser expressament confirmats com a font del Dret per Alfons III mitjançant privilegi de 5 de gener de 1286.²

La indefinició del sistema de fonts del Dret que va caracteritzar el segle XIII mallorquí es va simplificar quan el 30 de gener de 1300, Jaume II, a través d'una profunda reforma de les franqueses de l'illa amb la qual va inaugurar la segona fase del seu regnat, va establir un ordre de prelación. El monarca va ordenar que tots els plets i causes es jutgessin segons els costums i franqueses de Mallorca (*consuetudinibus et libertatibus Civitate et insule*), en absència d'aquells segons els Usatges de Barcelona en els casos en què corresponia fer-ho –que eren exclusivament els de naturalesa penal o feudal– i, en defecte d'ambdós, segons *l'ius Commune*.³ Aquesta disposició va donar carta de naturalesa a la influència que el Dret Comú ja havia assolit des de temps enrere dins el sistema jurídic de Mallorca. Encara que en el text se li va atribuir el caràcter de dret supletori, a la pràctica va constituir des de llavors un element integrador que va modificar la naturalesa i eficàcia del costum, sotmetent-lo a uns estrictes requisits que minvaren la seva vitalitat. A partir de la recepció oficial, perquè el costum fos aplicat pels jutges havia de ser al·legat i provat per la part interessada. Seguint la doctrina de *l'ius commune*, només podien ser denominats pròpiament costums o usos, aquells que, a més de complir altres requisits, haguessin estat obtinguts almenys dues vegades en judici contradictori.⁴

Poc després de la reincorporació de Mallorca a la Corona d'Aragó per Pere IV, es va donar un nou pas de cara a la limitació del costum com a font del Dret. El 30 de juliol de 1344, el governador Arnau d'Erill⁵ va sancionar una col·lecció oficial de dret consuetudinari, després de consultar amb els Jurats del Regne i el seu Consell plenari. El text, conegut vulgarment com a *Estils d'Arnau d'Erill*, porta per títol *Stili sive ritus curiarum*.⁶ No obstant això, el preàmbul indica que conté *consuetudines et stilos*, dos elements que no s'identifiquen plenament. Els costums pròpiament dits eren aquelles normes creades a través de la

1 PLANAS ROSSELLÓ, A.: "La costumbre en el derecho histórico de Mallorca", *Cuadernos de Historia del Derecho*, 22, 2015, p. 101-116; LALINDE ABADIA, J.: "La costumbre en los territorios ibéricos de la Corona de Aragón", *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, LII, 1990, p. 181-192; PIÑA HOMS, R.: *El Derecho histórico del Reino de Mallorca*, Palma, 1993, p. 72-77.

2 "Encara us atorgam bons usos e bones costumes axí com d'aquells havets usat" (ARM, *Llibre d'en Sant Pere*, f. 139v).

3 ARM, *Llibre de jurisdiccions i stils*, f. 43-44.

4 PLANAS ROSSELLÓ, A.: "La recepció del *Ius Commune* en el reino de Mallorca", *Glossae. European Journal of Legal History*, 13, 2016, p. 561-589.

5 El cavaller Arnau d'Erill i de Mur, baró d'Erill, antic veguer de Barcelona, va ser nomenat procurador especial del rei Pere IV el 8 d'abril de 1342 per exercir l'acusació en el procés contra Jaume III de Mallorca. Després de participar en la campanya de conquesta de l'illa, el 31 de maig de 1343 va ser nomenat governador del regne de Mallorca. El 6 de juny de 1345 va ser suspès en les seves funcions i sotmès a un procés, acusat d'afavorir els partidaris del rei Jaume. No obstant això va ser absolt i en 1347 va ser nomenat governador del Rosselló, on va morir el juny de 1349, víctima de la pesta (ENSENYAT PUJOL, G.: *La reintegració de la Corona de Mallorca a la Corona d'Aragó (1343-1349)*, Palma, 1997).

6 ARM, *Llibre d'en Sant Pere*, f. 31-31v; *Llibre de Jurisdiccions i Stils*, f. 99-101v; Còdex 90 A, f. 32v-34v.

reiteració d'actes i que es practicaven per la generalitat del poble. En canvi, amb el terme 'estil' es designaven aquells costums que practicaven els tribunals de justícia en l'ordre de procedir en les causes judicials. Aquest és l'element que es pot designar com a ritu de les cúries (*ritus curiarum*). Ambdós elements es troben entremesclats a la col·lecció.

El governador va disposar que en el futur els estils i els costums només serien vinculants quan, una vegada provada la seva existència, fossin autoritzats per escrit pels governadors. Així mateix va ordenar que d'ara endavant, si s'al·legava en un plet un costum o estil no redactat, s'hauria de comparèixer davant el governador perquè, juntament amb el seu Consell, determinés si podia ser admès o no. En cas que es considerés admissible, es devia assignar un termini de vuit dies perquè la part que ho al·legués, pogués provar-ho. Si resultava admès un cop practicada la prova, s'havia de redactar per escrit i ser observat des d'aquell moment com tots els altres.

Mitjançant aquest sistema es va pretendre que aquells costums que el governador i el seu Consell consideressin inadequats, perdessin el seu caràcter normatiu, sense que ni tan sols s'arribés a practicar la prova. La col·lecció oficial es va concebre, per tant, com un filtre per a l'admissió de determinats usos o costums. Tot i que no es va assenyalar el criteri en funció del qual es devia decidir la seva admissibilitat, podem suposar que aquesta regla pretenia introduir un criteri de justícia o racionalitat, enteses en un sentit ampli, tal com ho exigia el Dret Canònic. Emperò no hem pogut documentar cap cas en què es prohibís la pràctica de la prova del costum.

D'altra banda, amb aquesta col·lecció es va voler fixar a priori el Dret consuetudinari, per evitar les dilacions que suposava una abusiva negació del caràcter vinculant dels costums per la part que es veia perjudicada per ells. En efecte, la discussió entre parts sobre l'existència d'un determinat costum era un dels elements essencials en determinats processos, i podia suposar un enorme retard en la seva resolució, com es pot comprovar en molts dels actes judicials de la primera meitat del segle XIV. Aquesta mateixa realitat va ser invocada en 1228 per Guillem Botet com a justificació per a la seva redacció dels Costums de Lleida: "*ut auferretur occasio malignandi qui quando erat pro eis consuetudo et esse consuetudinem affirmabant. Si contra eos in consimili casu allegabatur non esse consuetudinem asserebant. Unde processus causarum probatio consuetudinis retardabat et litigantes inde dispendia gravia sentiebant*".⁷

Tot i això, el fet que aquesta col·lecció es redactés per iniciativa del governador i que tingués com a finalitat imposar un control de les autoritats reials sobre el dret consuetudinari, dóna a aquesta col·lecció una naturalesa molt diferent de la que presenten les redaccions extenses dels costums de les localitats catalanes, com Lleida, Girona o Perpinyà.

La redacció original de la col·lecció d'Erill va quedar integrada per 29 capítols, que recolliren alguns costums en matèria civil (relatius a capacitat d'obrar, donacions, successions, prelació de crèdits, censos, emfiteusi, etc.) i, sobretot, un conjunt d'usos judicials (sobre proves, dilacions ultramarines, publicació i execució de sentències, costes judicials, etc.). La major part dels costums inclosos en aquesta redacció es remuntaven al segle XIII i havien estat aplicats des de molt antic per les cúries mallorquines. Per exemple, l'estil 28,

⁷ LOSCERTALES DE VALDEAVELLANO, P.: *Costumbres de Lérida*, Barcelona, 1946, p. 17.

relatiu al sanejament per evicció del serf morbós, es documenta a partir de l'any 1241 en tots els contractes de compravenda d'esclaus.⁸ Per això, pensam que el procediment per a acreditar la vigència d'aquests estils no va requerir una justificació tan exigent com la que es va establir per a la futura inclusió d'altres costums.

El 28 de febrer de 1346 el reformador i regent de la governació Felip de Boïl va ordenar la redacció d'un nou estil, després de seguir el procediment previst.⁹ El conjunt, a partir de llavors integrat per 30 capítols, es va reproduir juntament amb altres fonts jurídiques en un gran nombre de llibres recopilatoris manuscrits, encarregats i utilitzats per les diverses institucions del regne: la Cúria de la Governació,¹⁰ la Cúria del Batle,¹¹ la Cúria del Canceller de Competències,¹² la Universitat de la Ciutat i Regne,¹³ el Consolat de Mar,¹⁴ etc.

La similitud entre els costums mallorquins i els de l'illa de Menorca va fer que la col·lecció mallorquina tingués la seva rèplica en un repertori menorquí format sota el govern de Gil de Lozano, durant el regnat de Pere IV: *Costums i Stills de les corts de Menorca fets he ordenats per el molt honrat en Gill de Loçano, donzell, governador de Menorca*. La col·lecció reproduïx de forma pràcticament idèntica els 29 estils d'Erill i el de Felip de Boïl de 1346.¹⁵ Va datada el 10 de maig de l'any *millessimo trecentesimo quarto*, encara que és evident que es tracta d'un *lapsus calami* i que falta una paraula davant de '*quarto*'. Gil de Lozano va ser *portantveus* de governador entre 1358 i 1361, i governador de l'illa entre 1361 i 1370. Per tant, probablement es pot datar en l'any 1364. El text es troba inserit en un manuscrit que recull altres fonts del dret de Menorca, escrit durant el govern de Guillem de Sant Climent, que va regir el càrrec fins a l'any 1506, i va signar de pròpia mà el primer full.¹⁶ En canvi, no es té constància que els estils mallorquins fossin rebuts a l'illa d'Eivissa, on el dret consuetudinari presenta una major diferència amb el de l'illa major.

Amb posterioritat a la inclusió de l'estil de Felip de Boïl se seguien invocant costums i estils davant les corts mallorquines que, en esser negats per una de les parts, hagueren de ser provats d'acord amb el procediment previst. L'any 1345 hem localitzat sengles plets en els quals una de les parts pretén provar l'existència d'un ús o estil sobre algun extrem litigiós (*quod usus, stilus, consuetudo et observantia Maioricarum existit*). En el primer es disputa sobre un punt relatiu a les sentències interlocutòries.¹⁷ En el segon, sobre un aspecte del règim dels censals. En aquest últim cas es presentaren testimonis, tots ells de notaris o

8 Veure COLL FONT, M.C.: *El Llibre Manual de Pere Romeu, notari públic de Mallorca (1239-1243)*, I, Tesis Doctoral inèdita, Universitat de les Illes Balears, 2012, p. 362-363.

9 ARM, *Llibre d'en Sant Pere*, f. 31v; *Llibre de Jurisdiccions i Stils*, f. 101v.

10 ARM, Còdex 13. *Llibre de Jurisdiccions i Stils*.

11 ARXIU D'ALFÀBIA, *Còdex Burgues-Zaforteza*, f. 100-103.

12 ARM, Còdex 180, f. 77-81v.

13 ARM, Còdex 3, *Llibre d'en Sant Pere*, f. 31-31v; ARM, Còdex 22, f. 99v-101v; ARM, Còdex 24, f. 106-117.

14 BIBLIOTECA DEL MONESTIR DE LA REAL, *Llibre del Consolat de Mar*, f. 237-241; ARM, AH 3458, s.f.

15 ARM, AH 4812, f. 21v-31.

16 SASTRE PORTELLA, F.: "Sobre el gobierno de la isla de Menorca en la primera mitad del siglo XVI", *Meloussa*, 2, 1991, p. 82.

17 ARM, AH 441, f. 56.

causídics, i el governador va nomenar un jutge delegat per a què resolgués tant sobre l'existència de l'estil com sobre la qüestió principal.¹⁸

Molts dels estils o usos provats varen romandre en les actes dels processos en què es varen sotmetre a prova, sense que es traslادessin a un llibre específicament destinat a reunir-los. No obstant això, alguns còdexs recopilatoris varen recollir alguns dels estils aprovats, ampliant d'aquesta manera la col·lecció oficial. Així, els còdexs més complets recullen a més dels 30 inicials, uns pocs textos posteriors. El primer, que regula la prova de l'autenticitat de les escriptures, va ser redactat per mandat del lloctinent Francesc Sagarriga el 22 de març de 1378.¹⁹ El segon, molt posterior, relatiu a la fe pública dels inventaris fets pels tutors o curadors, va ser decretat pel lloctinent Joan Aymeric, el 6 d'abril de 1430.²⁰ El tercer, referit a la facultat dels rectors i vicaris de les parròquies en què no residissin fedataris públics per prendre contractes i firmes com a subrogats dels notaris, fou decretat per Joan de Far, lloctinent del governador Berenguer Doms, el 17 de setembre de 1434.²¹ El quart i últim, que regula el salari dels juristes i notaris que intervenien com a prohoms en la formació de les sentències, va ser redactat l'11 de març de 1437 per manament del lloctinent de governador, Bernat de Llupià, que va ordenar que es tingués per ús i costum en qualsevol de les cùries de Mallorca.²² Aquest estil només es va recollir en un còdex que va pertànyer a l'antiga Universitat del Regne: el *Llibre d'Ordinacions*, catalogat com a còdex 24 de l'Arxiu del Regne de Mallorca. El llibre reuneix amb el nom d'estils alguns textos que no són tals sinó que procedeixen de disposicions règies, encara que siguin confirmatòries d'antigues normes d'origen consuetudinari.²³ En tot cas, l'existència d'aquest recull demostra que la col·lecció es mantenia viva durant la primera meitat del segle XV.

És probable que existeixin altres costums i estils que, a pesar d'haver-se sancionat pels governadors després de seguir el procediment establert, no varen ser recollits a les recopilacions i, per tant, no aconseguiren la publicitat necessària per considerar-los com a integrants d'una col·lecció oficial. Nosaltres hem localitzat un d'ells en un volum de Suplicacions de l'Arxiu de la Governació: a l'agost de 1432 es va reduir a escrit un estil judicial que determinava que en cas de discordança entre l'assessor o jutge delegat i els prohoms, els litigis s'havien de resoldre d'acord amb l'opinió d'aquests.²⁴

Tots els manuscrits dels *Stili* recullen la versió llatina original. A diferència de la major part de les franqueses i privilegis, els textos de naturalesa curial no varen ser objecte de traducció en època medieval, ja que anaven dirigits exclusivament als professionals de l'administració de justícia. Només la *non nata Recopilació de les Franqueses i Dret municipal de Mallorca*,

18 ARM, AH 441, f. 80-86.

19 ARM, *Llibre de Jurisdiccions i stils*, f. 60v.

20 ARM, *Llibre de Jurisdiccions i stils*, f. 120v.

21 ARM, *Llibre de Jurisdiccions i stils*, f. 137.

22 ARM, Còdex 24, f. 115v-116v.

23 Per exemple, es recull un suposat estil segons el qual els testaments son vàlids encara que ometin alguna solemnitat de dret, sempre que l'hereu instituït sigui capaç, que prové d'un privilegi de Pere IV de 24 de juny de 1343 (ARM, *Llibre d'en Sant Pere*, f. 27).

24 ARM, *Suplicacions* 35, f. 1-3v. Pub. PLANAS ROSSELLÓ, A.: "La participación popular en la Administración de justicia del reino de Mallorca", *AHDE*, 66, 1996, p. 177-180.

redactada en 1622 pels doctors Canet, Mesquida i Zaforteza, va incloure una selecció d'estils traduïts al català per a l'ocasió.²⁵

L'única transcripció impresa del conjunt dels *Stili* es troba recollida en la recopilació publicada pel notari, síndic i arxiver perpetu de la Universitat del Regne, Antoni Moll, l'any 1663.²⁶ Aquesta edició sembla basada en el text del còdex 24, el manuscrit més complet dels *Stili*, i per això està afectada pels errors que ja hem indicat que pateix l'original. A més, el text de Moll presenta omissions de paraules i errades de transcripció, que en alguns casos dificulten la interpretació de les normes. Per aquest motiu ens ha semblat necessari presentar una nova edició de la col·lecció oficial i completa dels *Stili sive ritus curiarum*, basada en els manuscrits més fiables i utilitzats per les cùries, i amb els signes de puntuació que faciliten una correcta interpretació del seu contingut.

STILI SIVE RITUS CURIARUM

I. REDACCIÓ D'ARNAU D'ERILL (1344)

[Preàmbul]

Die veneris intitulata tertio kalendis augusti anno Domini millesimo trecentesimo quadagesimo quarto. Nobilis dominus Arnaldus de Erillo gubernator generalis regni Maioricarum, habita plena deliberatione cum iuratis universitatis et cum suo pleno consilio, ordinavit quod consuetudines et stilos Maioricarum qui et que in curiis nunc observantur, redigantur in scriptis et observentur decetero in curiis, sic quod non oporteat ipsas per testes probari. Et si in futurum consuetudinem vel stilum allegaverit ultra consuetudines et stillis infrascriptos redactos vel redactas in scriptis, prius quam admittatur ad probandum dictum stilum noviter allegatum vel consuetudinem, compareat coram nobili gubernatore qui cum suo consilio deliberet an talis stilus vel consuetudo admitti debeat: Et si non debeat admitti, repellatur et procedatur in causa, et si admitti debeat, assignetur alleganti tempus octo dierum tamen ad probandum stilum vel consuetudinem noviter allegatum vel allegatam. Et si probaverit legitime illum stilum vel consuetudinem, redigatur in scriptis, et cum aliis de cetero observetur. (*Llibre d'en Sant Pere*, f. 31 / *Llibre de jurisdiccions i stils*, f. 99).

[1] Primo, filius familias contrahens matrimonium habeatur pro emancipato et faciat omnia negotia que vere filius emancipatus facere potest.

[2] Item dicto solius curritoris iurati statueret et creditur super conventionibus que fuerint in contractu in quo intervenerit ut curritor.

[3] Item si aliquis levaverit peccuniam a curia data fideiussione de ipsa tornanda, si quis apparuerit melius ius habere in ea, et postea per unam sententiam victus fuerit de ipsa tornanda per aliquem allegantem melius ius habere, posito quod appellatio intervenerit, fit exequio incontinenti quia tornatur et ponitur peccunia incontinenti in posse curie, sed tamen non traditur parti.

²⁵ Inclou una selecció de textos, traduïts al català i, en la seva major part resumits, que integra els afegits per Felip de Boil en 1346 i Joan Aymeric en 1430. No recull els números 9, 13, 15, 20, 21, 22 i 29 d'Arnau d'Erill. L'estil 13 només es cita per proposar la seva derogació. Veure PLANAS ROSSELLÓ, A.: *Recopilación del Derecho de Mallorca de 1622, por los doctores Pere Joan Canet, Antoni Mesquida y Jordi Zaforteza*, Palma, 1996.

²⁶ MOLL, A.: *Ordinacions y sumari dels privilegis, consuetuds y bons usos del Regne de Mallorca*, Mallorca, 1663, p. 121-134.

[4] Item si aliquis condempnatus fuerit infra quantitatem decem solidorum fit exequio in prima sententia, posito quod appellatio intervenerit, data tamen fideiussione de tornanda si postea contrarium iudicaretur.

[5] Item si sit questio de censo soluto vel non soluto vel de quantitate soluta vel non soluta ducitur causa extraordinarie et in ipsa prima sententia fit exequio, posito quod appellatio intervenerit, data tamen fideiussione de tornando si postea contrarium iudicaretur. Et idem servetur in quantitate salarii seu mercedis vel provisionis seu alimentorum. Et in questionibus locationum.

[6] Item si quis in iudicio obligatus fuerit vel confessus et allegaverit solutionem vel alias contradixerit, et postea victus fuerit ex prima sententia, fit exequio in continenti, data tamen fideiussoria cautione de tornando si contrarium iudicaretur.

[7] Item si bona alicuius debitoris vendita fuerint ad instantiam alicuius creditoris, et postea aliquis compareat allegans potentius ius habere ratione prioritatis obligationis vel alias, iste postea comparens non auditur, sed pecunia creditori vigilanti traditur cum fideiussoria cautione. Et hoc verum est si debitor habeat alia bona. Post discussionem vero bonorum debitoris si non sufficiant ad satisfaciendum creditori potiori in iure, tunc potior creditor habet recursum contra creditorem vigilantem de eo quod recepit in eo tamen quod sibi deest.

[8] Item pro deposito vel comanda vel pro facto mercantili quis capitur et captus detinetur quousque solvat. Set si sit questio de debito, pendente questione, potest dare manulevorem de persona quousque questio fuerit finita. Verum est tamen quod mulier pro deposito vel comanda non capitur sed pro mercatura, si mercetur.

[9] Item si aliquis manulevaverit personam alicuius a curia de ipsa persona tornanda, vel aliqua peccunie quantitate, et velit tornare ipsam personam in posse curie, auditur quandocumque velit etiam sine requisitione curie, et liberatur a manuleuta cum ipsum tornaverit.

[10] Item de consuetudine est Maioricarum quod habitatores Maioricarum possunt tradere et assignare possessionem ad substandum ad quatuor menses nisi alias per partes renunciatum esset.

[11] Item est de consuetudine Maioricarum quod si mulieres intercedunt pro maritis et simul cum ipsis etiam se obligent ex quo renunciaverint Velleyano licet etiam non renunciarent Autentice *si qua mulier*, et etiam non iuraverint ex quo sint maiores viginti quinque annis, valet et tenet, et pluries fuit obtentum in contradictorio iudicio.

[12] Item testamenta non leguntur quando fiunt per testatores coram testibus, sed solum notarium exprimit coram testibus qui vocati sunt hec vel similia verba : *Domini vos estis vocati ad testimonium perhibendum quare iste dominus vel domina condidit et ordinavit suum testamentum in posse mei talis (dicit nomen suum) videlicet in suo bono sensu et memoria, et rogat vos quod sitis testis quod ipse in posse mei fecit testamentum et vult quod id quod ordinavit valeat pro suo testamento. Et si non valet vel non valebit iure testamenti vult quod valeat iure codicillorum vel alio iure ultime voluntatis.*

[13] Item donationes possunt fieri per quoscumque sine insinuatione iudicis, et sunt consuete

fieri et obtentum est in contradictorio iudicio binatu actu et a pluribus quamvis excedant valorem quingentorum aureorum, si tamen donator renunciaverit legi dicenti donationem non valere excedentem sumam quingentorum aureorum sine insinuatione.

[14] Item est de consuetudine si emphiteota tardaverit solvere censum quem facit pro possessione emphiteotali, ille qui censum recipit potest abstraere portas a possessione sine mandato curie sive auctoritate, et etiam si possessio est in qua non sint ianue sive porte potest signum crucis vel aliud signum facere pro empara, ne emphiteota intret illam possessionem quousque solverit censum sine licentia ipsius domini census. Et quare de hiis aliquotiens oriebatur, a XL annis citra et ultra fuit ordinatu quod si dominus census sagionem mitat emphiteote pro censu habendo vel pro pignorando pro eodem vel portas abstraendo vel emparando, emphiteota tenetur solvere omnes expensas. Ita quod dominus census habeat complete suum censum, et de expensis statur et creditur domino saltem cum iuramento ipsius vel mancipii sui qui pro ipso censum colligit.

[15] Item si aliquis facit censum frumenti pro aliqua possessione alicui et colligitur frumentum in ipsa, emphiteota tenetur tradere et solvere frumentum collecte ipsius possessionis domino census. Et si aliquo casu, prout pluries accidit, non colligeret in illo anno propter infertilitate vel alias, potest dare emphiteota de alio frumento ita bono et receptibili quemadmodum esset frumentum collecte ipsius possessionis, et hoc ad cognitionem baiuli loci et illorum quos baiulus elegerit.

[16] Item est de usu et consuetudine quod heredes defunctorum et etiam tutores ac etiam fiscus domini regis, prout aliquotiens accidit quod faciat inventarium si bona alicuius heredis fisco sint aplicanda, possunt facere inventarium sine citatione legatariorum et etiam creditorum defuncti.

[17] Item est de usu et consuetudine in Maioricis quod mancipia seu scriptores qui morant cum notariis recipiunt et recipere possunt et consueverunt instrumenta, demptis testamentis et codicillis, et alios contractibus qui et que occurrunt per gentes fiendos et fienda per notariis cum quibus morantur, dum talis iuvenis scriptor sit iuratus et surrogatus notarii cum quo moratur et quod sit jam notus ipsi notario.

[18] Item si aliquis forensis obligetur in curia baiuli Maioricarum vel in curia vicarii, ut pluries accidit, et in curia vicarii forensis seu in curia domini gubernatoris que olim dicebatur locumtenentis, licet alias non submitterit se foro sub quo ex predictis obligantur, et suo foro non renunciaverit, in civitate si ibi inveniatur et coram vel sub examine iudicis illius curie in qua se obligaverit, et si obligatus fuerit sibi pena missionum et expensarum iudex ille sub cuius examine obligatus fuerit mittit vel dirigit litteras suas et etiam sagionem baiulo sub cuius baiuliuo talis forensis moratur vel est domicilliatas, mandando ipsi baiulo vel ipsum requirendo ut exequitionem faciat de illo obligato de eo in quo obligatus existat.

[19] Item si aliquis forensis obligatus est cum instrumento facto ex quocumque contractu etiam celebrato in Maioricis, si reperiat in civitate potest emparari ad instantia sui creditoris de mandato baiuli Maioricarum, et talis obligatus potest conveniri coram baiulo ex quo contractu vel instrumentum celebratus vel celebratum fuerit in civitate Maioricarum.

[20] Item si aliquis forensis obligatus sit ut presertim profertur cum iudiciali obligatione, et servus ipsius obligati vel bestia sua inveniatur in civitate, potest emparari per creditorem si

obligatus tamen dominus ipsarum rerum interfuerit in civitate, alias non. Alie vero res dicti obligati invente in civitate possunt emparari, etiam in eius absentia.

[21] Item si talis forensis obligatus, inventus fuerit in civitate cum iudiciali obligatione, vel alia quacumque si fuerit in civitate pro negotiis comunibus sue parrochie, si de hoc iurati fecerint fidem, non potest emparari in Civitate in illa dies.

[22] Item sententia tenetur publicata per notarium vel scriptorem, etiam sine presentia iudicis.

[23] Item si aliquis receperit procuracionem absentis ab insula tenetur ad expensas salarii iudicis et scripturatum pro sua parte, nisi dominus principalis caverit parti adverse super expensis.

[24] Item si merces vel alie res emptae reperiantur penes emptorem, venditor est potior in illis quam aliquis alius pro pretio rei vendite.

[25] Item si aliquis fuerit obligatus pluribus creditoribus, et maior pars creditorum fecerit gratiam elongamenti tali debitori, quod de consuetudine Maioricarum alii creditores minores in numero et in debito habeant stare tali gratie concesse per maiorem partem creditorum in cumulo debiti et in numero personarum.

[26] Item si aliquis emphiteota cessaverit solvere censum que facere tenetur pro re emphiteotali, etiam per XXX vel XL annos, quod talis res emphiteotalis non cadat in comissum, de consuetudine, usu et observantia Maioricarum ac etiam de permissu regio, sed talis emphiteota habet solvere censum cessatum et remanere securus in dicta re emphiteotali.

[27] Item si aliquis denunciaverit aliquem de aliquo crimine et prosequutus fuerit denunciationem contra delatum, tenetur solvere medietatem expensarum factarum in dicta denunciatione.

[28] Item si aliquis vendiderit aliquem servum morbosum, et infra annum fuerit inventum quod talis servus sit in redibitione, quod probato vitio et morbo talis servi, quod venditor habet recuperare talem servum morbosum et restituere pretium emptori, posito quod non fuerit probatum quod in posse primi domini vitium habuerit.

[29] Item si aliquis petierit longicam dilationem ultramarinam, incontinenti lapso tempore dilationis, pars que non produxerit testes infra dilationem longicam habet solvere penam duorum solidorum incontinenti fit exequutio, nisi hostenditur iustam causam excusationis, sed tamen si appellatio intervenerit, recipiatur appellatio, sed fit exequutio incontinenti, data tamen fideiussoria cautione si contrarium iudicaretur. (*Llibre d'en Sant Pere*, f. 31-31v).

II. ESTIL DE FELIP DE BOÏL (1346)

[Preàmbul]

Postquam die lune tertio kalendis martii anno Domini millessimo CCC° XL° V° exorta materia questionum in Maioricarum curiis de infrascriptis contentis in stillo seu ordinatione infrascriptarum fuisset per partes allegatum inter quas ipse questiones vertebantur mos, consuetudo, stilus et observantia curiarum predictarum obtenta diutius in ipsis curiis de eisdem. Hocque ad auditum honorabilis viri domini Philipi de Boyl, consilarii illustrissimi domini regis Aragonum antedicti, reformatorisque ac regentis gubernationem totius regni

Maioricarum pro eodem domino rege, clamore ipsarum partium litigantium pervenisset, ipse honorabilis dominis reformator pro celeri fine imponendo controversiis predictis et ne amodo inter aliquos alios de similibus possit in futurum dubium seu questio suboriri, congregari ac vocari fecit maiorem partem iurisperitorum, notariorum et causidicorum qui in dictis curiis praticando fuerunt diutissime conversati aliqui per decem annos, aliqui per viginti, aliqui per triginta, aliqui per XL et tempore etiam ampliori, coram eius venerabili Consilio videlicet venerabili Arnaldo, assessore dicti honorabili reformatoris, necnon et cum venerabili Petro Rubei, Guillemo Valentini et Francischo de Portello, consiliariis regiis, legi et exponi fecit puncta ipsarum questionum presentibus advocatis partius ipsarum quatenus de ipsis per partes erat mos, consuetudo, stillus et observantia, ut predictum est allegata. Tandem reperiit contenta in ordinatione sequentis scripture fuisse diutissime in predictis curiis observata et obtenta diversis ac pluribus vicibus in contradictorio iudicio, et esse de more, consuetudine, stillo et observantia curiarum Maioricarum predictarum, quare ea mandavit redigi in scriptis et addi ordinationi predictorum stillorum ac consuetudinum ut amodo ad ipsam scripturam si casus se obtulerit recurratur.

[30] *Quod si aliquis emerit rem aliquam a curia et non solverit precium, debet captus detineri.*

Item de usu, more, stilo, observantia et consuetudine curiarum Maioricarum quod emptores alicuius rei mobilis vel immobilis per curiam vendite compelluntur deponere et solvere pretium rei empte in posse curie seu tabule depositorum curie et ad hoc compelluntur per curiam infra breve spatium temporis iudicis arbitrio moderandum, antequam adipiscatur seu inducatur in possessione ipsius rei empte quo pretio deposito, ut dictum est, per emptorem incontinenti omni exceptione cessante et exclusa ipse emptor ponitur in corporalem possessionem per curiam rei empte, nec si aliquis ex creditoribus rei vendite seu iure ipsa vel preciose ius habere pretendentibus ypotecam contradixerit, non potest curia aliquem privatum depositarum eligere pretii nec habere ipsum pretium pro deposito nisi, ut predictum est, deponatur. Et si ille qui a curia, ut predictum est, emit, infra tempus sibi per curiam assignatum non fecerit depositum pretii rei empte, res eadem vendita mox per aliquos dies iudicis arbitrio subastetur et vendatur plus pretium offerenti, et si minus repertum fuerit iure ipsa pretio pro quo eam emerat tamdiu detinetur captus in carcere donec suppleverit quantitatem que deficiat de numero pretii quod ipse emptor obtulerit se daturum.

Quequidem omnia supradicta dictus honorabilis reformator iussit, habita deliberatione cum dicto venerabili eius assessore et consiliariis, in presentem libro inseri et scribi ad habendam memoriam rei geste. (*Llibre d'en Sant Pere*, f. 31v).

III. NOUS ESTILS AFEGITS A LA COL·LECCIÓ

I. 1378, març, 22

[Preàmbul]

Cum super infrascripta consuetudine noviter in iudicio allegata fuisset inter aliquos negantes dictam consuetudinem et alios ipsam esse affirmantes disceptatum, et pars affirmans vellet admitti ad probandum eandem et secundum ordinationem factam per nobilem Arnaldum de Erillo dudum gubernatorem regni Maioricarum cum suo consilio fuerit deliberatum a talis consuetudo sit rationabilis et ad probandum debeat admitti. Propterea die lune XXII mensis martii anno a nativitate Domini M^o CCC^o LXX° VIII° honorabilis dominus Franciscus

Çagarriga, miles, gubernator regni Maioricarum, ad instantiam allegantium infrascriptam consuetudinem esse pro scienda veritate infrascriptorum convocari fecit et ante sui presentiam venire venerabiles iuratos Maioricarum et aliquos legum doctores, iurisperitos, notarios et causidicos qui diutius in curiis Maioricarum conversati fuerunt, et etiam plures alios tam milites quam cives et mercatores regni Maioricarum quorum numerus excedebat LX. Et tandem auditis allegatis hinc inde et ibidem informatione ab eisdem recepta, reperit consuetudinem infrascriptam fuisse pluribus attentis rationabilem et, iuxta assertionem plurium qui ibidem erant, diuturnis et longuevis temporibus in regno Maioricarum observatam tam in iuditiis quam extra, nullo eorum autem qui in dicto consilio interfuerunt contradicente quin dicta consuetudo rationabilis haberetur. Igitur ad supplicationem dictorum venerabilium iuratorum mandavit ipsam consuetudinem in scriptis redigeri et aliis consuetudinibus et stiliis in scriptis redactis adderi et continuari in hunc qui sequuntur modum:

[31] *Super comperatione literarum.*

De usu et consuetudine longuevis temporibus in Maioricis observatis existit quod si aliquis negavit se scripsisse aliquam scripturam et pars alia voluerit probare ipsam eam scripturam fecisse et scripsisse, quod ad hoc probandum admittatur tam per testes quam per comparisonem aliarum litterarum illius qui negat se dictam scripturam fecisse, non obstante quod in dictis scripturis non fuerint testes subscripti ac etiam per quascumque alias probationes per quas possit rem veritas apperere. (*Llibre de jurisdiccions i stils*, f. 60v).

II. 1430, abril, 6.

[Preàmbul]

Die jovis sexta mensis aprilis anno a nativitate Domini millesimo CCCC tricesimo: Honorabilis Johannes Aymerici, consiliarius domini regi gubernatorque generalis regni Maioricarum. Visa supplicatione presentata per venerabilem Johannem de Turriceila, domicello, et informatione super contenta in eadem supplicatione recepta, et habito consilio et delliberatione maturis cum suo venerabili assessore et aliis pluribus iurisperitis presentis civitatis, ex sua provisione ordinavit quod stilus seu consuetudo qui nunc in curiis observatur redigatur in scriptis et observetur de cetero in curiis, sic quod decetero non oporteat ipsum seu ipsam per testes nec alias, nisi sola eius hostensione, probari. Cuiquidem stili seu consuetudinis tenor est huiusmodi seriey:

[32] Item est de consuetudine Maioricarum, et ita fuit obtentum in curia gubernationis Maioricarum, quod inventariis seu reportoriis facte per tutores seu curatores vel alios quosvis bonorum alienorum administratores datur plena fides et obtinent roboris firmitatem, posito quod ipsa inventaria seu reportoria non fuerint per heredes seu alios ad quos ipsa bona pertinent, confirmata seu roborata. (*Llibre de jurisdiccions i stils*, f. 120v).

III. 1434, setembre, 17.

[Preàmbul]

Adveniente autem die veneris decima septima septembris anno a nativitate Domini millesimo CCCC XXXIII° Anthonius Bassoni, virgarius curie Gubernationis Maioricarum, obtulit et presentavit Jacobo Gorchs, notario et eandem curia regenti, stilum infrascriptum, mandans inde ex parte domini Joannis de Faro, militis, locumtenentis gubernatoris regni

Maioricarum, quatenus per eundem scribam atque regentem continuaretur et poneretur in scriptis cum aliis curiis presentis stilibus in presenti civitatis et regno usitatis, cuiusquidem stili et eius provisionis tenores sunt que sequuntur: (ARM, Cód. 24, f. 113-113v).

Com per informació d'aquen solemnament rehebuda per nom e per part del honorable lochtinent de governador del regne de Mallorca, aparega clarament esser stat de molt temps ençà usitat que en les parròquies foranes de la ylla de Mallorca e en los lochs en los quals personalment no habiten notaris continuament, los rectores o vicaris, com a surrogats de altres notaris, prenen e acostumen de pendre contractes e fermes de contractes. Emperamordaçò lo dit honorable lochtinent de governador, hagut sobre açò acort e delliberació ab son assessor e ab los honrats jurats de la Universitat e Regne de Mallorca, los quals informats e requests per los síndichs de les parts foranes han feta instància e requesta que per interés del públich la dita consuetud, observància e ús sien servats d'aquí avant per qualsevol contractes e fermes fets e fahedors en la manera damunt dita, sien servats los dits ús e consuetud per tots e qualsevol oficials de Mallorca, manant aquell esser reduhit e aiustat ab los altres stils e ordinacions, perçò que per alguns ignorància no-s puxa allegar de les dites coses. E manant noresmenys lo dit stil e les coses en aquell contengudes als dits oficials e a lurs scrivans esser intimades e manifestades, e en lurs e a lurs llibres incertades e reduhides, cuiusquidem stili tenor talis est:

[33] Item est de consuetudine Maioricarum a longo tempore citra observata quod rectores et vicarii parrochiarum forensium in locis potissime forensibus in quibus abest continuus incolatus seu residentia notariorum, recipiunt firmas contrahentium tam in civitate quam in dictis parrochiis forensibus nomine notariorum, tales contractus recipientium ex commissione ipsius rectoribus et vicariis literatorie per dictos notarios facta ei, talibus contractibus statur et adhibentur plena fides ac si dicte firme contractuum recepte fuisset per notarios publicos seu eorum subrogatos.

Lo stil damunt incert fou ací continuat e rehebut en scrits de manament del honorable mossèn Johan de Far, cavaller e conseller del dit senyor rey, e lochtinent del honorable mossèn Berenguer Dolms, cavaller e conseller del dit senyor e governador del regne de Mallorca, dimecres a XVII del mes de setembre any de la nativitat de Nostre Senyor mil CCCC XXX quatre. (*Llibre de jurisdiccions i stils*, f. 137).

IV. 1437, març, 11

[Preàmbul]

In quodam originali processu in curia gubernationis Maioricarum incepto, vigore supplicationis presentate ex parte honorabilium iurisperitorum et discretorum notariorum civitatis et regni Maioricarum, sub die lune prima mensis septembris anno a nativitate Domini millesimo CCC XXX II° est correctio XXXII capituli ex capitulis novarum ordinationum quod incipit *Item quod si in sententiis omnibus civilibus et criminalibus concordandis, etc.* ratione salariorum procerum intervenientium ut procerum in sententiis proferendis, que correctio fuit facta per honorabilis domini Locumtenentis in fine dicti processus originalis ut sequitur:

Post predicta autem die lune XI mensis martii anno a nativitate Domini M^o CCCC XXXVII° honorabilis Bernardo de Lupiano, miles, consiliarius illustrissimi domini regis, locumtenentis honorabilis Berengario de Ulmis, militis, consilarii illustrissimi domini regis antedicti, de

consilio honorabilis Joannis de Copons eius assessoris fecit provisione sequente super predictis:

Honorabilis Bernardi de Lupiano, miles, locumtenenti multum honorabilis Berengarii de Ulmis, militis, gubernatoris regni Maioricarum, visa supplicatione facta et presentata per dictos venerabiles et discretos rectores tam iurisperitorum quam et notariorum huius civitatis Maioricarum coram dicto honorabili Ioanne de Faro et venerabile Martino de Brullio, legum doctore, eius assessore, et visa provisione per ipsos facta in pede eiusdem supplicationis de faciendo recipi, dictam informationem supet contentis in ipsa supplicatione. Necnon visa dicta informatione inde recepta quadam sumaria informatione inde etiam fieri recepta verbo per notarium et scribam presentis cause gubernationis tam a dicto venerabili Martino de Brullio quam a discreto Bartolomeo Pizani, notario seu scriptore seu uno tunc ex scriptoribus dicte curie, qui dictam informationem ex mandato et provisione dicti honorabili locumtenenti seu dicti eius tunc assessoris recepit et in dictis scriptis continuavit. Necnon et super provisione in scriptis facta in quadam papiri cedula manu dicti venerabili Martino de Brullio iam tunc facta ut patet per ipsum facetur, illam fecisse et etiam per dictum scriptorem fuisse publicatam et testificatam ut per ipsum scriptorem fuit fides facta, continentem in effectu dictum usum et consuetudinem fore et esse servandos ac debere servari scilicet quod ut probatum extitit ut per dictam informationem in scriptis receptam et redactam serventur contenta in dicta supplicatione. Sed quia dicta cedula in qua erat dicta provisio continuata non invenitur ad presens quia fuerat tradita per dictum scriptorem qui dictam provisionem et in ea contenta publicavit discreto Bartholomeo Guil, notario maioricensis, tunc in humanis agenti et regenti dictam scribaniam dicte Gubernationis, ut illam continuari faceret in dictis actis et processu dicte supplicationis et registrari qua perquisita diligenter minime potuit inveniri. Ideo sequentem dictam informationem tam in scriptis redactam quam et illam que fuit nunc recepta a venerabile Martino de Brullio et ab scriptore sive notario qui illam tunc in dictis scriptis reduxit et provisionem predictam que inde ut predicatur facta fuit publicabant et testificabant in dicta publicatione providit igitur nunc pro tunc et commiso et decernit ac declarat de consilio venerabilis Ioannis de Copons, legum doctoris, assessoris eius, dictos usum et consuetudinem fore servandos tam pro preterito tempore quam et presenti ac futuro, tot et tandem

[34] *debere habere quoscumque, tam iurisperitorum quam notariorum proceres qui intervenerint in aliquibus causis ad consulendum et concordandum et ferendum quascumque sententias inde ferendas et que late fuerint seu ferrentur, de eorum salario inter omnes quantum iudices in dictis pro eorum salariis debeant habere pro ipsis sententiis per eos ferendis.*

Mandans dictus honorabilis locumtenentis hanc provisionem in pede dicti processus dicte supplicationis inseri et continuari, ac redigi in scriptis et ab inde haberi pro usu et consuetudine in quibuscumque curiis civitatis Maioricarum (ARM, Còdex 24, f. 115v-116v).

L'INVENTARI DE BÉNS DE MESTRE BARTOMEU POL, FUSTER (1523)

Magdalena Cerdà Garriga

Universitat de les Illes Balears

Resum: El present article dona a conèixer l'inventari de béns d'un artífex medieval dedicat al treball de l'escultura en fusta, Bartomeu Pol. El document aporta, per l'extensió i riquesa en detalls, informació rellevant sobre la personalitat artística, versatilitat productiva i puixança econòmica d'un dels darrers mestres destacats del gòtic mallorquí.

Paraules claus: inventari de béns, fuster, escultura, baixa edat mitjana, Mallorca.

Abstract: This article presents the inventory of goods of a medieval craftsman specialized in wood carving, Bartomeu Pol. The document provides, for the extension and details, relevant information about his artistic personality, his versatile productivity and the high standard of living of one of the last outstanding masters of Majorcan Gothic style.

Key words: inventory of goods, joiner, sculpture, Late Middle Ages, Majorca.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 15 de desembre de 2016.

Grup de Recerca Estudis Medievals (GRESMED)

Desig expressar el meu agraïment a Maria Barceló Crespi, Gabriel Ensenyat Pujol, Antònia Juan Vicens i Antoni Mas Forners per l'ajuda prestada en la transcripció del document.

Abreviatures: ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, AH = Arxiu Històric, Prot. = Protocol Notarial, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*.

1. El mestre Bartomeu Pol

Bartomeu Pol s'erigeix com un dels mestres dedicats al treball de la fusta més rellevants de les darreres dècades de l'edat mitjana d'acord amb les dades que coneixem per via documental. Encara que s'han publicat alguns documents o s'han fet alguns esments sobre l'artífex, no es compta ara com ara amb cap estudi monogràfic. Cal notar que, malgrat que es tracta d'un mestre amb un tipus de producció molt variada, sempre apareix a la documentació citat com a fuster, cosa que informa sobre la seva especialització en l'obratge de la fusta. De fet, no es troba relacionat amb el treball d'altres tipus de materials, com és característic d'alguns imaginaires medievals. Per altra banda, s'ha de matissar que es tracta d'un mestre productivament desconegut, atès que, malgrat l'abundant documentació que coneixem relativa a la seva feina, no es conserva cap obra documentada del mestre que permeti conèixer les particularitats del seu estil.

La cronologia de l'artista se situa entre la segona i tercera dècada del segle XVI (1512-1523). La primera dada coneguda és prou rellevant, el 1512 tallà dues escultures en fusta de poll per al pintor Joan Català, un sant Joan Baptista i un Crist Ressuscitat.¹ Aquesta primera notícia ja ens informa sobre el tipus de treball que es comptava en la producció del fuster, la imatgeria. A partir del mateix any es troba laboralment vinculat amb la fàbrica de la Seu, atès que el mes de març realitza tasques d'escenografia efímera, va participar amb l'ajuda del seu *mosso* en l'erecció de *lo portal de la Casa Santa* juntament amb altres fusters del taller catedralici dirigit per Andreu Salort.² Dels anys 1513 i 1514 es coneixen pagaments per a la confecció de dos motlles realitzats en fusta de perera per a l'estampació d'imatges de devoció de la Mare de Déu de la *Claustra*.³ Es tracta d'un tipus de treball específic i únic pel que fa als fusters de la Mallorca medieval.⁴

Entre la producció de l'artífex s'hi compten també els retaules, l'any 1520 se li encarregà la talla del moble dedicat a sant Miquel per a la capella de sant Martí de la Seu, obra conjunta amb el pintor Bartomeu Martínez, pel cost de 96 lliures.⁵ Però tal vegada la faceta més coneguda per la seva rellevància és la participació del fuster en algunes tasques del cor de la Seu en el segle XVI. Sembla que Pol presentà al Capítol una traça per fer el respallter, polsera i cresteria del cor, que inicià i poc després abandonà a causa d'un nou encàrrec que se sol·licità a dos fusters francesos, Antoine Dubois i Philippe Fillau, l'any 1514.⁶ Malgrat el

1 LLOMPART, G.; PALOU, J. M.: "De portal a portal: innovació i tradició a l'escultura mallorquina del segle XV", a BARCELÓ CRESPI, M. (coord.): *Al tombant de l'edat mitjana: tradició medieval i cultura humanista, XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2000, p. 424-425.

2 ACM, Llibre de Fàbrica 1768, f. 109.

3 LLABRÉS, G.: "Los estampadores en Mallorca", *BSAL*, 19, 1922-1923, p. 245.

4 Els primers autors de planxes de gravats documentats a Mallorca foren, a més de Bartomeu Pol, Antoni Oliva i Francesc Descós. Per a una aproximació als orígens de la xilografia a Mallorca vegeu: FORTEZA OLIVER, M.: *La xilografia en Mallorca a través de sus colecciones. La Imprenta Guasp (1576-1958)*, Palma, 2007.

5 MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, 32, 1961-1967, p. 566.

6 LLOMPART, G.; MATEO, I.; PALOU, J.M.: "El cor", a PASCUAL, A. (coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 113; GAMBÚS, M.: "La incidència artística del taller de Damián Forment en Mallorca: Fernando de Coca (1512-15), Antoine Dubois (1514), Philippe Fullau (1514-1519) y Juan de Salas (1526-1536)", *BSAL*, 63, 2007, p. 63-92; DOMENGE I MESQUIDA, J.: "Antonius Dubois d'Albavilla y Philipus Fillo de Orlenis en la catedral de Mallorca (1514-1519)", a BRESCH-BAUTIER, G.; CRÉPIN-LEBLOND, Th.; TABURET-DELAHAYE, E. (dir.): *La France et l'Europe autour de 1500. Croisements et échanges artistiques, Actes du colloque École du Louvre-Musée National du Moyen*

canvi en la mestria de l'obra, alguns autors apunten que Bartomeu Pol hi seguí fent feina fins devers 1519, ajudant al mestre Philippe Fillau, atès que Antoine Dubois havia mort el mateix any de la seva arribada a l'illa.⁷ Així i tot, en els Llibres de Fàbrica conservats d'aquesta cronologia, Pol no apareix lligat a les feines del cor fins a una data prou avançada, el 1519, quan se satisfà al fuster part de les 10 lliures degudes *per lo preu d'una post del cap del cor de la segona via de les cadires davant la cadira del Senyor Bisba major, segons ab ell són d'acord ab ell present lo Capítol*.⁸

Deixant de banda la producció del fuster en relació a la Seu, coneixem algunes dades relatives a la factura de mobiliari per a cases acomodades i obres d'enginyeria militar. En referència al primer, se sap que l'any 1516 el jurista Antoni Verí encarregà al fuster un respatllar en roure de Flandes per al seu estudi pel preu de 22 lliures i d'uns borseguins.⁹ Pel que fa al segon tipus d'obra, es pot recordar la important tasca efectuada pels fusters en els setges de ciutats a través de la fabricació d'enginyers de guerra. Al respecte, hi ha constància que Bartomeu Pol participà activament en el conflicte de les Germanies de Mallorca (1521-1523), posant al servei dels agermanats els seus coneixements professionals amb la factura de màquines de guerra per assaltar la ciutat promonàrquica d'Alcúdia. Així es descriu la seva tasca en les *Informacions judicials* emanades del virrei l'any 1523: *aná a Alcúdia en favor den Colom y feu las scalas para pujar a la murada y un enginy para prendre la vila*.¹⁰

El renom com a insigne mestre fuster de què degué gaudir Bartomeu Pol, avalat pel tipus d'obres que executà i pels promotors per als quals treballà, es pot connectar amb algunes dades relatives a la seva vida social. L'elevat estatus dins del context gremial és patent en el seu nomenament com a prohom del col·legi dels fusters l'any 1515,¹¹ mentre que l'any 1521 formà part d'una junta de quatre membres del col·legi constituïda per elegir a Andreu Salort com a representant del gremi per a tractar qüestions relatives a la Universitat.¹² També es confirma la seva participació, com a membre del gremi, en la Llista d'Homes d'Armes constituïda arran de la campanya de Bugia de l'any 1515, amb l'aportació d'una llança i una

Âge, Thermes et Hôtel de Cluny, Musée National de la Renaissance, Château d'Écouen en partenariat avec l'Institut National d'Histoire d'Art, 9, 10 et 11 décembre 2010, Paris, 2015, p. 255-272.

7 LLOMPART, G.; MATEO, I.; PALOU, J.M.: "El cor...", p. 111. Per la seva banda, Mercè Gambús considera com a hipòtesi el fet que Bartomeu Pol continuï treballant en el cor de la Seu a partir de 1514. GAMBÚS, M.: "La incidència...", p. 83, nota 70.

8 ACM, Llibre de Fàbrica 1773, f. 125v. En relació a les tasques del cor, es pot assenyalar com en el Llibre de Fàbrica de l'any 1518 s'inclou una partida de despeses anomenada *Dates als fustés frencesos e mestre Salort*, en la qual apareixen consignats els pagaments efectuats a *mestre Phelip* (Fillau) i al taller catedralici dirigit pel mestre fuster Andreu Salort. En aquesta partida no s'esmenta en cap moment a Bartomeu Pol (ACM, Llibre de Fàbrica 1772, f. 85-86v).

9 BARCELÓ, M.; LLOMPART, G.: "Quaranta dades d'art medieval mallorquí", *BSAL*, 54, 1998, p. 95-96.

10 QUADRADO, J.M.: *Informacions judicials sobre'ls adictes á la germania en la ciutat é illa de Mallorca, é penas de cos é d'haver á ells imposadas après la reducció de 1523*, Estampa de Felip Guasp, Palma, 1930, p. 86. Sobre la participació dels fusters en les Germanies vegeu: BERNAT ROCA, M.: "Algunes notes històriques sobre l'ofici de fusters (Mallorca, segles XIII-XVII)", a COLL, K. (coord.): *El moble a Mallorca: segles XIII-XX: estat de la qüestió*, Palma, 2011, p. 15-41; CERDÀ GARRIGA, M.; JUAN VICENS, A.: "La participación de los oficios de la construcción en las Germanías de Mallorca", *Medievalismo*, 25, 2015, p. 85-102.

11 ARM, Prot. S-1069, f. 13.

12 ARM, Prot. S-1073, f. 11-12.

espasa.¹³ Finalment cal ressaltar com la font abans citada sobre les Germanies, recull el seu actiu paper com a *sermonador* en pro de la revolta menestral, cosa que degué propiciar la seva desaparició en la desfeta del conflicte, atès que sabem que l'any 1523 *morí reclús ací en la ciutat*.¹⁴

2. El document

L'inventari de béns que donem a conèixer és un document rellevant per la informació que aporta, i que es troba en sintonia amb la publicació d'altres inventaris de béns d'escultors medievals com Pere Mates o Huguet Barxa.¹⁵ D'entre les dades que recull, ens interessen especialment aquelles relatives al treball del taller, així com altres que informen sobre aspectes socioeconòmics de l'individu.

Segons el document, Pol posseïa dos tallers, un situat en el seu habitatge (*la botigua de la casa*) i un altre situat en un altre immoble (*la botigua del pont dels pelissers*), dada que dibuixa un taller puixant amb importants encàrrecs segons hem comentat anteriorment.¹⁶ Els béns que s'inventarien en els tallers són interessants per corroborar la versàtil producció del mestre, com també per conèixer les matèries primeres i les eines que emprava. En relació a les primeres, entenem que Pol era un mestre hàbil en el treball d'una gran varietat de fustes, ja que hi trobem poll, pi, xiprer, noguer i auró, en mesures i formats diversos (taules, cairats, peces, xebrons, bigues, posts, borns). També hi consten les típiques fustes importades com els tortosins, les taules de Venècia i els borns de Flandes. Com a particularitat es poden citar els *massos strets de tersia* (marqueteria) per a l'ornamentació de mobles luxosos.¹⁷

Les eines que es troben inventariades són les característiques del fuster medieval. S'hi compten eines de tall (aixes, serres), utilatge de buidatge i perforació (ferros d'entretallar, barrines, escarpres), útils de percussió (martells), eines de rebaix i poliment (planes, adreçadors, garlopes, llimes), útils de traçat i mesura (escaire i tinter), materials d'assemblatge i acabat (aiguacuita), contenidors per emmagatzemar ferralla (*sinch caxonets de tenir ferro vell*) i mobiliari de treball (*dos banchs de levarar*). Podem destacar també els *coxins de tellar hor*, una eina que servia per a tenir i tallar els pans d'or durant la feina del daurat,¹⁸ relacionats amb la factura de retaules i escultura de devoció i que informa sobre el coneixement de diverses tècniques per part del mestre.

13 ARM, AH 6638, f. 21. Sobre el tema vegeu: SEVILLANO COLOM, F.: "Mallorca y la defensa de Bugía", *BSAL*, 33, 1972, p. 332-370; FERRER I SOCÍAS, M.: "La llista d'homes d'armes de 1515", a BASSA I MARTÍN, R.; PLANISI GILI, H. (coord.): *XVIII Jornada d'Antroponímia i Toponímia (Selva, 2005)*, Palma, 2006, p. 13-23.

14 QUADRADO, J.M.: *Informacions judicials...* p. 86. Sobre el tema dels *sermonadors* vegeu: BERNAT, M.; SERRA, J.: *La veu de la revolta. Sermonadors i profetes a les Germanies de Mallorca (1521-1523)*, Palma, 2008.

15 LLOMPART, G.: "Pere Mates, un constructor y escultor trescentista en la Ciutat de Mallorca", *BSAL*, 34, 1973-1975, p. 91-118; LLOMPART, G.: "Més precisions sobre Huguet Barxa, imaginari medieval", *Estudis Baleàrics*, 62-63, 1997, p. 53-59.

16 Segons l'inventari de béns del 1462, l'imaginari Huguet Barxa també posseïa dos tallers, un al seu alberg i una *botiga descoberta* a la parròquia de sant Jaume. LLOMPART, G.: "Més precisions sobre Huguet Barxa...", p. 57-58.

17 Decoració plana dels mobles feta amb incrustacions de peces de fusta, vori, nacre, etc. La tècnica de la marqueteria, coneguda com a *intarsio*, es desenvolupà en el nord d'Itàlia en el segle XV. Un dels seus màxims representants fou l'escultor Benedetto da Maiano (1444-1496). BLANC, M.: *Le mobilier français. Moyen Âge. Renaissance*, Paris, 1999, p. 24.

18 Diccionari Català. Grup Enciclopèdia Catalana. En línia <<http://www.diccionari.ca>> [20/05/2016]

Per altra banda, cal fixar-se en altres elements que connecten amb el treball d'escultor. Ho denota la presència al taller d'*un retaula de la Passió de mig releu*, i també d'*una corona deurada de fust* que remet directament a la característica ornamentació de les imatges de devoció. En relació a aquestes és interessant comprovar com en el taller del fuster també hi havia *dos figures de Nostre Done de guix*. Aquest bé es compta entre el que s'anomenen mostres o figures preparatòries, instruments que testimonien el procés previ que l'artista medieval duia a terme abans de la factura de les peces i en el qual el disseny era primordial.¹⁹ Aquí es tracta de dues imatges tridimensionals en guix de la Mare de Déu que devien servir com a mostra prèvia per a la factura d'obres escultòriques, ja que permetien a l'artista visualitzar l'obra abans de tallar-la en fusta. Aquest element és habitual en el taller de l'escultor medieval, a Mallorca també en trobem documentades en les propietats de Pere Mates i Huguet Barxa.²⁰

Algunes dades de l'inventari informen sobre la versatilitat productiva abans comentada; sembla que també es dedicava a la factura de mobiliari i armes. En relació al primer, s'enumeren abundants cadires (66), el lot més nombrós (47) són *boscades de costelles*.²¹ Pel que fa a les armes, també són presents en el taller del mestre; tenia una espasa, dues alabardes, dues espingardes i *set bogetas d'espinguarde per tenir pàlvore*, que es poden posar en relació amb la seva feina com a constructor de maquinària de guerra i el seu paper actiu en les Germanies.

En darrera instància, podem extreure aquelles dades que aporten informació sobre altres facetes de l'individu. L'inventari cita en primer lloc l'habitatge del mestre, ubicat a la parròquia de Sant Nicolau, dada que casa perfectament amb l'anteriorment coneguda de l'artífex, ja que en la talla del 1512 apareix citat com a resident de la mateixa parròquia.²² També sabem que estava casat, el document cita a la muller, sense especificar-ne el nom. En connexió al prestigi laboral que ostentava, el mestre posseïa alguns béns preuats, com imatges artístiques alienes a la seva producció (*dos ymages sobre lo portal de la cambra, altre cortina dels Reys d'Orient*), objectes importats o luxosos (*un broquer cicilià, un capús de Bruges, un myral molt bo*) i algunes joies (*tres parells de manilles d'or, un gesserant d'or, una coretga d'argent, tres cubertes d'argent*). Finalment, l'existència d'*un caxó blanch, ab se clau, ab molts albarans* evidencia la formació intel·lectual de l'individu, és a dir, sabia llegir i escriure, aspecte que també es constata en alguns albarans escrits de la seva mà presents en la documentació catedralícia.²³

19 Les mostres, en funció del tipus o context, podien tenir un ús divers: servien per assegurar la bona execució de l'obra, per a la transmissió de coneixements i per al tracte amb el promotor. Sobre el tema vegeu: CHÉDEAU, C.: "Réflexions sur l'organisation des ateliers de sculpteurs en Bourgogne et en France aux XVe et XVIe siècles: les modèles d'atelier", a JOUBERT, F.; SANDRON, D. (ed.): *Pierre, lumière, couleur. Études d'histoire de l'art du Moyen Âge en l'honneur d'Anne Prache*, Paris, 1999, p. 487-489; ESPANYOL BERTRAN, F.: "La transmisión del conocimiento artístico en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)", *Cuadernos del CEMYR*, 5, 1997, p. 73-113; MONTERO TORTAJADA, E.: *La transmisión del conocimiento en los oficios artísticos. Valencia, 1370-1450*, València, 2015.

20 LLOMPART, G.: "Pere Mates...", p. 104-105; LLOMPART, G.: "Més precisions sobre Huguet Barxa...", p. 57-58.

21 Boscar: escalabornar, començar a llevar fusta d'una peça per obrar-la. Les costelles són les barres verticals del respallter de la cadira. *Diccionari català-valencià-balear* en línia <<http://dcbv.iecat.net>> [15/05/2016].

22 BARCELÓ CRESPI, M.: *La talla de la ciutat de Mallorca, 1512*, Palma, 2002, p. 113.

23 A tall d'exemple: ACM, Llibre de Fàbrica 1769, f. 40v.

En suma, pensem que l'anàlisi conjunta de les dades recopilades i del document que es presenta, ajuda a dibuixar millor la figura, producció i particularitats de Bartomeu Pol, un escultor rellevant del tardogòtic mallorquí.

3. Transcripció

1523, abril, 8

Inventari de béns de l'heretat del mestre Bartomeu Pol fet per Francesc Tarnari, prevere. ARM, Prot. C-193, f. 413-148v

Inventarium bonorum hereditate magistri Bartholomei Pol factam per venerabilis Franciscum Tarnari, presbiterum.²⁴

Die mercurii VIII mensis aprilis anno a nativitate Domini M^oDXXIII.

Cum ob doli maculam.

E, primo, atrobam en dite heretat unes cases, so és algorfa e botigua, scituades dins le present Ciutat de Malorques, en la parròchia de sent Nicholau, en lo carrer dit dels Ferraya, deval tingudes.

En la algorfa y menjador:

Primo, un artibanch nou groch, de dos caxons, buyt.

Item, un litotxo groch nou, dins lo qual ague les coses següents:

Primo, dues robetes negres, ab rivet del drap mateix, ya usades.

Item, un scltenbarcha²⁵ de burel blanquynós, nou.

Item, unes calzes negres, les miges són blaves d'estemenya.

Item, un gipó de fustani cenrós.

Item, una gòria de dos colls, bona.

Item, una còffia de ceda dobla.

Item, un scambell bo.

Item, un pagès de fust.

Item, una taula larga ab sos petgas.

Item, un spalmedor.

Item, dos ymages sobre lo portal de la cambra.

Item un altre artibanch de dos caxons, dins lo qual ague les coses següents:

Primo, unes tovalles de taula noves largues.

Item, tres cànnyems, ya usats.

Item, un altre scambell nou.

Item, un altre artibanch groch, nou, buyt.

Item, una sanalla de palma, de dos ansas.

Item, un myral molt bo.

Item, una copa d'aram.

²⁴ Al marge esquerre superior del foli.

²⁵ Paraula desconeguda.

Item, una gerra de terra, ya usade.
Item, un paveset, ya vell.
Item, un paner de verduchs.
Item, una làntya ab son forniment.
Item, un broquer cicilià.

En la cambra:

Primo, un lit encaxat.
Item, dos matelassos de lana.
Item, un metelàss de pala.
Item, quatre coxins de fluxel, diu se muller són d'una tia sua, pur verdós.
Item, una flesada cardade nova.
Item, dos lensols de quatre tellas.
Item, un pavelló de drap de casa, ab son capel e pom.
Item, tres pessas de cortynatge de filempua regat.
Item, tres coffrens deurats buyts.
Item, un caxó blanch, ab se clau, ab molts albarans.
Item, una conqueta d'aram.
Item, deu ducats d'or y honse sous, los quals a rebut lo dit curedor per mans de la muller del dit defunct.

En la cuyna:

Primo, una alfàbia de tenir aygua.
Item, una taula vella ab sos petgas.
Item, una altra alfàbia, circha mig q. olives verdas.
Item, dos barrals de vidra ab cerpalera.
Item, set baryllxellos de fust, candiors,²⁶ xichs.
Item, un cedàs de cerres.
Item, un altre cedàs de ceda.
Item, una ceneleta de palma.
Item, dues cadires de costellas.
Item, tres alfàbies olieres buydas.
Item, una pastera buyda.
Item, una teulera vella.
Item, una post de pastar o ffenyadora.
Item, una caixa ab alguns coxins de tellar hor.

En la recuyna:

Primo, un cadaff de terra.
Item, un morter de terra.
Item, dos asts de ferro.

26 Paraula de difícil interpretació.

MAGDALENA CERDÀ GARRIGA

Item, un sach de mige lana.
Item, una alfàbia oliera ab seguó.
Item, un morter de coura ab se mà.
Item, un lumaner.
Item, una mà de morter de fust.
Item, una culera de fust.
Item, un tellador de fust.
Item, tres scudellas de terra.
Item, tres plats blaus.

En la cambra de la cuyna:

Primo, un lit ab sos banchs.
Item, una màrffagua de palla.
Item, un metelàss de lana petit.
Item, una cortina de cobryatzemblas.
Item, una altre cortyna, dels Reys d'Orient.
Item, una caxeta blanca.
Item, una flasade de borra, vella.
Item, un artibanch vel, dins lo qual ague dos ollas de terra ab una pocha de sal molta.
Item, una olla ab un poch de sagí.
Item, una saneleta velle ab unes grenes.
Item, una prensa.
Item, una cadira de costellas.
Item, un librel gran de sebonar.
Item, dos cànters de terra.
Item, sinch mesures de vi.

En la botigua de la casa:

Primo, une rodella vella.
Item, trenta dos ferros d'entretellar.
Item, tres limas.
Item, quatre scarpres.
Item, dos libreguins.
Item, sinch barrynes grans.
Item, sinch axes.
Item, una destral.
Item, una cassa d'ayguacuyta.
Item, un martell.
Item, un averler.²⁷
Item, tres altres martells.
Item, trenta tres ceps de molura, ab los ferros.

²⁷ Paraula desconeguda.

Item, quatre dressedors.
Item, dues garlopes.
Item, sis planes.
Item, dos scayres.
Item, dos entreguasts.
Item, unes stanalles.
Item, sis serras de trossergar, entre grans e xiques.
Item, sinch caxonets de tenir ferro vell.
Item, un tynster de noguer.
Item, dos figures de Nostre Dona de guix.
Item, dos banchs de levorar.

Die jovis VIII mensis aprilis anno a nativitate Domini M^oDXXIII.

En dite botigua:

Primo, sinch dotzenes e myge de fulla.
Item, dos cayrats de poll.
Item, dos cayrats de pi.
Item, dues alabardes.
Item, una spasa.
Item, unes cuyrasses vellas.
Item, dues dotzenes e sinch taulas de Venèsia.
Item, una dozena e una taula de teulell.
Item, vint y una felgueta largua.
Item, una corterolla buyda.
Item, sinch borns de Flandes.
Item, un retaula de la Passió de myg releu.
Item, un fil d'ayguacuyta, circha III liures.
Item, una olla gran de terra ab pegua.
Item, una dotzena de massos strets de tersia.
Item, una pessa de massos molt amples.
Item, mige dotzena de massos strets.
Item, una caxe ampla blancha.
Item, sinch pels de moltó vermellas.
Item, divuyt pessas de capsals de cadiras.
Item, unes tytsoretas de taula.
Item, un cotfre pintat buyt.
Item, un cap d'espinguarde.
Item, un capel de ferro de lansa de justar.
Item, un cayrat de pi.
Item, tres cadires, entre bones y dolentes.
Item, molt trossos de lenyam, entre posts e xabrons y trossos de ciprer de tota sort.
Item, en lo sostre, molts trossos de biguas de ciprer y de noguer.
Item, dues cadires vellas per adobar.

Item, un saquet amb tatxes, a pesat denou liures encamerat.
Item, mige dotzena de banyes sens levarar.
Item, dues spinguardes.

En la botigua del pont dels pelissers:

Primo, un tynel nou blanch ab son penestatga.
Item, tres artibanchs nous blancs.
Item, tres cofrens nous, blancs, sens vebrons.
Item, una corona deurada de fust.

Die lune XX mensis aprilis anno predicto M^oDXXIII.

En dite botigua del pont:

E, primo, quatre dotzenes e quatre xebrons.
Item, dues dotzenes e dos peces taules de Venèsia.
Item, sinch dotzenes, nou peces de falques.
Item, tres dotzenes, honse pessas fula largua.
Item, dues dotzenes e dues pessas teulers.
Item, sinch dotzenes e sinch pessas falqua blanqua.
Item, dues dotzenes e quatre pessas falquate d'arsa.
Item, tretza borns de Flandes.
Item, quorante set cadires boscades de costellas.
Item, vint y una pesa de poll.
Item, entre taules de pi y de tortosí y de noguer, trenta y una pesa.
Item, set cadires sens cuyro, noves.
Item, quatre cadires ab cuyro.
Item, tres ciles ab cuyro.
Item, un banch ab se redorta.
Item, molts trossons de diversos lenyams.
Item, tres parel de manylles lises d'or, an pesat una hunse, dos mileressos.
Item, un gesserant d'or, a pesat dues hunsas, hun milerès e mig.
Item, tres cubertas d'argent, an pesat una hunse e tres quarts.
Item, una coretga d'argent e lo perx de velut negra, a pesat a judici de l'argenter
dues hunses o per aquí, ab VIII platons de tronchs.
Item, un gipó de velut negra ab se porta, ya usat.
Item, unes calzes de grana.
Item, un capús de Bruges, nou, ab selera de valut.
Item, una coberta de sallo negra forrade de vermell.
Item, dues camises d'homa molt usades.
Item, dues cubertes de coxí, ya usades.
Item, un lensoll d'estopa de quatre tellas, ya usat.
Item, un coler de velut negra.
Item, un cobribanch de pipius, ya usat.
Item, una camisa nova.
Item, un barreguà ab barres blanques, blaves e verdas.

Item, dues tevellollas grossas d'estopa.

Item, una altra tevellolla de filempua de desfilat.

Item, són en la botygua del pont, tres serras, so és, una gran e dues petytas.

Item, set bogetas d'espinguarde de tenir pàlvore, de fust.

Item, una plana ab le cola de metall.

Item, un adressador larch.

Item, una capsa nova, largua, amb molta brolarya de ffirumenta.

Item, una escoda.

Item, una destrall vella copada.

Testes: Joanot Velleriola e Joanot Pinya, argenters.²⁸

28 Al marge inferior del foli.

LA DONACIÓ DEL COMTE JOSEP D'ESPANYA I ROSSINYOL DE DEFLA A LA PARRÒQUIA DE SINEU (1878)

Bartomeu Martínez Oliver

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: L'Arxiu Parroquial de Sineu conserva els documents que fan referència al patrocini de la custòdia i creu de plata, realitzada pel català Francesc Isaura, que el comte Josep d'Espanya i Rossinyol de Defla, cavaller dels ordres de Malta i de sant Jaume i casat amb Ignàsia Truiols i de Salas, donà a la parròquia de la vila el dia 8 d'agost de 1878.

Paraules clau: Sineu, Segle XIX, II Comte d'Espanya, Francesc Isaura.

Abstract: Sineu Parish Archives retain documents that refer to custody and sponsored by the silver cross, made by Catalan Francesc Isaura, which the count Joseph Espanya Rossinyol of Defla, Knight of Malta and of orders James, who was married with Ignasia Truiols Salas, gave the parish of the town on 8 August 1878.

Key words: Sineu, XIX Century, II Count Espanya, Francesc Isaura.

Rebut el 25 de maig. Acceptat el 12 de desembre de 2016.

Abreviatures: Arxiu Parroquial de Sineu = APS.

El context i la família

El mecenatge, com a concepte, és el patrocini financer d'artistes o científics, a fi de permetre'ls desenvolupar la seva obra sense exigir en contrapartida crèdits monetaris immediats. La família Espanya i Rossinyol, a finals del segle XIX, patrocinà una sèrie de peces artístiques al servei de l'ús litúrgic i religiós de la parròquia de Sineu incloent un desplegament heràldic a claus de volta, retaules, canelobres, cadirats, creus d'altar i custòdies.

En el context històric del municipi, durant la segona meitat del segle XIX, la política local fou dominada per les famílies que constituïren els grans propietaris residents al terme de Sineu.¹

Sovintejaren les disputes entre les faccions dominants, bàsicament per l'ocupació del poder i pel repartiment dels impostos. El creixement poblacional va ser intens durant tot el segle XIX, arribant als 4.881 habitants el 1877.

Entre els anys 1876 i 1898 es documenta l'exportació de vi, la qual cosa evidencia l'existència d'una activitat industrial i comercial al municipi de Sineu durant aquest període: la vinya suposava un 8,3% de superfície de la terra conreada, amb un total de 349 hectàrees i l'existència de 21 cellers.

Per altra banda, pel que fa als antecedents històrics dels patrocinis de la família Espanya o Rossinyol al temple parroquial, cal citar l'acta de la visita pastoral del bisbe de Mallorca Joan de Santander l'any 1641 on s'hi esmenten les capelles i els seus patronatges corresponents: la capella de la Santíssima Trinitat corresponia al patró Nicolau Rossinyol de Defla. A l'inici del segle XV es formaren dues línies, els Rossinyol de Defla i els Rossinyol Sagrañada. Els primers foren sovint capitans de les milícies del districte de Sineu i a més tenien el patronat de la capella de sant Martí de la Seu de Mallorca, on eren enterrats.

La relació del comte d'Espanya amb la parròquia

A finals del segle XIX, concretament entre el 1880 i 1881, en època de l'economista Rafel Ignasi Rubí, es realitzaren importants obres d'ampliació a la parròquia les quals consistiren en la construcció d'una nova cúpula estrellada (la cúpula o cimbori té base octogonal situada sobre trompes i dissenya un àgil joc de nervadures en forma d'estrella, l'alçada interior és de 26,40 m).

El seu interior havia d'allotjar vuit vitralls, dels quals només n'hi ha un, dedicat a sant Marc), el presbiteri (el presbiteri presenta un absis de set trams, el central dels quals és ocupat pel retaule major, és una obra neogòtica, realitzada per l'escultor manacorí Miquel Vadell) i la capçalera o creuer.

El patrocini d'aquesta reforma, com es fa evident en els principals motius heràldics del temple, fou de Josep d'Espanya i Rossinyol de Defla, comte d'Espanya, que el juny de 1879 oferí 103.640 reals per a les obres d'ampliació de l'església.²

¹ Hem de deixar constància que la historiografia no ha estat generosa amb l'estudi i recerca d'aquestes peces artístiques a Sineu. No consta cap monografia ni cap investigació que faci referència a la donació del comte d'Espanya a finals del segle XIX al municipi sineuer. La bibliografia consultada per a la realització de l'estudi ha estat la següent: GOMILA, M.A.: *Família i herència a Mallorca. Transmissió patrimonial i organització familiar a la societat rural mallorquina (1880-1890)*. Sineu, Vilafranca i Capdepera, Palma, 2004; MULET, B.: *Les possessions de Sineu. Història i patrimoni*, Palma, 2009; ROTGER, J.: *L'església de Sineu*, Palma, 1944; VANRELL, J.: *Descripción de la parroquia de Sineu*, Certámenes del Seminario, Palma, 1926.

² LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca*, v. V (1871-1880), Palma, 1900, p. 641.

El projecte fou obra de Joaquim Pavia Birmingham i l'executor fou el mestre d'obres sineuer Antoni Ferriol; l'inauguració solemne es va dur a terme el 18 de setembre de 1881.

Seguint el recorregut pel mecenatge de la família Espanya cal destacar, vora l'altar, la cadira del comte, un seient de noguer amb què els fidels agrairen el patrocini de les obres d'ampliació del temple pel comte; un gravat mostra l'escut de la família Espanya i en el respall es pot llegir una inscripció que diu: *Al excel·lentíssim senyor D. Josep de Espanya i Rossinyol. Comte d'Espanya. Fill adoptiu de Sineu. Lo poble agrait. MDCCCLXXXI.* Actualment, la cadira és utilitzada per a les grans solemnitats religioses, especialment, per les visites del Bisbe de Mallorca.

A la sagristia es conserva un bon conjunt d'orfebreria sacra. En destaca, la Veracreu d'estil gòtic i datada el 1556, com també, el copó o píxide hexagonal amb gravats de la Passió del segle XVI. El tresor de l'església de Sineu conserva un joc de canelobres i una creu d'altar de sant Josep obrats amb plata i donades per la família Espanya amb motiu de la benedició de la capella el 1886.³

Actualment, romanen guardades a la capella del Roser, vora l'altar. La seva manufactura amb plata i la seva arquitectura demostra la gran qualitat remarcada a l'escut heràldic de la família Espanya baix la filactèria amb els llinatges *Cominges* i *Foix*. La casa de *Cominges* és una de les famílies més antigues de França i els seus orígens es remunten al segle XI com una rama de la casa ducal Gascona. No oblidem que la família Espanya (*Espagnac*) és d'origen gascona establerta a Mallorca el 1793. En el segle XII, concretament el 1181 Bernat III de *Cominges* es va aliar amb el comte d'Urgell contra el seu cosí Ramon-Roger, comte de *Foix*. És a partir d'aquestes unions familiars quan comença la unió nobiliària que en l'actualitat persisteix en quatre rames, una de les quals és la del comte d'Espanya.⁴

Les arts menors al servei de la litúrgia es completen amb dues bacines de grans dimensions, un salpasser de plata obsequi del bisbe Jacint Maria Cervera Cervera (1886-1897) el 1888, amb motiu de la seva visita pastoral, i finalment, un porta viàtic de plata en forma de cor.

L'argenteria a finals del segle XIX. El plater Isaura

Les dues peces que el comte d'Espanya patrocinà, la creu i la custòdia, s'han d'interpretar dins els marcs de l'argenteria a finals del segle XIX.

L'orfebreria catalana d'aquest període es caracteritza per la projecció total, tenyida d'eclecticisme, dels estils apresos en l'estudi de la Història de l'Art, que es manifesta en obres amb barreja ornamental dels motius anomenats més clàssics.

Barcelona, ciutat on es va fabricar la creu per part del plater Isaura,⁵ posseïa una fama merescuda i brillant, ja que els seus tallers s'havien mantingut sempre actius des de l'etapa medieval.

³ Quan a l'any 1880 s'inicià l'ampliació del temple parroquial el projecte comprenia, a més de l'absis amb altar major, el creuer, amb els seus dos braços i els corresponents absis laterals. En aquesta capella hi ha també una trona de fusta de cedre, d'estil neogòtic, que és una verdadera filigrana d'ebenisteria.

⁴ Vegem àmpliament a BOVER, J.M.: *Nobiliario mallorquí*, Palma, 1983, p. 155-156.

⁵ ALCOLEA, S.: "L'orfebreria barcelonina al segle XIX", *Revista d'Art*, 6-7, 1981, p. 141-191; DALMASES, N. *et alii*: *Argenters i joiers de Catalunya*, Barcelona, 1985.

Una faceta molt peculiar de l'art barceloní del segle XIX, les múltiples manifestacions del qual s'haurien d'estudiar en profunditat, és la que correspon a les connexions entre l'Art i la Indústria, i concretament les aplicacions de la Indústria a l'orfebreria per tal de fer-la més abastable.

Dels establiments més destacats de l'època és el de Francesc de Paula Isaura i Fargas,⁶ lloc on es va fabricar la creu. L'artista havia estat deixeble de l'Escola de Llotja i més tard viatja per Europa (França, Alemanya, Anglaterra i Àustria) per estudiar els progressos que es feien en aquests països respecte al conreu de metalls.

De retorn a Barcelona establí una fàbrica per a desenvolupar les recents aplicacions dels procediments galvànics a l'argentat i daurat.

En 1866 va introduir un nou material per a la fabricació de vasos sagrats, el bronze d'alumini, el qual va obtenir l'aprovació pontificia, i en els anys successius va ampliar particularment el nombre de realitzacions d'àmbit religiós, i en tot el relatiu a la solució de les necessitats decoratives que exigia el progressiu desenvolupament de les comoditats i de la complexitat en l'àmbit residencial de la burgesia i la noblesa.

Respecte als seus treballs per a l'Església cal destacar les nombroses notícies corresponents a l'any 1882.

El 23 de maig es diu que havien quedat col·locades en el presbiteri de la catedral de Girona quatre llànties de bronze daurat i d'estil gòtic que inicialment Isaura havia pensat posar en les columnes del baldaquí del retaule major. El 6 de juny s'exposava, al taller Isaura, un temple de tres cossos, tot de metall blanc i amb petites estàtues daurades. El primer cos, format per vuit columnes posades a parells amb capitells daurats, allotja una custòdia acuradament cisellada. En el segon cos se situa un grup ben modelat de la Trinitat coronant la Verge, en el tercer, l'Assumpció de la Verge. En els angles del primer i el segon cos hi van figures dels Evangelistes i de les Virtuts Teològals, mentre que la cúpula del tercer és rematada amb l'estàtua de Sant Joan Baptista. Frisos i cornises dels diferents cossos són embellits amb relleus al·lusius a l'Església i a l'Eucaristia. Finalment, cal dir que tenim notícia de les seves activitats des del 1853 fins a la seva mort el 12 de maig de 1885, és a dir, al llarg de més de trenta anys plens de destacades realitzacions artístiques.

Respecte a la creu neogòtica de Sineu fabricada pels tallers Isaura de Barcelona l'any 1878, la seva mida és d'un metre d'alçada i des del punt de vista iconogràfic hem de ressaltar la figura de Crist crucificat i les Virtuts Teològals (fe, esperança i caritat) que, possiblement serviren d'exemple per la posterior fabricació de la peça citada anteriorment de 1882.

Finalment, la valuosa custòdia *de set pams i mig d'alçada* se l'anomena també ostensori o *ostensorium* del llatí *ostentare* que tenen el seu origen a la institució de la festa anomenada del Corpus a mitjan segle XIII. Al culte catòlic, és la peça d'or, o altre metall precios, on es col·loca l'hòstia, després de consagrada, per a adoració dels fidels. Les seves formes són variades, però una de les més comunes és la de sol, de l'origen del qual es tenen discrepàncies. Cal destacar les figures dels arcàngels sant Miquel (dreta) i sant Rafel (esquerra).

⁶ MAESTRE, V.: "Francisco de Paula Isaura (1824-1885), bronceista y platero", *Locus Amoenus*, 1, 1995, p. 209-225; PÉREZ DEL CAMPO, L. *et alii*: "Tradición e innovación en las artes industriales: el palio de plata de 1871 de Francesc Isaura", *Revista del instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 69, 2009, p. 20-33.

A continuació, oferim la transcripció íntegra del material històric i artístic conservat a l'Arxiu Parroquial de Sineu de l'any 1878⁷ que fa referència a l'escriptura de donació de les dues obres d'art litúrgiques.

Font documental

Portada. *Copia autorizada de las escrituras de la Custodia y Cruz de plata regaladas por el Excmo. Sr. Conde de España.*

Escritura de la donación de la Cruz

{f. 1r} Número doscientos cuatro. *En la ciudad de Palma, capital de la provincia de las Islas Baleares, día ocho de agosto de mil ochocientos setenta y ocho. Ante mí D. Miguel Pons y Barrutia, notario del Ilustre Colegio de este territorio y vecino de dicha capital comparecen, el Excmo. Sr. D. José de España y Rossiñol, conde de España y Grande de España de primera clase, viudo y hacendado y vecino de esta ciudad de una parte, y de la otra los Reverendos Señores D. Rafael Ignacio Rubí y Pocoví y D. Gabriel Ramis y Llompard, presbíteros, el primero ecónomo y el segundo teniente de cura y coadjutor de la iglesia parroquial de Sineu, de cuyo pueblo son vecinos, todos mayores de edad a quienes doy fe conocer, asegurando la certeza de dichas circunstancias comprobadas y justificada con sus cédulas personales que me han exhibido y resultando su capacidad legal para otorgar la presente escritura de dedicación de una cruz, libremente dicen:*

1_Que S.E. mandó fabricar por Isaura, platero de Barcelona y costeó en mayo último una cruz de plata de orden gótico de un metro de altura, que tiene en los cuatro brazos la figura de las virtudes teologales, a su pie las armas de S.E. y al reverso en el crucero esculpida la siguiente inscripción: "Es propiedad de la Casa de España Rossinyol de Denla por haberla costeado el Excmo. Señor D. José de España y Rossiñol de Defla conde de España y Grande de España, de primera clase. Año 1878".

2_El Excmo. Conde de España de su libre y deliberada voluntad dedica perpetuamente al culto divino la expresada Cruz, y la entrega en este acto a presencia mía y de los testigos instrumentales a la Parroquial de la Iglesia de Nuestra Señora de los Ángeles de la villa de Sineu y en nombre y representación de la misma a los citados Señores ecónomos y teniente Cura para el uso de dicha {f. 1v} Iglesia con expresa reserva de la nuda propiedad para sí y los suyos. Hace esta entrega para mientras la cruz tenga la aplicación al fin a que esta está dedicada y con la condición resolutoria de que ha de quedar invalidada tan luego como en cualquier tiempo, próximo o lejano y por cualquier causa o motivo aún de los imprevistos se demoliere dicha Iglesia o dejase de estar aplicada al uso y culto de la misma aquella alhaja: pues para entonces expresamente se reserva S.E. para sí y los suyos, la facultad de retirar de propia autoridad dicha cruz y destinarla al uso de otra Iglesia a su libre albedrío si ocurriere el hecho en sus días, pero si hubiese ya fallecido tendrá igual derecho su heredero con la obligación de destinarla con acuerdo del Ilustrísimo y Reverendísimo Prelado de

⁷ APS, Donacions (segle XIX), 1878.

esta Diócesis y aplicarla perpetuamente y con las condiciones y circunstancias que crean convenientes los Señores designantes, secundarlo al fin piadoso y deliberado de S.E. de que dicha Cruz esté dedicada perpetuamente al culto en alguna Iglesia.

3_Los citados Reverendos Señores ecónomo y coadjutor, llevando este según asevera la representación y consentimiento de los presbíteros de la Iglesia Parroquial de Nuestra Sra. de los Ángeles de Sineu, aceptan la dádiva que el Excmo. Señor Conde de España hace de la referida cruz, de la cual se hace cargo el Señor ecónomo y la recibe ahora para el uso de la citada Iglesia, prometiendo respetar en todos tiempos por la condición arriba consignada y si viniere el caso de la restitución expresada no lo permitáis Dios como os ruegan los Señores otorgantes por intercepción de la Virgen de los ángeles efectuará inmediatamente la parroquial Iglesia de Sineu la entrega de dicha cruz al Señor Conde o a los suyos, sin esperar previa orden de autoridad alguna, civil ni eclesiástica y consentirá que de propia autoridad la tomen S.E. o los suyos si hubiere cualquier retardo sea cual fuere la causa que lo motivare: y por esta dádiva dan las gracias a S.E. en nombre de la Iglesia que representan y suplican a Dios que acepte favorablemente esta ofrenda y se le premie y a toda su familia.

Son testigos Antonio Moll y Carrió, Gabriel Real y Payeras de esta vecindad y sin impedimento legal para ello.

{f. 2r} Leída íntegramente esta matriz a los Señores concurrentes por no haber usado de su derecho que les advertí tenían a leerla por sí, la ratificaron y firmaron. Las cédulas personales están expedidas la del Señor Conde por el alcalde de Palma en octubre último talón 2.664 y las otras por el de Sineu en catorce de septiembre, talones uno y dos, doy fe. El Conde de España. Rafael Ignacio Rubí ecónomo. Gabriel Ramis, presbítero, Antonio Moll, Gabriel Real. Signado y rubricado. Miguel Pons y Barrutia. Es primera copia de la matriz número doscientos cuatro de mi protocolo corriente y la libro para D. Rafael Ignacio Rubí en este pliego del sello quinto número 0054185 en Palma dicho día. Firmado Miguel Pons y Barrutia.

Escritura de la donación de la Custodia

{f. 1r} Número 65. Se pase por esta pública escritura que el Reverendo Cura párroco de esta villa de Sineu, el Señor D. Miquel Serra presbítero y la Reverenda Comunidad de la misma, dicen: que el Excmo. Señor D. José de España y Rosiñol, Conde de España y Grande de España de primera clase entregó a dicho Señor Párroco y Reverenda Comunidad, para el uso de esta parroquial Iglesia de Nuestra Señora de los Ángeles, una custodia de orden gótico, de siete palmos y medio de elevación, de metal dorado que tiene a la derecha del viril y rayos que son de plata, el Arcángel San Miguel y a la izquierda el Arcángel san Rafael y al pie de ella el escudo de Armas de dicho Señor Conde, construida a sus expensas, en la inteligencia de que dicho Señor Conde hizo la entrega de la mencionada custodia bajo la condición expresa de que si {f. 1v} en cualquier tiempo y por cualquier causa dejase de estar destinada al uso y servicio de la citada parroquial Iglesia de Nuestra Señora de los Ángeles de Sineu, quería reservarse por sí y sus herederos y sucesores perpetuamente la facultad, como dueño propietario de la misma de retirarla y destinarla a otra iglesia a su libre albedrío o disponer de ella como le parezca. Por tanto deseosos el Reverendísimo Cura Párroco y los propietarios que componen esta Reverendísima comunidad, de que

perpetuamente y públicamente conste el modo como el Excmo. Señor Conde de España les ha hecho cesión de dicha custodia, que repite es exclusivamente para el servicio de la parroquial Iglesia de Nuestra Señora de los Ángeles de esta villa, hacen la presente formalidad de donación, reconociendo como verdadero dueño propietario de la custodia a S.E. queriendo que en fuera de este auto pueda el Excmo. Señor Conde usar de su dicho en todos tiempos, luego que se falte al fin porque ha verificado la entrega {f. 2r} expresada dando al mismo tiempo los Señores otorgantes las más expresivas gracias al repetido Conde por la cesión que ha hecho en beneficio de esta Parroquial Iglesia. Así lo otorgan y suscriben el Doctor D. Miquel Serra presbítero y párroco, el Señor D. Vicente estela párroco, D. Antonio Munar presbítero, D. Juan Real presbítero, D. Antonio Riutort presbítero, D. Rafael Gual presbítero y D. Jaime Crespí presbítero, conocidos por mí el notario receptor infrascrito, siendo testigos requeridos al efecto, D. Pedro Raimundo Real y Antonio Ribas vecinos de esta uno de los cuales firma por el citado Señor Estela por no poder firmar por carecer de vista de todo lo cual doy fe.

{f. 3r} Es primera copia de la matriz número sesenta y cinco del protocolo del notario D. Pedro Francisco Riutort correspondiente al año mil ochocientos setenta y ocho. La expido yo D. Miguel Ignacio Font archivero de protocolos del distrito notarial de Palma de Mallorca para D. Rafael Ignacio Rubí, como ecónomo de la parroquial Iglesia de la villa de Sineu, en este pliego del sello quinto número 57.122 que es correspondiente atendida la manifestación hecha por el interesado de que el valor de los bienes de que se tratan no excede de cuatro mil pesetas. Palma, diez y seis de septiembre de mil ochocientos setenta y ocho. Firmado, Miguel Ignacio Font.

Fig. 1 Fig. 2

Fig. 1 i 2 Francesc Isaura Fargas. Creu de plata i detall de l'escut d'armes Cominges i Foix. 1878

Fig. 3 Francesc Isaura Fargas. Custòdia. 1878

Fig. 4 Ricard Anckermann. Retrat de Josep d'Espanya Rossinyol (1808-1890), II comte d'Espanya. Ca. 1878

Parròquia de Sineu. Fotografies de l'autor

Fig. 3

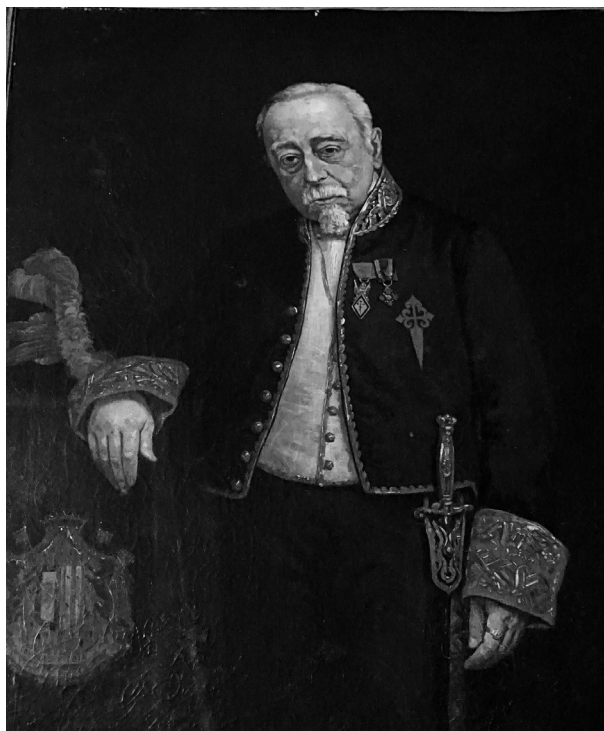

Fig. 4

RECENSIONS

LULLUS, Raimundus:
*Raimundi Lulli Opera latina / Tomus XXXV, 54-60
 Annis 1294-1296 composita*, Colomba, Coralba;
 Tenge-Wolf, Viola (ed.), *Corpus Christianorum,
 continuatio mediaevalis*, 248, Turnhout, Brepols
 Publishers, 2014, 450 p.

Antonio Ortega Villoslada

Societat Arqueològica Lul·liana

Continuando con la edición de los textos lulianos,¹ el presente volumen recoge los redactados entre 1294 y 1296, mayormente en Nápoles. Son siete obras que representan en la vida de Ramón Lull un cambio de concepción tras su primer gran desencanto con el mundo intelectual y político. Su arte es incomprendido y no se toma en cuenta las propuestas que plantea para la conversión del infiel. Así, él mismo ha comprobado las dificultades que acarrea la misión pastoral en tierras musulmanas y la imposibilidad de aplicar en la práctica un Arte en exceso complejo para ser un arma dialéctica efectiva en la disputa con los sabios musulmanes. Tales reflexiones le llevan a escribir la *Lectura compendiosa Tabulae generalis*, obra concebida en Túnez –lugar en el que llega a creer que será ejecutado por su proselitismo pero se procederá a su expulsión–, inicia su redacción durante la travesía a Nápoles. El objetivo es claro: simplificar el Arte sobre una estructura cuaternaria sustentada en el modelo de los clásicos cuatro elementos: explicación de las figuras, mezcla de principios, aplicación de las reglas a los principios y, finalmente, manejo de las tablas. Las proposiciones aportadas a modo de ejemplo, en las que aporta la solución, pueden parecer peregrinas pues relacionar salamandras con fuego, hablar de las virtudes del sol o sobre los pecados de los ángeles no parecen elementos de suficiente calado filosófico. No obstante, y como siempre en el beato, el recurso al ejemplo simple encierra el camino hacia Dios.

¹ Textos a cargo de: Coralba Colomba: *Lectura compendiosa Tabulae generalis* y *Lectura super tertiam figuram Tabulae generalis*. Textos a cargo de Viola Tenge-Wolf: *Liber de sexto sensu, i.e. De affatu*; *Floris amoris et intelligentiae*; *Disputatio quinque hominum sapientium*; *Petitio Raimundi pro conversione infidelium ad Coelestinum V papa*; *Petitio Raimundi pro conversione infidelium ad Bonifatium VIII papam*.

No satisfecho con el resultado de la *Lectura compendiosa*, que no concluye hasta 1296, emprende la redacción de una nueva obra, la *Lectura super tertiam figuram Tabulae Generalis*, cuyo objetivo es clarificar el mecanismo del Arte tomando como modelo la tercera figura sobre la cual explica el proceso y ordenación de las figuras, sus posiciones y las cuestiones (generales y no generales) basándose en las diez reglas que pretenden abarcar desde los entes celestiales a la materia y sus cualidades. Y todo con el objetivo de simplificar su sistema, aspecto no dado por finalizado hasta 1308 con el *Ars generalis ultima*.

Resuelta momentáneamente la explicación del Arte, en la vigilia de Pascua de 1294 determina *investigare sextum sensum quem appellamus affatum*. Nuevamente el modelo cuaternario le sirve para estructurar la obra. Parte de los sentidos básicos (*sensu communi*) y pasa a distinguir sobre las cosas necesarias o no necesarias para concluir que el *affatus* no pertenece al campo de los otros sentidos y, acto seguido, dar su definición y esencia. El título de la obra, *Liber de sexto sensu, i.e. De affatu*, juega con un doble sentido. Por un lado el término *sensus, -us* indica interioridad (sensación, sentimiento, opinión, seso, idea, pensamiento...) frente al *affatus, -us* que refiere la expresión de lo interior, es decir, el discurso, la plática o el dirigir la palabra a alguien. En la mente de Llull no cabe el *flatus vocis* del nominalismo extremo, por lo que analiza el órgano (pulmones, lengua, paladar) junto al concepto pues la finalidad del *affatus* es manifestar aquel concepto formado en el interior de la sustancia animada y pensada, capaz de influir en la razón racional e imaginativa, objetivo final de las disputas filosóficas. Eso sí, todo ello expuesto según el *Ars inventivae* de la Tabla General y con el claro objetivo de analizar la concordancia entre mente/idea y voz/expresión, pues frente a la forma pasiva de la voz, *affatus est potentia activa*.

Aún en Nápoles, pergeña una nueva obra con el mismo objetivo de clarificar el Arte. *Flores amoris et intelligentiae* es un libelo, en su acepción clásica, en el que desarrolla nuevamente los habituales principios y su simbología alfabética. Dedicado a Celestino V, quizás como preámbulo a la petición que le hará sobre la conversión del infiel, pretende lo de siempre: que Dios sea conocido y amado por todo el mundo. Amor/Fe del cual nacen las flores del opúsculo en las que la relación entre *amic e amat* permite a Llull desarrollar nuevamente una explicación del Arte. La inteligencia/razón es tratada según los mismos principios del amor y asevera que aquella le permite vencer a los infieles y probar la verdad de la fe romana, eje de su vida.

Y es que la experiencia tunecina le había reforzado su propuesta, ya asentada desde los tiempos de Miramar, de la *disputatio* como vía para convertir al infiel, de ahí que en la *Disputatio quinque hominum sapientium* los cuatro sabios del orbe cristiano (ubicados en un *locus amoenus* perfecto) se apresten a disputar con el sarraceno según, cómo no, cuatro puntos y siguiendo el orden filosófico y la vía de la razón. Ahora bien, una razón que no puede estar por encima de la fe y así la Santísima Trinidad, Encarnación y Resurrección de Cristo y otras cuestiones fundamentales de la fe cristiana desfilan por las páginas de esta larga obra. Tal distinción tiene su importancia pues la disputa se realiza con un sarraceno experto en filosofía impregnada del aristotelismo que convulsiona París, por lo que razona Llull que si ha de desarrollar un instrumento apologetico eficaz habrá de recurrir también a la argumentación racional.

Cierra el presente volumen dos peticiones idénticas en la práctica. Trasladado a Roma, la elección del reformista Celestino V le permite vislumbrar un nuevo intento de obtener el favor del papado, mas su renuncia en diciembre de 1294 y el ascenso de Bonifacio VIII le obliga a reescribirla para presentarla ante un pontífice que se implica definitivamente en la cuestión de la excomunión del rey de Aragón y que por el tratado de Anagni decretará en 1296 la reintegración del archipiélago balear, o sea, de su tierra de nacimiento, a su rey y amigo Jaime II de Mallorca. Ambas peticiones presentan las mismas demandas: guerra contra el infiel, financiada con la décima eclesiástica, en el doble ámbito militar y teológico; unificación del cristianismo; recurso al tártaro –en recuerdo del Preste Juan en cuya búsqueda enviará el papado a fray Jean de la Carpine y otros– y la conversión por la razón y la palabra, es decir, a ofrecimiento del propio Llull, mediante el Arte.

Los fracasos y sinsabores de estos años anuncian y dan cuerpo al *Desconort*, redactado en 1295, un poema intimista en el que el propio Llull se describe como “desconsolado” y reconoce que, tras tanto fracaso y decepción, es considerado como un loco, aunque ya sabemos que es un loco de amor divino.

MOREY TOUS, Antònia:
L'ofici dels "bons conductors". Els amos de possessió a Mallorca (segles XVIII-XIX), Palma, José J. de Olañeta, Editor, 2015, 230 p.

Pere Salas Vives

Universitat de les Illes Balears

No descobrim res si diem que la pagesia mallorquina, com la d'arreu, ha patit un procés d'esteriotipació que l'ha uniformitzada i l'ha situada fora del procés modernitzador, fins i tot de la civilització, segons el model establert per Norbert Elias. Eugen Weber arribà a equiparar el món rural al salvatgisme de les colònies, per tant els pagesos havien d'esdevenir ciutadans per crear una veritable nació política. Aquestes interpretacions no anaven molt lluny de l'essencialisme d'Edward Said, en considerar la cultura occidental com a capitalista, industrial, urbana i estatista. Cosa similar havia dit Georges Sand o els regeneracionistes. En conseqüència, la historiografia espanyola en general i la de Mallorca en particular, ha culpabilitzat el camperolat i, especialment les seves capes dirigents, del fracàs del liberalisme, del caciquisme, de la corrupció i la ineficàcia de l'Estat espanyol.

Tanmateix, des de fa uns anys l'estereotip s'ha començat a esquarterar. En l'àmbit colonial Homi K. Bhabha i el seu hibridisme cultural rebutgen l'orientalisme. A l'Estat, obres com *El pozo de todos los males* de Josep Pujol, Manuel González de Molina, Lourenzo Fernández, Domingo Gallego i Ramon Garrabou, així com la revista *Estudios de Historia Agraria*, han obert noves portes. A casa nostra, cal situar en aquesta línia renovadora el treball seminal d'Isabel Moll i Jaume Suau, "Senyors i pagesos" i, en els darrers anys, les aportacions d'Antoni Vives Riera. La mateixa Antònia Morey ha dedicat bona part de la seva carrera acadèmica a l'estudi del món de les possessions en els seus diferents vessants. Així, un dels primers treballs publicats amb Antònia Albertí a *Randa* en un ja llunyà 1986, estava dedicat al funcionament de Son Vivot d'Inca durant el segle XIX; mentre que un dels darrers ha estat la coordinació, juntament amb Gabriel Jover (un altre dels noms que sobresurten a l'actual panorama de la història agrària), de les jornades celebrades a Raixa el 2011, que també ha generat un llibre col·lectiu titulat *Les possessions mallorquines: passat i present*. Recordem, per si això no bastàs, que Morey dedicà la seva tesi doctoral a l'estudi de la noblesa durant el segle XIX, la qual cosa li serví també per aprofundir en el coneixement de la gran propietat.

L'ofici dels 'bons conductors'. Els amos de possessió a Mallorca, la darrera monografia d'Antònia Morey, s'ha de valorar, abans de res, com el fruit d'una dilatada experiència de l'autora en aquesta temàtica i com un exemple dels fruits que pot donar la renovació de la història agrària. En un nivell més concret, és un llibre del tot pertinent, per quan omple un buit flagrant en la historiografia illenca, com és el de l'estudi en profunditat d'un col·lectiu pagès del qual se n'ha parlat molt però s'ha analitzat relativament poc.

El primer que fa la Dra. Morey, professora d'Història i Institucions Econòmiques del Departament d'Economia Aplicada de la UIB, és definir-nos el seu objecte d'estudi, els

amos. Arrendataris de grans propietats, efectivament, però no només i no sempre. La denominació afectava diverses figures legals a més d'aquells, com són els conductors, majorals i amitgers. En definitiva, eren els pagesos que portaven el maneig d'una gran propietat, encara que també podien ser hortolans de terres més petites. El col·lectiu té els seus orígens a finals del XV i principis del XVI, quan els nous propietaris necessitaven pagesos que poguessin gestionar ("conduir") les seves terres. Tanmateix, el col·lectiu no es consolidaria fins a finals de l'època moderna, període en què se centra l'autora.

Consolidar-se vol dir diferenciar-se de la resta de la pagesia sense deixar de ser pagesos, fins i tot sense necessitat d'esdevenir propietaris encara que això també succeirà. En aquest punt, Antònia Morey realitza un exercici admirable de microhistòria. Analitza diverses nissagues d'amos al detall gràcies a un domini formidable de fonts privades i públiques. Destaquen els casos dels Planes de Son Quint i d'altres possessions i els Rosselló de Son Fortesa, prou significatius per esdevenir representatius de tot un col·lectiu. Només una anàlisi com aquesta ens permet copsar com els amos acumularen, en paraules de Pierre Bourdieu, un capital simbòlic que els feia destacar de la resta dels seus iguals. Tan interessant com això és poder conèixer com aquesta herència invisible es transmetia entre els membres de la família, principalment en línia descendent però també els membres col·laterals. El tractament d'honor i d'amo des de finals del XVIII aplicat als conductors de possessió era la visualització social de la preeminència aconseguida. En un segon estadi, a vegades quasi paral·lel en el temps al primer, es produirà l'enriquiment material. Ens ho demostra l'herència d'Antoni Planes 'major', valorada el 1694 en 12.640 lliures, similar a la d'un senyor de poble. Per la seva part, Antoni Rosselló Pizà va haver d'esperar al 1858 per esdevenir el propietari de la possessió que havia arrendat ell i els seus avantpassats.

Una altra de les virtuts del treball de Morey és la connexió que estableix entre les estratègies familiars i el context històric en què es desenvolupen, essencial per tal d'explicar la causalitat del seu ascens social. En els casos esmentats, el control de la producció, de la mà d'obra local, els salaris baixos dels treballadors contractats i la preeminència social adquirida els feia, a la pràctica, gestionar a favor seu uns contractes d'arrendament que només en aparença els donaven poc marge de maniobra. Almanco a la primera meitat del vuit-cents, l'evolució de la renda de Son Fortesa va ser favorable als arrendataris i no als senyors. Llavors les lleis desvinculadores que imposà l'Estat liberal possibilitaren que, el 1858, la possessió fos venuda. Història general i història familiar admirablement entrelaçades. Tanmateix, com ens adverteix l'autora, no totes les famílies d'amos seguiren el mateix camí. Altres es mantingueren o descendiren socialment. Una mostra fefaent que estam davant d'un grup heterogeni, encara que possiblement el més destacable històricament siguin els casos d'èxit i no de fracàs.

Però era compatible aquest èxit familiar amb el procés de modernització? Per respondre aquesta pregunta n'hem de respondre una altra, què volia dir el concepte "a ús i costum de bon conrador" que encapçalava els contractes d'arrendament des de finals del XVII? En principi, estam davant un altre dels indicadors que ens demostren la submissió dels gestors de l'explotació agrària als propietaris i, el que és pitjor, a la tradició, la qual cosa sumiria la possessió en el pou de l'immobilisme. Tanmateix, la cosa era més complicada. L'autora ens adverteix que estam davant d'una expressió polisèmica, que podia interpretar-se de forma distinta depenent de l'època i la tipologia de les terres a què es referia. Així, veritablement podia tenir un caràcter agronòmic originari de l'Antic Règim, que prescrivia l'aplicació d'un

determinat sistema de conreu a més d'altres aspectes simbòlics, però que, amb el pas del temps, quedaren superats. De fet, a finals del segle XIX, a diferència del que pensaven els agrònoms acadèmics, la clàusula era tan genèrica que permetia un marge de maniobra amplíssim als amos (arrendataris o amitgers), com ho prova l'augment de prescripcions concretes en molts de contractes o la presència de garriguers i majorals per vigilar-los. Per tant, en aquests moments es tractaria d'una simple prevenció contractual per assegurar que la terra s'explotàs "a consciència" i que el comportament dels amos guardàs una certa consideració envers els senyors, la qual cosa no afectaria ni la tècnica agrícola emprada ni l'especialització de l'explotació. Es tracta d'una afirmació important, per quan no només eximeix la gran propietat, el sistema d'arrendament i els amos de l'endarreriment agrari, sinó que permet afirmar a l'autora que la possessió va ser un element de modernització del camp mallorquí i, per derivació, de l'economia illenca, durant el segle XIX i principis del XX.

Els amos, gràcies a la conjunció de la preeminència social entre la pagesia i el domini econòmic anaren acaparant el poder local de forma creixent. Un cop més el context històric els va ser favorable, ja que se situaren com un nexa imprescindible tant pels poders exògens (ja siguin els senyors com els partits polítics necessitats de vots) i la comunitat, que cada cop més depenia de l'Estat. La utilització d'una simbologia pròpia, que anava des d'una forma de vestir peculiar fins a un tractament exclusiu, ens ho demostra. Per lògica, aquesta situació els havia de permetre, més prest o més tard, ocupar els càrrecs municipals. Tanmateix, en aquest punt matisaria un pèl l'afirmació que aquest accés es va produir, de forma genèrica, al XIX, sinó que més aviat i pel que sabem fins ara, seria més propi de les primeres dècades del segle XX. En bona part això s'explicaria per la manca de formació reglada que tindrien aquests col·lectius pagesos, que si bé no era un obstacle per dur els comptes de l'explotació com bé analitza Morey, sí que ho era per accedir a les institucions liberals de l'època, com era el càrrec de batle o de determinades regidories. Tanmateix, l'extensió de l'alfabetització havia de rompre ràpidament aquesta barrera. Una cosa diferent és que els amos participessin directament de la politització de la pagesia, que acompanyà l'adveniment del liberalisme en el sentit que apunten Miguel Cabo i Xosé R. Veiga.

En fi, un llibre imprescindible per començar a repensar una Mallorca molt més oberta i moderna del que les aparences indiquen, mitjançant l'estudi d'un dels paradigmes del conservadorisme, els amos de possessió.

PASTOR SUREDA, Bartomeu:
La vinya i el vi a la Mallorca de finals del segle XIX. Una revisió del tòpic de la fil·loxera, Palma, Leonard Muntaner, Editor, 2016, 84 p.

Miquel J. Deyà Bauzà

Universitat de les Illes Balears

El subtítol del llibre que aquí analitzem és ben clar de quina és una de les finalitats de l'obra: desmuntar un tòpic. Els tòpics, com les llegendes i mites, tenen una relació ambigua amb el lletraferit i singularment amb l'historiador. De vegades, a la nostra infantesa o en el període de la nostra primera formació, ens fan més cridaner –sovint fins i tot més amable– l'estudi d'un fenomen o de la història en general. Tanmateix, a mesura que ens endinsem dins l'estudi científic l'intel·lectual redimensiona –a vegades s'enfronta fins a intentar eliminar-ho– al tòpic que antany ens pareixia atractiu. La història rural del nostre país no està exempta de tòpics. Des de les oliveres mil·lenàries, totes elles bastant més joves, a la introducció de l'ametler per part de la *Sociedad Económica de Amigos del País*. El desenvolupament de la història com a disciplina científica, fenomen bastant més recent del que es pensa habitualment, ens ha demostrat que l'expansió de l'olivera té més a veure amb les estratègies adoptades a partir de, més o menys, la meitat del segle XVI o que la de l'ametler es relaciona més amb comportament de petits i mitjans propietaris en una combinació de cultius herbacis, bàsicament cereal, i arboris (ametler, figuera, garrovers...) en un policultiu que molts de nosaltres encara visquérem.

La història de la viticultura a Mallorca ens és bastant ben coneguda en les seves línies essencials. Des dels privilegis que donaren Jaume II, Joan I o el Rei Martí a Alcúdia per a sembrar vinya atesa la seva escassa idoneïtat pel conreu de cereal, segons es recull en el privilegi del darrer rei citat. Tanmateix l'expansió de la vinya en el conjunt de Mallorca s'ha de vincular a l'exempció de delmes atorgada per Carles I, una gràcia que hagué de ser assumida per l'Església de Mallorca per la part del delme que corresponia al Bisbe i al Capítol de la Seu. Des de llavor cups i cellers ens apareixen per a multitud de viles de Mallorca. Res d'això és comparable ni ha quedat en el subconscient mallorquí de manera tan profunda com l'expansió de la vinya fruit de la fil·loxera a França. L'epidèmia al país veí hauria provocat, provocà de fet, una expansió d'aquest conreu a Mallorca, beneficiant singularment a Felanitx. Contràriament el tòpic arrelat a la nostra història rural fins a l'obra de Bartomeu Pastor culpària a l'arribada de la fil·loxera del desastre i de la ruïna del sector. Ja sabem que les causes naturals, les epidèmies, les pedregades, les sequeres, les pluges fora de temps i altres factors que la natura i/o l'Altíssim ens envien són l'excusa perfecta per a defugir de la responsabilitat de l'ésser humà i, concretament, de les nostres responsabilitats. Aquesta és, per ventura, la millor virtut de l'obra que ara analitzem, col·locar les causes de la ruïna de la viticultura mallorquina de les darreries del segle XIX no tant en factors exògens com en els endògens, en el propi comportament del sector i dels mallorquins durant els anys del boom. L'aposta per un augment de la producció abandonat la lluita per la qualitat, l'estratègia a favor del curt termini –ja se sap que la cera

l'han d'agafar quan cau— resultà, en aquell cas com en altres, un obstacle per a un veritable desenvolupament econòmic, substituït —també com en tantes altres ocasions de la nostra història— per un mer i conjuntural creixement.

Pastor ens analitza les estratègies que s'adoptaren a l'empara de la demanda exterior, vinculant-les a elements que la historiografia, penso, ha oblidat en els darrers anys. Des d'aquesta òptica és ben oportú col·locar com un dels primers elements d'anàlisi de l'expansió vitícola a Mallorca els tractats comercials hispano-francesos de 1877 i 1882, com també vincular la crisi al tractat de 1892. Es pot fer història econòmica del segle XIX sense que la política aranzelària estigui ben present? Penso que no. Una prova n'és l'intens debat aranzelari que es visqué en aquella pròpia centúria a Espanya. Personalment penso que el debat sobre els aranzels i el proteccionisme no estirà molts d'anys a tornar. La crisi de l'ametla de fa uns lustres, l'actual debat sobre la importació de carn... ens demostren que la qüestió aranzelària roman anestesiada per decisió política, però que pot retornar quan es passi de les queixes espontànies dels productors mallorquins a un discurs clarament exposat, amb un bon anàlisi econòmic i amb un lideratge apartat d'allò que és considerat, gairebé sacralitzat, com a políticament correcte.

Tanmateix no donem la culpa als altres del que ens passa. Una de les causes que fa dels Estats Units d'Amèrica una gran potència és que la major part dels seus ciutadans creuen fermament que allò que els hi passa és responsabilitat seva, de decisions que en el seu moment prenen els propis individus, no de l'estat, dels estrangers, de l'herència colonial o d'altres factors que ens deixen possiblement amb la consciència més tranquil·la però que, en bona mesura, desactiven el mecanisme de prendre mesures correctores. En aquest sentit no es pot responsabilitzar sols a la política aranzelària francesa de la ruïna de la viticultura mallorquina. De fet el tractat que suposà una restricció de les exportacions mallorquines és de 1892, quan la reducció de la superfície conreada de vinya a Mallorca començà el 1889. Cal cercar en l'oferta mallorquina bona part de les causes de la crisi. La combinació entre sobreproducció i baixa qualitat sol ser letal per a qualsevol sector, sobretot en economies on el sistema capitalista se'ns presenta ja amb certa maduresa. Quan s'ho pot permetre, el consumidor opta pel millor, no pel més barat. Des d'aquest punt de vista les informacions que ens aporta l'obra sobre la importació d'alcohol de patata alemany per tal de mesclar-ho amb el vi mallorquí i que així resistís una mica més, és ben il·lustrativa.

Dificultats aranzelàries des de 1892, deficiències en l'oferta..., tanmateix Pastor és un bon coneixedor del món rural actual i de la història rural mallorquina i sap que els preus són un motor important dels canvis agraris. Com a bon coneixedor del comportament dels mercats del segle XIX sap que el preu d'un producte agrícola sempre s'ha de posar en relació amb els d'altres productes agrícoles i singularment amb el preu del cereal. Fa ja anys Labrousse ens ho explicà pel que fa als moments previs a la Revolució Francesa, quan es conjuminaren una superproducció de vi —amb el consegüent descens de preus— amb un augment del preu del cereal; el resultat va ser la ruïna de petits i mitjans camperols que s'havien especialitzat creixentment en la viticultura. Un altre exemple és el distint perfil que ens proporciona en el seu conjunt l'agricultura espanyola en la primera i segona meitat del segle XVIII, quan l'augment dels preus del cereal produïren un menor dinamisme de la viticultura i un retorn al conreu de cereal. En el cas mallorquí dels darrers decennis del segle XIX, Pastor lliga el descens de la superfície dedicada a la vinya també amb el comportament dels preus del cereal.

Un punt de gran interès en relació als tòpics és la possibilitat de la seva quantificació. Assumit el fet que la fil·loxera francesa suposà un augment de la terra mallorquina dedicada a la vinya se'ns fa molt recomanable la quantificació del fenomen. L'autor ho aconsegueix gràcies a les fonts depositades en el Ministeri d'Agricultura, la qual cosa li permet reduir en un percentatge no menyspreable les xifres de terres que foren ocupades en aquells moments per la vinya novella. El fet que les fonts oficials igualessin les quarterades amb les hectàrees suposà un registre no real de l'augment de la superfície dedicada a la vinya. Així, l'autor quantifica que el moment de màxima expansió de la vinya serien les 21.000 hectàrees del voltant de 1891, enfront de les 30.000 que es manejaven anteriorment, una diferència gens menyspreable.

El text té l'avantatge d'inserir factors que en principi no tindrien una relació directa amb l'expansió de la vinya arran de la fil·loxera francesa i de la seva crisi a partir de la recuperació d'aquella conjuntura en el país veí. Així són ben interessants les referències a la llei de colònies agrícoles, sobre les quals l'autor ens ha aportat en altres treballs anteriors una anàlisi ben útil. De gran volada és també el lligam entre la caiguda de l'exportació des de 1895 i la creació de fàbriques de destil·lació i licor, un sector ben rellevant de l'economia mallorquina durant bona part del segle XX.

Com a conclusió podem veure com la realitat sol tenir, com mínim, dues cares. Per una banda l'expansió de la vinya mallorquina ens indica el dinamisme de la societat que respon amb inversió, treball i una nova dedicació de la terra a una demanda exterior. Dinamisme, inversió, capacitat d'innovació i d'adaptació a les exigències del mercat es detecten en aquells moments. Però també és cert que es detecta una excessiva dependència de l'exterior i que empresaris, propietaris i camperols mallorquins es converteixen en peons d'un joc les regles del qual són dictades des de fora; això és també, a parer nostre, una forma de dependència. Del que no hi pot haver dubte és de la capacitat d'adaptació del món rural mallorquí. Davant la menor demanda exterior de vi, quan arriba la fil·loxera a Mallorca (1891) ja s'havien arrabassat 4.000 hectàrees de vinya. El retorn al cereal i, sobretot, a un policultiu en què aquell es combinava amb arbres com ametllers, figures, albercoquers, garroves... fou una etapa posterior, per ventura també amb els seus tòpics que, de ben segur, Bartomeu Pastor ens analitzarà en un proper treball.

SECCIÓ OFICIAL I
DE NOTÍCIES

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA DEL DIA 17 DE FEBRER DE 2015

Essent les 19,30 hrs. del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana els socis següents, Srs.:

Alomar Garau, Gabriel / Antich Guasp, Jerónima / Barceló Adrover, Pep / Barceló Crespi, Maria / Boada Salom, Jaume / Bernat Salas, Nadal / Capellà Galmés, Miquel Àngel / Claret Blanco, Alfredo / Coll Font, M. Carme / Colom Arenas, Carme / Comas Ballester, Juana / Cortès Forteza, Santiago / Danús Burguera, Miquela / Deyà Bauzà, Miquel J. / Font Jaume, Alexandre / Frau Camacho, Faust / Fuster Sureda, Gabriel / Garau Juaneda, Lluís / Garí Pallicer, Miquel / Jaén Pareja, Francisca / Juan Horrach, Antoni / Maíz Chacón, Jordi / Mas Adrover, Joan / Molina Bergas, Francisco / Muntaner Mariano, Lleonard / Obrador Colom, Miquel / Orlandis Morell, Fausto / Orell Jaquotot, Jeroni / Ortega Villoslada, Antonio / Payeras Coll, Antoni / Pérez-Villegas Ordovás, Pablo / Picornell i Galeote, Bernat / Planas Rosselló, Antoni / Ramis Feliu, Rafel / Ramon Estrany, Jaume Xavier / Rosselló Bordoy, Guillem / Sabater Rebassa, Tina / Segura Bonnín, Maria Antònia / Tous Escoubet, Nicolau / Vallespir Bonet, Antoni / Villalonga Morell, José / Villalonga Morell, José Francisco de / Villalonga Villalonga, Felipe de

El president, Sr. Antoni Planas Rosselló, dóna la benvinguda i agraeix l'assistència dels socis a aquesta assemblea i a la missa prèvia a la capella de la Puritat de Nostra Dona de Sant Francesc oficiada per Mn. Nadal Bernat i Salas.

1. Lectura i aprovació de l'acta de l'assemblea del 2014

La secretària, Sra. M. Carme Coll Font, llegeix l'acta de l'assemblea general ordinària i l'acta de l'assemblea general extraordinària de 25 de febrer del 2014 que és aprovada per assentiment.

2. Informació de la presidència

El Sr. Planas explica l'economia que caracteritza l'existència de la SAL, únicament amb les aportacions de les quotes dels socis i de la venda de BSALS aquest any 2014 per 2700€.

Tot i amb aquests inconvenients econòmics, el que també caracteritza la nostra associació és la tasca dels voluntaris. L'any 2014 es feren 4 presentacions de llibres, 1 coedició entre la SAL i la Direcció General d'Universitats, 11 conferències de joves investigadors i els cicles de visites, especialment el del mes de maig a jaciments arqueològics.

Malgrat la manca de subvencions, es va millorant en l'estat de les col·leccions. Pau Pérez-Villegas ha continuat amb l'escanejat de les plaques de vidre. S'han restaurat un Ramon Llull de guix per part de Carme Colom, una adoració dels reis del segle XVI d'un autor del cercle de Gaspar Homs per part de Francisca Jaén i una figura de Ramon Llull amb un llibre de l'Ars amb peanya per part d'Emmanuelle Gloaguen.

Pel que fa a la conservació de la casa agraeix la cura que hi té M. Antònia Segura i exposa que s'ha de reparar urgentment la canal de la façana que es podrà fer gràcies als petits estalvis de què podem disposar.

3. Memòria de les activitats realitzades durant l'any 2014 i activitats programades per al 2015

A continuació el Sr. Antoni Planas explica les activitats realitzades al llarg de 2014

Presentacions de llibres

L'any 2014 a la societat Arqueològica Lul·liana s'han fet les següents presentacions, per ordre cronològic:

Dia 16 de gener es va fer la presentació de *Poder y linaje en el reino de Mallorca durante la Guerra de Sucesión. El Marqués de la Torre*, original del Dr. Eduardo Pascual Ramos i editat per El Tall. La presentació, a càrrec del Dr. Josep Juan Vidal, catedràtic d'Història Moderna de la UIB.

El dia 18 de febrer de 2014 fou la presentació de *Clergues il·lustrats. Un cercle humanista a l'entorn de la Seu de Mallorca (1450-1550)*, original de Maria Barceló Crespí i Gabriel Ensenyat Pujol, i editat per la Catedral de Mallorca. La presentació va anar a càrrec del Dr. Gabriel Seguí Trobat.

El 18 de març es va fer la presentació de les publicacions on-line gratuïtes *Immigrants a Mallorca 1600-1650* i *Mallorquins morts fora, 1600-1652* del Dr. Onofre Vaquer Bennasar, que es troben allotjades dins la web www.linatgesdeMallorca.com.

El dia 21 d'octubre va ser el torn de la presentació de la publicació de la casa *Els conjunts històrics. La protecció del patrimoni immoble de Mallorca*, editada per la SAL i la Direcció General d'Universitats, Recerca i Transferència del coneixement. El volum recull les ponències del seminari del mateix títol que es dugué a terme l'any 2011, a més d'una sèrie de plànols inèdits d'alguns municipis de Mallorca de finals de segle XVIII (Campanet, Binissalem, Maria

de la Salut, Inca, Alaró, Montuïri, Santa Margalida, Lluçmajor, Manacor, etc.) cedits pel professor Josep Morata i el bibliòfil Jaume Fiol. La presentació va ser a càrrec de Miquel Deyà, director general i director de publicacions de la SAL, d'Antoni Planas, president de la SAL i d'Àngel Lull i Francesca Tugores (coordinadors del volum). Seguidament es va fer una taula rodona *Els conjunts històrics de Mallorca. Estat de la qüestió*, amb la participació de Catalina Cantarellas, Francisca Cursach, Antoni Sbert i Sebastià Riutort. Aquesta publicació està disponible al web de la SAL, en format digital. http://www.arqueologicaluliana.com/seminari_SAL_2014_CH.pdf. El 23 d'octubre es va fer la presentació de la publicació *Els conjunts històrics. La protecció del patrimoni immoble de Mallorca* a la secció del Museu de Mallorca a Muro.

El 25 de novembre de 2014 va tenir lloc la presentació de *La lluita per la vida. Administració, medicina i reforma sanitària (Mallorca 1820-1923)*, del qual són autors Isabel Moll, Pere Salas, Joana M. Pujadas i Eva Canaleta. La presentació fou a càrrec del Dr. Josep Bernabeu Mestre, Catedràtic d'Història de la Ciència de la Universitat d'Alacant.

Conferències

També aquest any 2014 ha resultat molt prolífic en l'acolliment de conferències i xerrades a la nostra seu, especialment les impartides per part de joves investigadors.

Dia 14 de gener, Pilar Sastre Alzamora, llicenciada en Història de l'Art, va parlar sobre "Algunes notes sobre l'antic convent de Sant Domingo".

El 28 de gener, va tenir lloc la conferència "L'escultura arquitectònica de finals del gòtic a Mallorca", impartida per la Dra. Antònia Juan Vicens, professora Ajudant d'Història de l'Art de la UIB.

L'11 de febrer, el Sr. Francisco José Garcia Pérez, llicenciat en Història, en va oferir la conferència titulada "Devoción y violencia en Mallorca durante el siglo XVIII: la represión antiluliana durante el pontificado del obispo Juan Díaz de la Guerra".

El 6 de març de 2014, el Dr. Pere Capellà Simó, Professor Ajudant de Didàctica de l'Expressió Plàstica de la UIB i Premi Ciutat de Barcelona 2014 en la categoria d'Història, va impartir la conferència "Les joguines i les seves imatges en temps del Modernisme".

L'1 d'abril, el Dr. Joan Alegret va impartir una conferència amb el títol "*De bello Maioricano* com a poema èpic".

El 9 d'abril es va tractar el tema de les "Filmacions realitzades a Mallorca entre 1898 i 1936. Les primeres imatges cinematogràfiques de l'Illa", per part de la Sra. Magdalena Rubí Sastre, llicenciada en Història de l'Art.

El 29 d'abril, el Dr. Bartomeu Vallori Márquez va parlar sobre "Urbanisme i arquitectura pública a la ciutat romana de *Pollentia*".

El 4 de juny, Antoni Pons Cortès, llicenciat en Història de l'Art, impartí la conferència amb el títol "*La memòria dels difunts i l'evolució arquitectònica de la Seu de Mallorca*".

El 7 d'octubre, Maria Isabel Ripoll Perelló, professora del Departament de Filologia Catalana i Lingüística General de la UIB, va parlar sobre "*Les estratègies de difusió de Ramon Lull o com multiplicar l'obra pròpia*".

El 18 de novembre, el Dr. Joan Matas Pastor, professor titular d'Història del Món Actual y Mitjans de Comunicació del CESAG, va dissertar sobre "*La formació de mestres a les Illes Balears. CESAG, 40 anys d'una institució educativa*".

El 9 de desembre, el Dr. Gabriel Seguí Trobat, Director de la Biblioteca Diocesana i professor de la UIB i del CETEM, parlà de “El cicle de Nadal a la litúrgia medieval mallorquina”.

Visites Culturals

Fa molts d'anys la SAL organitza un cicle de visites culturals durant el mes de maig, coordinat per la Dra. Maria Barceló Crespí. Enguany es va dedicar a la visita de distints jaciments arqueològics.

Dia 6 de maig la visita va ser a la ciutat romana de Pollentia. Les explicacions foren a càrrec del Dr. Bartomeu Vallori, membre de l'equip d'excavació arqueològica d'aquest jaciment i autor de la tesi *Urbanisme i arquitectura pública a la ciutat romana de Pollentia. Ss. II a.C - III d.C.*

Dia 13 de maig, visitarem el poblat de l'Edat del Bronze dels Closos de Can Gaià (Portocolom, Felanitx). Les explicacions foren a càrrec de David Javaloyas Molina, codirector de l'equip d'excavació arqueològica d'aquest jaciment i professor de l'àrea de Prehistòria de la UIB.

Dia 20 de maig, la visita va ser a la Naveta Alemany i Túmul de Son Ferrer (Calvià). Les explicacions foren a càrrec del Dr. Manuel A. Calvo Trias, arqueòleg i professor titular de Prehistòria de la UIB.

Dia 27 de maig es visitaren Son Peretó i L'Hospitalet (Manacor). Les explicacions seran a càrrec de Mateu Riera Rullan, Arqueòleg codirector de l'equip d'excavació d'aquest jaciment.

Visites a la seu de la SAL

El mes de març el professor de prehistòria de la UIB, Jaume Garcia Rosselló, va visitar la casa amb un grup de 10 alumnes. El 12 de juliol, un grup de lul·listes guiats per Bartomeu Bestard visità la SAL.

Donacions

El Sr. Josep de España Bibiloni, descendent del jurista Lleonard Bibiloni, ha fet donació d'un quadre a la SAL. Es tracta d'un retrat del seu avantpassat del segle XVIII.

La SAL ha rebut la donació d'un exemplar per a la biblioteca del llibre: *Catàlech de les obres lulianes d'Oxford* de Josep M. Batista i Roca, Barcelona 1916.

Nou becari

Des del mes de setembre Carles Taberner Moll és el nou becari de la SAL.

Reproduccions i peticions dels fons

S'han demanat reproduir el retrat del Cardenal Despuig realitzat per Giovanni Cades per part de la Sra. Carme Simó i el Sr. Tomàs Vibot.

La Sra. Soad Houman ha demanat reproduir tres plaques fotogràfiques del fons Virenque per incloure en el catàleg digitalitzat de l'exposició “Reproductibilitat 1.0”, que va acollir el museu Es Baluard.

A través del Museu de Mallorca es demanà autorització perquè el lutier Vicenç Farrús Mascarell pogués fer els plànols de l'arpa que es troba dipositada al Museu per tal de poder fer reproduccions.

El Swiss Engineering Institute ens ha demanat la reproducció per a publicació de l'alapadació de Ramon Lull, oli sobre tela.

L'Ajuntament de Palma ens sol·licità la reproducció digital de la imatge del presbiteri de l'oratori de Sant Andreu (Palma) atribuïda a Jules Virenque per penjar en el passadís a devora de la Biblioteca Municipal per recordar que allà estava situat l'esmentat oratori.

El Sr. Alejandro Álvarez, professor de la Universitat de Madrid, ha demanat còpia d'un imprès del segle XVIII del Marquès d'Alòs per a poder utilitzar en un estudi sobre carruatges.

La Sra. Miquela Sacarés ha demanat fotografies amb iconografia Lul·liana.

La Sra. Clara Cassanyes ha demanat un *Bolletí* de 1895 per exposar i una reproducció de les actes de la Junta de Govern de la SAL amb informació sobre els bous de Costitx.

El Sr. Josep Obrador ha demanat reproduir fotogràficament la col·lecció de ploms de la SAL.

L'Arxiu del Regne de Mallorca ha exposat, a finals del 2014, el *Llibre de l'amor compost* (segles XIV-XV), manuscrit original de Ramon Llull que la SAL té dipositat en aquest Arxiu.

També s'ha fotografiat un exemplar del manuscrit de *Fèlix o Llibre de meravelles* que es troba dipositat a l'Arxiu del Regne de Mallorca per a la felicitació de Nadal de Presidència del Govern.

A continuació el president anuncia les activitats previstes per l'any 2015:

Es preveu pel 2015 la publicació del *Bolletí*, que serà el número 71. Una altra de les tasques que està prevista és l'edició en CD del *Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus* i la *Gesta Triumphalia per pisanos facta* per posar-la a l'abast del la comunitat científica perquè fa temps que es troba exhaurida, s'ha demanat que el Dr. Rosselló faci un nou pròleg.

Com és habitual, esperem que el proper curs s'organitzaran conferències que encara no estan previstes i també es faran presentacions de llibres. El mes de maig se celebrarà l'habitual cicle de visites de primavera organitzat per Maria Barceló Crespí que serà a jaciments arqueològics.

El Sr. Miquel Deyá, director de publicacions de la SAL, explica que l'edició de *Els conjunts històrics. La protecció del patrimoni immoble de Mallorca*, per part de la SAL i la Direcció General d'Universitats, Recerca i Transferència del coneixement és continuar amb l'esperit fundacional de la societat que és la protecció del patrimoni de Mallorca. A continuació presenta el número 70. Enguany consta de 325 pàgines. Comenta que els articles publicats abracen totes les branques de la Història: arqueologia, Història medieval, moderna, contemporània, Història de l'Art, una nota sobre Napoleó, 2 articles de documents i 6 recensions.

El director de publicacions destaca el caràcter científic de la revista per la qual cosa els articles han de seguir un protocol d'avaluació externa que el consell de redacció rep i actua en conseqüència.

Recorda que el 31 de maig expira el termini per entregar els originals.

Agraeix la feina feta pels avaluadors, consell assessor i el consell de redacció i molt especialment a Miquel Àngel Capellà, secretari del *Bolletí*.

4. Moviment de socis.

La secretària llegeix el moviment de socis.

Altes

1353 Luís Garau Juaneda / 1354 Cristina Ortiz Moreno / 1355 Jaume Xavier Ramon Estrany / 1356 Arxiu Capitular / 1357 Roberto Cayuela Reixach / 1358 Magdalena Rubí Sastre / 1359 Pilar Garcias Maas / 1360 Francesc Fenoy Cañellas

Baixes

Causa baixa per defunció:

Joan Verger Garau

Baixes voluntàries:

Jaume Deyá Miró / Bartomeu Vilar Perelló / Gracia Paz Sanz / Guillem Fiol Pons

5. Balanç econòmic, estat de comptes i pressupost pel proper exercici.

El tresorer, Sr. Vallespir, informa dels comptes de l'exercici 2015.

Cobraments	
Quotes socis	17.370

Pagaments	
Aigua	245,77
Electricitat	420,36
Telèfon	708,32
Beques	1.709,19
Despeses oficina	1.807,90
Despeses neteja	1.644,35
Seguretat social	411,90
Rebutis tornats	1.305
D. Devolucions	208,73
D. Cobraments	679,66
Impremta	5.082
Mant. Comptes	38
Impostos	1.934,50
D. Activitats	0
Inversions	0
D. Conservació	359,78
Altres	0

Existències inicials	
Banc Mare Nostrum (25)	18.370,91
CaixaBank (53)	22.146,88
Caixa Oficina	103,10
	40.902,67

Existències finals	
Banc Mare Nostrum (25)	18.370,91
CaixaBank (53)	26.731,66
Caixa Oficina	525,62
	45.627,76

El tresorer de la SAL destaca que s'ha d'eliminar la despesa dels rebuts retornats que ascendeix a 1.305 €. També que tot i això s'han estalviat 4.725,09 €. Les obres de la canal de la façana tenen un pressupost de 900 € que s'hauran de pagar el 2015.

Sobre el nou Impost de Societats aclareix que només s'haurà de tributar per la venda de llibres i que és possible que el format del pressupost canviï.

6. Assumptes de tràmit

No hi ha assumptes de tràmit.

7. Precs i preguntes

El consoci Guillem Rosselló pren la paraula per demanar si respecte de la possible desaparició del bust d'August es farà alguna acció. El president li respon que el Ministeri de Cultura ha denegat el permís d'exportació, que havia estat sol·licitat per la propietat, i que el Consell de Mallorca ha iniciat la incoació d'un expedient de declaració de BIC. En aquestes circumstàncies, considera que no és necessària una intervenció de la SAL.

Essent les 20.20 hores, sense més temes per tractar, el president agraeix la presència de tots els socis assistents a aquesta assemblea i aixeca la sessió, de la qual com a secretària, estenc aquesta acta.

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL EXTRAORDINÀRIA DEL DIA 17 DE FEBRER DE 2015

Essent les 20.30 hores del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana els socis següents, Srs.:

Alomar Garau, Gabriel / Antich Guasp, Jerònima / Barceló Adrover, Pep / Barceló Crespí, Maria / Boada Salom, Jaume / Bernat Salas, Nadal / Capellà Galmés, Miquel Àngel / Claret Blanco, Alfredo / Coll Font, M. Carme / Colom Arenas, Carme / Comas Ballester, Juana / Cortès Forteza, Santiago / Danús Burguera, Miquela / Deyà Bauzá, Miquel J. / Font Jaume, Alexandre / Frau Camacho, Faust / Fuster Sureda, Gabriel / Garau Juaneda, Lluís / Garí Pallicer, Miquel / Jaén Pareja, Francisca / Juan Horrach, Antoni / Maíz Chacón, Jordi / Mas Adrover, Joan / Molina Bergas, Francisco / Muntaner Mariano, Lleonard / Obrador Colom, Miquel / Orlandis Morell, Fausto / Orell Jaquotot, Jeroni / Ortega Villoslada, Antonio / Payeras Coll, Antoni / Pérez-Villegas Ordovás, Pablo / Picornell i Galeote, Bernat / Planas Rosselló, Antoni / Ramis Feliu, Rafel / Ramon Estrany, Jaume Xavier / Rosselló Bordoy, Guillem / Sabater Rebassa, Tina / Segura Bonnín, Maria Antònia / Tous Escoubet, Nicolau / Vallespir Bonet, Antoni / Villalonga Morell, José / Villalonga Morell, José Francisco de / Villalonga Villalonga, Felipe de

1. Elecció i nomenament de la nova Junta de Govern

S'aprova per assentiment el nomenament de la nova Junta de Govern, la composició de la qual és la següent:

President: Antonio Planas Rosselló

Vicepresidenta: Maria Antònia Segura Bonnín

Secretària: Maria Carme Coll Font

Tresorer: Antoni Vallespir Bonet

Bibliotecari: Pablo Pérez-Villegas Ordovás

Director de Publicacions: Miguel José Deyá Bauzá

Conservadora: Carme Colom Arenas

Vocal 1: Santiago Cortés Forteza

Vocal 2: Miquel Àngel Capellà Galmés

Vocal 3: Àngel Llull Duró

Vocal 4: Antonio Ortega Villoslada

Vocal 5: Antònia Juan Vicens

Vocal 6: Maria Barceló Crespí

Vocal 7: Sebastià Riutort Taberner

Vocal 8: Francesca Tugores Truyol

Essent les 20.45 hores, sense més temes per tractar, s'aixeca la sessió, de la qual com a secretària, estenc aquesta acta.

VIDA DE LA SOCIETAT. ANY 2016

Moviment de socis

Altes

1371 Margalida Aparicio Fontirroig / 1372 Sandra Adriana Rabassa Gelabert / 1373 Albert Cassanyes Roig / 1374 Biblioteca Municipal de Bunyola / 1375 Victòria Burguera Puigserver / 1376 José de España Bibiloni / 1377 Regina Fortuny Marquès / 1378 Jaume de Mata Femenia / 1379 Maria del Mar Escalas Martín / 1380 Sebastián Escalas Sucari

Baixes

Baixes per defunció:

Juan Sergio Nadal Cañellas / Gori Mir Mayol / Miquel Duran Pastor / Francesc Riera Monserrat / Antoni Pere Font Munar

Baixes voluntàries:

Joan Llabrés Estrany / Joana Gual Frau / Maria del Mar Calafat Cañameras / Jorge Maíz Chacón / Miquel Àngel Sastre Vanrell

Assemblea general

L'any 2016 l'assemblea general ordinària se celebrà a la nostra seu el dimarts 23 de febrer. La missa prèvia a l'assemblea fou oficiada per Mn. Francesc Vicens i Mn. Santiago Cortés i per a la Capella de la Puritat de l'Església de Sant Francesc.

BSAL 71 (2015)

El dia 23 de febrer i en la mateixa assemblea es va fer la presentació i entrega del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* del 2015, número 71. La portada és una fotografia del moble expositor de la SAL per a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888, que correspon al fons fotogràfic Virenque-Simó.

Presentacions de llibres

Dia 12 de gener es va fer la presentació del llibre *Ramon Llull. El viatger de la paraula* de Maribel Ripoll publicat per Illa Edicions, va ser presentat per l'autora, Pere Fullana i Esperança Camps, consellera de Transparència, Esports i Cultura del Govern de les Illes Balears.

Dia 16 de febrer es va presentar *Tres llibres d'aritmètica mallorquins. Antoni Fontirroig (1616 i c.1670) i anònim (1803)*. L'edició i Introducció del llibre són de Catalina Martínez Taberner i Joan Carles VillalongaTerrassa. La presentació fou a càrrec de Maria Barceló Crespí i Catalina Martínez Taberner.

Dia 28 de setembre es va fer la presentació del llibre *Everything but blue*, novel·la original d'Almudena Cotoner. La presentació fou a càrrec de Carme Riera, escriptora i acadèmica de la RAE. Es va fer en col·laboració amb Embat Llibres.

El mes d'octubre, dia 18, va tenir lloc la presentació del número 28 de la revista, amb el monogràfic de Pere Fullana Puigserver dedicat a "Ramon Llull: savi, educador i reformador". En el mateix acte, el Dr. Antoni J. Colom Cañellas va oferir la conferència titulada "L'educació i el projecte Lul·lià". Intervingueren el Dr. Joan Soler Mata, president de la Societat per a

la Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana i el Dr. Damià Pons i Pons, en representació de l'IEC.

Conferències

Dia 15 de març, la Dra. Magdalena Riera Frau va parlar d'"El Sant Jordi d'Antoni Fuster".

Dia 20 d'abril, la Dra. Luisa Cotoner Cerdó, professora emèrita de la Universitat de Vic, va pronunciar la conferència amb el títol "La recepción crítica y las traducciones del Quijote al mallorquín". Amb aquest acte es va voler commemorar el quart centenari de la mort de Miguel de Cervantes.

Dia 21 de juny, La Dra. Maria Jesús Sampietro Solanes va impartir una conferència amb el títol "Biblioteques de metges, apotecaris i cirurgians a la Mallorca dels segles XVI-XVIII".

Dia 20 de setembre poguérem assistir a la conferència "Pirateria, captiveri i sistemes de defensa costanera a la Corona d'Aragó (1410-1458)", impartida per la investigadora Victòria Alba Burguera Puigserver.

Dia 29 de novembre va ser el torn de la conferència amb el títol "Imaginaires i fusters a la Mallorca baixmedieval", oferida per la Dra. Magdalena Cerdà Garriga, professora d'Història de l'Art de la UIB.

Finalment, el dia 20 de desembre de 16 l'investigador Albert Cassanyes Roig, becari FPU de la Universitat de Lleida, va parlar d'"Antoni Cerdà. Reescriure la vida d'un bisbe-cardenal de la primera meitat del segle XV".

Visites culturals

El mes de maig del 2016 s'ha fet una edició més de les visites de primavera, enguany dedicat novament a jaciments arqueològics. Maria Barceló Crespí ens ha propiciat visitar els següents jaciments:

Dia 3 de maig el poblat talaiòtic de s'Illot (Sant Llorenç des Cardassar), guiats per l'arqueòleg del jaciment Sr. Bernat Font Rosselló.

Dia 10 de maig el poblat talaiòtic de Can Jordi (Santanyí).

Dia 17 de maig el jaciment i conjunt de talaiots de Son Serra (Muro). Guiats pel nostre consoci i arxiver de Muro, Sebastià Riutort.

Dia 24 de maig es visità l'antic monestir premonstratenc de Bellpuig (Artà). Guiats pel nostre consoci Dr. Gabriel Pons Homar, tècnic de Patrimoni del Consell de Mallorca i arqueòleg.

Finalment, dia 31 de maig es va cloure el cicle amb la visita a les coves prehistòriques artificials de cala Sant Vicenç (Pollença), guiada pel nostre consoci Dr. Pere Salas Vives.

Reproduccions i peticions de fons de Can Aguiló

L'Arxiu Municipal de Palma ha organitzat una exposició temporal a Can Bordils dedicada a Ramon Llull i el lul·lisme en el segle XVIII. Demanarem el préstec dels següents objectes: Planxa de fusta amb la inscripció "Vivat Ars Luliana".

19 Estampes lul·lianes emmarcades.

Columna del monument portàtil de l'Exposició Universal de 1888.

Pintura a l'oli de martiri del beat.

Talla de fusta de Ramon Llull.
Figura de guix de Ramon Llull.
Dos volums de l'edició maguntina de l'obra lul·liana.
Les Vinditiae Lullianae (1778) d'Antoni Pascual.

Donacions

El mes de juliol el soci Raimundo Zaforteza Fortuny ens va fer una donació consistent en una petita col·lecció integrada per un centenar de fotografies, que hem anomenat Fons Bonet de los Herreros. El conjunt recull principalment retrats individuals i de grup d'aquesta il·lustre família d'intel·lectuals integrada per Francisco Manuel de los Herreros i Schwager (1817-1903), escriptor, poeta, director de l'Institut Balear i col·laborador de l'arxiduc Lluís Salvador; la seva filla Manuela de los Herreros i Sorà (1845-1911) poetessa i assagista; i el seu nét Pedro Bonet de los Herreros, jurista, advocat, catedràtic d'alemany i director de l'Escola de Comerç de Palma. Les fotografies abasten des de finals del segle XIX fins als anys 20 del passat segle.

Així mateix, hem rebut la donació d'una imatge de Ramon Llull, lliurada a la SAL generosament pel nostre consoci Jaume Bover Pujol. Es tracta d'una figura de volum rodó i cos sencer que representa el beat, vestit amb hàbit. Va ser realitzada pel taller El Renacimiento (Olot) en el primer terç segle XX. Aquesta donació contribueix a enriquir el nostre important fons de peces de temàtica lul·liana.

NECROLÒGIQUES

MIQUEL DURAN PASTOR (1934-2016): IN MEMORIAM

Sebastià Serra Busquets

Universitat de les Illes Balears

El passat mes d'abril del 2016 va morir l'amic, company i mestre Miquel Duran Pastor.

Fou membre de la Societat Arqueològica Lul·liana i el seu president nomenat el 1988. El catedràtic emèrit d'Història Contemporània de la nostra universitat havia nascut a Palma el 1934. Els seus estudis universitaris de Filosofia i Lletres, secció d'Història, els va realitzar a la Universitat de València i es va doctorar a la Universitat de Barcelona. La seva experiència com a professor va ser molt àmplia, exercí a l'Institut Ramon Llull, fou responsable del Col·legi San Lluís Gonzaga, professor de l'Escola de Relacions Públiques i professor del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears des del 1973, departament del qual en va ser director en dues ocasions (1975-1978 i 1986-1988), catedràtic des del 1984 i catedràtic emèrit.

Va ser un dels promotors de l'actual Universitat de les Illes Balears, creada el 1978. En una de les lliçons inaugurals del curs acadèmic en va fer un esbós històric. Des de la seva Càtedra d'Història Contemporània podem afirmar que va fer important recerca i va impulsar als nous professors i estudiants per tal d'ajudar a forjar l'història de recerques en història contemporània de les Illes Balears. Va formar part del Grup d'Estudi de la Cultura, la Societat i la Política del Món Contemporani de la UIB i de la Xarxa Mediterrània d'Història Cultural. Va impulsar l'Arxiu Històric de la UIB. Des de la perspectiva de la recerca i de la transferència de coneixement, podem esmentar diversos blocs temàtics i cronològics.

Un primer bloc és la història de la música i de la cultura, bàsicament en el context del romanticisme. Encara recordam el darrer curs d'Història de la Música que va impartir a la UIB, ja a l'etapa final de la seva activitat. La cultura musical suposà una de les línies contínues des dels anys cinquanta en què participa en la fundació de les Joventuts Musicals, que va presidir i on va imprimir un important activisme i va impulsar el Concurs Internacional de Piano F. Chopin de Mallorca i el XIV Congrés Internacional de Joventuts Musicals, celebrat a Mallorca el 1963. Els seus coneixements musicals i la seva gran afició van perdurar fins al final de la seva vida i, de fet, participà de la creació en el 2003 de l'Associació de Les quatre arts de la Pompeiana, en col·laboració amb Maria Antònia Santandreu, que va organitzar un conjunt d'interessants concerts de petit format impulsant nous músics.

Un segon bloc, pel que fa a les seves recerques històriques, vendria emmarcat per les temàtiques del liberalisme polític. Des de la Biografia del Bisbe Nadal, les referències a Josep Maria Quadrado, la Revolució de 1868 i l'anàlisi de l'evolució política dels segles XIX i XX a Mallorca fins a l'etapa de la transició democràtica. El seu darrer capítol de llibre de recerca històrica du per títol *Liberalismo sin fecha de caducidad: opinión pública e historiografía*, publicat el 2013, resultat de la XIV Reunió de la Xarxa Mediterrània d'Història Cultural.

Un tercer bloc és el que fa referència a la Guerra Civil i als seus antecedents, la Segona

República. Va participar el 1985 i el 1986 d'un projecte rellevant de recerca i transferència de coneixement sobre aquestes temàtiques que es concretava amb l'obra de gran difusió *Memòria Civil. Mallorca en Guerra (1936-1986)* publicada en fascicles els diumenges pel diari Balears des del 5 de gener de 1986 fins al 4 de gener de 1987. D'aquesta obra n'existeix un volum del conjunt d'aportacions de diversos autors i un suport digital.

L'obra documental *1936 a Mallorca*, la seva aportació a les responsabilitats polítiques i incautació de béns durant la Guerra Civil i una obra molt singular *Sicut Oculi: un tiempo pasado que no fue mejor: vigilantes y vigilados en la Mallorca de la postguerra, 1941-1945*, publicada el 1992, representen un conjunt d'aportacions essencials.

A un quart bloc situariem les seves participacions en obres generals amb alguns capítols i co-coordinació de volums com *Història de les Illes Balears, Les Illes Balears, un ésser viu. 25 anys d'autogovern (1983-2008)* publicada aquest mateix any i a la que era autor del capítol titulat Del Decret de Nova Planta a la Transició Democràtica.

L'obra *Cultura, Societat i Política a la Mediterrània Contemporània* que recull les aportacions de la XIV Reunió de la Xarxa Mediterrània d'Història Cultural i una miscel·lània, publicada el 2013, amb edició a cura de Rafel Puigserver Pou, Elisabeth Ripoll Gil i Sebastià Serra Busquets va significar un homenatge al professor Miquel Duran Pastor.

Va publicar les seves memòries *Girant l'ullada cap enrere 1934-2013* presentades el gener del 2014.

Fou acadèmic numerari de la Reial Acadèmia Europea de Doctors de Barcelona que li va retre homenatge l'estiu del 2016. El discurs a l'acte el va fer el Doctor Ernest Belenguer Cebrià, catedràtic emèrit d'història moderna de la Universitat de Barcelona, que havia estat catedràtic de la nostra Universitat i vicerector.

Miquel Duran va participar activament a la política des de diversos caires. Va ser regidor de cultura i tinent de batle de l'Ajuntament de Palma del 1974 al 1978. De les iniciatives de l'àrea de cultura d'aquells moments destaquem l'adquisició del Palau Solleric, la creació del Museu d'Història de la Ciutat al castell de Bellver i el trasllat de les despulles des de l'exili de Gabriel Alomar i de Bartomeu Rosselló-Pòrcel. També va participar de la programació del conjunt d'activitats del "Gener a Mallorca". En els moments de la Transició Democràtica es va adscriure a les organitzacions liberals. Primer al Partit Liberal del qual fou secretari general de 1976 al 1977. Va participar en l'organització d'UCD a Balears de la que va ser secretari general de Balears del 1977 al 1978 i president de Mallorca de 1978 a 1979. Posteriorment a la crisi d'UCD va impulsar Unió Liberal. Amb posterioritat va formar part d'Unió Mallorquina. Des d'aquesta etapa va col·laborar i participar fins a temps recents a diverses reunions d'organismes de la Internacional Liberal.

Fou elegit diputat a les eleccions generals de 1977 i 1979 per UCD. Fou membre de la Diputació Permanent del Congrés de Diputats i President de la Comissió d'Universitats, Investigació i Cultura. Va viure en directe el Cop d'Estat del 1981. Va ser secretari primer de l'Assemblea de Parlamentaris de les Balears i Conseller d'Interior durant la preautonomia del 1978 al 1979. Va participar de les comissions redactores del Projecte d'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears que seria aprovat al Congrés de Diputats el 1983.

Després de la intensa vida política institucional de gairebé deu anys, la seva activitat va esdevenir estrictament professional a la Universitat de les Illes Balears i cultural en el si, bàsicament, de la Societat Arqueològica Lul·liana.

Mn. JOSEP ESTELRICH I COSTA (1922-2015)

Santiago Cortès i Forteza

Dia 31 d'octubre del 2015 rebérem la trista nova que Don Pep havia mort. Mossèn Josep Estelrich era una persona molt apreciada dins la Societat Arqueològica Lul·liana, ja que com a soci i com a membre de la junta rectora fou sempre molt actiu, disposat en tot moment a aportar una mà i, sobretot, una paraula animadora. L'Arqueològica li volgué fer un reconeixement nomenant-lo "Soci d'Honor".

D. Pep havia nascut a la vila de Sant Joan el dia 10 de maig de 1922 en el si d'una família pagesa. Encara no complits els nou anys entrà a formar part de l'escolania dels blavets de Lluc per cantar les lloances de Nostra Dona Santa Maria. L'any 1934 entrà al seminari diocesà on cursà els estudis eclesiàstics acabant-los quan acabava de complir els 23 anys i fou ordenat prevere per l'Arquebisbe Miralles. El seu ministeri parroquial el desenvolupà a les parròquies de Montuiri, Felanitx i, ja com a rector, al Molinar. Tenint un gran contacte amb el món juvenil i obrer a través de l'Acció Catòlica. Passà a ser el director de la Residència de Sant Pere en el seminari vell, essent director espiritual de l'Institut Ramon Llull i professor de religió en el col·legi de la Immaculada. L'any 1961 assumí la Delegació de Missions en uns anys en què la nostra diòcesi, a través de l'Institut Apostòlic Juníper Serra, es comprometia amb el Perú i Burundi. Encoratjà i ajudà sempre als mallorquins que anaven a treballar a terres de missió.

L'any 1977 deixava la Delegació de Missions i fou nomenat Vicari Episcopal de la zona IV, també treballà com a delegat de la Delegació de Moviments seglars i fou membre del Col·legi de consultors de l'Església de Mallorca. L'any 1985 fou nomenat cronista de la nostra diòcesi publicant la relació de notícies al Bolletí Oficial del Bisbat de Mallorca.

A la vila de Sant Joan coordinà el treball d'un grup de joves investigadors i formà el "Col·lectiu Teranyines" on publicà els seus treballs en una interessant col·lecció de llibres. Es preocupà perquè la casa on nasqué el folklorista Fra Rafel Ginard passà a formar part del patrimoni del poble de Mallorca passant a ser un lloc de difusió de la seva obra, sobretot del Cançoner Popular de Mallorca. També s'interessà molt pels arxius de Sant Joan.

Ordenà i catalogà l'arxiu del Monestir de Santa Elisabet, d'on era capellà des de 1966, treball que el mogué a publicar la història d'aquest monestir. Essent estudiant en el seminari diocesà participà en el certamen que havia creat el bisbe Campins, Mn. Estelrich en tres treballs: un d'exègesi bíblica, un de llengua llatina i un d'història mallorquina.

Les planes del BSAL serviren també perquè D. Pep hi publicàs alguns treballs.

Entre les publicacions seves podem destacar: *Catàleg de l'arxiu parroquial de Sant Joan. La parròquia de Sant Joan (1903-1993). El pujol de Consolació de Sant Joan. Catàleg del museu parroquial de Sant Joan. Visita Pastoral a les parròquies de la part forana de Mallorca l'any 1641. Els malnoms de Sant Joan, segles XIV-XX. Setè centenari de la fundació de la parròquia. Ordinacions de Jaume II i fundació de la Vila. El convent de Santa Elisabet. Beguins, terceroles, jerònimes 1317-2000.*

Entre les distincions cal destacar: el Premi Bartomeu Oliver que li concedí l'Obra Cultural Balear. La "P" de Popular que li atorgà la COPE. El 2008 el Consell de Mallorca li donà el premi "Jaume II". I El de "Soci d'Honor" que molt afectuosament li concedí la nostra entitat. Descansi en pau aquest gran amic de la nostra terra i de la seva gent.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA INSTRUCCIONS PER ALS AUTORS

I. Definició i àmbit de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* té per objectiu la publicació de treballs científics relatius a la Història de les Illes Balears en qualsevol dels seus períodes o àmbits temàtics. Pot incloure estudis monogràfics, edicions crítiques de fonts i memòries d'excavacions arqueològiques. Va dirigit no solament a un públic d'especialistes en les distintes matèries sinó també a totes les persones interessades en les ciències socials, arts i humanitats.

II. Normes de publicació

1) Els treballs susceptibles de ser publicats hauran de ser originals i inèdits, escrits en llengua catalana o castellana.

2) En el primer full del treball, davall el títol, es reproduirà el nom complet de l'autor, adreça, telèfon, correu electrònic i la seva afiliació institucional (lloc de treball actual o quan l'autor es trobava en actiu en cas d'estar jubilat, projecte d'investigació oficial o esment de l'entitat científica a la qual pertany).

3) Els originals destinats a la secció monografies no podran excedir els 20 folis, amb un màxim de 50.000 caràcters inclosos els espais, presentats amb tipus de lletra Arial 12. En aquest límit s'inclouen les notes, taules, gràfics, fotografies i apèndix documental de tota mena. Excepcionalment el Consell de Redacció podrà acordar l'admissió de treballs de major extensió.

4) Els originals destinats a la secció documents no podran superar els 12 folis, amb un màxim de 30.000 caràcters. Els originals destinats a la secció notes no podran superar els 5 folis, amb un màxim de 12.500 caràcters.

5) Les recensions no podran superar els 4 folis, amb un màxim de 10.000 caràcters inclosos els espais.

6) Els treballs aniran acompanyats de dos resums, un en la llengua en la qual s'ha escrit el treball i l'altre en anglès. L'extensió mínima de cada resum és de 300 caràcters (espais inclosos) i la màxima és de 700. També s'adjuntarà un mínim de tres i un màxim de sis paraules clau en ambdós idiomes.

7) Els originals s'han de trametre a la redacció en dues còpies: una en paper i l'altra en suport informàtic (programa de tractament de textos Word o similar). A tots els efectes l'adreça del Consell Editorial del Bolletí és:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El període de recepció d'originals acaba anualment el 31 de maig. El Consell de Redacció notificarà als autors la seva acceptació o no abans del 31 d'octubre.

9) Per tal de seleccionar els originals a publicar, el Consell de Redacció tindrà en compte la qualificació emesa per dos experts externs en la matèria tractada, als qui es lliurarà el treball sense indicació de les dades de l'autor. Els informes podran ser positius, negatius o amb indicació de les millores necessàries per a la seva publicació. En cas que siguin discordants el Consell de Redacció podrà requerir un tercer informe.

10) Els autors rebran un exemplar del volum en el qual s'hagi publicat la seva col·laboració. Les separates en paper han estat substituïdes per l'article maquetat en format pdf.

11) Només es retornaran els originals dels articles si ho demana expressament l'autor en fer-ne el lliurament.

12) El Consell de Redacció del Bolletí es reserva el dret de retornar als autors els originals enviats que no compleixin escrupolosament les normes d'estil.

13) La revista està allotjada a e-Dialnet i a la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) per a una major difusió de les investigacions. S'entén que tots els autors que remeten els seus treballs per a publicar a la revista han cedit a la Societat Arqueològica Lul·liana els drets d'explotació per a la seva difusió a través d'Internet, una vegada que l'article ha estat acceptat i publicat.

III. Normes d'estil

1) Les notes han d'anar numerades correlativament al peu de la pàgina i s'han de referenciar en el text amb números volats immediatament després de la paraula que provoca la nota o del signe de puntuació en el seu cas.

2) Quan es tracti d'un llibre que se citi per primera vegada se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: *Títol del llibre* (en cursiva), tom o volum (si s'escau), lloc d'edició, any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Quan es tracti d'un article de revista que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol de l'article" (entre cometes), *nom de la revista* (en cursiva), número o volum de la revista, p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Quan es tracti d'un capítol de llibre o actes de congrés que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol del treball" (entre cometes), a LLINATGES de l'editor, coordinador o director del volum, inicial del nom seguida d'un punt, entre parèntesi les abreviatures (ed.), (coord.) o (dir.) segons el cas: *Títol del llibre o actes de Congrés*, tom o volum (si s'escau), lloc d'edició,

any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", a BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

Si es tracta d'un capítol de llibre o aportació a congrés sense editor, coordinador o director se seguirà el mateix criteri emprat pels articles de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIe Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, València, 2005, p. 928.

6) Si el treball té més de tres autors es posarà el primer seguit de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segona cita d'un mateix treball se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: dues o tres primers paraules del títol seguides de punts suspensius, p. seguida de la pàgina concreta (si s'escau); per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si es tracta d'un llibre)

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si es tracta d'un article o capítol de llibre).

No s'utilitzaren abreviatures del tipus *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures emprades en el treball i el seu significat *in extenso* s'esmentaran en una primera nota al principi del treball.

9) A la citació de documents s'haurà d'incloure abreviatura referida a l'arxiu on es conservi, nom de la secció, número de la caixa o del lligall, foli/is amb indicació de recte o voltat o pàgina/es:

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 4333, f. 68r-77v.

10) Les citacions textuais curtes (manco de cinc línies de text per a la prosa o un sol vers) s'han d'inserir en el cos del text, en cursiva. Les citacions textuais més llargues han d'anar fora de text, sense cometes, en cursiva, formant un bloc a part, el qual s'ha de sagnar a l'esquerra.

11) Tret dels casos que s'acaba d'esmentar, dins el text només s'ha d'emprar la cursiva en els casos dels mots i modismes estrangers. No s'utilitzaran paraules subratllades i la negreta s'emprarà exclusivament per als títols i subtítols. Per al títols dels treballs s'usarà la lletra Arial 16 i pels subtítols, si n'hi ha, el mateix tipus de lletra cos 12 en negreta.

12) Les taules i els gràfics s'han de presentar inserits en el text a més de per separat i numerats.

13) El número màxim d'il·lustracions serà de 10. Caldrà lliurar les imatges numerades en funció de l'ordre d'aparició en el text al final de l'article, acompanyades d'un llistat de peus amb una numeració que ha de coincidir amb la de les fotografies. Les imatges han de tenir una resolució de 300 ppp i lliurar-se en format JPG o TIFF i una dimensió màxima del costat major de 15 cm, essent proporcional el menor.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA INSTRUCCIONES PARA LOS AUTORES

I. Definición y ámbito de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* tiene por objetivo la publicación de trabajos científicos relativos a la Historia de las Baleares en cualquiera de sus períodos o ámbitos temáticos. Está compuesto por monografías, ediciones críticas de fuentes y memorias de excavaciones arqueológicas. Va dirigido no sólo a especialistas, sino también a toda persona interesada en las ciencias sociales, arte y humanidades.

II. Normas de publicación

1) Los trabajos presentados para su publicación deberán ser originales e inéditos, escritos en catalán o castellano.

2) En la primera página del trabajo, por debajo del título, se especificará el nombre completo del autor, dirección, teléfono, correo electrónico y su filiación institucional (lugar de trabajo actual o en la época en que se encontraba en activo si se trata de persona jubilada, proyecto de investigación oficial o entidad científica a la que pertenezca).

3) Los originales destinados a la sección monografías no podrán superar los 20 folios, con un total de 50.000 caracteres incluyendo los espacios en blanco. Estos límites comprenden notas, tablas, gráficos, fotografías y apéndices documentales de cualquier naturaleza. Excepcionalmente y a criterio del Consejo de Redacción se admitirán trabajos de mayor extensión.

4) Los originales destinados a la sección documentos no podrán superar los 12 folios, con un total de 30.000 caracteres. Los originales destinados a la sección notas no podrán superar los 5 folios, con un máximo de 12.500 caracteres.

5) Las recensiones no podrán superar los 4 folios, con un total de 10.000 caracteres incluidos los espacios.

6) Los trabajos originales irán acompañados de dos resúmenes, uno en la lengua en que esté el trabajo y otro en inglés. La extensión mínima de cada resumen será de 300 caracteres (espacios en blanco incluidos) y la máxima de 700. También se adjuntarán un mínimo de tres y un máximo de seis palabras clave en ambos idiomas.

7) Los originales se remitirán en dos copias: una en papel y otra en formato informático (Word o similar). A todos los efectos la sede del Consejo Editorial del *Bolletí* es:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El período de recepción de originales finaliza anualmente el 31 de Mayo. El Consejo de Redacción notificará a los autores su aceptación o no antes del 31 de Octubre.

9) La selección de los originales susceptibles de ser publicados se hará por el Consejo de Redacción, el cual tendrá en consideración los informes emitidos por dos expertos en la materia de que se trate, a los cuales se remitirá el trabajo sin los datos del autor. Dichos expertos serán externos al Consejo de Redacción. Los informes podrán ser positivos, negativos o/y indicativos de las mejoras a llevar a cabo para la publicación del original. En caso de que estos dos informes sean discordantes el Consejo de Redacción podrán solicitar un tercero.

10) Los autores recibirán un ejemplar del volumen en que se inserte su aportación. Las separatas en papel han sido sustituidas por el original maquetado en formato pdf.

11) Sólo se devolverán los originales de los trabajos si así lo solicita expresamente el autor en el momento de su entrega.

12) El Consejo de Redacción del Bolletí se reserva el derecho de devolver a los autores los originales enviados que no cumplan escrupulosamente con las normas de estilo.

13) La revista está alojada en e-Dialnet y en la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) para una mayor difusión de las investigaciones. Se entiende que todos los autores que remiten sus trabajos para ser publicados en la revista ceden a la Societat Arqueològica Lul·liana los derechos de explotación para su difusión a través de Internet, una vez que su aportación ha sido aceptada y publicada.

III. Normas de estilo

1) Las notas, siempre a pie de página, irán numeradas correlativamente e indicadas dentro del texto con números superíndices inmediatamente después de la palabra que provoca la nota o del signo de puntuación en su caso.

2) Los libros que se citen por primer vez se referenciarán de acuerdo con el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: *Título del libro* (en cursiva), tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Si se trata de un artículo de revista que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del artículo" (entre comillas), *nombre de la revista* (en cursiva), número o volumen de la revista, p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Si se trata de un capítulo de libro o actas de congreso que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del trabajo" (entre comillas), en APELLIDOS del editor, coordinador o director del volumen, inicial del nombre seguida de un punto, entre paréntesis las abreviaturas (ed.), (coord.) o (dir.) según el caso: *Título del libro o Actas de Congreso*, tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página

concreta a la que se hace referencia (si procede):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", en BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

Si se trata de un capítulo de libro o aportación a congreso sin editor, coordinador o director se seguirá el mismo criterio empleado para los artículos de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIè Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, Valencia, 2005, p. 928.

6) Si el trabajo tiene más de tres autores se especificará el primero seguido de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segunda cita de un mismo trabajo se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: dos o tres primeras palabras del título seguidas de puntos suspensivos, p. seguida de la página concreta (si procede); per ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si se trata de un libro).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si se trata de un artículo o capítulo de libro).

No se utilizarán abreviaturas como *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Las abreviaturas empleadas en el trabajo y su desarrollo *in extenso* se especificarán en una primera nota al principio del trabajo.

9) En la cita de documentos se ha de incluir abreviatura del archivo en que se custodia, sección, número de la caja o legajo, folios (con indicación de recto o verso) o página/as:

ACA, Real Cancillería, Reg. 4333, ff. 68v-77v.

10) Las citas textuales cortas (menos de cinco líneas para un texto en prosa o un solo verso) se colocarán en el mismo cuerpo del texto y en cursiva. Las citas textuales más largas irán fuera del texto, sin comillas, en cursiva, formando un párrafo aparte sangrado a la izquierda.

11) Excepto en los casos en que se acaba de especificar, en el cuerpo del texto se emplearán cursivas exclusivamente para palabras y expresiones en la lengua distinta a la del trabajo. No se emplearán palabras subrayadas y la negrita se reserva exclusivamente para los títulos y subtítulos. El título del trabajo se presentará en letra Arial 16 y los subtítulos, en su caso, en el mismo tipo de letra, cuerpo 12 y en negrita.

12) Tablas y gráficos se presentarán insertos en el texto, además de por separado y numerados.

13) El número máximo de fotografías será de 10. Las imágenes se entregarán numeradas según el orden de aparición en el texto al final del artículo, acompañadas de un listado de pies de ilustración numerados de manera que coincida su número con el de las ilustraciones correspondientes. La resolución de las imágenes deberá ser de 300 ppp, su formato JPG o TIFF y de dimensión máxima por su lado mayor de 15 cm, siendo proporcional el menor.

